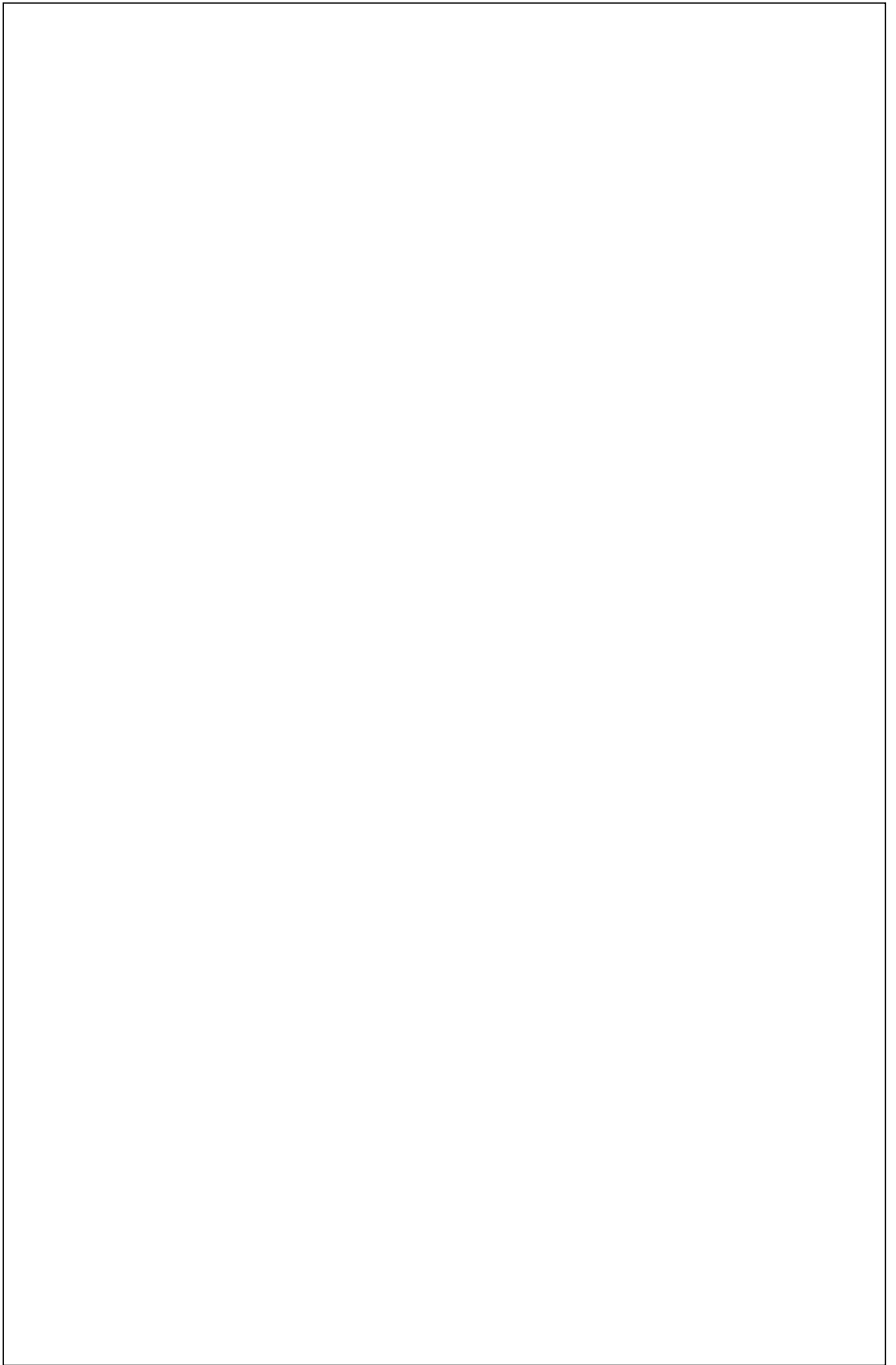

Cselényi László

**Égtájakat
keresve**

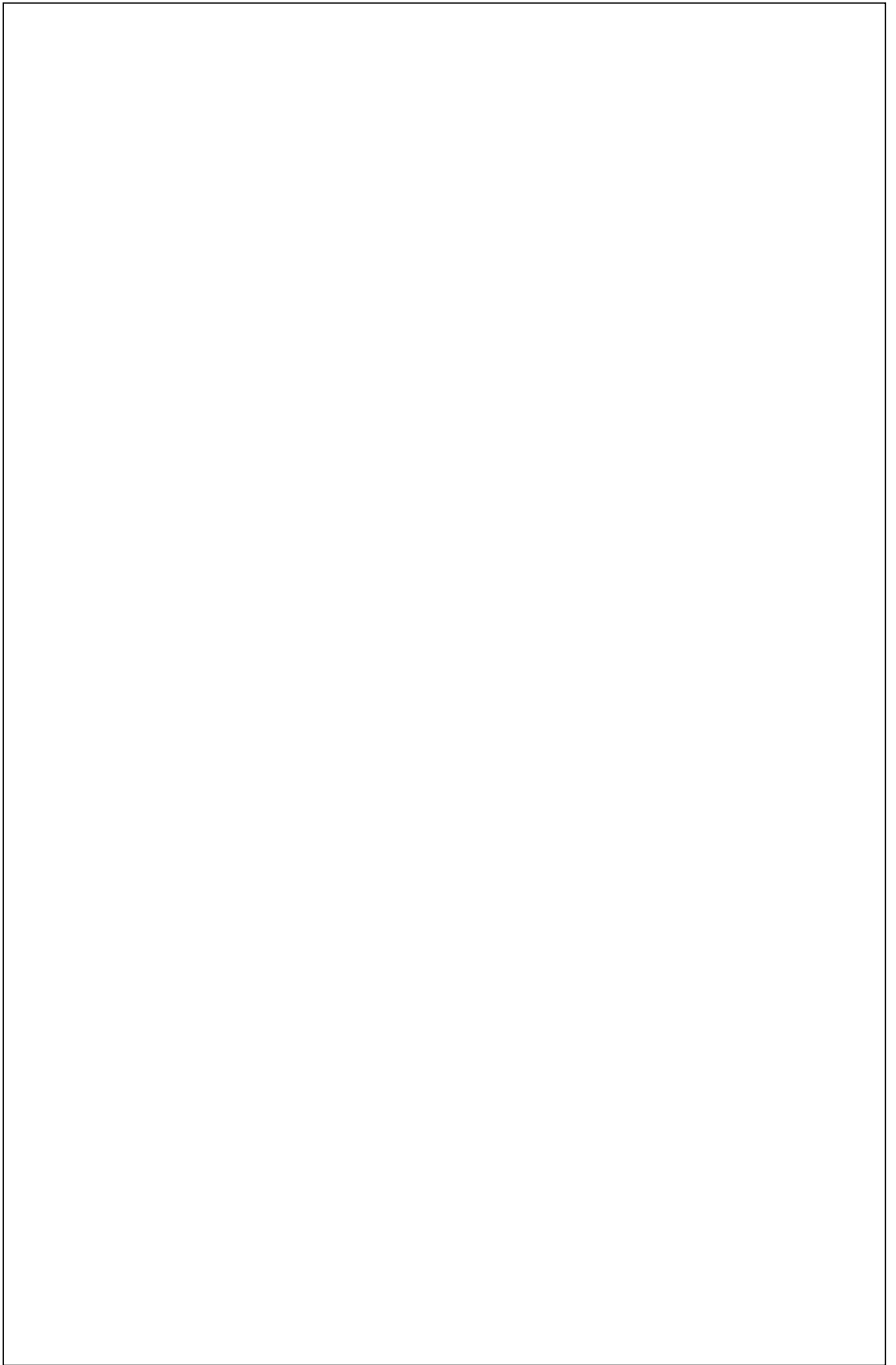

Cselényi László

Égtájakat keresve

Cselényi László

Égtájakat
keresve

Olvasónapló és művelődéstörténet
dióhéjban

Dunaszerdahely
Lilium Aurum
2006

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó tagja
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének

A könyv megjelenését a
Nemzeti Kulturális Alap

nka

Nemzeti Kulturális Alap

és a Szlovák Köztársaság Kulturális
Minisztériuma támogatta

Realizované s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR
– program Kultúra národnostných menšín 2006

© Cselényi László, 2006
© Lilium Aurum, 2006
ISBN 80-8062-310-4

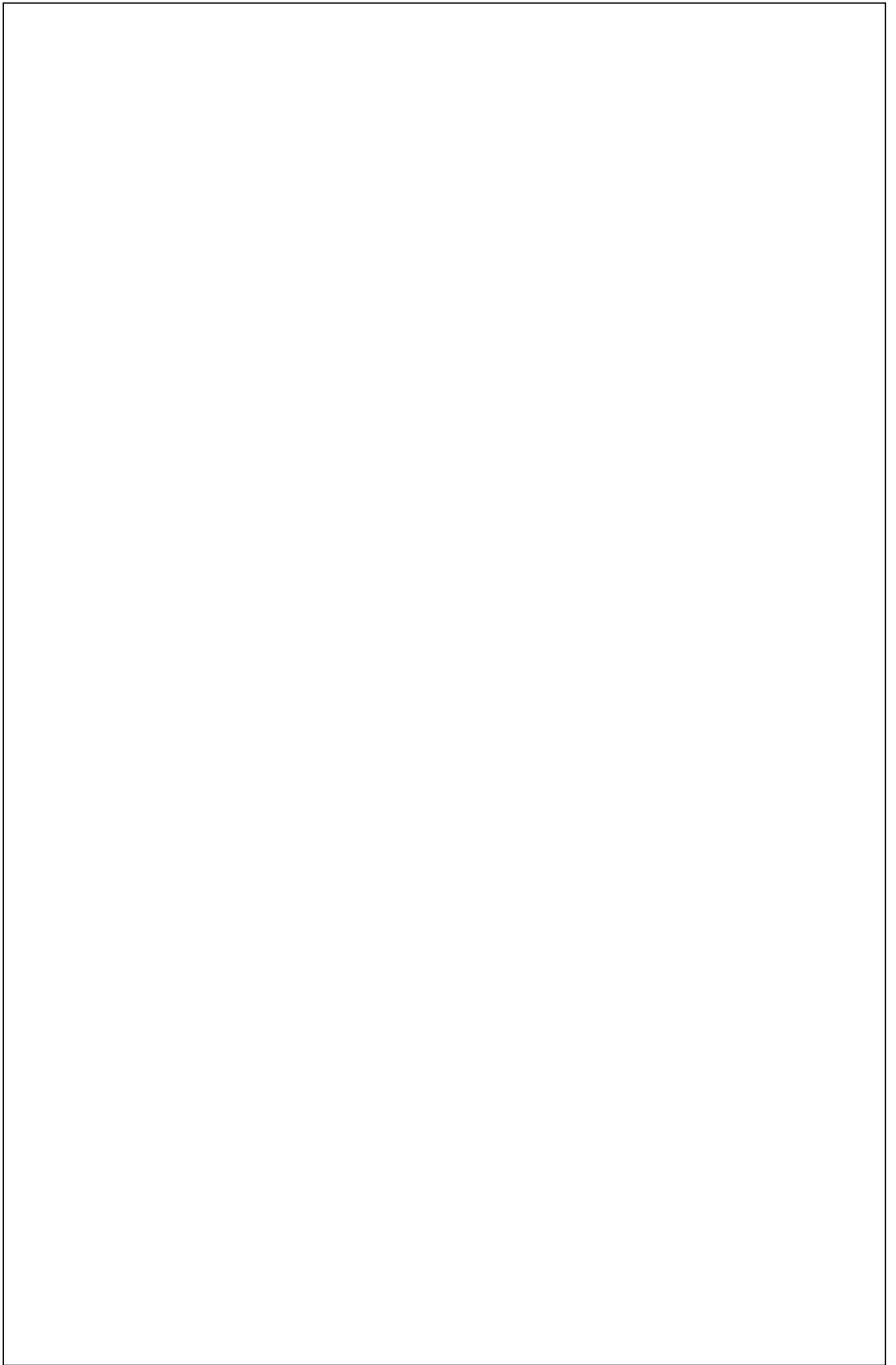

Bevezető

A könyv, melyet az olvasó a kezében tart, egy több kötetre tervezett ismeretterjesztő sorozat része. Része, mégpedig több összefüggésben is. Része először az egésznek, tehát *A nélkülözhetetlen 100 könyv*, *A sámánénektől a posztmodern show-ig*, a *Sokágú síp* és a *Negyedvirágzás avagy van-e (volt-e, lesz-e) hát cseh/szlovákiai-felvidéki magyar irodalom?* című eddig megjelent köteteknek, és része az ezek után következőknek is, amelyek, az eddigiektől eltérően, az irodalmon túli dolgokról szólnak majd (zene, filozófia, képzőművészet, film, történelem). De még inkább része e könyv az eddigieken túl az egésznek egyik részletével, nevezetesen *A sámánénektől a posztmodern show-ig* című gyűjteménynek. Ha emlékszünk még, annak előszavában az azt megelőző 100 könyvvvel való összefüggését így magyaráztuk:

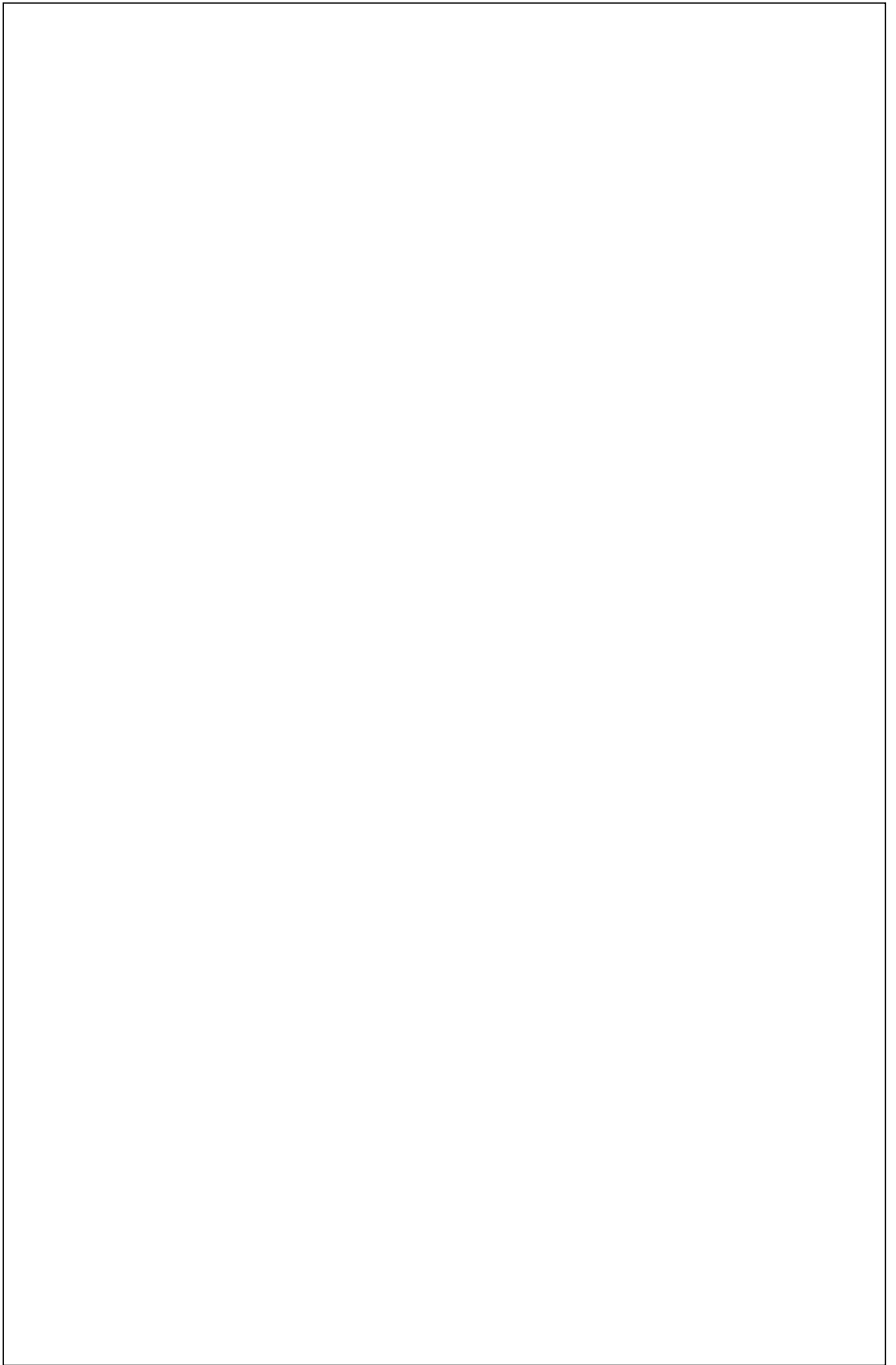
„A 100 könyv száz kinagyított kép az egyetemes művelődéstörténetből, tehát a csúcok. Ám a hegyrendszerek, melyekből a csúcok kiemelkednek, e mostani könyvben (mármint a *Sámánénektől... címűben*) foglaltatnak.” Nos, a jelen kötet, az *Égtájakat keresve* című, ennek a megelőzőnek a további lebontása s egyben kiegészítése. Nevezetesen: ama megelőzőben a valóságos hegyrendszereket, vagyis az egyes népek irodalmait próbáltuk leképezni Japántól a huszadik század végi dél-amerikai literatúrákig, e mostaniban olvasmányaink alapján egy-egy adott író egy-egy adott munkájának ismertetésével próbáljuk egységesebbé-árnyaltabbá tenni az összképet, tehát a hegyrendszerekbe belerajzoljuk az azokat képező dombokat, emelkedőket, lankákat, mintegy otthonosabbá téve a tájat.

A forma pedig: az olvasónapló és a művelődéstörténet. Az olvasó nyilván észreveszi, hogy a jelen kötet a mifelénk eddig ismeretlen tájakat észrevételezi. A keleti és a volt-szovjet népek irodalmait s a 20. századiakat. A kettő értelemszerűen itt-ott keresztezi egymást, hisz az Olvasónaplók különböző időkben és alkalmakból íródtak, a Kistükröknek nevezett rövid művelődéstörténetek pedig összegzik az ott elmondottakat.

***Z*imeríthetetlen tenger**

**Barangolások
a keleti irodalmakban**

Japán

Keleten kél a nap – mondjuk mifelénk, kezdjük hát felfedező utunkat keleten, ott, ahol először pirkad az ég alja, s onnan haladjunk fokozatosan – itt-ott megszakítva persze a logikus sorrendet – napnyugat felé. S ha a legkeletibb horizonton kezdjük, mi más is lehetne legelső megállónk, mint Japán.

A japán irodalomból a mi tájainkon nevelkedett olvasó mindmáig nagyon keveset ismerhetett, noha kétségtelen, hogy az elmúlt harminc-negyven esztendőben ez a kevés ugyancsak megsokszorozódott, így más, kevésbé frekvenciált irodalmakhoz képest, a japán írásbeliségről legalább hozzávetőleges képünk lehet. Köszönhető ez, egyebek között, az utóbbi évtizedekben a világklasszis rangjára emelkedett japán filmnek is, mindenekelőtt **Kurosawa Akira** filmjeinek.

Am kezdjük az elején.

A japán irodalom – ellentétben az ókori Kelet nagy irodalmaival, az indiaival vagy a kínaival – aránylag későn indul, voltaképpen csak a Kr. u. 7. században, míg amazok ekkorra már írásbeliségük második évezredében tartanak. Mégis joggal mondhatjuk a japán literatúrát ősi irodalomnak, hiszen az európai népek legtöbbszörével szemben – ezek zöme ugyanis a reneszánsz, még inkább a reformáció idején indul – majd egy évezredes előnye van. Arról nem is szólva, hogy ez a 7. században lejegyzett, többnyire krónika- és legendairodalom majd évezredes mitikus és genealógiai hagyományt rögzít. Így például első nagy klasszikus műve, a *Kodzsiki*, melynek kitűnő szlovák verzióját kaptuk pár évvel ezelőtt a jeles szlovák orientalista, Viktor Krupa jóvoltából.

Számos jelentős mű őrzi e korból a régi hagyományokat, így többek között a *Tízezer levél* gyűjteménye. Ezeket, sajnos, nem ismerjük általunk elérhető fordításokban, legfeljebb részleteket olvashattunk belőlük ilyen-olyan antológiákban. A magyar olvasónak kiváltképp ajánlhatjuk figyelmébe Kosztolányi Dezső *Kínai és japán költők*, valamint Illyés Gyula *Kínai szelence* cí-

mű gyűjteményét, a szlovákul olvasó is kapott ízelítőt, megint csak Krupa és Lubomír Feldek jóvoltából.

A japán irodalom következő nagy korszaka a 10–11. század. Ez már sok szempontból a csúcspont, a beteljesedés kora. Klasszikus műfaja pedig a napló, illetve a regény (pontosabban a regényterjedelmű elbeszélés vagy mese vagy történet). A japánok ezt *monogatarinak* hívják, ami egyszerűen elbeszélést jelent. Jellemző tünete, hogy nagyrészt nők írják. Így maradt fenn a világirodalom talán két legnagyobb nőírójának a neve és a műve a 10. évszázadból, **Sónagnoné** és **Muraszakié**. Sónagnon a klasszikus japán napló reprezentatív képviselője, műve, a *Párnahéj-jegyzetek* a kor legkiválóbb dokumentuma, részletei olvashatók magyarul is a *Párnakönyv* című gyűjteményben, amely Sónagnon jegyzetei mellett tartalmazza még jó néhány kor- és pályatársnőjének a följegyzéseit. Páratlan dokumentumok ezek, segítségükkel szinte érintésnyi távolságba jutunk az ezer év előtti japán udvari élettel, a japán mindennapokkal.

Voltaképpen Muraszaki műve, a *Gendzsi regénye* sem más, mint egy óriási napló. Sokan máig sem tudják, hogy ez a kitűnő próza, a világirodalom egyik legfontosabb epikai alkotása, olvasható magyarul is – mégpedig jeles fordításban. Nem kisebb írástudó vállalkozott magyarítására – igaz, hogy csak angol közvetítéssel –, mint Hamvas Béla. Fordítása a hatvanas évek elején látott napvilágot A Világirodalom Remekai sorozatban, Philipp Berta gondozásában.

A következő évszázadok sem szűkülnek remekművekben, noha a Gendzsi regényéhez vagy a Kodzszikihez hasonló csúcspontok majd csak századunkban születnek Japánban. De azért kitűnő, figyelmünkre ma is érdemes mű akad, nem is egy. Így például a talán legnagyobb japán lírai költő, a 17. században élt **Matsuo Basho** életműve. Még inkább a 18. századi **Akinari** elbeszélés-gyűjteménye, az *Eső és hold meséi*. Ez ugyancsak olvasható magyarul, de igazi népszerűségét világszerte a filmnek köszönheti: az ötvenes években **Mizoguchi Kenji**, a japán film Kurosawa mellett legnagyobb alkotója készített belőle klasszikusan szép filmet. Ám e századok, voltaképpen a japán irodalom hanyatlásának századai, az európai imperializmus sötét korszakának a századai. A japán irodalom újabb nagy fölvirágzására egészen a 20. századig kell várni, tehát, ha meggondoljuk, éppen ezer évig. A figyelmünkre főleg érdemes japán művek voltaképpen csak most születnek, a század eleji **Nacume Szószeki** műveitől **Akutagawán**, a Nobel-díjas **Kavabátán**, Fukazava világszerte nagy visszhangot keltett *Zarándokénekén* át **Misimáig**, **Abe Kobóig** és az ugyancsak Nobel-díjas **Oe Kenzaburóig**.

Nem célunk, hogy nevek és művek tömkelegével kábítsuk el az olvasót, mégsem kerülhetünk el egy kisebbfajta névsorolvasást, még inkább rangsorolást, gondosan ügyelve arra, hogy valóban a legfontosabbakra és csakis azokra

ra hívjuk föl az olvasó figyelmét, hiszen elsődleges feladatunk, hogy segítsünk kiválasztani a sok jó közül a legjobbat, a reprezentatívát. Nos, aláhúзва, hogy minden rangsorolás eleve szubjektív, több évtizedes kutatások nyomán mégis megpróbáljuk a lehetetlent, kiválasztani a legfontosabbakat.

Századunk japán irodalmának első nagy neve: **Nacume Szószeki**. 1867-ben született, és 1916(?) -ban hunyt el, a Nyugat-nemzedék, még inkább a Nyugatot megelőző nemzedék (Bródy, Tömörkény) kortársa tehát. Két jelentős regényt írt, mindkettő olvasható magyarul. *A kapu* már jó húsz éve megjelent az Európánál, a *Szív* alig pár éve olvasható magyarul.

A századelő s egyben az egész modern japán irodalom legnagyobb alakja azonban az az **Akutagawa Rjúnoszuke**, aki 1892-ben született és 1927-ben halt meg Tokióban. Az ő elbeszéléseiből készítette a filmrendező Kurosawa a leghíresebb japán filmet, a *Rashomont*, s tette egyben híressé az akkor már, a filmbemutató idején (1951) negyedszázada halott író, aki „fokozódó testi-lelki kimerültsége következtében öngyilkosságot követett el”. Pontosabban szólva, megmérgezte magát, alig harmincöt éves korában.

Akutagawa írásai jól ismertek magyarul is, szlovákul is, csehül is. Magyarul több ízben is napvilágot láttak, például *A vihar kapujában* (1960, 1974) vagy a *Víz alatti emberek* (1975) című gyűjteményekben.

„Akutagawa művészi értékének megítélésében a külföldi olvasó talán szerencsésebb helyzetben van, mint a japán, hiszen a mondatok csengése nem ringatja mámoros közönybe a lényeg iránt. Nincs fordítás, amely akár megközelítőleg vissza tudná adni a szép japán stílus színompóját és végtelen hajlékonyságát. Ez a nyelv egy és ugyanazon igének számtalan ragozási formáját használja aszerint, hogy a beszélő társadalmilag felette állóhoz, vele egyenrangúhoz, vagy alárendeltjéhez intézi-e szavait... Akutagawa él az anyanyelve nyújtotta minden lehetőséggel, de nem él vissza velük: a stílus tökélyét nem célnak, hanem eszköznek tartja csak” – írja Lomb Kató, az író kiváló magyar fordítója.

Akutagawa kortársa volt, noha majd négy évtizeddel túlélte őt, az 1886-ban született és 1965-ben elhunyt **Dzsunicsiró Tanidzaki**.

„*Európában a modern pszichológia irányította rá a figyelmet az ember lényének mélyrétegeire, s amikor az ember szörnyetegnek mutatkozott, az első világháborút követő évtizedekben ez vált a modern irodalom egyik legfontosabb témájává*” – írja a magyarul is megjelent kitűnő Tanidzaki-kisregény (*Egy hibbant vénember naplója*) utószavának írója, s így folytatja:

„*Tanidzaki a japán irodalomban egyedülálló, egyéni világot teremtett, s nem kanyarodott vissza az egyetemes emberi kérdésektől a 'japán szépség'-hez, s nem is vonult földre, hogy egygye olvadjon a természettel.*”

Tanidzaki leghíresebb művei egyébként – az említett öregkori kisregényen kívül – a *Szállingózó hó* című regény (1948), amely a két legjelentősebb ja-

pán irodalmi díjat kapta meg. A *Van, aki a keserűfüvet szereti* című 1955-ös regényéért pedig Nobel-díjra jelölték. Ám a Nobel-díjat nem ő kapta, hanem **Kavabata Jaszunari**, s így Akutagawa mellett tulajdonképpen ő a legismertebb modern japán író világszerte. Így mifelénk is, hiszen két legismertebb műve, a *Hóország* és *A tó* című regények, magyarul is megjelentek, valamint *Az izui táncosnő*. Az 1899-ben született Kavabata egyébként, az 1968-as Nobel-díj kitüntetettje, 1972-ben önkézével vetett véget életének, harakirit követett el. „*Búcsúlevelet nem hagyott hátra, tettét nem indokolta. Felörlődött életének khiméráival és a valóság számára elviselhetetlen tényeivel folytatott küzdelemben*” – írja róla Karig Sára.

Ugyancsak önkézével vetett véget életének 1970-ben a japán próza újabb nemzedékének legkiválóbb képviselője, az 1925-ben született **Misima Jukio**. Misima írásai mindaddig ismeretlenek voltak magyarul, csupán néhány drámája és novellája jelent meg a Nagyvilágban, s 1956-ban írott *Aranytemplom* című regénye az Európa Kiadónál. Misima írásainak hősei egyszerű átlagemberek, akikkel nem történnek rendkívüli események, ugyanúgy, mint a no-drámák szereplőivel. Misima egyik legjelentősebb tette ugyanis az, hogy fölújította s modern tartalommal gazdagította az ősi japán irodalmi műfajt, az ún. no-drámát.

Két híres, mifelénk kiváltképpen híres mai japán íróat kell még megemlítenünk, **Fukazava Hicsirót**, a világszerte nagy elismerést és megdöbbenést kiváltó *Zarándokének* című kisregény íróját, s Abe Kobót, akinek nem kevésbé döbbenetes kisregényét, *A homok asszonya* címűt ugyancsak világsiker övezte, regény- és filmváltozatban egyaránt.

Fukazava 1914-ben született, s a *Zarándokének*, amely arról szól, ki ne emlékezne rá, hogy az öregeket hogy viszik a hegyek közé meghalni, 1956-ban jelent meg. Későbbi írásai, annak ellenére, hogy kitűnő alkotások, sajnos, nem tudták elérni az első kirobbanó sikert, így Fukazava mindmáig egykönyvű írónak számít világszerte és nálunk is.

Ugyanúgy, mint az 1924-ben született **Abe Kobo**. 1964-ben megjelent s Párizsban a legjobb külföldi regény nagydíját elnyerő *A homok asszonya* történetét ugyancsak mindenki ismeri: Egy tanár reggel tíz méternyi magas homokfallal körülzárt katlan mélyén találja magát egy asszony társaságában, akitől megtudja, hogy egy különös merénylet áldozata: további életét itt kell leélnie.

Aki csak egyet is olvasott e kitűnő írások közül, annak nem kell bizonygatni: a mai japán irodalom egyike a világ legjelentősebb irodalmainak. Megéri mindenki számára, hogy közelebbről is megismerkedjen vele.

Az ősi Japán

Ez a Japánról szóló könyv, amely *A múlt születése* című pompás sorozat talán eddigi legszebb köteteként látott napvilágot, ahogy az eddigi kritikák egyöntetűen megállapították, főként a központi területükkel foglalkozik, a szigetvilág kialakulása előtti időktől a Kr. u. 12. századig, s amely után a középkorként jelölt időszak kezdődik.

Japán – nemcsak e könyv sikere bizonyítja – divatban van mostanában, különösen Európában. Történelem és mitológia, zen-buddhizmus és koan-reneszánsz, irodalom és technika – íme, a mai Japán-kultusz fontosabb területei. Edward Kilder kitűnő könyve, a Helikon Kiadó sorozatához alkalmazkodva, az „ősi” Japánnal foglalkozik, mindenekelőtt „Japán és régészete” témájával, ahogy az első fejezet címe sugallja, továbbá, a tartalomjegyzék tanúsága szerint e témakörökkel:

Geológia, őstörténet és antropológia – A Középső Dzsómon-korszak – Mitológia, rizs és a jamato-állam – Sintó-szentélyek és rítusok – A korai buddhizmus a Taika-reformig – A lovas nemesek – Heidzsó, a főváros – Aszuka főváros és vidéke – A Heian-korszak és a Fudzsivara-arisztokrácia.

E sorok írója különösen alkalmas időszakban olvashatta ezt a gyönyörű kiadványt, mert a hirtelen fellobbant Hamvas-reneszánsz következményeként ismét elővette a könyvespolc mélyéről a Hamvas Béla fordította, jó negyedszázada megjelent híres japán regényt, a tizedik században keletkezett Muraszaki-művet, a *Gendzsi regényét* amelyre egyébként mint elsőrendű forrásra a régi Japán mindennapjairól Kilder professzor is gyakran hivatkozik, s így e két magyar nyelven olvasható könyv szinte egymást kiegészítve ad teljes képet az „ősi Japánról”. A Gendzsi-történet egy tizedik századi japán udvarhölgy naplószerűen pontos leírása a korabeli japán császári udvar mindennapi életéről, szerelmi, politikai intrikáiról, a Helikon Kiadónál megjelent album pedig e korszak s azt ezt megelőző japán őstörténet „külső” világáról szól.

Az már csak természetes, hogy „A múlt születése” sorozatnak ez a darabja is csodálatos köntösben látott napvilágot, mesebeli fotókkal, illusztrációkkal, bibliográfiai jegyzetekkel stb. Ha mindehhez hozzávesszük a fordító Gy. Horváth László jeles teljesítményét, akkor méltán csatlakozhatunk a már említett kritikához: *Az ősi Japán* az egyik legszebb könyv, amely az utóbbi esztendőben napvilágot látott a magyar könyvpiacra.

Kodzsiki

(Japán mítoszok)

Még mindig elenyészően keveset tudunk az Európán kívüli népek gondolatvilágáról, művészetéről-irodalmáról. A magyar, csehszlovák s általában a kelet-európai könyvkiadás mérőföldes léptekkel igyekszik pótolni az elmúlt évszázadok mulasztásait, ám fehér foltot még mindig többet találunk Afrika, Dél-Amerika s Ázsia szellemi térképén, mint feketét (már ami ismereteinket illeti, természetesen).

A japán irodalom a szerencsés kivételek közé tartozik ebből a szempontból. Hogy mást ne mondjunk: magyarul immár több évtizede olvasható példának okáért az éppen ezeréves *Gendzsi regénye* s ugyancsak bő válogatás jelent meg az un. *Párnakönyv*-ből. S most íme, a Tatrai Könyvkiadó kitűnő Pantheon-sorozatában szlovákul olvasható a legrégibb japán könyv, a *Kodzsiki* (magyar címe hozzávetőlegesen: Régi dolgok krónikája).

Viktor Krupa, a kiváló szlovák orientalista jóvoltából így módon mi is megismerkedhetünk a fölkelő nap országának emez ősrégi könyvével, amely egyrészt a japán császárok származástörténete, másrészt viszont fölbecsülhetetlen kincsesbányája a japán mitológiának. Olyan valami a japán literatúrában, mint nálunk az Anonymus krónikája, vagy még inkább az elveszett ősgeszta, csakhogy annál éppen egy fél évezreddel idősebb, lévén, hogy 712-ből való, s ha meggondoljuk, hogy szövegét egy száz évvel régebbi, tehát 620-ból való s azóta sajnos elveszett krónika alapján szerkesztették, így voltaképpen 1500 éves, sőt még ennél is régebbi dolgok világába enged betekintést ez az egyedülállóan értékes és érdekes gyűjtemény.

„*A Kodzsiki nemcsak a sintoizmusnak s így az egész japán nemzetnek a szentkönyve – írta a kiváló orientalista, N. Konrad – s nemcsak elsőrendű forrásértékű alapkö Japán ősrégi történelméhez. A Kodzsiki nemcsak a japán mitológiához s valláshoz való kulcs, hanem a egész japán mentalitáshoz. E könyv segítségével jutunk legközelebb ahhoz, ami igazán japán a mai Japánban.*”

A *Kodzsikit* 681-ben kezdték összeállítani Temmu császár utasítására, de csak utóda, Gemmei császár idején fejezte be Ono Jasunarú. A három könyvre tagolódó mű Kr. e. 660-tól Kr. u. 628-ig foglalja össze Japán történetét. Szövegét helyenként verses idézetek gazdagítják, s írói kínai betűket használnak. A könyv tartalmában sok a valószínűtlen, mesés elem, ám irodalmi és művészeti értéke kétségbevonhatatlan. E műben maradt fenn az első japán haiku (háromsoros vers), melyet maga Susanao no Mikoto, a tenger istene írt arról, hogy a szép leányt, Kusinadahimét megszabadította a nyolcféjú sárkánytól. A szövegben még további 111 dal (uta) olvasható.

Mongólia

„A mongol népek őshazája Kelet-Ázsiában, a Bajkál és Szungari között lehetett. Innen elvándorolva foglalták el ma is lakott hazájukat. Nyugati águk – kalmük néven – egészen a Volgáig jutott, más törzsek Szibéria különböző részein telepedtek le. Két legnagyobb csoportjuk ma Mongóliában és Kínában él” – írja a Világirodalmi Kisenciklopédia.

Mint minden népnek, természetesen a mongol népeknek is rendkívül gazdag népköltészetük van. A magyar néprajzkutatás különösen nagy anyaggal járult hozzá a mongol folklorisztikához, s bőven ismertette a magyar olvasókkal ezt a távoli világot. Elég, ha csak Ligeti Lajos, Vargyas Lajos s újabban Lőrincz László munkásságát említjük. Ez utóbbinak több könyve is jelent meg az elmúlt évtizedekben Mongólia történetéről, a mongol mitológiáról és a belső-ázsiai hősénekről. *Mongol mitológiája* mellékleteként egy teljes kozmogóniai mítoszt közöl verses fordításban a világ teremtéséről.

Ugyancsak ő fordította magyar nyelvre a mongolok és burjátok legismertebb eposzát, az *Irenszejt*. A még ismertebb mongol eposzt, a *Geszer kán* címűt ugyancsak ő magyarította, ám nem a verses eredetét, hanem annak egy 17. századi, kínai nyelven fennmaradt prózai változatát, gyakorlatilag az első mongol regényt. Ám amennyire sajnálhatjuk, hogy nem a verses eposz olvasható magyarul, annyira örülhetünk is annak, hogy a regényváltozatot, feltehetően, sokkal többen olvassák el, mint ahogy a verses eposzt olvasták volna.

„Bennünket, magyarokat, különösen közelről érint Belső-Ázsia kultúrája, hiszen honfoglaló őseink is részesei voltak, s egészen biztosan ugyanazokat a szellemi javakat mondhatták a magukénak, mint Belső-Ázsia pásztor-népei” – írja Lőrincz.

Az Irenszej meg a Geszer kán mellett meg kell még említenünk a mongol népek harmadik nagy hősénekét is, mégpedig a kalmük *Dzsangar*-

éneket. Ez, sajnos, mindmáig ismeretlen mind magyar, mind cseh vagy szlovák nyelven, így csak hivatkozhatunk rá.

Mindazok a művek, amelyekre eddig hivatkoztunk, szájhagyomány által terjedtek (kivéve persze a Geszer prózai változatát). A mongol irodalom első írott nyelvű szövege *A mongolok titkos története* című krónika, amely Dzsingisz kán származását, ősei, saját maga és első utóda, Ögödej nagykan életét, hadjáratait, a mongol birodalom keletkezését mondja el.

„*A mongolok titkos története függetlenül minden problémájától, minden nehézségétől hallatlanul izgalmas olvasmány, mert leplezetlenül feltárja, szándéka ellenére, mint indult el világhódító útjára a jelentéktelen kis mongol törzsfőnöknek, Jiszügejnek a fia, Temüdzsin, mint lett belőle Dzsingisz kán, és milyen szerény kezdetekből sarjadt ki a hatalmas mongol birodalom*” – írja Ligeti Lajos a magyar fordítás előszavában, mert természetesen ez a kiváló mongol krónika is olvasható magyarul, éppen Ligeti klasszikusnak minősíthető szép fordításában. Íme, egy példa:

„*Dzsingisz kán származása. Élt egy kékesszürke farkas, ki az Ég rendeléséből született. Felesége egy rótes szarvasűnő volt. Átkeltek a Tengisz taván, megszálltak az Onon folyó forrásánál, a Burkan-kaldul hegyénél, ott született meg fiuk, Batacsikan.*”

„*A hősének a nemzetségi társadalom korában keletkeztek, amikor az ember még ki volt szolgáltatva a természet szeszélyeinek, amikor a természet vak erői uralkodtak s az ember engedelmeskedett. Ebben az időben a természeti jelenségek még emberi alakban a földön jártak, és lépten-nyomon beavatkoztak az emberek életébe... A hősének a korábbi idők költészeti anyagát használta fel s alakította át az ember megváltozott körülményeinek megfelelően. A verses mitológia és a sámánéneknek, a rituális költészet időben megelőzte a hőséneket s később annak alapanyagává vált*” – írja Lőrincz László.

Ilyen eposz az Irenszej, ilyen a Dzsangar-ének s ilyen a Geszer kán is. Íme, egy példa ez utóbbi prózaváltozatából:

„*A fehér istennő, Árja Alamgari kezdte a beszédet:*

– *Három híres-nevezetes jószok! Lássatok hozzá, kémleljétek jeleiteket, amelyek értelmét csak ti tudjátok, s igyekezzetek kifürkészni belőlük, hogy születik-e hamarjában olyan dicsőséges kán, aki legyőzi és kordában tartja a gonoszt, vagy talán hiába várunk megmentőnkre?*

...*Erre mindannyian elővették jósszerszámaikat, megvizsgálták a jeleket, és így szóltak:*

– *Úgy látszik, hogy nemsokára a világra születik Geszer Donrub is. Felsőteste minden jellel teljes lesz, amit csak a tíz világtáj buddhái viselnek,*

testének közepén pedig a négy vízisárkány jelei. Ha megszületik, ő lesz a földi világ ura, Geszer kán, a jótevő, a tíz világtáj uralkodója.”

A mongol irodalom történetét gyakorlatilag két részre lehet felosztani. Az első a népköltészet, s az ebből táplálkozó epikus irodalom, beleértve a verses eposzból keletkezett, kései, 18. századi Geszer-regényt, valamint A mongolok titkos története című krónikát is, hiszen világos, hogy ez is a népköltészet egy bizonyos válfaját fejleszti tovább, tehát gyakorlatilag ide sorolható az egész régi mongol irodalom. A második korszak pedig a 20. század irodalma. Ez teljes egészében a „szocialista” mongol irodalmat jelenti, hiszen köztudott, hogy Mongóliában aránylag korán „győzött” a forradalom, s ami jelentős alkotás született a 20. században, az az ún. szocialista realista irodalom műfajába tartozik. Így mindenekelőtt a korán, alig harmincegy éves korában elhunyt **Dasdordzsín Nacagordzs** (1906–1937) művei.

Nacagordzs a mongol prózának és színjátszásnak is egyik jelentős megújítója, mégis elsősorban lírai költő, akinek művészete egyszerre táplálkozott a népköltésből, az indiai, tibeti és kínai hatásokat befogadó régi mongol irodalomból, az európai klasszikusok ismeretéből, a hagyományból és a legfrissebb újításokból. Látóhatára a születő mongol nemzettől az egész emberiségig terjed, sőt a messzi bolygókig; képzelete nemcsak a mongol pusztán jár szabadon, hanem a faliképről ismert déli tengereken is.

Nacagordzs műveiből *Madár, te szélesebb szürke* címmel jelent meg 1981-ben egy sikerültnek mondható válogatás, a kitűnő mongolista, Kara György szerkesztésében. E gyűjtemény tartalmazza a költő válogatott verseit, néhány költői prózát (többek között a kötet címét adót) és a *Három szomorú halom* című énekes szomorújátékot négy jelenetben, amely „történi a régi időkben”.

„Ez utóbbi művében, amely a költő rövid életű pályájának szintézise, a terjedelmes népi felelgető énekek, színmű felé tartó, főleg délibb, belső-mongol eredetű balladák és románcok formája bővül, nő még terebélyesebbé – írja Kara György –, de itt is számolni kell a régi mongol székvárosban élő kínai telepések meghonosította kínai zenés-mutatványos színház énekes színműveinek meg a lámahitű táncjátékok és párbeszédes művek árnyékával.” Arra pedig, hogy a szocialista Nacagordzs költészete mennyire táplálkozott a mongol népköltészetből s mennyire vált maga is, szinte a Petőfi (megzenésített)-versek módjára, népköltészetté, íme, egy gyönyörű példa:

*„Kékes-kéklőn idelátszik, hej,
Kies, viráglombos az a magas, hej,
Kétség, hogyha meg nem győzhet, hej,
Kedvünk telhet ott a hegyen, hej...
Sziklaháton három szilfa, hej,*

*Szebben fénylik, mint az arany, hej,
Szerelmetes, szép magzatom, hej,
Szelíd-vigan játszadozik, hej.”*

Nacagordzs két kortársa a mongol **Bjambín Rincsen** és a burját **Hoca Namszarájev**. Rincsen 1905-ben született, s ellentétben egy évvel ifjabb pályatársával hosszú életű volt. Sokat fordított magyarból, s versein kívül leghíresebb munkája a *Virradat* című regény. Az 1889-ben született s éppen hetven évet élt Namszarájev ellenben a burját irodalom egyik úttörő alakja. Szegény leány fia, akit kétéves korában módos család vett meg egy loért. 1917-ben néptanítóként kapcsolódott be a forradalmi mozgalomba, s mintegy harminc burját nyelvű kötete jelent meg, köztük egy a *Cirempil* című 1935-ben írt novellája felhasználásával írt történeti regény.

Ám a modern mongol próza legjelentősebb alkotása **Csadrávalín Lododjamba** regénytrilógiája, a *Tisztavízű Tamir*. Magyarul, csehül egyaránt A győzelem könyvtára című nemzetközi sorozatban jelent meg a mongol irodalom alkotásaként.

Írója, Nacagordzshoz hasonlatosan, ugyancsak idő előtt hunyt el, alig ötvenkét esztendőskorában (1917-ben született), anélkül hogy be tudta volna fejezni hatalmas trilógiáját, amelynek így módon csak a második kötetéig jutott el. Ám a regény így is jelentős vállalkozás s igazi írói siker, történetéből a legteljesebb kép bontakozik ki a modern Mongóliáról. Hősei – egy nyakas, kemény gerincű pásztor, egy igaz szívű szegénylegény, egy nemesurakat kijátszó, gátlástalan úrgazdag és bátor, hagyományokkal szembeszegülő, nemeslelkű asszonyok – századéves, mindennapi kínok és örömek között lépnek a papok s nemesek világából a „forradalomba”, mindvégig megőrizve egyéni, hús-vér-lélek arcukat.

A legújabb, kortárs mongol irodalom képviselői közül két nevet tartunk még fontosnak megjegyezni. Az egyik **Begdzdín Javúhulan**, aki 1929-ben született. Elsősorban lírikus, magyarul még nem, de csehül, szlovákul egyaránt olvasható verseskötete. A másik pedig az ugyancsak 1929-ben született északkelet-mongóliai pásztorcsaládból származó jelentős költő és elbeszélő, **Szengín Erdene**.

Mindebből világos, hogy bármennyire rövid terjedelemben s így csak nagy vonalakban ismerkedtünk a mongol irodalommal, mégis kitűnt, hogy e távoli, ma alig egymillió lakosú, ám annál nagyobb történelemmel bíró távol-keleti ország milyen nagy irodalommal rendelkezik, milyen gazdag népköltéssel és népi epikával s milyen figyelemre méltó huszadik századi modern versekkel, regényekkel, színdarabokkal.

A sors szeszélye persze, s nemcsak a távolságé, hogy a mai európai (magyar, cseh, szlovák stb.) olvasó olyan keveset ismer e távoli, ám gazdag iro-

dalomból. Ha kísérletünk csak néhány tucat olvasóban kelti fel az igényt, hogy jobban odafigyeljen erre a világra, s igyekezzen kikeresni a könyvtárakban-könyvesboltokban-antikváriumokban itt-ott alkalmasint föllelhető mongol írók verseit, regényeit, akkor máris többet értünk el, mint amennyit reméltünk.

Kína

Akármilyen tömören akarunk is fogalmazni, egy olyan kontinensnyi országnak, mint Kína, több évezredes irodalmát semmiképpen sem tudjuk belezsúfolni egyetlen fejezetbe. A hagyományos módszerhez fordulunk hát, s két részben ismertetjük anyagunkat. Az első részben a régi kínai irodalmat szemléljük egészen a 19. század végéig, a második részben pedig századunk kínai irodalmát tekintjük át. Ez utóbbi többé-kevésbé egybeesik a szocialista kínai irodalommal.

Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy a kínai egyike a világ legrégebbi irodalmainak: története 3000 éves összefüggő folyamatot alkot, hisz Kínában az írásbeliség, jóslócsontok és szertartási bronzedények feliratainak formájában, már az i. e. 2. évezred derekán megjelent. A legkorábbi nagy kínai könyvek azonban az ún. *Írások könyve* (*Su King*), a *Változások könyve* (*Ji King*) és a *Dalok könyve* (*Si King*). Mindhármat Konfuciusznak (**Kung Fu-ce**) tulajdonítja a hagyomány, noha a Mester, mai tudomásunk szerint, nem hagyott ránk írást, csupán tanítását őrizte meg a hagyomány. Valószínű azonban, hogy a neki tulajdonított könyveknek csupán összeállítója, még inkább csupán sugalmazója volt Kung Fu-ce.

A Si King egyébként máig népszerű dalgyűjtemény világszerte, magyarul is több ízben megjelent, legutóbb még a népszerű Lyra Mundi sorozatban is, a legkiválóbb magyar költők tolmácsolásában.

Íme egy remekmű, Károlyi Amy átköltésében, izelítőnek:

„Délen fűzfa lombja leng,
repkény-inda öleli.
Asszony urának örül,
boldogsága övezi.

*Délen fűzfa lombja csügg,
repkény-inda befedi.
Asszony urának örül,*

*boldogságát izleli.
Délen fűzfa lombja ring,
repkény körültekeri.
Asszony urának örül,
boldogságát megleli.”*

Konfuciusz tanításait pedig a *Beszélgetések és mondások (Lun-jü)* című gyűjtemény őrizte meg. Ez ugyancsak olvasható magyarul a többi jelentős ókori kínai filozófus (**Lao-ce, Mo-ce, Jang-csu, Meng-ce**) írásaival egyetemben a *Kínai filozófia. Ókor* című háromkötetes gyűjteményben. E kínai filozófusok közül Kung Fu-ce mellett a leghíresebb **Lao-ce**, a *Tao Tö King, Az Út és Erény Könyve* írója. E csodálatos gyűjtemény is megvan magyarul, mégpedig kétféle fordításban, prózai és verses magyarításban. Az utóbbit Weöres Sándor készítette utólérhetetlenül:

*„Az út, mely szóba fogható, nem az öröktől való;
a szó, mely rája-mondható, nem az örök szó.
Ha neve nincs: ég s föld alapja; ha neve van: minden dolgok anyja.
Ezért: aki vágytalan, a nagy titkot megfejlheti;
de ha vágya van, csak a dolgokat szemlélheti.
E kettő mögött közös a forrás, csupán nevük más.
Közösségük: csoda, s egyik csodától a másik felé tárul a nagy titok kapuja.”*

Ugyancsak a konfuciuszi hagyományhoz tartozik két további gyűjtemény, a *Tavaszi és Őszi* című krónika és a *Szertartások feljegyzései*. Ez utóbbi őrizte meg a két leghíresebb filozófiai traktátust, a *Nagy Tanítást* és a *Közép mozdulatlanságát*. Az ókori kínai irodalom számtalan nevezetessége közül két gyűjteményről kell még szólni: A Dalok könyvéhez hasonló, noha jóval későbbi *Zenepalota (Ju-Fu)* című gyűjteményről, és **Csü Jüan**ról, az ókor legnagyobb kínai lírikusáról. Szinte valamennyi verse olvasható magyarul, így a leghíresebb is, a *Száműzetés* című hatalmas elégia. Ezt Nagy László magyarította:

*„Vagyok királyi Kao-jang sarj
Po-jung volt derék apám
Lettem a jin-év elején
Keng-jin nap fordulátán
Fölmérte apám e napot
Két nevet adott nekem
Köz-nevem: Egyenes Mércé
Összhang a másik nevem.”*

A klasszikus kínai irodalom következő nagy korszaka az ún. Tang-kor (618–907). A lírai költészetnek az ebben a korban való nagyszabású fölvirágzására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy mintegy kétezerkét száz költő csaknem

félszázezer alkotását az utókor is számon tartja. Mi természetesen nem kívánjuk felsorolni mind a kétezerkét százat, csupán a legjelentősebb hármát, minthogy ezek a kínai s egyben a világköltészetnek is legnagyobb alkotói közé tartoznak.

A legidősebb s egyben a legnagyobb (ha egyáltalán beszélhetünk sorrendről) **Li Taj-po** (701–762). Bátor és független szellemű költő volt, aki megpróbált jó tanácsaival beleszólni az államügyekbe, s minthogy az udvari körökkel szemben semmit sem tudott elérni, ivásnak adta a fejét s elhagyta az udvart. A legenda szerint úgy halt meg, hogy ittas fővel egy csónakból kihajolva meg akarta ölelni a holdvilág képét és belefordult a vízbe. Leghíresebb verse, melyet Illyés Gyula átköltésében ismerünk, ugyancsak erről szól. Címe: *Holdfényben magamban iszom*.

*„Kancsó kezemben, virágok között
jó bort magamban hörpölök.
Kancsómat a pajtás holdnak kínálom;
árnyékom a másik ivó-barátom!
Noha a hold nem emel serleget,
s árnyékom is csak tétován követ,
barátaimmá ütlek titeket,
mert az öröm kora a kikelet.
Dalolok, a hold elbú, fölmerül,
táncolok, árnyékom majd hasra dül.
Ivás előtt így társul, aki él,
részezen ki-ki külön útra tér.
Így vagyok én is, amihelyt meglátom
hold-cimborám az égi láthatáron.”*

Alig tíz évvel volt fiatalabb az aranykor másik nagy költője, **Tu Fu** (712–770). Fiatal korában ő is vándoréletemet élt, többször is megbukott az államvizsgán, s udvari hivatalában ő is kegyvesztett lett.

Amit Li Taj-po csak érzett és hangulatok közvetítésével fejezett ki, azt Tu Fu súlyosabb költészetében világosan meg is fogalmazta. Az előbbi poézisében több az egyszerűség és a közérthetőség, Tu Fu lírájában több a filozófia. Tu Fu versei közül is a legnépszerűbbek az ivást dicsérők. Ilyen az *Egyedül iszogatva verselek* is, melyet Kormos István magyaráított:

*„Lámpámon virág: mennyei öröm!
Borom zöld színű, csillog komolyan.
Elrévedezek, iszom, verselek;
Szántom a papírt lassan, lassudan.
Ködlík messziről háború, nyomor.
Verselek, de itt minden hasztalan.
Gúzsba köt, lever az únt hivatal.*

S a paraszt előtt szégyelem magam.”

A klasszikus kínai költőtriász harmadik tagja **Po Csü-ji** (772–846). Vannak, akik őt tartják a legnagyobb kínai lírikusnak. Az ő költészete is a tehetetlenségre kárhoztatott politikai cselekvésvágyból sarjad ki, mint a cselekvés egyedüli formája. Leghíresebb verse az *Ének az örök bánatról* című hatalmas elégia. A nagy szerelem témája a kínai költészetben igen ritka, de ez csak egyik oka a költemény nagy népszerűségének; a másik ok: ahogyan a szerelmesek számára a 755-ös lázadás után csak az örök bánat marad, úgy marad a társadalom számára is a Tang-kor nagy illúziói után csak az örök bánat. Természetes, hogy e vers is olvasható magyarul, s természetes, hogy Weöres Sándor átköltésében:

*„Egyszer; rég beszélgettünk s mindketten esküt tettünk,
heted hó, heted napján, öröklét Csarnokában,
éjfélkor; tanu nélkül, mindketten így esküdtünk
a földnek: úgy leszünk, mint összeforrott ágak
a mennynek: mint közös röpte két fél-szárnyú madárnak.
Öreg a menny is, föld is, elkorhad az idő is,
de nem ér soha véget a hosszú-hosszú bánat.”*

Amint láttuk, a klasszikus kínai irodalom eddigi történetében két műfaj dominál: a líra és a filozófia. Aránylag későn jelentkezik két másik, noha a továbbiakban fontos műfaj: a dráma és az elbeszélés. Ez utóbbi, mint mindeközül, Kínában is népmeseként jelentkezik még a Tang-korban. Leghíresebb közöttük *A sárkánykirály lánya* (ilyen címmel jelent meg egy kötet magyarul is a Népek Meséiben). A mesék és elbeszélések általában nagyobb gyűjteményekben maradtak ránk. A két leghíresebb kínai elbeszélés-gyűjtemény a *Mosztani és régi idő csodálatos látványai* (*Csin ku csi kuan*) s a tizenharmadik században élt **Pu Szung-ling** (1630–1715) *Liao-csaj furcsa történetei* című novellagyűjteménye. Ennek egyik rövid darabja (*A nevetés*) így szól:

„Szun Csing-hszia úr, a tudományok mestere mesélte, hogy a falujában egy embert megöltek a helységen áthaladó banditák. Levágott feje mélyen a mellére csüngött. Amikor a rablók eltakarodtak, szolgálai fogták a holttestet, és el akarták temetni. Ekkor azonban lélegzést hallottak, mire jobban megvizsgálták s kiderült, hogy a légcső egy ujjnyi széles darabon nincs átvágva. Helyére illesztették hát a fejet, és hazavitték a holttestet. Egy nap s egy éjszaka után nyögni kezdett, majd a kanállal való gondos etetés eredményeképpen egy fél év alatt tökéletesen meggyógyult.

Tíz-egynéhány évvel később egyszer néhány barátjával beszélgetett, kik közül az egyik valami tréfával rászolgált a többiek hangos tetszésnyilvánítására. Emberünk is lelkesen tapsolt, és amint nevetve forgatta előre s hátra a fejét, nyakán felhasadt a régi seb, és feje a földre hullott, vére patakozott. A többiek megvizsgálták és látták, hogy minden élet elszállt belőle. Az apja az-

tán pert indított a tréfacsináló ellen, de a barátok felajánlottak neki egy pénz-öszeget, mire az apa eltemette a fiát, és visszavonta panaszát.”

A klasszikus kínai irodalom másik híres műfaja a dráma. Mi általában kínai operának ismerjük ezt a műfajt, mert rendszerint megzenésített formában láthatók-hallhatók, ha egyáltalán. Európában a leghíresebb kínai dráma a *Kréta kör* című, számos európai feldolgozás nyomán. A legismertebb természetesen a Brecht-féle változat, A kaukázusi kréta kör. Ám a két legnagyobb kínai opera-dráma a *Tou O ártatlan halála* és *A nyugati szoba*.

Az előbbi, **Kuan Han-csing** tragédiáját mifelénk is játszották, nevezetesen a budapesti Népszínházban, s könyv alakban is megjelent. Ugyancsak megjelent könyv alakban **Vang Si-fu** műve, A nyugati szoba. A 13. században keletkezett tragédia szerelmeseinek sok akadály állja útját, elsősorban a hagyományok, a patriarkális kínai család bénító erkölce. De akad segítő társuk, az ügyes, talpraesett szobalány, valamint néhány jó barát személyében, és sorra sikerül leküzdeniük az akadályokat, kijátszaniuk a gáncsvetőket. A szerelmek végül is egymáséi lesznek, mert nem hajtottak fejet a hagyományoknak, mert fellázadtak az embertelenség ellen.

Tőkei Ferenc, a kínai irodalom legkiválóbb magyar ismerője A nyugati szobát a kínai regény első kísérletének tartja.

„Átmenetnek kell tartanunk – írja – korábbi formák (népköltési epika, lírai elbeszélés, románcszerű elbeszélő költemény stb.) és a próza-regény között, s akkor világossá válik, hogy sajátos formája éppúgy nem lehet véletlen, mint például Puskin Anyeginjének verses formája.”

S ezzel elérkezünk a klasszikus kínai irodalom legnépszerűbb műfajához, a regényhez. Láttuk előzményeit a népmesétől a regény-drámáig. Az első híres kínai regény, *A három királyság regényes története*, a 16. században keletkezett. Ugyanebből a korból való a magyarul is olvasható *Vízparti történet*, melynek hőseit, a rettenthetetlen és igazságos liangsanai vitézeket, a nép igazának bajnokait hatszáz éve dicsőítik versek, dalok, drámák, regények; kalandos törtériáikat Kínában a legutolsó falusi legényke is ismeri, noha szerzőjéről, **Si Naj-anról** jóformán semmit sem tudunk, s valójában nem is igazi regény még ez, inkább kalandok sorozata.

Ugyancsak a 16. századból való három további nevezetes regény, a *Nyugati utazás*, az *Istenek születése*, és a leghíresebb, a kínai regény első nagy kiteljesedése, a magyarul is rendkívül népszerű, több kiadást megért *Csin, Ping, Mej (Szép asszonyok egy gazdag házban)*. Ebben egy kereskedő szerelmi kalandjainak keretében a kor hivatalnokainak züllöttsége, a patriarkális-feudális Kína erkölcsi rothadása jelenik meg szemünk előtt. Olvasása a régi Kínában mindig tilos volt, szavakban állítólagos pornográfiája miatt, valójában azért, mert ez a jellembrázolás dolgában is kiváló regény a császár-

ri Kína erkölcséinek hű képét adja. Ezért lett a néptömegeknek is kedvelt olvasmánya.

Még további neves kínai regények születtek ebben az időszakban, így például a *Virágos gyertyák, avagy egy jó párválasztás története*, amely korán ismertté vált Európában, Goethe és Schiller is olvasta és méltatta, valamint *Az írástudók ligetének története*, **Vu Csing-ce** (1701–1745) műve.

A kínai regény csúcsa azonban a 18. század második felében keletkezett történet, *A vörös szoba álma*. Első nyolcvan fejezetét **Cao Csin** (1719–1764) írta, állítólag saját ifjúkori emlékeiből, a befejező negyven fejezetet pedig egy bizonyos **Kao O** készítette 1791–92-ben. A sokfelé ágazó történet középpontjában az ifjú Pao-jü szerelme áll a szép Kék Drágakő iránt. Egy korabeli patriarkális család élete bontakozik ki előttünk, s jelentéktelennek tűnő epizódok sorozata győz meg bennünket arról, miért kell ennek a családnak végül is felbomlania. A regény nyelve rendkívül egyszerű, könnyen lehetett széles néptömegek olvasmánya. A kínai nagyepikának ez a fő műve művészi rang dolgában a világirodalom nagy családregényeivel vetekedik. Magyarul is olvasható, A Világirodalom Klasszikusai sorozatban jelent meg annak idején.

S ezzel voltaképpen betetőződött a klasszikus kínai irodalom. A 19. század, tudjuk, a hanyatlás kora Kínában. Társadalomban, művészetben-irodalomban egyaránt. Művek persze most is keletkeznek, ezek azonban a hanyatlás korszakának a művei, rangban még csak közelébe se jöhetnek a nagy korszakok remekeinek. A kínai irodalom újabb fellendülése a 20. századra vár.

„A 19. század végén egyre több fiatal kínai tanul külföldön, a korszerű ipar megteremtéséhez szakemberekre van szükség” – írja Miklós Pál, a mai kínai irodalom kiváló magyar szakértője. S így folytatja:

„...a külföldi eszmék alapjáról válik lehetővé a kínai társadalom éles, radikális bírálata. Ez a kritikai szellem nyilatkozik meg az 1898-as reformmozgalom vezető gondolkodóinak írásaiban, amelyekben föltárják az ország elmaradottságát és először fogalmazzák meg maguk számára modern értelem-ben a nemzeti öntudatot és társadalmi tudatot.”

Az új kínai irodalom természetesen akkor születik, amikor az új kínai társadalom: 1921-ben alakul meg a Szun Jat-szen vezette Kuomintang, de az új típusú írástudók, a nyugatos műveltségű értelmiség képviselői már a század tízes éveiben megindítják a harcot a kultúra területén. Ez a harc, amely forradalmi változásokkal járt a kínai irodalomban, lényegében 1915-ben, a Sanghajban megjelenő Új Ifjúság című folyóirat megindulásával kezdődik. Az

1919. május 4-én kirobbanó pekingi diáktüntetés pedig hatalmas mozgalom-má növekszik.

„1921-ben megalakulnak az első irodalmi társaságok, amelyek irodalmi folyóiratokat adnak ki – írja Miklós. – A húszas évek derekán még inkább felvirágzik az irodalmi élet. Új művek jelennek meg – főként versek és elbeszélések – s ekkorra már felnő az új kritikus nemzedék is. A két jelentős irodalmi társaság mellett ekkor tesz szert nagyobb jelentőségre Lu Hszün és pekingi köre, az Aforizmák című folyóirat írói. A húszas években történnek az első jelentős kísérletek az európai jellegű drámaírás megteremtésére.”

S az új kínai irodalom valóban példátlan virágzásnak indul. Csak a legdicsőbb fénykorok, a **Konfuciusz** vagy a **Li Taj-po** és *A vörös szoba álma* korszaka mérhető a 20. századi kínai irodalomhoz. Legalább egy tucat világirodalmi rangú alkotó működik a húszas évek közepétől a hatvanas évek közepéig Kínában, amíg aztán az ún. „kulturális forradalom” véget nem vet hosszú időre e virágzásnak. Lu Hszün és Kuo Mo-zso, Mao Tun és Lao Sö, Pa Csin és Cao Jü a legnevesebbek ebben a korszakban, ám melléjük okkal sorakoznak fel az utóbbi évtizedben jelentkező újabb alkotók, valamint a Kína határain kívül tevékenykedő írók is. Ezek közül tüstént az elején meg kell említenünk a Nyugaton élő **Han Suynt**, valamint a harmincas években mifelénk is rendkívül népszerű **Lin Yu Tangot**. Ez utóbbi munkái (*Mi kínaiak, A bölcs mosoly, Egy múltó pillanat*) magyarul is nagy hatást gyakoroltak az olvasókra, s hosszú időn keresztül az egyetlen (noha nem egészen megbízható) forrást jelentették számunkra a mai Kínáról.

„Az emberi méltóságot a csavargó fogalmával kell összekapcsolni, nem pedig az engedelmes, fegyelmezett, ezredbe osztott katonáéval” – írja például Lin Yu Tang A bölcs mosolyban. Egy fejezettel alább pedig így elmélkedik:

„Kétségtelennek tartom, hogy a lírai költészet nem fejlődött volna ki, ha szörös emberi őseink testén nem lett volna tetű. Ez tehát nagymértékben hozzájárult a szerelmi ösztön kifejlesztéséhez.”

A legnagyobb hatást a nyugati olvasóra azonban „a tétlenség kínai dicsőítésével” gyakorolta Lin Yu Tang mester.

„... a szabad idő élvezése olyasvalami, ami határozottan kevesebbe kerül a fényűzés élvezésénél.” A kínaiak szerint „mélységesen szerették az életet s ez abban mutatkozott meg, hogy irtóztak minden hivatali pályától és egyáltalán nem voltak hajlandók lelküket a test jobbágyává aljasítani. A tétlen élet nemhogy a gazdag, hatalmas és sikeres emberek előjoga lett volna (mennyt dolgozik a sikeres amerikai ember), hanem az emelkedett lélek bizonyítéka volt... Ezzel a lelki emelkedettséggel együtt járt bizonyos közömbösség az élet színjátékával szemben... A tétlenség kultusza mindig együtt járt a benső nyu-

galommal, a gondtalan felelőtlenséggel s a természet életének mélységes élvezésével”.

S mindennek a konklúziója:

„Az emberek azért nem tudják élvezni ezt a földi életet, mert nem szeretik az életet eléggé s eltűrik, hogy egyhangú, gépies életté váljon. Lao-cet nagyon igaztalanul vádolták azzal, hogy ellensége az életnek; én viszont azt hiszem: éppen azért tanította a világi életről való lemondást, mert sokkal gyöngédebben szerette az életet, semhogy az élet művészetét az élet puszta mesterségévé engedte volna fajulni.”

Nem kétséges, hogy ez a „filozófia” elég sok kérdőjelet von maga után, különösképpen manapság, a „privatizációk”, no meg a japán s egyéb délkelet-ázsiai „csodák” korszakában, ám az is kétségtelen, hogy a több ezer éves permanens kínai jelenlét s a különböző elméleti megalapozások az Upanisádoktól **Kung Fu-ce**, **Lao-ce** filozófiájáig alapvetően befolyásolták századunk nyugati, így magyar gondolkodását is, Ezra Poundtól Jack Kerouacig, Hamvas Bélától Weöres Sándorig, van Goghtól Gauguinig, Csontvárytól Bartókig és még sorolhatnánk oldalakon keresztül századunk nagy alkotóit, akikre döntő befolyással volt a keleti, mindenekelőtt természetesen a hindu és a kínai kultúra.

Mondottuk persze, hogy Lin Yu Tang marginális jelenség volt már harminc-negyven éve is, mára pedig végképp időszerűtlenné vált, túlszaladt rajta az idő. A modern kínai kultúra és irodalom nagy képviselői másutt keresendők.

A már emlegetett pekingi körben például, annak is vezéralakjában. **Lu Hszün**, a modern kínai irodalom első s tán mindmáig legnagyobb alakja, a realista kínai novella megteremtője. 1881-ben született és 1936-ban hunyt el. Elszegényedett hivatalnokcsalád sarjaként Japánban orvosnak készült. Első s egyben az egyik legnevezetesebb novellája, *Az örült naplója* 1918-ban jelenik meg az Új Ifjúságban, s ez a dátum voltaképpen a modern kínai próza születésnapjának is tekinthető.

Lu Hszün hatalmas életművet hagyott maga után, nem is szólva szervezői-szerkesztői munkásságáról, ám ebből a hatalmas életműből mindössze három vékonyka kötet jut a szépirodalomnak. Az 1923-as *Kiáltás*, a 26-os *Bolyongás* és az 1935-ben napvilágot látott *Régi mesék mai szemmel*. Szinte valamennyi megtalálható, hozzátéve a *Vadfüvek* című prózaversciklust is, az 1956-ban az Új Magyar Könyvkiadó híres sorozatában, A Világirodalom Klasszikusaiban megjelent Lu Hszün-válogatásban (*A-Q hiteles története*).

„A-Q-nak nem csupán a neve és születési helye, de egyéb körülményei is homályban maradtak. Vejcsuang lakói A-Q-t csupán napszámos munkára használták, és körülményei senkit sem érdekeltek. Maga A-Q sem beszélt róluk, csak ha összeütközött valakivel és a szemét kidüllesztve ordította:

»Az én hőseim különbek, mint a tied! Ki vagy te tulajdonképpen?«”

„Az »A-Q-izmus« Kínában fogalomná lett: a tudatlanság és a közöny a két fő vonása – tulajdonképpen a patriarkális-feudális-bürokratikus társadalom maradványai ezek a huszadik században – írja Miklós Pál. – A-Q hontalan, nincstelen parasztleány. Még neve sincs: ő a legutolsó ember a faluban. Mindenki büntetlenül bántalmazhatja, aki csak egy fokkal is fölötte áll a társadalmi létrán. Meg is teszik: ütik-verik, lopással gyanúsítják, tiszteletlenségért rendőrkézre adják. A-Q úgy segít magán, hogy illúziókba ringatja magát.” Ám az A-Q-izmus legsúlyosabb tünete: az önáltatás, az illúziókkal való vigasztalódás; ez nem engedi szabadulni a kínai népet a közöny, a tunyaság és tudatlanság béklyóiból.

A modern kínai irodalom másik nagy alapító egyénisége az 1892-ben született **Kuo Mo-zso**. Japánban tanult orvosnak s itt fordul érdeklődése az irodalom felé. Hazatérve megalakítja az Alkotás Társaságot. Első versei teljes szakitást jelentenek minden kínai hagyománnyal. A példaképek Walt Whitmann és Rabindranath Tagore, a forma a szabadvers, a gondolat pedig a múlt tagadása és az egyéniség felszabadítása, az új világ születésén érzett lelkesedése:

„Földgolyó, szülőanyám;

Múltam, jelenem és jövőm te vagy!

Életem, ruhám, lakásom, mind te vagy!

Hogy viszonzozhatnám jószágodat?...

Nem szállok kocsira, se lóra, cipőt lábamra nem veszek,

Mezítelen két lábam mindig csókolja színedet!”

Ám Kuo Mo-zso nem áll meg a versnél. Drámában, prózában, műfordításban egyaránt jelentőset alkotott, nem szólva közéleti szerepléséről s tudományos tevékenységéről (hosszú időn keresztül volt például a Kínai Tudományos Akadémia elnöke).

Mint műfordító Goethe, Schiller, Tolsztoj és Turgenyev átültetéseivel szerzett érdemeket. Drámái közül az 1942-ből való *Csü Juan* a legismertebb. A nagyigényű tragédia a híres ókori költő életéből dolgoz fel egy eseményt, hogy általa a patriotizmus nagy példáját idézze fel a kínai-japán háború idején.

Fontos dokumentuma a kornak Kuo Mo-zso többkötetes önéletrajza, melyből az *Ifjúkor* és az *Egyetemi éveim* magyarul is megjelent a hatvanas évek elején.

„Gyermekeveim az a korszak, amelyben a feudális társadalom kapitalista renddé változik; ezt ásom most ki a sötétből. Nem akarom Szent Ágostont és Rousseau-t utánozni, nem írok vallomásokat; Goethét és Tolsztojt sem, nem a tehetség kibontakozását akarom leírni. Amit én írok, az csupán ennyi: ebben

a társadalomban ilyen ember született, vagy – így is mondhatom – volt egy ember, aki ilyen korban született.”

Az alapozó nemzedék harmadik tagja **Mao Tun**. Ha Lu Hszün az elbeszélő, Kuo Mo-zso a lírikus, akkor Mao Tun az első modern kínai regényíró. 1896-ban született, volt lektor, szerkesztő, részt vett az Északi Hadjáratban (1925–27), 1949 után pedig népművelési miniszter (egészen 1965-ig). Első művében, az 1928-as *Homály* című trilógiájában (*Kiábrándulás, Ingadozás, Keresés*) a forradalom krónikásaként mutatkozik be. Magyarul is olvasható híres kisregénye, az 1933-as *A selyemhernyó*. Legjelentősebb irodalmi vállalkozása azonban az *Éjjél* című, 1932-ben íródott regény (régebben *Hajnal előtt* címmel jelent meg magyarul).

„Ez az első sikerült realista regény Kínában... Természetesen még sok benne a fogyatékoság, sőt hiba, de tagadhatatlanul nagyok az eredményei abban, ahogyan az igazi társadalomtudományi ismereteket az irodalomra alkalmazva a kínai társadalmi és osztályviszonyokat ábrázolja...” – írta róla a korabeli kritika.

„Nagyigényű vállalkozás – írja Miklós Pál –: az 1930-as évben lejátszódó cselekményben Kína legfontosabb problémáinak ábrázolására vállalkozik az író.”

A kritika megállapításait utóbb a regény fogadtatása is igazolta: csupán a Kuomitang-korszakban huszonhat kiadást, illetve újranyomást ért meg a regény, a modern kínai próza alapműve.

Egy évvel Mao Tun regénye előtt jelent meg **Pa Csin** *A család* című regénye, egy trilógia, az *Áradat* első kötete, amely az akkori időkben ugyancsak páratlan sikert hozott írójának: több száz ezres példányszámot ért meg. Írója, Pa Csin 1904-ben született s Franciaországban tanult, ott kezdett írogatni. 1929-ben jelent meg első regénye, a *Megsemmisülés*, majd A család után negyvennél több kötet regény és elbeszélés, köztük a magyarul is olvasható *Az örök élet tornya* című elbeszélésgyűjtemény és *A nyugalom kertje* című kisregény. Pa Csin egyike volt a legtermékenyebb kínai íróknak.

A modern kínai regény harmadik nagy alkotója pedig az 1899-ben született **Lao Sö**. A család és az *Éjjél* után az ő 1937-ben íródott regénye, a magyarul *Tigriskisasszony meg a férje* címmel megjelent mű jelenti az új kínai regény harmadik nagy fegyvertényét. Hőse, a szegény, faluról fölkerült legény riksakulinnak áll és hihetetlen akaraterővel kuporgatja a pénzt, hogy egyszer majd saját riksáját húzhassa. Lao Sö egyéb művei is nagy sikert arattak, így például a *Fekete Li és Fehér Li*, valamint a *Teaház* című színmű. Ezek magyarul is olvashatók, ugyanúgy, mint a nemrégiben megjelent *Macskaváros krónikája* című szatíra. Lao Sö fegyvere nem a gúny, hanem az ironia. Írásait

ezek a tulajdonságok és ügyes mesélőkedve teszik közkedvelté hazájában és szerte a világban.

Hosszan sorolhatnánk még századunk kínai irodalmának remekeit. Így például az 1906-ban született **Csao Su-li** híres falusi tárgyú kisregényeit (*Kis Er-hei házassága, Li Ju-caj dalocskái*), **Aj Vu** *Vad hegyek között* című regényét a japán háborúról, az 1910-ben született **Aj Csing** verseit s főként az ugyancsak 1910-ben született **Cao Jüt**, a legjelentősebb modern kínai drámaíró. Az ő 1936-ban írott *Zivatar* című drámája és az 1941-es *Pekingi emberek* jelentik Kuo Mo-zso Csü Jüanja mellett a mai kínai dráma csúcsát. Cao Jü drámaíró művészetének alapvető vonása, hogy kora kínai társadalmának lényeges ellentmondásait aktuális módon, modern technikával, feszült drámai légkörben tudja ábrázolni.

A hatvanas évek közepén kirobbant ún. „kulturális forradalom” nagy cezúrát jelentett a kínai irodalomban. A század nagy öregjei vagy meghaltak vagy elhallgattak, a fiatalabb nemzedékek pedig szóhoz sem jutottak. Majd két évtizedes szakadék tátong így az öregek és fiatalok között. Nem is tudtunk jóformán semmit a legújabb kínai terméstről egészen az utóbbi évekig, s még most is csak homályos, elmosódó képünk van a legutóbbi évek műveiről, alkotóiról, főként pedig az értékrendről. Nem is vállalkozhatunk rá egyelőre, hogy ezekről hírt adjunk. Mind helyett csupán egy jelentős regényre hívnánk föl az olvasó figyelmét, nevezetesen a magyarul is megjelent, sőt filmváltozatban is nagy sikert aratott **Ku Hua**-regényre, a *Hibiszkuszháza*ra. Ku Hua a kulturális forradalom időszakából merítette regénye tárgyát, s magas irodalmi díjjal jutalmazták, jelölül annak, hogy az iszonyú pusztítás, amely száműzte a kultúrát, a „négyek bandája” leleplezésével lassan lecsillapodott s véget ért.

Ji Csing

Változások Könyve

„Csak az állhatatosság és az igazságosság – melyeket önvizsgálattal éleztünk – tart meg a jó úton. Ha letérnénk, a Bölcs figyelmeztetése nyomán s kemény munka révén visszatérhetünk rá. Sikerünket a társak bizalma övezi majd, s bölcs erőnknek híre kél... A bölcs csendesesen ünnepel, és a jó is. Akik féltelenségükben egymás fejére locsolják borukat, másnap kínos meglepetéssel találgtatják majd: hová is kerültek...”

Su King – Si King – Ji King – Írások Könyve, Dalok Könyve, Változások Könyve. Így tanultuk meg annak idején, a Tőkei Ferenc–Miklós Pál-féle *Kínai rövid irodalomtörténetből*. Az ókori kínai literatúra három alapkönyve. A

Dalok Könyve szinte-szinte „slágerkönyv” mifelénk, ám a másik kettőből legfeljebb szemelvényeket olvashattunk eddig az ugyancsak Tőkei-féle *Kínai filozófia; Ókor* c. antológiában.

S most, íme Változások Könyve – a Ji Csing (Ki tudja miért, a kínai címet mindenki másképp írja. King? Csing? Mindegy.) De hát mi is az a Ji Csing?

Ósi kínai jóskönyv – ahogy a Háttér Lap- és Könyvkiadó Beöthy Mihály és dr. Hetényi Ernő fordításában megjelent publikációja jelöli. S megtudjuk még, hogy „*a régi kínaiak hittek abban, hogy az életet irányító magasabb erők vonalai kipuhathatóak, a jövő megismerhető, ezért életünk egy-egy sorsfordító pillanatában útmutatást nyújthat A Változás Könyve, a Ji Csing. Ez a különleges mű sorsunk titkairól lebbenti föl a fátylat – izgalmasabban, mint bármely jóslás. Mert A Változás Könyve senkinek sem ad egyértelmű »használati utasítást« vagy holmi tudósítást valamiféle elhatározott jövőről. Jövőjét mindenki maga alakítja, maga dönt. Tegyem – ne tegyem? Induljak – ne induljak?»*”

A kevésbé tájékozott olvasó persze álmélkodhat. Hiszen, különösen a mai magyar könyvpiacra, tucatjával találkozhat az efféle horoszkópokkal, asztrológiai szakmunkákkal, jóskönyvekkel. Nem kétséges, hogy a Ji Csinget ez a divat dobta felszínre, de más dolog persze egy kétezeröttszáz éves kínai jóskönyvet minősíteni, s más egy mai tucatárut. Nem lehet véletlen példának okáért, hogy Konfuciusz, a több ezer éves kínai kultúra legnagyobb formálóját ezt írta:

„*Ha még hosszú éveim volnának hátra, ötvenet a Ji Csing tanulmányozására szentelnék, mivel a tanulmányok révén nagy veszedelmet kerülhet el az ember.*”

Bölcs mosoly

„*A kínai kultúra legfőbb ideálja mindig a bölcs kiábrándulásra alapozott közöny volt. Az étellel szemben tanúsított közönyből származik az a fölény, amely képessé teszi az embert, hogy elnéző iróniával haladjon át az életen... a kínai inkább filozófus, mint tevékeny, s ha ez másként lenne, semmiféle nemzet nem bírhatta volna ki a tevékeny élet magasvérnyomását négyezer esztendőn keresztül*” – írja Lin Yu Tang, s miért idézem őt épp *Napló és memoár* sorozatomban?

Mostanság A Magasztos Szózatát olvasom, a Mahábhárata híres *Bhagavat-gítáját* Lakatos István pompás magyarításában, s az jár az eszemben, hogy

a mai (poszt)modern világban milyen divatba jött újra a keleti filozófia, a zen-buddhizmus elsősorban, de persze nemcsak az. Aztán az is eszembe ötlük, hogy magam is milyen régen hívévé szegültem már a keleti romantikának, s minthogy rovatom címe *Napló és memoár*, igazán itt az ideje, hogy megidézzem szellemi emlékirataimnak ezt a szegmensét is. Hogy hát hol és mikor is kezdődött ez az egész, s hol és mikor folytatódott?

Gömöri középiskolás koromból nem emlékszem semmi ilyenre, noha gimnazistaként forgott már a kezemben sok jelentős műve nemcsak a magyar, hanem a világirodalomnak is, emlékeim viszont semmi keleti elemre nem mutatnak. Ez csak később, Pozsonyban kezdődött, a főiskolás években, s most az a kérdés, hogy mikor és mivel. S mielőtt tovább lépnénk, még egy idézet:

„A végeredmény: a költő, a paraszt és a csavargó tisztelete. Mert: az emberi méltóságot a csavargó fogalmával kell összekapcsolni, nem pedig az engedelmes, fegyvermezett, ezredbe osztott katonáéval... A csavargó lesz az utolsó, akit a diktatúra meghódít. Az egész modern civilizáció az ő vállán nyugszik.”

Mielőtt azonban a *Bölcs mosolyhoz* érnék, amelyből ez újabb idézet is való, kezdjük az előzményeivel. Baktay Ervin neve ugrik be elsőnek természetesen, s azonnal le is ellenőrizhetem, hogy a *Rámánája* és *Mahábhárata* prózai változata 1960-ban jelent meg az Európa Könyvkiadónál, így nyilván akkortájt olvashattam ezt is, ugyanúgy, mint Baktay egyéb munkáit, az *India művészetét*, az *Indiai éveimet*, s főként a korábban megjelent, de hozzám csak később eljutott *India bölcsességét*. Most mégis Lin Yu Tangról szólnék, mert végül is mégsem Baktay volt a meghatározó élmény, hanem egy másik, nem is indiai, hanem kínai sikerkönyv, Lin Yu Tang *Bölcs mosoly* című munkája. Ennek eredetére már pontosan emlékszem. Másod-harmadéves főiskolás korunkban már eléggé otthonosan mozogtunk az idősebb írótlások köreiben is, így a „földi”, mert gömöri (pelsőci) Dénes Györgyéknél is.

Dénessel mi, lázadó avantgárdisták sok mindenben nem értettünk egyet, eléggé bőszített, engem különösen, egyrészt hivatalos költő volta, másrészt felháborító cinizmusa-pesszimizmusa, ám sok negatívuma mellett volt egy nagy, az én szememben legalábbis nagy pozitívuma: hatalmas, s főként kitűnő könyvtára. Itt bukkantam rá természetesen a *Bölcs mosolyra* is. Most már nem tudom, csak úgy magamtól-e, vagy ami valószínűbb, Dénes hívta föl rá a figyelmemet, tény, hogy ez jelentette számomra mindmáig e legnagyobb „keleti” élményt. S most ahelyett, hogy felmondanám újra a leckét s elmondanám egykori élményemet a saját gyatra szavaimmal, inkább megidézem legizgalmasabb gondolatait, hisz itt van kezem ügyében máig a kötet, s ma,

úgy érzem, az újra kapitalizálódott posztkommunista világunkban még inkább aktuálisabbak gondolatai, mint a harmincas években voltak. Íme:

„A szabadidő élvezése olyan valami, ami határozottan kevesebbe kerül a fényűzés élvezésénél. Igazában olyan kevésbe kerül a tétlen élet. A kínai bölcsék irtóztak minden hivatali pályától és egyáltalán nem voltak hajlandók lelküket a test jobbágyaivá aljasítani... A tétlen élet az emelkedett élet bizonyítéka volt”... Mert: „az emberek azért nem tudják élvezni a földi életet, mert nem szeretik az életet eléggé, s eltűrik, hogy egyhangú, gépies életté válják”. S még mindig nincs vége. Lássuk csak Az élet élvezése című fejezetnek Az ágybanfekvés című alfejezetét:

„Megdöbbenő, mily kevésbé méltányolják az emberek az ágybanfekvés fontos művészetét, ámbar véleményem szerint a világ legfontosabb tudományos és filozófiai felfedezéseinek kilenczized része olyankor jön létre, amikor a tudós vagy filozófus összegubbaszkodik az ágyban hajnali négy vagy öt órákor.”

Mindehhez persze azt is tudni kell, hogy Lin Yu Tang Amerikában írta ezt a könyvét, ahogy a többit is, a *Mi, kínaiak* címűt is például. Pontosan nem tudom, mikor, magyarul 1939-ben jelent meg a Révainál, Benedek Marcell magyartításában, de bizonyos, hogy ezek a könyvek egyrészt az emlékezés, pontosabban a nosztalgia könyvei, másrészt a megvetése. Az amerikai-nyugati-kapitalista civilizáció s életmód megvetése. Nézzük csak:

„Lehet, hogy az amerikai egyszerűen szégyell »lőgni« abban a világban, ahol mindenki csinál valamit, de mert bizonyos vagyok abban, hogy ő is csak állat, némelykor szereti, ha izmai elernyednek, elterülhet a homokon...” S végül: „Fontos következménye ennek (mármint a nyugati életmódnak – cs. l.), hogy míg Nyugaton annyi az örült, hogy elmegőgyintézetbe rakják, Kínában oly szokatlan az örült ember, hogy nagy tiszteletben részesítik – amint ezt a kínai irodalom minden ismerője tanúsíthatja. És végeredményben ezt akarom kimutatni.”

Zen-buddhizmus és pszichoanalízis

A kötet a Helikon Kiadó jóvoltából, hatalmas késéssel, annak a konferenciának az anyagát tartalmazza, melyet 1957 augusztusában rendeztek Mexikóban, s melynek két főelőadója éppen a nevezetes japán Suzuki professzor s a nem kevésbé nevezetes Erich Fromm, a pszichoanalízis világhírű tudósa volt. Mielőtt Fromm (s rajta keresztül a Nyugat) válaszát idéznénk a zen-buddhizmus kihívására, emeljünk ki egy passzust a Suzuki-előadásból:

„A tudományágak absztrakciókkal dolgoznak, semmi aktivitás nincs bennük. A zen beleveti magát a kreativitás forrásába, és minden életet kiűszik belőle, ami csak van benne. Ez a forrás a zen tudattalanja. A virág azonban nincs tudatában önmagának. Tudattalanjából én ébresztem föl.” S idézi Csuang-ce parasztját, aki nem volt hajlandó kútgémet használni, szerette maga elvégezni az összes munkát. *„Ez bizony – zárja le Suzuki – nincs összhangban a nyugati és általában a modern felfogással, amely előnyben részesíti a különböző munkamegtakarító szerkezeteket. Miután pedig így megtakarítják maguknak a munkát, és rengeteg idejük jut a szórakozásra és egyéb időtöltésre, a mai emberek nyakra-főre panaszkodnak, mennyire elégedetlenek az élettel, vagy fegyvereket találnak fel, amelyekkel egyetlen gombnyomásra ezreket és ezreket pusztíthatnak el. És hallgassunk csak oda, mit beszélnek: »Így lehet előkészíteni a békét.«”*

Mi lehet erre Fromm válasza? *„A primitív kannibalizmustól a zen-buddhizmusig az emberiség csupán néhány feletetet adott a lét kérdésére, és a maga életében mindenki ezek közül feleli valamelyiket, jóllehet többnyire nincs tudatában a válasznak, amelyet ad... Hogy megérthessük az egyedi páciens – vagy bármely emberi lényt –, tudnunk kell, mi az ő válasza az emberi létre, mi az ő titkos, egyéni vallása, amelynek minden erejét és szenvedélyét oda-szenteli.”*

Buddha beszédei

„Lángban áll a fül, szerzetesek. Lángban állnak a hangok, lángban áll a halál, lángban állnak a hallomások okozta érzések, akár kellemesek, akár fájdalmasak, akár sem kellemesek, sem fájdalmasak. Mi gyújtotta lángra? A szenvedély tüze, a harag tüze, a balgaság tüze gyújtotta lángra; a születés, az öregség, a halál, a bánat, a fájdalom, a szenvedés gyújtotta lángra, mondom nektek.”

A fejezet címe, melyből e részletet idéztük: *A tűzbeszéd*. Talán a leghíresebb a Magasztos beszédei közül, melyet, íme, pompás fordításban, pompás kivitelezésben jelentetett meg magyarul a Helikon Kiadó. Válogatta, páliból fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Vekerdi József.

Újabb és újabb fehér foltok tűnnek el világirodalmi tájékozódásunk térképéről. Buddha beszédeinek magyar fordítása nélkül mindenképpen foghíjasnak kellett tartanunk szellemi horizontunkat.

„India adatokban szegény ókori történelmében Buddha az első személy, akiről megbízható ismeretekkel rendelkezünk – írja Vekerdy József s így foly-

tatja: *Buddha erkölcsstani alaptétele az, hogy ne bántsunk senkit: se másokat, se önmagunkat. A tétel első fele, a »nem-ártás« elve, valamennyi indiai vallásban szerepel, második fele viszont Buddha fontos újítása volt, amellyel élesen eltért korának többi vallási irányzatától, de éppígy eltért a hindu vallás mai napig tartó gyakorlatától is...*”

S mit kapunk e kitűnő gyűjteményben végül is Buddha „életművéből”?

Kapjuk először is a *Buddha élete* című gyönyörű legendagyűjteményt. Kapjuk továbbá a leghíresebb beszédek: *A tan kerekének elindítása, A tűzbeszéd, Az indulatok megsemmisítése, A szenvedések láncolata, A gondolatok kordában tartása, A létszomj kioltása, Példázat a tűzről* – hogy csak néhányat említsünk.

„*Lángban áll az orr, szerzetesek. Lángban állnak a szagok, lángban áll a szaglás... Lángban áll a nyelv, szerzetesek. Lángban állnak az ízek, lángban áll az ízlés... Lángban áll az értelem, szerzetesek. Lángban állnak az igazságok, lángban áll a gondolkodás, lángban állnak a gondolatok...*”

Kapujanincs átjáró

Kínai csan-buddhista példázatok könyvét jelentette meg a Helikon Kiadó a már általunk is többször dicsért sorozatában, a „Prométheusz Könyvek” között. Nevezetesen három művet: az 1120-ban keletkezett *Feljegyzések Lin-csiről* (*Lin-csi Lu*) címűt, az 1229-ből való *Kapujanincs átjárót* (*Vu-men Kuan*) és az 1050 és 1300 között keletkezett *Nefrit szirt feljegyzések* (*Pi-jen Lu*) című példázatgyűjteményt.

„*Három Csan-buddhista katekizmust tart kezében az olvasó. Mind a három – közülük az első, kereken ezer esztendeje – keletkezésétől fogva a Csan-szekta kolostoraiban élő szerzetesek napi olvasmánya volt Kínában, majd Japánban*” – írja Miklós Pál, a példázatok válogatója és fordítója, a könyv jegyzeteinek és utószavának írója, s tőle tudjuk meg, hogy a Csan tulajdonképpen a manapság világszerte oly népszerű zenbuddhizmus eredeti formája, a zen valójában a csan japán változata. S így folytatja:

„*Watts, Suzuki (aki írt egy könyvet a japán művészet és a Zen kapcsolatáról is) és Demiéville olvastán fedeztem fel a Zen / Csan költőiségét, esztétikai értékeit... Azt, hogy a vallások és a költőiség között valami mély rokonság van, régóta tudjuk. Minden vallásnak megvan a maga költészete (és művészete)... A Csan-buddhizmust természetesen nem szabad csak költészetnek tekintenünk, a Csan-példázatok mögött ott van az egész keleti bölcelet... A klaszikus indiai bölcelet ugyanúgy háttére és bázisa ennek a Csan-tanításnak,*

*mint a kínai taoista misztika, de még a konfuciánus állambölcsélet és erkölcs-
tan is, nem is szólva a legendás és a néphitben élő történelemről.”*

Aligha kell szólnunk arról, milyen jókor jött ez a könyv. Nemcsak a zen-buddhizmus divatja miatt, hanem az újra megélénkülő kínai kapcsolatok miatt is. Hiszen az ötvenes évek nagy hulláma után évtizedekig nem jutottunk hozzá semmihez ez évezredes kultúrából. Nos, a *Kapujanincs átjáró* ha nem is legmagasabb csúcsa a kínai irodalomnak-filozófiának, mindenesetre egyik jellegzetes példánya, s bármilyen nehezen közelíthető meg a mai nyugati olvasó számára, mégis izgalmas olvasmány.

India

Kína után az indiai irodalmak tengere is olyan hatalmas valami, hogy képtelenek vagyunk átfogni az egészet egyetlen eresztésben. Így itt is azt a bevált módszert ismételjük meg, hogy a régi korok literatúráit elválasztjuk századunk termésétől. Lássuk előbb a régi India irodalmait.

Kezdjük azzal, hogy nem véletlenül használjuk többes számban a terminust, hisz India valóban számtalan népnek, így számtalan irodalomnak is a földje. A legrégebb indiai irodalomnak (legalábbis az írott irodalomnak) csupán egyike a szanszkrit. A szanszkrit olyanféle szerepet játszott Indiában, mint Európában a latin. E nyelven íródtak az ókori India legjelentősebb művei, a *Mahábhárata* és a *Rámájana* című eposzok. Ám a szanszkritot jóval megelőzte a védikus irodalom kora. Az óind irodalom legrégebb emlékeit ugyanis az ún. *Védák* alkotják. A véda szó, köztudottan, ugyanazt jelenti, mint a szlávban, tudást. A Védák voltaképpen különböző, főleg vallási jellegű szövegek gyűjteménye. Keletkezésük ideje a Kr. e. évezred végére tehető. Legrégebbi magját a *Rig-véda* alkotja. Ez himnuszok gyűjteménye. Egyik leghíresebb himnuszuk így hangzik:

*„Kiásom ezt a gyógyfüvet,
az Engem-nézőt,
a Megrikatót,
ez visszavezeti a messze-távozót,
fölvidítja az érkezőt.*

*Ez az,
aki által a démon Indrát elcsábította,
távol tartva az isteneket,
általa csábítalak,
hogy neked nagyon kedves legyek.*

*Arcod a hold felé fordítva, a nap felé fordítva,
az összes istenek felé fordítva, te vagy, akihez könyörgünk.*

*Én vagyok, aki itt beszél, nem te! Te menj, s beszélj a
gyülekezetben! Légy velem egyedül s ne emlékezz más asszonyokra!
Ha te a lakott földön túl vagy, vagy a folyókon túl vagy,
ez a fű vezessen vissza hozzám, mint egy elvarázsolt rabot.”*

A Védákhoz a Kr. e. 1. évezred elején prózában írt szertartási előírások és áldozatmagyarázó mágikus szövegek (bráhmanák) csatlakoznak. A bráhmanákból alakultak ki a Kr. e. 1. évezred közepétől kezdődően – eleinte prózában, később versben is – az *Upanisádok*, e költői szépségű misztikus filozófiai tanítások. Az Upanisádokból megjelent a Prométheusz Könyvek sorozatában egy gyönyörű gyűjtemény magyarul is *Titkos tanítások* címmel, Vekérdi József válogatásában és fordításában. Az ő utószavából idézünk:

„Az Upanisádok töredékes szövegeiből több-kevesebb világossággal kirajzolódik a kibontakozó, majd fejlődésében megrekedő ind természetfilozófia különböző utakon induló kezdeti szakasza... Nagyjából egységes a korai Upanisádok szemlélete a világ teremtése mágikus magyarázatában is. A semmiből Pradzsápati, a Teremtés Ura vagy Teremtmények Ura teremti meg a világot azáltal, hogy önsanyargatásba fog, és önsanyargatásából születik meg a mindenség: először többnyire a víz, mint az őselemek elseje, ebből a tűz, majd a Föld, az élőlények.”

*„Halad is, mozdulatlan is; közel is van és messze is.
Az élők belsejében van, s mégis kívül van mindenben.*

*Aki az összes lényeket önmagában találja meg,
s minden lényben magát látja, az többé semmitől sem fél.*

*Ha felismerte, hogy minden létező nem más, ő maga,
nem gyötri bánat és kétség, ha az Egységet ismeri.”*

Mondottuk, hogy a szanszkrit korszak két legjelentősebb alkotása a két nagy eposz, a Mahábhárata és a Rámájana.

A védai himnuszoktól eltérően, az eposzok előadói nem papok, hanem fedelmi udvarok dalnokai s vándor énekmondók voltak.

A Mahábhárata a Kaurava királyi ház két ágának, a Kuru és Pándava hősöknek hajdani vetélkedését ábrázolja hatalmas indulatokkal, egzotikus színekkel, véres csatákkal és varázslatos mitológiai háttérrel.

*„Az időben fogan minden, lét s nemlét, bánat és öröm,
az idő megszül és ismét elpusztít minden életet,
az idő lángba vet mindent, majd kioltja a lángot is.
Az időből ered jó s rossz, belőle lett, mi létezik,
megsemmisíti és ismét újjáteremti lényeit.*

*Ha minden alszik, ő virraszt, legyőzhetetlen az idő,
s minden lényben az osztatlan és azonos idő pereg.”*

A Mahábháratának több változata is forog újabb magyar fordításban. Előbb a kitűnő indológus, Baktay Ervin prózai átköltésében olvashattuk mindkét eposzt, aztán Szerdahelyi István magyarította a Mahábhárata főcselekményét hordozó részeket, ugyanezt tette Jánosz István a Rámájánával (ennek színpadi változatát is játszották Budapesten), végül pedig mindkét eposz legszebb részleteiből, epizódjaiból jelent meg egy bő válogatás többek magyarításában.

Említettük a Mahábhárata epizódjait, önálló részleteit. Ezek alkalmasint népszerűbbek és közismertebbek, mint az egész, voltaképpen követhetetlen cselekmény. Két ilyen, világszerte közismert epizódja van a hindu epikának. Az egyik a *Szávitrí*, a halállal viaskodó, szerelmes királylány története, a másik pedig a *Bhagavad-gítá*, *A Magasztos szózata*.

Ez utóbbi Lakatos István magyarításában látott napvilágot. Figyeljük csak, milyen pompásan szól magyarul e több évezredes költemény:

*„Most folytatom: a bölcsesség
fő bölcsessége vár terád;
a bölcs, ha megmerül benne,
a legfelső tőkélyre jut.*

*E tudással belém olvad,
s nem kell újrászületnie
újabb világteremtéskor,
sem halnia a végnapon.*

*Tudd: anyaméh a nagy Brahman,
beléje csírát én vetek,
s a világ minden élője
innét ered, óh Bhárata...*

*Ki szenvedélye közben hal,
új létet új vágyakra kap,
és ki pusztul sötétségben,
azt ujja dőre nő szüli.*

*Jó tett gyümölcse szent összhang
és tisztaság – ez írva áll;
és szenvedélyeké bánat,
a sötétségé balgaság.*

*Az összhangból tudás sarjad,
a szenvedélyből kapzsi vágy,
a sötétség viszont rest észt,
zavart, renyheséget fakaszt.”*

A Bhagavad-gítá jelentősége Indiában körülbelül akkora, mint az evangéliumoké a keresztény világban. Ardzsuna királyfinak kétségei támadnak a Mahábhárata nagy csatája előtt: megirtózik a rokonvér ontásától. Barátja és kocsihajtója, Krisna herceg (akiről hamarosan kiderül, hogy Visnu isten földi megtestesülése) eloszlatja kétségeit tanításával, amelynek lényege, hogy csak a testet ölik meg, a lélek halhatatlan.

A Rámájana, a másik nagy indiai eposz, nem olyan szerteágazó dzsungel, mint a Mahábhárata. Ez voltaképpen, amaz százfelé kanyargó cselekményével ellentétben, csupán egyetlen történetet mond el, Ráma királyfi dicső vándorlását, elrabolt szépséges felesége, Szitá után.

Nem csak a Védákban s a két klasszikus eposzból áll természetesen az ókori hindu irodalom. Legalább olyan népszerű Indiában a mese, mint az eposz. Sehol annyi klasszikus, világirodalmi rangú mesegyűjtemény nem termett, mint éppen itt. A legelső s a leghíresebb közöttük a *Pancsatantra*, azaz *Ötös könyv*. Az életbölcsekségeknek e régi indiai tankönyve az emberek és állatok világából való mulattató és tanulságos történeteknek versekkel tarkázott világhírű gyűjteménye, ahogy Schmidt József kitűnő fordításának alcíme sugallja.

„Kevés olyan mű van a világirodalomban, amely népszerűség és elterjedtség tekintetében felvehetné vele a versenyt – írja róla Harmatta János. – Több mint hatvan nyelven közel háromszáz fordítását tartják számon a korai középkortól kezdve napjainkig.”

De a Pancsatantra, amint említettük, csupán egy a sok híres indiai mesegyűjtemény közül. Legalább ennyire híres a *Mesefolyamok óceánja*, **Szómadvé** gyűjteménye, aztán a *Hitopadésa*, vagyis a *Hasznos tanítások* gyűjteménye, továbbá a *Sukasaptati*, vagyis *A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról*, s végül *A hulladémon huszonöt meséje*. De még akár az *Ezeregyéjszaka meséit* is megemlíthetnénk, hisz köztudott, hogy Indiából ered az is, noha az arabok hírnevét gazdagítja a köztudat szerint.

Amint láttuk, az eddigiekben az indiai irodalomnak csupán „névtelen” alkotásaival találkoztunk, vagyis olyan művekkel, melyeknek szerzői ismeretlenek. Nem azt jelenti ez persze, hogy Indiában ismeretlen az írók kultusza. Igaz, csak a későbbi, tehát az i. u. időkben ismerünk valóban nagy alkotókat, ám egy kivétel már a Kr. e. 5. évszázadban is akad. Ez a kivétel pedig nem más, mint maga **Buddha**.

Élő személy volt-e vagy legenda? Ez a kérdés számunkra voltaképpen másodrendű, noha a történettudomány egyre inkább afelé hajlik, hogy valóban élő személy volt a megvilágosodott, akinek *Beszédeiből* magyar nyelven is megjelent egy gyönyörű válogatás a Helikon kiadónál, a már emlegetett Verkerdi József gondozásában. Mi ezúttal mégsem ebből idézünk, hanem Kőrösi Csoma Sándor *Buddha élete – Kivonatok a tibeti alapforrásokból* című dolgozatából.

„Miután elhagyta Rajagrihát, meglátogatott több remetét, akik a hegyekben laktak. Rövid idő alatt megismerte minden gyakorlatukat és elvüket. Ezek azonban őt nem elégtették ki. Megmondta nekik, tévednek, ha azt hiszik, hogy ezek a gyakorlatok a felszabadulás eszközei lehetnek. Ezután elment a Nairanjana folyó partjára, és hat éven át bűnbánatot gyakorolt, magát szigorú életrendnek és nélkülözéseknek vetve alá, szüntelenül elmélkedett. Testén addig nem látott három feltűnő jel mutatkozott. Később, amikor rájött, hogy az éhezés veszélyes lehet észbeli képességeire, elhatározta, hogy fenntartására a szükségnek megfelelően táplálkozik. Megfürdött és megmosta magát a Nairanjana vizében. Ezután a finom tejlevestől, melyet két nő kínált fel neki, felfrissült. Emiatt őt kísérője elhagyta, mert azt mondták maguk közt, hogy egy ilyen nagybélű és feslett erkölcsű ember, mint amilyen most Gautama, sohasem juthat el a legnagyobb bölcsességhez (vagyis sohasem válhatik Buddhává). Kísérői Varanashiba mentek, és a város közelében folytatták önmegtartóztató életmódjukat.”

Számos más nagy és kevésbé nagy alkotója is van természetesen a klasszikus indiai irodalomnak. A sok közül néhányat említhetünk csupán, a legfontosabbakat. Így például **Sudrakát**, a Kr. u. 6. században élt s Európában is nagy népszerűsége szert tett *Az agyagkocsika* című színjáték íróját. Vagy a kitűnő lírikusokat: a szerelmi (**Amaru**) és a bölcselkedő (**Bhartrihari**) költészet nagy klasszikusait. Ők a Kr. u. 7. században éltek. Tőlük jó hét évszázaddal korábban élt az ugyancsak szerelmi költészetet művelő **Hála**, s öt évszázaddal később **Dzsajadéva**, a misztikus-szerelmi költészet utolsó nagy indiai művelője.

Mindezeket a régi nagy keleti költőket, mint annyi társukat, Weöres Sándor tanította meg magyarul énekelni. Ily módon:

„Hol jársz, te karcsú-derekú, a vak éjszakában?

Vár rám a kedves: odasurranok én, hol ő van.

Mondd, lányka, nem remeg a szíved a mély magányban?

Kísér a hű szerelem istene hosszú nyillal.”

(Amaru száz strófájából)

A későbbi korokban is virágzik persze a kollektív irodalom. Így például a Kr. u. 1. évezred derekán virágzó, nagy terjedelmű mítosz, illetve legendairo-

dalom, az ún. puránák. Egy-egy purána alig összefüggő vallásos történetek halmaza. A purána-irodalom legkésőbbi, mágikus hajtásai a tantra nevű varázsszövegek.

E korból való egyébként egy nyugaton ugyancsak nagy hírnévre szert tett indiai könyv, a *Kámaszutra*, a valószínűleg i. sz. 1. században élt **Vátszjájana** tankönyve a szerelem tudományáról.

A klasszikus indiai irodalom legnagyobb alkotója azonban **Kálidásza**, a *Sákuntala* s más világirodalmi rangú remekművek szerzője. Kálidásza a Kr. u. 5. században élt, s működésével kezdődik a klasszikus szanszkrit irodalom kora.

„Kálidásza művei közül két eposz, két hosszabb leíró költemény és három színdarab maradt ránk; valószínű, hogy több művet nem is írt” – mondja Vekkerdi József. S tőle tudjuk meg azt is, hogy *„az egész utókor Kálidásza műveit tekintette India legklasszikusabb irodalmi alkotásainak; az ő műveit idézik követendő példák gyanánt”*.

A magyar műfordítók jóvoltából ismerjük Kálidásza szinte valamennyi művét, *A király és a bajadér*, a *Sákuntala felismerése* és az *Urvási* című színműveket, *A Hadisten születése* és a *Raghu nemzetsége* című eposzokat, valamint az *Évszakok köre*, a *Szerelem ékszere* és a *Felhő-követ* című lírai ciklusokat. Valamennyi A Világirodalom Klasszikusai sorozatban látott napvilágot 1961-ben az Európa Kiadónál. Mutatóba az Évszakok köréből közlünk egy részletet Szabó Lőrinc átköltésében:

„Így hangzik a nagy Kálidásza költeményében, az Évszakok körében a második rész, melynek neve: Esős évszak.”

*„Mint a sötét lótusz kék ragyogása,
töltik a levegőt a fellegek,
most mint áldott nők keble tündökölnék,
majd roppant szörnyekként sötétlenek.*

*Terhük roskad, messziről híva-hozva
az eltikkadt madár csapatokat,
és gyönyörűség hallani, hogy indul,
hogy nő a lassú áldás, hogy szakad.”*

*„Ki vagy te, olvasó, ki verseimet egy évszázaddal később olvasod?
Nem küldhetek neked a dúsgazdag tavaszból egyetlen szál virágot, a felettem úszó fellegekből egyetlen aranysárvot sem.*

Tárd ki kapuidat, és tekints a messzeségbe.

Gyűjtsd össze virágzó kertedből az egy évszázada elhervadt virágok illatos emlékét.

Bárcsak megérezné boldog szíved annak a tavaszi reggelen zengett dalnak lüktető örömét, mely egy elmúlt századból küldi vidám hangját feléd.”

Századunk indiai irodalmának legnagyobb költője, **Rabindranath Tagore** írta e verset, mégpedig leghíresebb gyűjteményének, *A kertész* című ciklusnak az epilógusaként.

Tagore 1861. május 7-én született Calcuttában, s 1941-ben hunyt el ugyanott. Gazdag családból származott, amelyben hagyomány volt az angol-barátság és a régi indiai vallásnak az európai kultúrával való ötvözési kísérlete. Napi olvasmánya ifjúkorában s később is a szanszkrit *Upanisádok* voltak s a keresztény *Biblia*. S ez a kettősség vonul végig egész gazdag életművén, verseken, drámákon, regényeken és tanulmányokon egyaránt. A Nobel-díjat 1913-ban ítélték neki *Gítándzsáli (Áldozati ének)* című verseskötetének angol fordításáért. Ez először 1912-ben látott napvilágot. További nevezetes könyvei *A postahivatal* című dráma, a *Hajótöröttek* és a *Gora* című regények, valamint számtalan elbeszélés és esszé. Nevezetes továbbá 1922-ből való önéletrajza, az *Emlékeim*.

Magyarul majd minden műve megjelent, a már említetteken kívül például *A boldogság ígérete* címmel egy elbeszéléskötet, *Eltévedt madarak* címmel egy aforizmagyűjtemény, valamint *Az élet megismerése* címmel egy esszésorozat. Tagore szlovákul megjelent művei közül pedig elsősorban az 1971-ben kiadott nagy gyűjteményes kötetet kell kiemelnünk a Nobel-díjasok könyvtára sorozatban.

Amint említettük, Rabindranath Tagore költészete rendkívüli népszerűségre tett szert világszerte; hosszú időn át, voltaképpen a latin-amerikai írók berobbanásáig a hatvanas években, az egyetlen Európán kívüli 20. századi író volt, akit egyetemes tisztelet övezett Európa-szerte.

„Az aranyszarvasra vadászom.

Mosolyoghattok, barátaim, én mégis űzőbe veszem a tovatűnő látomást.

Futok fel a hegyre, le a völgybe, ismeretlen országokon vándorolok át az aranyszarvast űzve.

Jöjjetek hát, és vásároljatok a vásárban, s térjete meg minden jóval megakottan házatokba, de engem, nem tudom, hol és mikor; hatalmába kerített a hontalan szelek varázsa.

A szívem gondtalan, messze magam mögött hagytam minden jószágomat.

Futok fel a hegyre, le a völgybe, ismeretlen országokon vándorolok át az aranyzarvast űzve.”

Mondottuk, hogy az indiai irodalom reneszánszát érte meg a 20. században. Mindenekelőtt Tagorének köszönhetően. De nem csak neki, természetesen; hogy India és az indiai problémakör olyan széles visszhangot váltott ki világszerte, legalább annyira köszönhető Tagore nagy kortársának, **Mahatma Gandhinak**.

„Nyugodt, sötétszínű szem. Kis, törékeny ember, sovány arc, nagy, elálló fül. Fején fehér sapka, ruhája durva fehér szövet, lába meztelen. Rizzsel és gyümölcscsel táplálkozik, nem iszik mást, mint vizet, a padlón hál, keveset alszik, szüntelenül dolgozik. Teste mintha nem számítana. Első pillantásra semmi meglepő nincs benne, csak a nagy türelem és a nagy szeretet kifejezése. Pearson, aki 1913-ban Dél-Afrikában látja, Assisi Szent Ferencre gondol.”

Romain Rolland írja le így Gandhit magyarul is megjelent monográfiájában, melyet még a két világháború között adott ki Benedek Marcell fordításában a Dante kiadó.

A nagy Gandhi-film évtizedében újra régi fényében ragyog az egykori Gandhi-kép. Az 1869-ben született s 1948-ban meggyilkolt Gandhi *Önéletrajzát*, melynek alcíme, jellemzően, *Az igazsággal való próbálkozásaim története*, ugyancsak megjelentette, nyilván a filmsiker hatására, magyarul, szlovákul a könyvkiadás.

„Az önéletrajz nyugati szokás. Nem tudok róla, hogy Keleten bárki is megírta volna az élettörténetét, hacsak olyan ember nem, aki nyugati hatás alá került” – válaszolja Gandhi egy újságíró kérdésére önéletrajzával kapcsolatban. S hozzáteszi még:

„Csupán annyi a szándékom, hogy elbeszéljem ama számtalan alkalmat, midőn próbát tettem az Igazsággal, s mivel életem nem egyéb, mint e próbálkozások egymásutánja, e történet valóban olyan, mintha önéletrajz volna. Azt hiszem, vagy legalábbis abban a hitben ringatom magam, hogy az olvasó hasznát fogja látni, ha összefüggően elbeszélem mindeme próbálkozásaimat.”

Gandhi, mondtuk, nem író, ám élete és műve olyan hatással volt az egész 20. századi világgal kultúrára, így a világirodalomra is, hogy ha egy sort nem ír, akár Szókratész, akkor is helye lenne századunk világirodalmában, különösképpen pedig India modern irodalmában. De Gandhi, mint láttuk, írt is, s nem csak önéletrajzt írt. Magyarul is megjelent például, Baktay Ervin gondozásában, *Válogatott írásainak és beszédeinek gyűjteménye*. Ez tartalmazza például *Az erkölcsiség vallása* című tanulmányt, valamint egy csokorralát a politikai írásokból (*Tűnjön el a régi, jöjjön az új – Az erőszak nélküliség – Sem szent, sem politikus – A kasztok – Hindu, légy béketűrő! –*

A hinduizmus – Szeretni, nem gyűlölni – Az én utam – A tehén védelme). Íze-
lítőül ezekből is, nevezetesen Az én utam című írásból, idézünk néhány sort:

*„Ám éppen az erőszaknélküliségbe vetett hitem nem csak nem zárja ki szá-
momra, de egyenesen arra kényszerít, hogy akár anarchistákkal vagy az erő-
szak bármely hívével is kapcsolatba lépjek: azonban ennek a kapcsolatnak
egyedüli célja csak az lehet, hogy minden erőmmel eltérítsem őket attól, ami-
ben tévedésüket látom. A tapasztalás meggyőzött afelől, hogy tartósan jó
eredmény sohasem jöhet létre igazságtalanságból és erőszakból. És ha ez a
hitem nem is volna több tetszetős önámításnál, el kell ismerni, hogy lenyűgö-
ző erő rejlik benne.”*

Nem csak a politikában, az írásban is méltó tanítványa volt Gandhinak
szellemi és politikai örököse, **Dzsavaharlal Nehru**. Nehru, mesteréhez ha-
sonlatosan, ugyancsak börtönben írta legjelentősebb irodalmi munkáit. Így az
Önéletrajzot, valamint az ennek folytatásaként tekinthető, immár magyarul is
olvasható művét, az *India felfedezését*. Ebben a könyvben saját maga és har-
costársai számára rendszerezte az indiai történelemről, kultúráról, vallásról,
gazdaságról és a mindezeket átfogó politikáról szóló legfontosabb ismerete-
ket.

*„Mi az én örökségem? Minek vagyok én az örököse? – kérdezi Nehru. S
így válaszol:*

*„Mindennek, amit az emberiség elért tízezer év alatt, mindennek, amit
gondolt, érzett, amiért szenvedett, amiben örömét lelte. De nekünk Indiában
különleges örökségünk is van... Ma India négyszázmillió önálló férfi és nő, s
minden ember más, mint a többi, mind a gondolatok és érzések egyedi univer-
zumában él. Ha ez így van a jelenben, mennyivel nehezebb felfogni az egy-
mást végtelen sorban követő emberi lények sokarcú múltját. Valami mégis
összekötötte s ma is összeköti őket. India földrajzi és gazdasági egység, bár
változatos, de egységes kultúrájú ország. Ellentmondások halmaza. Megfog-
hatatlan, mint a régmúlt idők legendái, szellemét varázslat tartja fogva. India
mítosz és eszme, álmom és látomás, mégis valami nagyon valódi, jelenlevő és
szétáradó... Régen foglalkoztat ez a sajátos örökség, s annak értelmezése a je-
lenben. Erről szeretnék írni.”*

Persze, a modern India irodalma nem csak Tagoréból, s nem csupán poli-
tikai írókból tevődik össze, noha kétségtelen, hogy ezek a legismertebbek In-
dia határain túl. De van szépíró is jócskán Indiában, egynéhány közülük vi-
lághírré is szert tett.

Ilyen példának okáért az 1880-ban született a 1936-ban elhunyt **Prém-
csand**, a modern indiai realizmus legkiválóbb képviselője, a Haladó Indiai Írók
Szövetségének megalapítója. Az indiai parasztság életének kitűnő ismerője és
ábrázolója volt, kortársai „az indiai Gorkij” néven emlegették, s nagyon sok

rokon vonást fedezhetünk föl műveiben Móricz Zsigmonddal. „*Miként Móricz a magyart, Prémcsand is közlelről ismerte, szerette és mélységesen megértette, szánta és olykor kigúnyolta a falusi kisembert, ismerte indulatait, belső feszültségeit, és a társadalmat, amelyet felrázott a függetlenségi mozgalom, de amelynek konfliktusait feloldatlanul hagyta. Mindig a valóságot festette, a falvak életét. A táj, a földrész napsugarasabb, színei derűsebbek, de árnyéka sötétebb, mint a századelő magyar társadalmáé*” – írja Gáthy Vera a Prémcsand válogatott elbeszéléseit és kisregényeit tartalmazó kötet, az 1980-ban, az író születésének századik évfordulója alkalmából megjelent *Nirmalá* utószavában.

Egy szomorú élet története. Ez az alcíme a Nirmalá című regénynek, s valószínűleg valamennyi Prémcsand-írásnak lehetne ez az alcíme. Így például a még a Nirmalánál is híresebb *Gódánnak*, melyet magyarul *Az áldozati tehén* címmel olvashattunk.

„*Az én életem olyan, mint egy nagy, széles síkság. Horpadások itt-ott akadnak rajta, de nincsenek hegyek, még dombok sem, nincs sűrű erdő, nincsenek völgyek, sőt még sivatagok sem. Éppen ezért, aki a vadregényes tájakat szereti, csalódní fog, ha az életem történetét olvassa*” – írja Prémcsand *Az életemről* című művében, s így folytatja:

„*1880-ban születtem. Az apám postai kistisztviselő volt, az anyám pedig magatehetetlen beteg. Mikor születtem, apám körülbelül húsz rúpiát keresett havonta. Mire elérte volna a havi negyvenet – már nem élt.*”

Tagore és Prémcsand mellé szinte harmadiknak kínálkozik még egy indiai regényíró, aki ugyancsak osztatlan világsikert aratott – igaz, hogy a film segítségével. A *Pather pansali* című világhírű film és regény írójáról van szó, az 1896-ban született és 1950-ben elhunyt **Banerdzsiről** (Bandjópádhjája). Magyarul *Ének az útról* címmel jelent meg a regény s ugyancsak osztatlan sikert aratott, ugyanúgy, mint a belőle készült film.

Opu és Durgá, a regény főszereplői és a szüleik, szegényes, omladozó házuk, aztán Niscsindipur falu, a sok-sok gyerek, asszonyok és férfiak és a minduntalan életre kelő fák, gyümölcsök és virágok. Az író olyan magától értetődő természetességgel ábrázolja a bengáli falu mindennapi életét, hogy az olvasó lassan megtanulja a rituális fürdözések, az étkezések rendjét, s meghitt viszonyba kerül Niscsindipur falu lakóival.

Egy további világhírű indiai regényíró az 1905-ben született s nemzetközi békedíjjal kitüntetett **Mulk Rádzs Ánand**, akinek regényeiben és novelláiban az indiai társadalom elnyomott osztályainak nyomorral terhes, nehéz életét ismerhetjük meg. Első jelentős regénye *Az érinthetetlen* volt, ez még 1935-ben íródott. Egy évvel későbbi a szlovákra is lefordított *A kuli*. Nevezetes műve *A kard és a sarló* című trilógia, továbbá az *Egy maharadzsa magánélete* cí-

mű regény 1953-ból. Ez magyarul is olvasható, ugyanúgy, mint Ánand indiai tündérmeséket földolgozó kötete, a *Rádhá és Krisna szerelme*. Ízelítőül ez utóbbiból is egy részlet:

„Élt egyszer Perzsiában egy hatalmas birkózó. Egyszer valaki messzi útról tért meg, Indiából, s azt mesélte neki, hogy Hindosztánban találkozott egy birkózóval, aki még nála is hatalmasabb. No, ezt már el nem tűrhette a perzsa birkózó, elhatározta nyomban, hogy felkerekedik, s mérkőzni hívja az indiait. Elment a bazárba, vett százezer font búzalisztet, batyuba kötötte, fejére tette, aztán nekiindult.”

Hogy s mint végzi, nem áruljuk el, hely hiánya miatt; akit érdekel, elolvashatja a nevezetes Népek meséi sorozatban.

Mi pedig, mielőtt befejezzük szemlénket India 20. századi irodalmában, még néhány további figyelemre méltó nevet sorolunk fel. Így az 1911-ben született hindi költő és regényíró, **Agjéja** nevét. Agjéja az ún. experimentalizmus irányzatának vezető írója, fellépte a legszenvedélyesebb vitákat váltotta ki. Két leghíresebb regénye *A sékha életrajza* és a *Sziget a folyón*.

Magyarul is olvasható az 1914-ben született, urdu nyelvű **Krisan Csan-dar** válogatott novelláinak a kötete. Címe: *Az utolsó autóbusz*. Művei közül kiemelkednek a *Kudarc*, a *Barbárok vagyunk* és az *Ötvenkét lap* című regények.

Az újabb nemzedék képviselői közül pedig említsük meg az 1938-ban született **Giris Kárnádot**, akinek nevezetes drámáját, a 15. században játszó *Tughlaq*-ot ugyancsak olvashattuk a Modern Könyvtárban.

Puskás Ildikó Istenek tánca

Puskás Ildikó könyve, az *Istenek tánca* a Gondolat Kiadó igen népszerű Gondolat Zsebkönyvek sorozatában látott napvilágot, bizonyítván, hogy egy ilyen „rövid áttekintés az indiai vallásokról” (ez ugyanis a könyv alcíme), milyen széles körű érdeklődésre tarthat számot manapság mifelénk és világszerte.

„Indián kívül úgyszólván alig van a világnak olyan helye, ahol a sok ezer éves történelmi múlt nemcsak tradícióként töretlen, nemcsak etnikai-nyelvi folytonosságként van jelen, hanem kultúrájában is élő, mert valamiféle megújulási képesség azt is biztosította, hogy a változásokban megőrződjék a múlt teljessége, minden értéke, s olykor a teljességhez hozzátartozó árnyoldalai is” – írja a szerző a kötet bevezetőjében.

S erről szól voltaképpen az *Istenek tánca*. Mert ki ne szeretné tudni, hogy mi történik ma Indiában, a világ második legnépesebb országában? S nemcsak azt szeretnénk tudni, mi történik ott, hanem érteni is szeretnénk: hogy miért történik az, ami történik? India iránt, persze, mindig is nagy volt az érdeklődés. Baktay Ervin népszerű India-könyveit ezek és ezek olvasták évtizedeken át mifelénk is, manapság meg a Gandhi-film, *Az indiai civilizáció* című kötet A múlt születése nevű sorozatban, vagy Nehru önéletírása, az *India felfedezése* jelzi azt a megkülönböztetett figyelmet, amely ma az indiai szubkontinensnek kijár.

„*India látszólag ma is új vallásokat indít újtjukra a nagyvilágba* – írja Pus-kás Ildikó a könyv befejező soraiban s így folytatja: – *Megtévesztő nevek alatt tévtanok és álmosterek sokasága próbálja elhitetni, hogy az »igazi indiai« vallást hirdeti. A tetszetős köntösbe csomagolt »tanok« és kiadványok a józanul gondolkodó embert nem sokáig vezethetik felfelé. Az indiai vallások történetének és lényegének e mégoly rövid ismertetése talán a tisztánlátást is elősegíti: annak értését és valódi megbecsülését, ami az egyetemes emberi kultúra maradandó értékét alkotja.*”

Titkos Tanítások

„*Halad is, mozdulatlan is; közel is van, és messze is. Az élők belsejében van, s mégis kívül van mindenben. Aki az összes lényeket önmagában találja meg, s minden lényben magát látja, az többé semmitől sem fél. Ha felismerte, hogy minden létező nem más: ő maga, nem gyötri bánat és kétség, ha az Egységet ismeri.*”

Újabb fehér folt tűnt el a világirodalom keleti térképéről: a nagy indiai eposzok, a *Mahábhárata* és a *Rámájana* után végre megjelent magyarul az ókori hindu filozófiai irodalom két legfontosabb könyve is: a *Bhagavat-gíta* és az *Upanisádok*. A Gítáról később számolunk be, a *Titkos Tanítások* pompás gyűjteményét azonban most szeretnénk azoknak a figyelmébe ajánlani, akiket érdekel ez a témakör, s akik egyáltalán hozzá tudnak jutni a Helikon Kiadó Prométheusz Könyvek sorozatában megjelent pompás kiadványhoz.

Tehát az *Upanisádok*: „...*a létezés végső kérdéseire keresik a választ: a világ keletkezésére és fennállására, a megváltásra, a halál utáni létre, a bölcsesség és a tökéletesség útjaira kérdeznek rá* – írja róluk a kötet válogatója, fordítója, utószavának és jegyzeteinek írója. Vekerdi József, a kitűnő magyar indológus, s így folytatja: *Allegorikus-szimbolikus világmagyarázatuk szerint az egész mindenséget egyetlen örök, végtelen, változatlan szellemi tényező, a*

világlélek alkotja, s az élőlények és az élettelen dolgok ennek csupán különböző megjelenési formái. Ebből következik az upanisádok legfontosabb tanítása: az egyéni lélek azonos a világlélekkel. Ennek az igazságnak felismerése szabaddá meg a lélekvándorlás kényszerétől, ez a felismerés maga a megváltás.”

A magyar upanisád-kötet egyébként csupán válogatás a sokkal terjedelmesebb anyagból, ám bízunk kell a válogatóban, hogy a legérdekesebb tanításokat tette a magyar olvasó asztalára. Úgymint: *Az Úr lakozik mindenben – A teremtmények ura – A Valóság ez – Az egyetlen úr – Ki az az isten? – Az ifjú a halál országában* s még néhány ismert vagy kevésbé ismert upanisádot. Amelyekben ilyen gyöngyszemekre lelhetünk:

„Ez a világ kezdetben víz volt. A víz megteremtette a valóságot, a valóság a brahmant, a brahman a Teremtmények Urát, a Teremtmények Ura az isteneket. Az istenek a valóságot imádják... A valóság (szatjam) három szótagból áll... Az első és harmadik szótag igaz, a középső hazug. Így tehát a hazugságot kétfelől közrefogja az igazság, és ezáltal igazsággá változik. Aki ezzel tisztában van, annak nem árthat a hazugság.”

A Magasztos Szózata (Bhagavad-gítá)

A Mahábhárata és a Rámájana, az Upanisádok és a Pancsatantra, a Szávitri és Kálidásza munkái után végre megjelent, korszerű új fordításban a Bhagavat-gítá is, a hinduizmus „újtestamentuma”. Szanszkrit eredetiből magyar prózára fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Vekkerdi József. Átköltötte Lakatos István.

„A Bhagavat-gítá szanszkrit nyelvű vallásbölcseleti költemény, a hindu vallásban jelentősége akkora, mint az evangéliumoké a keresztény világban” – írja Vekkerdi József. S megtudjuk még, hogy a Szózat tulajdonképpen a Mahábhárata egy önálló részlete, s hogy az időszámításunk körüli indiai metafizikai nézeteket foglalja egységbe. Sok évszázados bölcsesség, többféle filozófiai irányzat foglalata.

Mi az oka, tehetjük föl újra (ki tudja, hányadszor immár?) a kérdést: mi az oka a huszadik század embere nosztalgiájának a keleti filozófiák iránt? A Bhagavat-gítá néhány részlete világos választ kínál kérdésünkre:

„Minden lényben a páratlan örök lényt látni szüntelen, sokfelében az egyetlen – a szent összhang tudása ez.” Avagy:

„Megtenni kötelességed önzés nélkül, közönyösen, vágyra, haragra nem gyúlva – tudd, a szent összhang tette ez.”

A magyar olvasó előtt természetesen Weöres Sándor költészetéből ismerős ez a filozófia. Még inkább Weöres szellemi mesterének, az immár újra olvasható Hamvas Bélának az írásaiból. A világirodalom huszadik századi nagyjainak keleti ihletettségű írásai közül nálunk elsősorban Thomas Mann művei (*Az elcserélt fejek*) ismerősek.

„Kétségtelen, hogy a Gítá nem önálló filozófiai alkotás, de nem is akar az lenni – írja Vekerdí. – Mindenekelőtt költemény a Gítá, s mint ilyen, a világirodalom legkiemelkedőbb remekei közé tartozik. Az első énekek himnusz szírnyalása, majd a hatalmas Mindenség-látomás lenyűgöző erejű költői szívege, amelyhez hasonló ritkán találunk a világ vallásfilozófiai költészetében.”

Dzsajadéva Gíta Govinda

„Szegefüvirágleheletzuhatagos-örömillatu délívi szélben, / fülemüleszavú kuszá méhzizegésű lúgas susogó sűrűjében / Hari vigad a gyönyörű dalu kikeletben, / sírjon az elhagyatott, íme táncol a vadörömi lánykaseregben.”

Mára közhely, hogy a hetvenedik éve küszöbére érkezett Weöres Sándor mind költőként, mint műfordítóként a magyar költészet hét évszázados történetében eddig ismeretlen területeket hódított meg, s eme tulajdonságát máig megőrizte. Bizonyíték rá az idei könyvhétre megjelent Dzsajadéva-fordítása, a *Gíta Govinda*.

„A magyar-indiai kultúrkapcsolatoknak meghitt perce volt – írja Orbán Ottó a kötet utószavában –, amikor e sorok írója Új-Delhiben egy hozzá ellátogató helybelinek magyarul kezdte el skandálni az elképesztő nyelvi lovas mutatványt: »Szegefüvirágleheletzuhatagos-örömillatu délívi szélben...« – A Gíta Govinda? – nézett rá elképedve a fiatal indiai újságíró – magyarul?”

Weöres, mint köztudott, műfordítóként – de persze, ami ebből logikusan következik, költőként is – elsősorban a keleti – kínai és indiai – irodalmakat kapcsolta be a magyar líra vérkeringésébe.

Dzsajadéva Elő-Indiában, Bengália utolsó királyának, a művészetpártoló Laksmanaszénak az udvarában élt a 17–18. században. – A Pásztoréneket páratlan nyelvi és verselési gazdagsága, képi merészsége és szépsége avatja a világirodalom remekművévé; Weöres Sándor egyenértékű fordításában ez az első valóban gyönyörű – magyar nyelvű megszólalása.

„A közhiedelem szerint – írja Orbán – Weöresnek minden megy, és ezzel kész. Csakhogy ezzel nincs kész... A közhiedelemmel ellentétben Weöres is

küszködik a szöveggel. Legfőljebb nem úgy, mint mások. Hogy aztán egy újra remekbe-sikerült részlet után megkérdezhesse: Dzsajadéva nyelve ez? Vagy Weöres Sándoré? Maradjunk annyiban, hogy a magyar versé bizonyosan.”

Gandhi

Önéletrajz avagy Az igazsággal való próbálkozásaim története

„Ha az olvasó azt találja, hogy az alább következő lapokból bárhol is kevélység árad, ezt úgy kell vennie, hogy kutatásom ott elhibázott, s amit az igazság földrengésének hittem, káprázat volt csupán. Száz meg száz magamfajta lény elveszhet, csak az igazság diadalmaskodjék. Egy hajszálnyit se engedjünk az igazság mércéjéből, midőn a hozzám hasonló tévelygő halandókat megítéljük”.

Richard Attenborough legendás Gandhi-filmje világszerte fölébresztette a Gandhi-kultuszt. Nyilván ennek hatására adta ki az 1925-ben készült Gandhi-életrajzot az Európa kiadó nevezetes Emlékezések sorozatában, s ennek hatására készül a szlovák fordítás is.

„Az önéletírás nyugati szokás. Nem tudok róla, hogy Keleten bárki is megírta volna az élettörténetét, hacsak oly ember nem, aki nyugati hatás alá került” – vallja Gandhi ama kérdésére, hogy „Mi bírta önt erre a kalandra?” S a következő kérdésre („Nem valószínű-e, hogy félrevezeti azokat az embereket, akik magatartásukat az ön kimondott, vagy leírt szavainak tekintélyéhez igazítják?) ezt válaszolja:

„...célom nem az, hogy igazi önéletírást adjak. Csupán annyi a szándékom, hogy elbeszéljem ama számtalan alkalmat, midőn próbát tettem az Igazsággal, s mivel életem nem egyéb, mint e próbálkozások egymásutánja, e történet valóban olyan, mintha önéletírás volna.”

Születésem és családom – Gyermekházasság – Apám halála s az én kétszeres szegénységem – Angol gentlemant játszom – Mit jelent „kulinak” lenni – Összehasonlító vallási tanulmányok – Hitem próbája – Keleti kényurak – Áldozat a vegetarizmus oltárán – Kulitepek vagy gettók – A fekete pestis – A harmadosztályú utasok viszontagságai – Végre megvan! – Íme néhány szó az ötrészes Önéletírás tartalomjegyzékéből. A magyar szöveget egyébként Fridli Judit fordította, szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket összeállította és az utószót írta Gáthy Vera, egy nemrég megjelent magyar Gandhi-életrajz kiváló szerzője. Az ő utószavából idézünk:

„Gandhi ma a világ számára csak magatartásforma és néhány gondolat. De ezek a gondolatok újra meg újra foglalkoztatják az embereket, befolyásol-

ják tetteiket. Háttérbe szorulnak, majd makacsul újra előbukkannak. Örökségünket gazdagítják.”

Vegyük ehhez még hozzá Gandhi búcsúszavait a kötet végéről:

„Tapasztalataim és próbálkozásaim megtartottak, és nagy örömmel töltöttek el. De tudom, hogy még nehéz utat kell megtennem. Mert az ember nem üdvözülhet addig, amíg szabad akaratából a legutolsóvá nem lesz valamennyi teremtett testvérlény között. Az Ahimsza az alázat legvégső határa.”

Felemelő, megtisztító élmény Gandhi immár magyarul is olvasható Önéletrása, vagyis Az igazsággal való próbálkozásainak története.

Óceánia és Indonézia

Világirodalmi portyánkat keleten kezdtük, a japánokkal, mongolokkal, s nyugat felé haladva folytattuk utunkat, Kínán, Indián át nyugat felé. Mielőtt azonban végleg elhagynánk a legtávolabbi „keletet” (s ezt a keletet azért tesszük idézőjelbe, mert természetesen csak hozzánk képest van keleten ez a „kelet”), tehát mielőtt végleg elhagynánk e térséget, okvetlenül szólnunk kell még azoknak a népeknek az irodalmáról, melyek nem oly jelentősek, mint az eddig felsoroltak, ám mégsem elhanyagolhatók még egy ilyen röpké világirodalmi szemlézésben sem, mint amilyen a miénk. A csendes-óceáni szigetvilág kultúráiról van szó, Óceániáról (s köztük olyan „szigetekről”, mint Új-Zéland vagy Ausztrália) s Indonéziáról.

*„Megáll a dugong Narelnél,
hangos hangon lélegzik.
Megáll a dugong Narelnél,
sziszegő hangon lélegzik.*

*Apad a víz, dagad a víz,
apad a víz, dagad a víz.
Jön a borjú, a fiatal dugong,
jön a borjú, a fiatal dugong.*

*Anyjába kapaszkodik,
anyjával úszik a borjú.
Anyja farkába kapaszkodik,
anyjával lubickol a borjú.”*

A kiváló költő és műfordító, Rákos Sándor (akinek műfordítói munkásságát elsősorban a Gilgames és más sumér-akkád remek kongeniális magyarártása nyomán ismerjük és becsüljük) készített egy vaskos antológiát Óceánia népeinek költészetéből *Táncol a hullámsapkás tenger* címmel, Bodrogi Tibor közreműködésével. E kiváló gyűjteményből idéztük az iménti verset, ízelítőnek.

„Kötetünk – az Óceánia szó jelentését a szokottnál tágabban értelmezve – az Ázsia és Amerika között elterülő óriási térség népeinek költészetébe kíván betekintést nyújtani.

Ezt a szélesrefogottságot elsősorban nem a természetes földrajzi határok indokolják; sokkal inkább az a történeti múlt, amely e terület népességét különböző időkben az ázsiai szárazfölddel összekapcsolta olyan hatalmas ívvel, amelynek legkeletibb pontja a magányos Húsvét-sziget, legnyugatibb részét pedig Hátsó-India őserdeiben és a dél-kínai síkságon keresi a tudomány. E térségben – esetenként váltakozóan – az eltérő intenzitású érintkezések, a változó táji és történeti feltételek következményeként nagy kulturális területek jöttek létre, más és más fejlettségi szintet mutató műveltséggel” – írja Bodrogi Tibor az antológia utószavában, s azért idéztük éppen őt, mert pontosan határozza meg a mi mondandónkat is, ha az általa felsorolt térség népeihez hozzá vesszük az Indonéz szigetvilágot is.

Legelőször, természetesen, a legfejlettebb térséget kell szemügyre vennünk, **AUSZTRÁLIÁT**.

A gyarmati korszak száz esztendeje alatt, az 1780-as évektől kezdve önálló ausztráliai irodalomról még nem lehet szó. Fegyencek, örök, katonák ajkán élő hazai, jórészt ír népdalokról beszélhetünk csupán, s riportokról, naplókról, memoárokról. A nemzetté válás feltételei a múlt század kilencvenes éveire esnek, s ekkortól beszélhetünk önálló ausztráliai irodalomról is. Ennek előfutára, a *The Bulletin* című hetilap kedvenc műfaja pedig az ún. bozót-elbeszélés. Regényre a századforduló tájékán gyűlt össze elegendő anyag, de e korszak legkiemelkedőbb teljesítménye a népi bárdok, főként **Andrew Barton Paterson (Banjo)** életműve. Büszkén énekelte a pionírok hősies helytállását, és megteremtette a bozót-ballada és bozót-dal műfaját.

Mindez azonban csak a kezdet. Jelentős ausztráliai irodalomról csupán századunk harmincas éveitől s főként a század második felétől beszélhetünk.

Az első igazán jelentős név az 1883-ban született **Katherine Susannah Prichard**, aki tragikus hangvételű regényeiben a kismizizettek és a bennszülött színesbőrűek mellett foglal állást. Hasonlóan jelentős helyet foglal el egy másik világirodalmi rangú nőíró, az 1912-ben született, s mifelénk is jól ismert **Dymphna Cusack**, a nemzetközi békemozgalom ismert alakja. Regényei közül mifelénk is ismertek az alábbiak: *Ketten a halál ellen* (1951), *Hőhullám Berlinben* (1961), *A fekete villám* (1964), *A megperzselt fa* (1969).

További jelentős ausztráliai író **Frank Hardy** (1917), aki a *John West halma* (1950) és a *Nehéz út* (1961) című regényeivel tűnt ki, és az 1902-ben született **Alan Marshall**, aki önéletrajzi regénysorozatával vált ismertté [*Én is versenyt futok a széllal* (1955), *Ez a fű* (1962), *Saját szívemben* (1963)];

John Morrison (1904) pedig a Modern Könyvtárban megjelent válogatott elbeszéléseivel (*O' Mahony dáridói*) szerzett nevet minálunk.

Mindezek a kismesterek azonban előjátékát jelentik csupán a legjelentősebb ausztráliai író, a Nobel-díjas **Patrick White** életművének.

„Nem bírta elviselni, hogy költeménye egyre dagadt benne, vagy inkább azt, ami még a tehetetlensége volt. Egy idő múlva, nem tudván, mi mást tehetne azon kívül, hogy rovásokat ejt a már amúgy is telerótt fákon, visszament a házba, ahol nagyapja meghalt, és magával vitte nagyságát, amely még titok volt.

Így hát végül ott voltak a fák. A fiú elhaladt köztük lecsüggesztett fejjel, de természetben növekedve. Zöld gondolatok hajtásait sarjasztva. Úgyhogy végül is semminek nem volt vége.”

Az 1912-ben született White magyarul is megjelent regénye, *Az élet fája* végződik e sorokkal. A regény Ausztráliának, ennek a távolsága miatt szinte egzotikumként ható földrésznek sajátos világát ábrázolja. A mű hátterét a hatalmas urbanizációs folyamat alkotja, amelynek során a millióssá növő világ város szomszédságában őserdőt irtó pionír megéri, hogy robinsoni birodalma fél évszázad alatt elővárossá válik. Ez a fél évszázad keretül szolgál egy családregényhez, amelyben buddenbrooki ritmussal követik egymást a nemzedékek. Szükszavú, balladai villanású epizódok és széles tablók váltakoznak e regényben, a külső valóság hiteles rajzával és az ösztönélet döbbenetes ellentmondásainak feltárásával, álom és képzelet anyagának keverésével, a természet démoni erejének érzékeltetésével – árvízben, tűzvészben, aszályban; templomban, kocsmában, halottasházban, csendes otthonban – erőszak, áhitat, mámor, ihlet, építés és pusztulás közepette.

Az élet fája 1955-ben íródott. Két évvel későbbi a még jelentősebb *Voss* című regény, amelyben egy magát Krisztusnak képzelő megalomániás felfedzőt víziói nagy tettekre űznek, de társainak halála láttán kénytelen lemondani megváltói szándékáról és lelki összeroppanásában metgisztul.

White az ausztráliai gondolkodás és írói ábrázolás hagyományait alapjaiban forgatta fel. Filozofikus-szimbolikus kifejezőmódja alkotó együttműködést kíván meg az olvasótól, bizarr, a hétköznapiótól eltérő alakjai megdöbbentenek lelki reakcióikkal, olykor kissé mesterkelt stílusa méltóságteljes és erőteljes ritmusban árad. *Voss* című regényét a modern ausztráliai irodalom legerőteljesebb alkotásaként tartják számon. Egyéb művei: *Boldog völgy* (1939), *Élők és holtak* (1941), *A nagynéni története* (1948), *A megégettek* (1964), *Az élveboncoló* (1970), *A vihar középpontja* (1973). Az irodalmi Nobel-díjat 1973-ban kapta meg.

„Hogy mihez kezd majd?

Verset fog írni, mondta magában, jobbra-balra ingatva fejét a homokban: de most még nem – és miről? Gyötörte a tehetetlenség és ugyanakkor a meg nem született költemény lehetősége. A karmazsinfény az arcába permetezett, és a fák bíbor kigyóira. Verset ír a halálról. Külön erre az alkalomra sodort hosszú szavak, a szótárak márványszavai, patkányfogókban elcsipett papírszavak díszítik majd költeményét. Egy kicsit meg is ijedt tőle. De persze nem hitt benne, nem hitt igazán. Nem tudott hinni a halálban. Csupán olyankor, ha átment a sötét előszobán, ahol egy régi felöltő lógott, és talán köréje fonja üres karjait. De a halálban akkor is nehezen híhet, mert a ruhában még érződik az élet szaga.

Akkor hát az életről ír verset, az egész életről, amelyet nem ismert, de tudott. Minden emberről, még a bezáródottakról is, akik az aszfalton vagy a vonatokon tárulkoznak ki...

Ausztráliával ellentétben, Óceánia egyéb népeinek irodalma mindennek-előtt a folklórra, a népi énekekre szorítkozik. Modern értelemben vett, s főleg világirodalmi rangú szerző nem akad művelői közt, legfeljebb Új-Zéland angol nyelvű írói jutottak túl szigetük szűk határain. Nem azt jelenti ez persze, hogy Polinézia, Mikronézia és Melanézia hatalmas térségeinek irodalma nem világirodalmi rangú irodalom. Hallgassunk csak bele például egy Tahitiről való *Dicsérő énekbe* Taroáról, Rákos Sándor idézett antológiájából:

*„Kezdetről fogva volt ő, Taroa,
meg a vége-soha-sehol nincs üresség.
Nem volt föld, nem volt ég,
nem volt tenger; nem volt ember.
Fenn, lenn Taroa kiált,
ő, az egy, sokká osztja szét magát.
Taroa a tenger; Taroa a sziklák,
Taroa a fövény, Taroa a zátony.
Mindennek a lelke Taroa.
Taroa a sötét, Taroa a világos.
Taroa a benn. Taroa a lenn.
Taroa a mag, Taroa a csíra.
Taroa erős. Taroa bölcs.
Hawaiki földjét, a nagyot, a szentet,
kagylóhéjul önmagának teremtetten.”*

Sokkal összetettebb s differenciáltabb Óceánia népeinek irodalmainál az Indonéz szigetvilág népeinek irodalma. A Délkelet-Ázsiában élő **MALÁJOK** kultúrában és nyelvben rokon népcsoportot alkotnak. Kultúrájukra nagy hatást gyakorolt az i. sz. 1–3. században az indiai, később pedig a kínai műveltség.

Az írásbeliség első emlékei 683-ból származnak, legjelentősebb korai emléke a *Maláj nemzedékrendek* című, 15. századi krónika. A 16. században állította össze ismeretlen szerző a *Hang Tuah története* című elbeszélést, amely részben történelmi, részben meseszerű elemekből ötvöződött. Ennek egy kivonatolt változatát szlovák fordításban is olvashatjuk a Mladé letá jeles Pradávné príbehy sorozatában. S ugyancsak olvashatunk egy gyűjteményt Lubomír Feldek fordításában a híres maláj pantunokból.

Jelentősnek tűnik továbbá századunk **INDONÉZ** nemzeti irodalma, főként a második világháború után kibontakozó maláj nyelvű irodalom. Fejlődése kezdettől fogva a holland uralom elleni küzdelemhez kapcsolódott, és bőven merített a szigetvilág lakosainak gazdag népköltészetéből.

„A vésőkés megreped, a baltanyél eltörik,

faragom, faragom a fatörzset.

Így reped meg a nyelvetek, így törik el a csontotok,

huss innen, véd engem a varázslás.

Kik a vízből jöttetek, vissza, vissza! Vár a víz.

Kik a kőből jöttetek, vissza, vissza! Vár a kő.

Kik a földből jöttetek, vissza, vissza! Vár a föld.

El innen, sokféle Polong szellem!”

A modern indonéz költészet legkiválóbb képviselője **Amir Hamzah** (1911–1946) volt. A nemzeti függetlenségért vívott harc ihlette **Chairil Anwar** (1922–1949) költészetét. A második világháború utáni irodalom legjelesebb képviselői pedig **Situmorang Sitor** (1923) és **Ananta Tur Pramudya** (1925). Előbbi jeles verseskönyvek (*Levelek zöld papíron*, *Vér és ima*, *Névtelen arcok*, *Új idő*) szerzője, utóbbi pedig jeles regényíró, elbeszélő és publicista. Legismertebb műve az 1950-ben íródott *Partizáncsalád* című regény, egy partizáncsalád tragikus sorsának megrázó, őszinte ábrázolása.

S végül szólnunk kell még a **FÜLÖP-SZIGETEK** irodalmáról. Tagal és cebu nyelvet beszélő őslakosságának ugyanis gazdag és sajátos formákat használó irodalma volt és van. A 19. században spanyol, majd a 20. század elején angol nyelvű irodalom alakult ki a Fülöp-szigeteken, s a hagyományos és modern irodalmat összekötő legfontosabb kapocs az arab és kínai hatást felmutató népköltészet és a távol-keleti színjátszás fejlett technikáját bizonyító színpadi játékok. **José Rizalt**, a hányatott életű, műveivel először az Egyesült Államokban és Európában, s hazájában csak később ismertté vált múlt századi író például a spanyol nyelvű irodalom klasszikusaként is számon tartják. Az első jelentős – s formateremtő erejével versben és prózában egyaránt irányt mutató – 20. századi íróegyénség **J. G. Villa** (1906) volt. A második világháború után pedig **Nestor Vicente Madali Gonzalez** (1915) alkotott jelentős regényeket (*Áprilisi szelek*, *A báj évadja*, *A bambusztáncosok*).

Mindezek ellenére, a Fülöp-szigetek irodalma is legelsősorban népi irodalom. Ezért is búcsúzunk tőle egy jellegzetes dallal, Tornai József magyarításában:

*„Fényesebben, fényesebben süss, te hold;
fényesebben, fényesebben süss, te hold.
Megyek a nyomon forró vidékekre,
megyek a nyomon forró vidékekre.
Szikláról sziklára lépek,
szikláról sziklára lépek.
Bambusz, bambusz a kezemben,
bambusz, bambusz a kezemben.”*

Indokína

Világirodalmi barangolásaink során ezúttal az ún. Indokína területére látogatunk el, és szemügyre vesszük a két nagy nép (a kínai és az indiai) közé ékelődött terület kisebb népeinek az irodalmát. Mindenekelőtt Vietnam, Kambo-dzsa és Laosz lesz vizsgálódásunk célpontja.

*„Örülünk, barátom,
itt vannak a lányok,
harmatszép virágok.*

*Selyemhernyócskáik
kétszer annyit adnak,
mint enyéim adnak,
lányok gombolyítanak,
selymet gombolyítanak.*

*Holnap meg se virrad,
megyünk falevelért,
talán menyecskéért,
Phuong-ba is elmegyünk.”*

Sárkány-játék címmel jelent meg annak idején egy kitűnő antológia az Európa Kiadónál a vietnami népköltészetből Szegő László szerkesztésében. Ebből vettük idézetünket. „A vietnami nyelv sajátos struktúrája, a vietnami nép különleges földrajzi-történelmi helyzete az európaiaktól merőben különböző népköltészetet hozott létre ebben a távoli és tragikus sorsú országban – írja Szegő. – Furcsa, szokatlan ritmusok, pazar díszítésű képek jellemzik a vietnami lírát.”

De jelentős a **VIETNAMEI** irodalom a folklóron túl is, első alkotásai még a 10. századból maradtak fenn, a 13. században pedig már olyan világirodalmi rangú lírikus írta verseit, mint **Nguyen Trai**, a nagy hadvezér és költő, akinek válogatott verseit ugyancsak ismerheti a magyar olvasó, az *Írás egy kardon* címmel megjelent kötetből. Ebből idézünk egy részt:

*„Kard velem s könyvek, kedvem kiáradt;
Szirtek közt vágott hajóm az árnak.
Napot számolva három év eltelt:
Híján jó szónak, szíves barátanak.
Riaszt, ha bármi új – idegenben.
Múltam idézem, négy szele tájat.
Bárhol hajóztam, hajtott a tettvágy.
Hogy is mondjam most: »Szolgátok fáradt«.”*

A költő egyébként, Nguyen Trai 1380 körül született s 1442 körül hunyt el. Mint a király hadainak parancsnoka harcolt a kínai Ming-dinasztia ellen a függetlenségi háborúban, s 1442-ben egész családjával együtt kivégezték.

A vietnami irodalom következő nagy korszaka a 18. század vége és a 19. század eleje. Ekkor keletkeztek a nemzeti nyelvű irodalom klasszikus művei. Ezek közül magyarul is olvashatunk néhány kiemelkedő művet. Így például a korszak legjelentősebb költőnőjének, **Doan Thi Diem**nek *A katonahitves siralmai* című elégiáját.

*„Lám most mindenütt háborúk vannak,
Rossz idő büntet asszonyi népet.
Fölöttünk, íme, kék egek égnek,
S föl nem foghatjuk. Hogy értenénk meg
A hadak dolgát? Dobok dobognak
A Nagy Fal mentén, földübörögnek,
Remegni látom az ezüst holdat,
Rőt lángja reszket a harci tűznek,
Lobogva repdes Kanszu-havasra.”*

A katonahitves siralmai című elégia **Dan Tran Con** költő műve, aki 1740 körül írta kínai írásjegyekkel (Vietnámban egészen a 20. század elejéig a kínai írás volt a hivatalos). Ennek vietnami fordítását vagy inkább verzióját alkotta meg nem sokkal később Doan Thi Diem. A különbség pedig a két verzió között annyi, hogy a kínai írásjegyekkel írt eredeti szöveg – már az írás miatt is – főképp írástudói mű volt, míg a második népiesebb és hazafiasabb s összehasonlíthatatlanul népszerűbb, mint az eredeti.

A katonahitves siralmaival egy kötetben jelent meg magyarul a kor másik jelentős vietnami alkotása, *A számkivetett panasza* című elégia. Ez névtelen szerző műve.

*„Hulló függönyök mögött fölragyog az éjszaka,
Idegenben, egyedül, aranykupát emelek,
Ó, be ritkán tündököl a boldogság ideje,
A sors keze mérte rád, hogy viseld az életet!
Mosolyoghat már a hold rügyfakadás idején,*

*Néha fölserken a szél, az ágakat lengeti.
Szelet, holdat egyedül csak magamnak adhatok;
Azért virágzik az ősz, hogy sorsom gúnyolja ki...*

A korszak harmadik nagy műve **Nguyen Du Kieu története** című verses regénye. Ez ugyancsak olvasható magyarul, 1984-ben jelent meg az Európa Kiadó gondozásában Tandori Dezső magyarázatában. A költő 1765 körül született, s 1820 körül hunyt el. Hivatali pályafutását derékba törte az 1786-ban kirobbant parasztlázadás. Önkéntes száműzöttként járta az országot s ismerkedett a nép sorsával. A több mint háromezer soros verses regény főhőse a szép, tehetséges Kieu, aki, hogy kimentse apját az adósok börtönéből, vállalta az örömlány sorsát, noha szerelmének, Kimnek fogadott hűséget. Hányatott élete során kétszer került bordélyházba, két gazdag ágyasa lett, kétszer vonult buddhista kolostorba, és kétszer kísérelt meg öngyilkosságot. Ilyen megpróbáltatások után találkozott újból szerelmével, de már nem tartotta magát méltónak hozzá. A hősnő szerelmi története megrázó tiltakozás volt a nemesi társadalom embertelensége ellen. A verses regényben a vietnami népdal, a 6–8 szótagú sorokból álló Ca dao versformáját alkalmazta.

*„Százszor élhetsz bár, életed földjén
Tehetség és sors örökös ellenségek.
Tűnt tengerekből szántó-mező lett.
Látványokból így lett szívek fájditója.
Rontó gonoszság vegyült a jóba,
Kék ég arcra, rózsállóra, irígy egyre.
Könyv lámpafényben, illat-legyezve:
Tűnt koroknak sok szerelme, zöld-mesésen.
Minh-dinasztia békés évében
Nyugság látszik négy táj égen, a hon felett.”*

S végül a 20. század. A francia gyarmati uralom korszaka 1884-től 1945-ig tart, a függetlenségi és az ellenállási háborúk korszaka 1945-től 1973-ig. Azóta pedig a „szocialista” építés korszaka. A kornak nemcsak legjelentősebb politikusa, hanem egyik legnagyobb költője is **Ho Si Minh** volt, akinek *Börtönnaplóját* ismerhetjük magyarul is. A próza realista irányzatának fő képviselői **Nguyen Cong Hoan**, az 1938-ban írott *Zsákutca* című regény szerzője, és az 1917 és 1951 között élt **Nam Cao**, a *Chi Pheo* (1941) című kisregény alkotója.

A legújabb vietnami írók közül pedig kiemelkedő az 1940-ben született **Anh Duc**, akinek *Tenger és hegy között* című regényét a Világkönyvtár sorozatban olvashatjuk, továbbá az 1920-ban született költő, **To Huu**.

A vietnaminál kevesebbet tudunk a **KAMBODZSAI** irodalomról, noha a mon-khmer nyelvcsaládhoz tartozó khmer nép irodalma legalább olyan ősi,

mint az Angkor jól ismert művészete. Igaz, az országot szüntelenül sújtó háborúk pusztításai miatt csak töredékek maradtak fenn ebből a jelentős irodalomból. Sztéléken őrződtek meg a 12. század klasszikus költőjének, **Indradévi** hercegnőnek a versei. Máig népszerűek ellenben a kambodzsai mesék és mondák. Ezekből olvashatunk magyarul is *Az istenfiú városa* címmel megjelent kötetben. Íme, egy gyönyörű monda a világ keletkezéséről.

„*A khmerek királyának udvarában élnek Prohm isten papjai, akiket bakunak neveznek. Ők úgy mondják el a világ keletkezését, hogy kezdetben nem volt más, csak a Semmi Szent Állapota és a Meghatározhatatlan Örökkévalóság. Mielőtt bármi más létrejött volna, belőle támadt a Szent Drágakő, Preasz Kev, s ő szülte azután a napot, vizet, szelet, világűrt, az embereket és az állatokat. Ezt azonban csak Prohm papjai állítják, a nép véleménye más a világ keletkezéséről.*

A dolgok létrejötte előtt nem létezett más, csupán Preasz Prohm, a szent Brahma, aki nem teremtetett, hanem Lét és Nemlét volt egyszerre, és akiben minden hatalom szunnyadt. Anélkül, hogy Preasz Prohm bármit is kívánt volna – hiszen ő nem ismeri a vágyat –, minden feltárult, ami csak lényében rejtőzött, így jöttek létre a megjelenés világai, amelyek az értelemmel felfoghatók.

Megszámlálhatatlan ilyen világ létezik, és a sok-sok világ közül az egyikben élünk mi. E régi világokat újra meg újra elpusztítja a tűz, helyükben új világok támadnak Preasz Prohmban a szél segítségével, s e világokat az őbelőle eredő lények népesítik be.

Ezen világok élettartama nem egyenlő, a legrövidebb egymillió-hatszáznyolcvanezer évig állt fenn, a legtovább tartó pedig nyolcvanszor annyi ideig, míg végül mindegyik visszatér Preasz Prohm ölébe.”

A klasszikus khmer színjátszás repertoárjában a *Reamker*, a Rámájana khmer változatának epizódjai szerepelnek. A 15. század a kambodzsai irodalom fénykora. E korból származik a *Vovang Szorivong* című verses regény, melynek szerzője ismeretlen, s ugyancsak e századból való az a *Tum Teav* című népi elbeszélő költemény, melyet aztán a 19. században élt **Szanthor Mok**, a klasszikus kambodzsai irodalom legnagyobb költője dolgozott fel verses regény formájában. A regény témája: Tum és Teav a megértő király segítségével megismerte a boldogságot, azonban a leány után sóvárgó gazdag férfi és a leány anyjának cselszövései szétválasztották a fiatalokat, akik a halálba menekültek. A cselszövéket a király haragja sújtotta. A verses regény hitelesen ábrázolja a 15. századi kambodzsai társadalom életét.

A gyarmati korszak (1863–1953) mélypontját jelenti a kambodzsai kultúrának, csak századunk harmincas éveiben bontakozik ki a regényirodalom, ám a kambodzsai történelem legújabb szakasza sem nyújt megfelelő talajt az irodalom kibontakozásához.

Ugyancsak keveset tudunk a thai nyelvcsaládhoz tartozó laók, vagyis a mai **LAOSZ** irodalmáról. Egyes feltevések szerint a klasszikus lao költészet a 16. század második s a 17. század első felében érte el csúcspontját. E korból való a *Szin Kszáj* című verses regény, az egyetlen olyan mű, melynek szerzője, **Pang Kham** feljegyezte nevét. A művészien megszerkesztett költeményben Paja Kuszalab uralkodó csinos hűgát elrabolja a magányosan élő Kum Pan, az óriás szörnyeteg. Az uralkodó felkéri fiait, szabadítsák ki nagynénjüket. A 15 fiú közül sok kaland és harc árán a legidősebbnek, Szin Kszájnak sikerült őt megszabadítania.

Ugyanebből a korszakból való a *Szieng Mieng* című népi elbeszélés-gyűjtemény is. A satirikus történeteket Szieng Mieng, a rendből kilépett boncnövendék személye fogja egységes keretbe. A satírák a kiváltságos társadalmi rétegeket ostorozzák.

A francia gyarmati korszakban a lao irodalom fejlődése is megszakadt, s máig nem talált magára, a kambodzsaihoz hasonlóan. Mindezek ellenére találtunk egy pompás regényt a mai Laoszról. Ezt **Michel Cabour** francia író és **Vanthyka** laoszi elbeszélő írta. Címe: *Harmadhavi szél*. Kam, az öregedő dél-laoszi parasztember tigrisvadászatra indul az őserdőbe, s míg magányosan evez a Mekongon, elmerülve a táj szépségeiben, meglevenednek előtte életének fontosabb eseményei. Felidézi magában gyermekéveit, szülei emlékét, a pagodában szerzetesként eltöltött időt, a szerelem, az udvarlás örömmel és szorongással teli korszakát, a rizsföldek csendjében eltöltött hétköznapiakat. A laoszi-francia szerzőpáros emberi hangon, hitelesen és egyszerűen vall erről a számunkra oly ismeretlen, távoli világról.

S végül a hajdani Indokína negyedik országa: **THAIFÖLD**. Lévén, hogy az egykori Sziám nem az előbbieket útját választotta, így ennek életéről, kultúrájáról még kevesebbet tudunk, mint Kambodzsáról vagy Laoszról. A thai költészet szintén a 17. században virágzott fel. E korban élt **Sziprád**, a legnagyobb thai költő, *A tigris és az ökör* című elbeszélő költemény szerzője, s e korból való a később lejegyzett *Khun Csang – Khun Pen* című, negyvenezer soros verses regény, továbbá a *Phra Lo (Elválás)* című verses szerelmi regény, egy thaiföldi Rómeó és Júlia-történet.

A 19. század legjelesebb költője **Szunthorn Bhu**, a *Pra Apai Maniról* szóló hősi elbeszélés és *A boldogság partja* című elbeszélő költemény szerzője. S jelentős századunk thaiföldi irodalma. Három, az ország határain túl is jól ismert szerzőt említünk csupán. Az 1910-ben született **Kulab Szajpradit** legismertebb regénye a *Harc az életért*. Szerzőjét politikai tevékenységért bebörtönözték, utána Kínába emigrált; a hatvanas évek végén tért haza, s megszervezte az ellenállási harcot irányító szervezetet, a Thaiföld Hazafias Frontját.

Az 1920-ban született **Itszara Amantakum** a kritikai realizmus eszközeivel ábrázolja hazája társadalmát. Nevesebb munkái: *Sárga tigris*, *A csonton tartott tigris* című elbeszélések, valamint a *Vaju összetört szárnyai* című regény.

S végül az 1930-ban született **Lau Kamhon**, a thaiföldi falu életének ábrázolója. Válogatott elbeszéléseit tartalmazó kötetének címe: *Isten segítségével*.

Nguyen Du Kieu története

„Százszor élhetsz bár, életed földjén / Tehetség és sors: örökös ellenségek. / Tűnt tengerekből szántó-mező lett, / Látványokból így lett szívek fájdítója. / Rontó gonoszság vegyül a jóba, / Kék ég arcra, rózsállóra, irígy egyre. // Könyv lámpafényben, illat-legyezve: / Tűnt koroknak sok szerelme, zöld-mésén.”

Még mindig nagyon keveset tudunk, egy-két érthető kivétellel (Japán, Kína, India) a keleti irodalmakról. A vietnamiról, példának okáért. Noha jó húsz éve is van már, hogy a klasszikus vietnami költészet két elbeszélő költeménye *A katonahitves siralmai* címen megjelent magyarul is, s pár éve napvilágot látott a legnagyobb vietnami költő válogatott verseinek gyűjteménye is (*Írás egy kardon*).

De az Európa Könyvkiadó a legnagyobb meglepetést most okozta orientofil olvasóinak, midőn megjelentette Nguyen Du verses regényét.

Ki volt Nguyen Du?

„Nguyen Dun 1765-ben született. Apja magas rangú hivatalnok és hadvezér volt. A családi krónika a következőket jegyezte fel a fiúról: Hatéves korában kezdett el tanulni, ahogy belenézett a könyvbe, nyomban tudta kívülről a szöveget.”

A század utolsó éveire esik leggazdagabb alkotói korszaka. Sok verset ír klasszikus formában: nyolcsoros, öt vagy hét szótagos sorokban. Saját életét énekli meg, sokat ír a természetről, szülőföldjének festői tájairól. Nemzeti nyelven, nem írás által is fennmaradt két hosszabb költeménye.

A lényeg ez utóbbiakban van: hogy nemzeti nyelven (is) írt, s hogy a klaszszikus formában írott vietnami vers képlete ugyancsak bonyolult. Ebben rejlik nyilván fordíthatóságának problémája is. S aligha akad akár világszerte sok olyan bravúros fordító, mint Tandori Dezső, aki vállalkozik eme fából

vaskarikára: a formahű átköltésre. Hogy ez micsoda nyaktörő művelet, íme egy példa:

„Bizony, minden az ég rendelése, / Így lel a sors emberére, jár erővel, / Ha porvihart hoz, porvihart tűrsz el, / Ha tisztaságot, derűvel élhetsz tisztán. / Nincsen kivétel e földnek útján, / Tehetőséggel párosul, lám, sok balvégzet. / Sose fitogtasd nagy tehetséged, / Mert a szerencsétlenségnek ríme lehet.”

A verses regényt persze vietnami eredetiből magyar prózára fordította Truong Dang Dung, s Tandori az ő nyersfordítása nyomán dolgozott, de még így is páratlan teljesítményt nyújtott. Például:

„Minden eleve elrendeltetett, / Zokszó közel-távol eget sose érjen. / Becsület s jószág: ki-ki lelkében; / Tehetőségnél három részben több a lélek! / Egyszerű szavam itt érne véget, / Virrasztó, dobszavas éjek mulatása.”

Nguyen Du verses regényét az Európa Könyvkiadó nemcsak kiváló fordításban jelentette meg, hanem mintaszerűen szép kivitelezésben is, vietnami fametszetekkel illusztrálva.

Tibet, Mandzsúria, Korea

Akármilyen gyors léptekkel haladtunk is, a Távol-Kelet irodalmainak nagy részét lassan-lassan sikerült bepásztáznunk. Japán és Mongólia, Kína és India, Óceánia, Indonézia és Indokína – egyik a másik után rákerült a térképünkre. Ám a kép még így sem teljes, természetszerűen. Hiszen e térség nem tucatsnyi, hanem száz és száz népnek és nyelvnek az otthona, száz meg száz többé-kevésbé fejlett kultúrának, irodalomnak a helyszíne. Mielőtt elhagynánk e távoli világokat s hozzánk, Európához közelebbi térségekhez közelítenénk, a teljesség illúziójának a kedvéért vessünk még néhány, az eddigieknél is röpkébb pillantást e vidékre. S vegyük szemügyre azokat a népeket-irodalmakat, melyek ilyen vagy olyan oknál fogva kicsúsztak eddigi látóköreinkből. Ilyenek példának okáért a volt Szovjetunió nagy keleti térségeinek a kis népei. Ezekről külön fejezetben szólunk majd, ugyanúgy, mint az iszlám – főként arab – népeiről. Ám mielőtt idáig eljutnánk, nézzünk előbb néhány olyan népet, amely még e keretekbe sem tud elhelyezkedni. S kezdjük mindjárt közülük a legősbíbbel és legjelentősebbel, a tibetivel.

„Megyünk, tenger fövenyén, megyünk,

megyünk, igazgyöngyöt keresünk.

»Arany cérnára a gyöngyöt ha nem fűzik, nem ékszer!«

Gyöngyre ilyet ne mondjatok:

ha meghallja, könnyet hullat.

Ha gyöngyöt lelsz, sebtén-gyorsan rejtsd kebledbe, örömödre!”

Tudást Őrző Tiszta Tenger – ilyen címen adta közre 1984-ben az Európa Kiadó a nagy magyar Tibet-kutató, Körösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulója alkalmából a *Tibeti dalok* gyűjteményét. Ebből idéztük a címadó verset.

Ám a tibeti irodalom nem csak népi irodalom, sőt, nem elsősorban az. Világirodalmi rangú művek jelzik a tibeti műirodalmat is. Ilyen például a 9. századból való *Ótibeti krónika*. Ismeretlen szerzője őstörténeti mondákban, legendarészletekkel élénkített katalógusokban, művészileg megformált elbeszélésekben, ritmikus prózában írt életrajzokban, száraz eseményfelsorolá-

sokban és kultikus énekekben mutatja be Tibet történetét az őskortól a 8. századig. S ilyen mindenekelőtt a tibeti irodalom világszerte legismertebb, s főleg századunk második felében nagy rangra emelkedett műve, az ún. *Tibeti Halottaskönyv*. Ez immár ugyancsak napvilágot látott magyarul is *A Köztes Lét Könyvei* címmel, Kara György fordításában.

„Megtisztítasz a szem maradó tudatától,
te nádat és csengőt tartó, havas-hófehér
fényes szellemű, ki az élők hasznán fáradsz,
Ksitigarbha, te Föld szíve, hódolat illet.

Megváltasz az íz-kétségek maradékától
zsengéidnek legjavával, tengerszínű lány,
ki Három Idő buddhái nyelvének hódolsz,
jó Étek, te zöldszínű Nití, hódolat illet.”

„A tibeti lámahitű buddhizmus úgy tartja, hogy a hús-vér test elhagyása után az eszmélő lény szellem-, azaz elme-testet ölt, és az elme önnön jelenései, utak, fények, istenek, szörnyek között bolyong a köztes lét szakadékában, szurdokában. Több napon át tart ez az állapot, legtovább hétszer hét, azaz negyvenkilenc napig, s az eszmélő onnan csak úgy szabadulhat, ha még életében a nemtudást és balgaságot szüntető Tudásba fogózva szembesül önnön jelenéseivel és megérti, hogy mindezek – istenek, szörnyek, mennyek és poklok – önnön elméjének szülöttei” – olvashatjuk *A Köztes Lét Könyvei* fülszövegében.

Ugyancsak nagy hírre tett szert **Mila Raszpa** (vagy ahogy mi jobban ismerjük, **Milarépa**) tibeti jögi. Sokáig a tibeti misztikus irodalom legnagyobb költőjeként tartották számon (kb. 1040 és 1123 között élt). A neki tulajdonított énekek két, róla szóló hagiográfiában találhatók. Korábban úgy gondolták, hogy ezeket Mila Raszpa egyik tanítványa írta. Csak nemrég tisztázódott, hogy a két hagiográfia a 15. századi misztikus író, **Gcangszmjön** (Gcangi Magszállott) alkotása.

Ugyancsak a Kőrösi Csoma-jubileum alkalmából jelent meg magyarul **Sza-szkja Pandita** *A bölcsesség kincsestára* című nagy hírű műve.

„Érények kincsét bölcssek gyűjtik,
kincstartói örök ígéeknek.
Vizek gyűjtője, a nagy tenger
minden ömlő folyót befogad.”

Így kezdődik a 455 négy soros verset tartalmazó kincsestár, s így végződik:

„Jó lovat járta ismertet meg;
arany, ezüst próbája: olvaszd;
csatában nézd az elefántot;
bölcs mondásból ítélj a bölcsset.”

Sza-szkja Pandita egyébként kb. 1182 és 1251 között élt tibeti főpap volt, s verses moralizáló maxima-gyűjteménye Kőrösi Csoma Sándor angol fordítása nyomán terjedt el Európában.

A tibeti irodalom legjelentősebb alkotói között tartják számon az 1683 és 1706 között élt **hatodik Dalai Lámát** is, aki 14 éves korában került a trónra, de erkölcstelen életmódjával maga ellen fordította az egyházi főméltóságokat. Híres dalciklusában a kedvese utáni vágyakozását, magánéletének örömeit és vallási vívódásait énekelte meg, s költészete egyéni hangjával, tematikájával és a népi táncdallforma alkalmazásával egyedüli a tibeti irodalomban.

Századunkban lehanyaglott a nagy hírű tibeti irodalom. Az egyetlen jelentősebb mű az 1959-ben napvilágot látott népdalgyűjtemény. Címe: *A tibetiek felelgetőseinek és táncdalainak gyűjteménye*.

Tibetről szólván, okvetlenül meg kell említenünk Kőrösi Csoma Sándor érdemeit. Ő különösen a **Buddhával** kapcsolatos kutatásokban ért el érdemeiket, hisz köztudott, hogy a buddhizmus tibeti válfaja, a lámaizmus alkotja a tibeti kultúra kilencven százalékát. Sajnos, Kőrösi ilyen jellegű munkáiból mindössze egy férhető hozzá magyar nyelven, a *Buddha élete és tanításai* című kiadvány. A tibeti buddhizmus kanonikus könyvei egyébként a szentkönyveket, legendákat és kommentárokat tartalmazó *Kandzsúr* (Lefordított kinyilatkoztatások) és a *Tandzsúr* (Lefordított tanítások).

Tibet, mint köztudott, 1949 óta a Kínai Népköztársaság szerves részét képezi. Ugyanígy Kína egyik tartománya, már sokkal régebbi időktől, a hajdani nagy birodalom, Mandzsúria. A nagy múltú mandzsú kultúráról, sajnos, nagyon keveset tudunk, valójában semmit sem. Ezért volt nagy meglepetés, midőn a Helikon kiadó pompás Prométheusz Könyvek sorozata *Nisan sámánnő* címmel mandzsú vajákos szövegeket jelentetett meg magyarul. Nevezetesen a címadó Nisan sámánnőt és *A mandzsú szertartások és áldozások császári parancsra szerkesztett törvénykönyve* című gyűjteményt.

A varázserejű sámánnő kalandos-veszélyes útra indul, hogy az idő előtt halált halt ifjú lelkét visszaszerezze az Alvilágból, őt magát életre keltse. Minden tudására, furfangjára szükség van, hogy a gonosz kísérteteken, ellenörökön győzhessen, vállalt feladatát teljesíthesse. Az emberi világba visszajutván azonban nem örülhet híre-neve gyarapodásának: az Alvilág legyőzőjét az e világi hatalmasok sámáneszközeinek elkobzásával büntetik.

Sajnos, a mandzsú irodalomról alig tudunk többet, legalábbis itt, mifelénk, Közép-Európában, e két szövegnél. Így ennyivel kell megelégednünk nekünk is, bízva abban, hogy egyre gyarapodó orientalisztikai tájékozódásunk e téren is bővül majd a jövőben.

Portyánk harmadik, se ide, se oda be nem illeszthető népe-kultúrája a koreai. Erről ugyan jóval többet tudunk, mint a tibetiről, mandzsúról, érzésünk sze-

rint mégsem eleget. Legalábbis magyarul. Csehek, szlovákok jóval több koreai könyvet fordítottak le az elmúlt negyven esztendőben, mint a magyarok.

Ilyen mindjárt a koreai mítoszokat és mondákat tartalmazó *Tajomstvá belasého draka* (A kék sárkány titkai) című kiadvány, mely a Tatra kiadó nevezetes Panteon sorozatában látott napvilágot. Ebből jó képet kaphatunk arról, micsoda ősi gyökerei vannak a koreai mitológiának, s micsoda remekei a folklórnak. Koreai népmesékből egyébként magyarul is jelent meg egy válogatás a Népek meséi sorozatban *A három özvegy miniszter* címmel.

A koreai irodalomban egyébként *A Három Állam története* és *A Három Állam hagyatékai* című, 12. századi történeti művek tartották fenn a szájhagyományok útján továbbadott ősi tündérmeséket, mitikus hősök históriáit.

A klasszikus koreai irodalom nagy korszaka azonban a 15-16. század. Ekor él **Kim Si-sup**, akinek *Elbeszélések a Kumo hegyről* című műve ugyan-csak csehül olvasható. E korszak jelentős alkotása továbbá **Ho Gjun** (1569–1618) *Legenda Hong Giltonról* című pikareszk regénye, az első koreai regény.

A 17. század legnagyobb írója **Kim Man-dzsung**, a *Pajzán álm* s más regények alkotója. Jelentős költő volt továbbá **Pak Inno** (1561–1642) s jelentős elbeszélő **Pak Csivon** (1737–1805).

A 18. századból való továbbá egy ismeretlen szerző tollából való verses elbeszélés, a *Csunjan szerelme*, amely szabályt erősítő ritka kivételként magyarul is olvasható. 1958-ban jelent meg az Európa Kiadónál.

*„Igazságos Szuk Cson császár idejében
bizton, nyugton folyt az élet,
mert a császár rendet tartott országában,
gondoskodott hű népéről, éles szeme mindent látott,
szerette is szegény, gazdag.”*

Így kezdődik a pompás verses elbeszélés. S így fejeződik be:

*„Szegény Csunjan alig hitt most a szemének.
Odaborult kedvesének két karjába, s ott sírt soká.
Dorjan pedig simogatta, becézgette,
addig, amíg megnyugodott.
S most valóban nem váltak el
és boldogan éltek együtt,
úgy, ahogyan megfogadták.”*

A modern koreai irodalmat a 19. század utolsó évtizedeitől számíthatjuk, amikor a polgári értelmiség érdeklődni kezdett Európa iránt. A 20. század első felének két legjelentősebb alkotója **Han Szorja** (1898) és **Ri Gijong** (1895). Han Szorja legnevezetesebb regényei a *Farkasok* (1935), az *Alkony* (1936), *A torony* (1941) és a *Vihar a Tedong felett* (1951).

Ri Gijong művei közül pedig kiemelkednek a *Parasztfalu* (1926), a *Szülőföld* (1933) és a *Tumán folyó* című regények, a *Papírgyári települések* című elbeszélésgyűjtemény és a *Föld* (1948–1960) című regénytrilógia.

A korszak költői közül pedig **Ri Szanghva** (1901–1943) és **Cso Gicshon** (1913–1951) a legnevezetesebbek.

Ri Szanghva legszebb költeményeit az *Eljön a tavasz* című kötetben adta ki 1931-ben. Az annyira várt „felszabadulást” azonban nem érthette meg, két évvel előbb halt meg.

Cso Gicshon hírnevét viszont tömör szerkesztésű kis eposzának, a *Pektusznak* köszönheti. Ez 1947-ben íródott s tárgya a koreai partizánharcok története. A Pektuszan (Pektuhegy) egy kialudt vulkán, kráterében van a festői szépségű Csondzsi tengerszem, melynek mélyén, a néphit szerint, sárkány él. Innét indultak el a koreai partizánok, hogy a Jalu folyón átkelve kiűzzék a japán megszállókat. Cso Gicshon egyébként a koreai háborúban veszítette életét 1951-ben, harmincnyolc éves korában.

A modern koreai irodalomról tartott röpke szemlénket végül az 1905-ben született **Pak Pahl Jang** egy szép versével fejezzük be. Címe: *A patak*.

*„Akár a nyári alkony, elborít a patak,
rét illatát viszi, vígan szökve, magával.
Fölötte ezerszám szállnak névtelen bogarak,
a partja tele gügyögő gyerekek hadával.*

*Gyermekkoromban itt ért játék közben az est,
ifjúkoromban a partján bús nótát tanultam.
Az ifjúságom őszbe hajlik, múltani kezd,
idézem álmaimat s a múltam.*

*A patak fut és fut, sohse pihen,
és egy gyönyörű szép reggelen a tengerhez ér el.
Zord évek, utak után, hiszem,
reményeimnek tenger-hajnala gyúl ki fénnel.”*

Nisan sámánnó

A már eddig is sok meglepetéssel szolgált Prométheusz Könyvek, a Helikon Kiadó reprezentatív sorozata (hogy csak néhány mazsolát említsünk: a majakicse indiánok szent könyve, a *Popol Vuh*, az ugariti eposzokat tartalmazó

Baal és Anat vagy az upanisádokból válogatott *Titkos Tanítások*) megint egyszer szenzációszámba menő művet tett a magyar olvasó asztalára: a *Nisan sámánnő* ugyanis mandzsú vajákos szövegeket tartalmaz.

Ki hallott mindmáig, legalábbis mifelénk mandzsú irodalomról, egyáltalán Mandzsúriáról?

„*A nomád mandzsú nemzetségeket, amelyek Északkelet-Korea és Délkelet-Mandzsúria határterületein éltek, az egyik nemzetségfő, Nurhacsi egyesítette... A kínai műveltséget ismerő, de kínaiakkal szembeforduló Nurhacsi 1616-ban császárrá kiáltották ki*” – tudjuk meg a legfontosabb tudnivalókat a mandzsukról a kötetet válogató, fordító és jegyzetelő Melles Kornélia utószavából. S megtudjuk továbbá azt is, hogy Nisan sámánnő története különösen fontos a magyar olvasó számára, hisz „*a történet elemei ismerősek az egész távol-keleti samanizmusban, akárcsak a sámánnő kellékei, a madárfejdísz, a sámánöltözet, a ruhára kötött csengettűk, a tükrök, a sámándob*”.

Ily módon a finnugor és a türk-mongol népek ősköltészete után egy újabb forrásvidékére bukkanunk az elveszett és annyira kutatott magyar ősköltészetnek.

A kötet egyébként a címadó *Nisan sámánnő* történetén kívül tartalmazza még *A mandzsú szertartások és áldozások császári parancsra szerkesztett törvénykönyvét* is, amely, annak ellenére, hogy rendkívül gazdag művelődéstörténeti-vallástörténeti anyagot tartalmaz, sajnos, nem éri el a Nisan egyedülálló színvonalát. De azért nagy élvezettel olvashatjuk mindkét szöveget. A művelt magyar olvasó térképeről ismét eltűnt egy fehér folt.

A Köztes Lét Könyvei

Csodálatos könyv jelent meg az Európa Könyvkiadónál Kara György professzor magyarításában, a legendás tibeti halottaskönyv *Tibeti tanácsok halandóknak és születendőknak* alcímmel. De hát mi is ez a nevezetes mű?

„*A Köztes Lét Könyvei a sino-tibeti nyelvcsalád legrégebbi betűírási hagyományú nyelvén, írott tibetiül szólnak (az élő hangzás Tibet középső és legnagyobb részén már sok évszázada jócskán eltér az írott alaktól). E »kincskönyvek« avatottaknak szóló, »mélységes« voltát másutt ritka szók és kifejezések is gyarapítják; néhányukat hiába keressük mai és tegnapi szótárakban*” – írja Kara György. A fülszövegből pedig azt tudjuk meg, hogy „*a Mahájána-buddhizmus tanítómesterei szerint a halál óráján, amikor a testet alkotó elemek egymásba omlanak, nem ér véget az élőlények útja. A tibeti lámahitű*

buddhizmus úgy tartja, hogy a hús-vér test elhagyása után az eszmélő lény szellem-, azaz elme-testet ölt, és az elme önnön jelenései, utak, fények, istenek, szörnyek között bolyong a köztes lét szakadékában, szurdokában”.

Óriási irodalma van századunk írói, gondolkodói között a tibeti halot-taskönyvnek. Mi több, Pierre Henry francia zeneszerző még egyórás elektronikus zenei kompozíciót is alkotott *Az utazás* címen e könyv ihletésére, s mi sem természetesebb, hogy e zenére koreografált balett formájában is „testet” öltött e különös írásmű.

„Ó, most, hogy az életút végére értem, / s e világból nincsen társam, ki segíthet, / s a köztes létben egymagam bolyongok, / borítson a győztes Nyugvók s Haragvók irgalma! / Tisztuljon a tudatlanság sűrű sötétsége! // Kedves barátától megválva, hogy magamban bolyongok, / s önvilágom úrének sok képalakja támad, / borítson a Megtisztultan Kiterjedtek irgalma! / Köztes létből rettenet ne születsek bennem!” – olvashatjuk például a könyv egyik részletében. S ebből megértjük, miért ilyen népszerű az egzisztencializmuson nevelkedett huszadik század második felében a tibeti buddhizmusnak eme szent könyve, ahogy általában mindenfajta keleti filozófia, főleg a zen-buddhizmus persze.

Számunkra az a meglepő, hogy immár magyarul is hozzáférhető a különben nehezen megközelíthető, csak teljes figyelemösszpontosítással olvasható-élvezhető szöveg.

Sza-Szkja Pandita

A bölcsesség kincsestára

„Erényének kincsét bölcsök gyűjtik, / kincstartói örök igéknek. / Vizek gyűjtője, a nagy tenger / minden ömlő folyót befogad. / Erényest megtart, hitványt elvet, / aki bölcs, s ezzel bölcs: hogy választ. / Homokba szórt vasreszeléket / magához ránt a rendes mágnes.”

Kőrösi Csoma Sándor jubileumának kellett eljőnni ahhoz, hogy végre megismerkedjünk a rejtélyes tibeti irodalom nem is egy, hanem két remekművel. Az egyik a tibeti dalokat tartalmazó *Tudást Őrző Tiszta Tenger* című gyűjtemény, a másik *A bölcsesség kincsestára*. Ez utóbbit, melyet az Európa Könyvkiadó jelentetett meg, tibetiből magyar prózára Ligeti Lajos, a magyar orientalisztika s ezen belül „az ismeretlen Belső-Ázsia” világszerte megbecsült tudósa fordította, magyar versekre pedig Tandori Dezső költötte át.

„Több, mint száz éve annak, hogy Sza-Szkja Pandita alig ismert művei közül Kőrösi Csoma Sándor elsőként kiemelte a Szubhásitaratnanindhit” – írja Ligeti Lajos, s érthető, hogy ez oknál fogva a kiadó éppen e művet jelentette meg a Csoma-évfordulóra. De ki volt Sza-Szkja Pandita és mikor élt volna képpen? Erre ugyancsak Ligetitől kapjuk meg az eligazítást:

„Sza-Szkja Pandita a mongol buddhista egyház nagy alakjai közé tartozik, tibeti származása ellenére. Az egyházi hagyomány e nevezetes személy életének korábbi szakaszáról, viselt dolgairól felettébb szerény mértékben tájékozott. Azt a keveset viszont a szent férfi életrajzában elkerülhetetlenül szükséges természetfeletti, csodás elemekkel tűzdeli tele: ezek bizony még a hitelt érdemlő adatok vallomását is megingatják.”

Ez hát nem sok. Mindenképpen hiteles azonban, hogy 1182-ben született, s hogy munkáinak terjedelmes kötete nem kevesebb mint hatvanegy művet foglal magában. Köztük *A bölcsesség kincsestárát*.

A bölcsről – a derék emberről – a balgáról – a bölcs és balga keverékéről – a gonosz cselekedetről – a jellemek különbözőségéről – a helytelen magatartásról – a cselekedetokről és – a Tanról szól egyébként a kötet kilenc könyve.

Tandori Dezső műfordítása egyébként, mint mindig, ezúttal is kielégítő. Ligeti nyersfordítása a biztosíték, hogy alighanem szövegű is. Csakhogy... Tandori annyit fordított az elmúlt tíz-tizenöt esztendőben, hogy munkáján, akarva-akaratlan előbb-utóbb átüt a sablon. S a hidegség. Egyébként is jellemző, hogy a legendát teremtő nagy Tandori-fordítások szinte kivétel nélkül prózafordítások voltak (Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*, Kraus: *Az emberiség végnapjai stb.*) A bölcsesség kincsestárának magyarítása viszont semmiképpen nem tartozik eme legendás teljesítmények sorába, sajnos.

Írán

Ha már munkánk jellege úgy adja, hogy szabadon kószálhatunk térben és időben, folytassuk szemlénket Iránban. Az iráni (perzsa) irodalom fénykora, mint tudjuk, a Kr. u. 10–14. századra esik, Firdauszí, Nizámí, Szádí, Háfiz, pontosabban az iszlám kultúra korára. Ám ahogy az egyiptomi vagy a görög irodalomnak külön korszaka az ókor, s legtöbb esetben – mint Egyiptomban is – az ókori civilizációnak semmi vagy jóformán semmi köze a későbbi lakosság kultúrájához, mondom, nagyrészt ugyanez a helyzet az óperzsa művelődéssel is.

Irán 2500 éves története során mind földrajzi kiterjedése, mind nyelvi, etnikai összetétele szempontjából állandóan változó, tarka képet mutatott. A perzsa nyelv, mint tudjuk, az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni ágába tartozik, s fejlődése nyelvtörténeti – s művelődéstörténeti – szempontból három korszakra – az ó-, a közép- és az újperzsa (vagy iráni) civilizációra – osztható.

Az óperzsa kultúra legfontosabb emlékei az Akhaimenida királyok (Kr. u. 559–330) sziklába vésett, óperzsa nyelvű feliratai és az *Aveszta*, a zoroasztrizmus szent könyveinek gyűjteménye, **Zarathustra** (vagy Zoroaszter), a legenda, de talán valóban élt tűz-próféta könyve.

De ki volt Zarathustra?

Élt-e egyáltalán, s ha élt, mikor? S egy személy volt-e, avagy több? Hamvas Béla például az „utolsó Zarathustráról” ír az Avesztával kapcsolatban. S mi volt az Aveszta? Zarathustra követőinek könyve. Különböző helyen és időben keletkezett, imádságokat és prédikációkat, rituális előírásokat tartalmazó könyvek gyűjteménye. Részei az ún. jasznák, hetvenhét ima Ahura Mazdához és a különböző szellemekhez, s ezeknek részei a gáthák, a hagyomány szerint magának a vallásalapító Zarathustrának az alkotásai, a gyűjtemény nyelviileg legarchaikusabb és irodalmi szempontból a legérdekesebb darabjai.

Csehül *Oběti ohňum* (Tűzáldozatok) címmel jelent meg 1985-ben az Odeon kiadónál egy bő válogatás az ó- és középperzsa irodalomból, mindekelőtt az Avesztából. Magyarul mindmáig szinte ismeretlen a világirodalomnak ez az egyik legfontosabb alapműve, noha egy szűkebb válogatás megjelent a Zend-Avesztából még 1919-ben Zajti Ferenc fordításában. Az övénel

korszerűbb és hívebb tolmácsolás Gál László két magyarítása az 1952-ben megjelent *Világirodalmi Antológiában*.

Művelődéstörténeti szempontból megemlítjük még, hogy Zarathustráról azok is tudnak, akik soha nem hallottak az Avesztáról, tudniillik Nietzsche jó száz éve született filozófiai prózakölteményének, az Imigyen szóla Zarathustrának épp e legendás tűz-próféta a névadója (de nem a hőse, hisz a német mester remekének gyakorlatilag semmi köze Zarathustrához, a névén kívül).

Jó másfél évezred telik el ezután az iráni történelemben anélkül, hogy világirodalmi nyoma lenne. Voltaképpen csak **Firdauszíval** emelkedik újra világirodalmi rangra a perzsa irodalom, kb. i. sz. 1000 körül, mindenekelőtt a *Sáhnáme* című eposzsal (magyarul a *Királyok könyve*).

Ám Firdauszi nem magányos óriás, csupán a legmagasabb csúcsa egy hatalmas hegyvidéknek. Körülötte a világirodalom óriásainak egész fészekalja. S itt említjük meg a közép-ázsiai civilizációknak azt a jellegzetességét, hogy egy-egy kiemelkedő alkotót több nép is a magáénak vallja.

Firdauszit például a tádzsikok is nemzeti klasszikusuknak tekintik, ugyanúgy, mint Háfizt vagy Omar Khajjámot; egy másik nagy iráni epikust, Nizámít viszont a türk nyelvű azerbajdzsánok tartják mindmáig legnagyobb büszkeségüknek. S ez természetes is, több oknál fogva. Egyrészt azért, mert ezer évvel ezelőtt egészen más határok szabdalják szanaszét Közép-Ázsiát, ugyanúgy, mint Európát vagy Afrikát, másrészt pedig az iszlám ugyanúgy internacionális, népeken-nyelveken-kultúrákon-birodalmakon áttallépő vallás, művelődés és politika volt, mint a kereszténység vagy a buddhizmus. Így sokszor meg se tudjuk mondani, melyik néphez tartozik például egy-egy alkotó, mondjuk az arabként elkönyvelt, ám Közép-Ázsiában élt Avicenna.

Ilyen értelemben szólunk hát az iráni művelődésnek e második korszakáról, elhagyva természetesen az arabokat s a török népeket, akikről később lesz szó.

Ahogy a görög irodalom a legnagyobb költővel indul, mármint Homérosszal, úgy indul a perzsa költészet is Firdauszi *Sáhnáméjával*. Vagyis a *Királyok könyvével*. A magyar olvasó szerencsés helyzetben van, mert a *Sáhnáme* több ízben is megjelent már magyarul, legutóbb épp a kitűnő Homérosz-fordító, Devecseri Gábor magyarításában.

Ki volt Firdauszi?

934-ben született a mai Tádzsikisztán területén, s 1020-ban vagy 25-ben hunyt el. A legenda szerint hatalmas költeménye, a *Királyok könyve*, annyira megtetszett az uralkodónak, hogy minden párversért egy aranyat fizetett. A költő 30 évig dolgozott az eposzon, amely a világ teremtetésétől s a mitikus királyok korától kezdve az utolsó százsánida uralkodó bukásáig (636) éneklí meg az eseményeket.

Mint említettük, Firdauszít (akinek neve „paradicsomit” jelent), a tádzsikok is a maguk költőjének tartják, hisz a mai tádzsik területen keletkeztek és éltek azok a mondák is, amelyeknek a Sáhname maradandó életet adott. A tádzsik nyelvben állítólag még él az eposz számos olyan szava, amely másutt már elenyészett.

A két nép ugyanilyen közös, nagy klasszikusai a következő évszázadok perzsa- tádzsik művelődésének-irodalmának az óriásai: a 11. században élt Omar Khájjám, a legendás *Rubayát* című, négysoros verseket tartalmazó gyűjtemény költője (magyarul Szabó Lőrinc fordítása tette különösen népszerűvé), a már említett Avicenna, a „bölc” Szádi, a misztikus Rúmi, s mind között a leghíresebb, Háfiz.

Nincs módunk mindüket méltatni, elégedjünk meg a legnagyobbakkal. A perzsa költészet nagyjai közül **Szádi** vívta ki magának a legnagyobb népszerűséget hazájában és Európában egyaránt. Válogatott műveit *Rózsáskert* címmel magyarul is megjelentették 1961-ben. Szádi egyébként 1213-ban (vagy 19-ben) született, s 1292-ben hunyt el.

Alig fél évszázaddal a Sáhname után születik egy újabb jelentős elbeszélő költemény is Iránban, mégpedig **Gorgáni** *Visz és Ramin szerelme* című „romantikus” eposza, egy keleti Trisztán és Izolda-történet, számos későbbi keleti eposz (így Nizámi és Nevái műveinek) előfutára.

Gorgáninak többé-kevésbé kortársa volt a már említett **Omar Khájjám**. 1022 és 48 között született s talán 1122-ben hunyt el. Matematikus, asztronómus és fizikus volt, a filozófiában Avicenna követője. Európában Fitzgerald 1859-ben megjelent átköltése nyomán vált ismertté, ez ihlette Szabó Lőrinc pompás magyarázatát is.

S végül szóljunk **Háfiz**ről, a 14. század és a világirodalom egyik legnagyobb lírikusáról. Nem kisebb magyar költő írta róla, a 18. század végén, mint Csokonai:

„Jóllehet a Homér felségét, a Theokrit kellemetességét, a Pindaros nagyságos voltát... soha senki az írásban, úgy kell ítélni, el nem fogja érni, mindazonáltal nem tagadhatni, hogy megvan az ázsiai poétának az ő, mégpedig a természetes dolgokból vett tulajdonságai s a szépségnek saját színei, amelynek dicséretéhez az európai poézis éppen nem közelít.”

Háfiz egyébként kb. 1325 és 1390 között élt, s híres ghazaljait (szerelmes verseit) legutóbb Képes Géza magyaráította.

Firdauszi, Gorgáni, Omar Khájjám, Szádi, Avicenna, Nizámi, Háfiz, Rúmi – egy kisebbfajta világirodalom. Egy-egy is elegendő lenne közülük egy-egy népnek ahhoz, hogy irodalma a világirodalom élvonalába kerüljön. Sajnos, mint annyi más keleti nép esetében, a nagy fénykor után az irániak, tádzsikok, azeriek fénye is elhalványult hosszú évszázadokra. Ám az, ami az alig néhány

évszázad alatt virágba borult, örök értéke lesz nemcsak a perzsa iszlámnak, hanem az egyetemes művelődésnek is.

S ekkor még mindig csak az irodalomról szoltunk. A zene terén ugyanaz a helyzet, mint a többi keleti népnél. Csak a jelen zenéjéből tudunk visszakövetkeztetni az iráni népek zenéjére is. Ami a tudományt és a filozófiát illeti, itt még nagyobb az átfedés az egyes kultúrák között, mint az irodalomban, hisz az iszlám tudomány nyelve az arab volt, ahogy a középkori Európában a latin, s az iráni tudósok, filozófusok az arab kultúrát gazdagították, lásd a már többször is említett Abu Ali Ibn Szinát, vagyis Avicennát.

Am az irodalom mellett van még egy hatalmas területe a perzsa művelődésnek, amely az egyetemes kultúra élvonalába tartozik – a képzőművészet. Persze, ahogy a tudományban, itt sem lehet nagyon megkülönböztetni az egyes kultúrákat, hiszen a képzőművészet nyelve nem kötődik szavakhozmondatokhoz, az iszlám művészet meg egyenesen nemzetek feletti, még inkább, mint bármely más művelődéstörténeti diszciplína. És mégis: a perzsa képzőművészet az adott korszakon s az adott területen belül is külön fogalom. Elég, ha csak a legismertebbre, a perzsaszönyegekre hivatkozunk. De hivatkozhatunk, ugyanúgy, ahogy az arabok esetében, a mecsetekre, a minaretekre, a síremlékekre (ne feledjük, a legnevezetesebb, Timur Lenk mauzóleuma a hajdan Iránhoz tartozó Szamarkandban van) és így tovább, és így tovább.

S újabb évszázadok peregnék le a lomha mozgású keleti történelem homokóráján, miközben hallgatnak a múzsák. A perzsa kultúra, annyi más keleti civilizációhoz hasonlatosan, csupán századunkban emelkedik újra világirodalmi rangra. Külön érdekessége, hogy a költészet háttérbe szorult a prózai műfajok, a regény és a novella mögött.

A 20. század legkiemelkedőbb alkotója, az Európában legnépszerűbb modern perzsa novellista **Hedájat** volt. 1903-ban született, előkelő hivatalnokcsaládból származott, s tanulmányait egy francia missziós iskolában kezdte. Depressziós alkat volt, kétszer kísérelt meg öngyilkosságot, s végül 1951-ben Párizsban vetett véget életének, negyvennyolc éves korában.

Magyarul több munkája is megjelent, így egy novelláskötete a Modern Könyvtárban *Az élet vize* címmel, továbbá *Hadzsi aga* című kisregénye, a *Mai perzsa elbeszélők* című antológiában pedig legkiemelkedőbb remeke, a *Vak Bagoly*. Ez utóbbi egy teljesen magára maradt ember testi-lelki összeomlását mutatja be többsikű, groteszk-valóságghű ábrázolásban. E kisregényben a vízió és a valóság szinte kibogozhatatlanul összefonódik. A művet az egzisztencializmussal, illetve Kafkával rokonító francia írók – André Breton például – joggal sorolják a 20. század legjelentősebb alkotásai közé, s az is sokatmondó tény, hogy a Vak Bagoly a legtöbbször lefordított modern iráni mű.

Egy másik jelentős iráni író, az 1895 körül született **Dzsamalzádé**, a modern perzsa novella és a realista regény megteremtője és az egyik legkiválóbb képviselője volt. Hat elbeszélést tartalmazó első kötete *Egyszer volt, hol nem volt* címmel 1922-ben jelent meg. A kötet a teheráni kispolgárok szatirikus, szellemes bemutatása ugyanúgy, mint későbbi művei. Magyarul a már említett Modern perzsa elbeszélők című antológiában olvashattunk tőle három novellát.

Ugyanez az antológia ismertette meg a magyar olvasót két további jelentős modern perzsa prózaíró egy-egy kiváló elbeszélésével.

Kettejük közül az 1904-ben született **Alaví** sokoldalú, tevékeny baloldali író, akinek kései műveit kritikai realista ábrázolási mód jellemzi. Több műve pedig már a publicisztika és az irodalmi köntöst öltött agitatív irodalom szférájába tartozik. Mindenesetre Alaví ugyancsak világirodalmi rangú író, 1953-ban megjelent *Levelek* című elbeszéléseért megkapta a hajdani Béke-világtagács aranyérmét.

Az 1916-ban született **Csúbak** pedig a Hedájat utáni perzsa novellisztikának a legjelentősebb képviselője. Az ő írásait is, mesteréhez hasonlatosan, pesszimista hangvétel és naturalizmusba áthajló mikrorealizmus jellemzi eleinte. Ám az 1963-ban megjelent *Oroszlán Mohamed* című regénye szakít ezzel az ábrázolási móddal. Az emberi értékek nyílt védelmének a könyve ez, a mai perzsa irodalom művészileg egyik legérettebb alkotása. Csúbak regénye magyarul is olvasható.

A legújabb iráni írókról, sajnos, alig-alig tudhatunk meg valamit. Az ún. sííta forradalom s az irak-iráni háború óta Irán elsősorban mint napi politikai téma szerepelt a köztudatban. Írókról, irodalomról alig hallani, legfeljebb a **Salman Rushdie** elleni hajtóvadászat volt „irodalmi téma”. Itt valóban elmondható, hogy fegyverek közt hallgatnak a műsák. Noha valószínű, hogy inkább információhiányról van szó, mint arról, hogy egyáltalán nem írna senki egy olyan nagy országban, mint Irán. Ezt bizonyítja az utóbbi évek jelentős iráni filmművészete is. Jómagam mindenesetre egyetlen kortárs iráni származású s immár világirodalmi rangú íróról tudok, az 1936-ban született, Párizsban élő és franciául író **Serge Rezvaniról**.

Ghirshman

Az ókori Irán

(*Médek, perzsák, párthusok*)

Ghirshman professzor könyve először 1976-ban jelent meg Párizsban, tehát még az iszlám forradalom s főképp az irak-iráni háború kitörése előtt, így lát-

szólag nem sok összefüggése van napjaink legválságosabb gócéval, arról nem is szólva, hogy – amint a cím külön kihangsúlyozza – az *ókori* Iránról van szó; a figyelmes olvasó mégis rendkívül mély háttérrel láthatja mindannak, ami ma történik a Perzsa-öböl, mi több, az egész Közel-Kelet térségében.

Irán földrajzi arcúlat; Az irániak honfoglalása; A médek és a perzsák bevándorlása; Az iráni civilizáció kiteljesedése – csupán néhány címet idézünk a kötet tartalomjegyzékéből, hogy érzékeltessük, miről is szól tulajdonképpen ez a kiadvány. S hogy miről nem szól, természetesen azt is kell, hogy érzékeltesse a rövid felsorolás. Ám, mint említettük volt, egy ilyen jellegű könyv éppen azért több, mint időszerű, mert a Közel-Kelet mai válsága – e könyvből is világosan kitűnik – voltaképpen háromezer évvel ezelőtt kezdődött, s ami ma ott történik, legyen az arab–zsidó, avagy arab (iraki)–perzsa (iráni) háború, voltaképpen folytatása a több ezer éves öldöklésnek.

„Másokra vár a feladat, hogy lefessék a szászánida birodalom bukását követő korszakot, az iráni újjászületés ragyogó szakaszát, mely fényesen igazolta azt az igazságot, hogy minden újjászületés új civilizáció útját készíti elő” – írja a szerző. S így folytatja:

„Az iráni nép, mely alkalmazkodni tudott, és sajátjává tudta tenni a két folyó közti síkság nagy városi civilizációit, mely a későbbiekben az arab, török, mongol betörések idején erőt tudott gyűjteni a túléléshez, különleges életerőről tett bizonyosságot... Földrajzi helyzete, gazdag természeti kincsei, a világ egyik legősibb civilizációjának hagyományain nevelkedett dolgos népe múltjához méltó helyet kell hogy biztosítsanak Iránnak a népek nagy családjában.”

Törökország

A török nyelvek a mongol és mandzsu-tunguz nyelvekkel együtt az ún. urál-altaji nyelvcsalád altaji ágát alkotják. A három csoport egymáshoz való viszonya azonban nem tisztázott, s még kevésbé világos, hogy az uráli és az altaji nyelvek milyen kapcsolatban vannak egymással. Ótörök, középtörök és mai török népekről és irodalmakról tudunk. Mi a rendelkezésünkre álló kereteken belül csupán a mai Törökország irodalmáról szólunk, egy pillantást vetve a legrégebb, ún. türk irodalmi emlékekre s a legközelebbi türk népekre, az azerbajdzsánra például, hisz e két irodalom legtöbbször fedi egymást. A többi türk népek, az üzbégek, kirgizek, kazakok, türkmének, tatárok, csuvasok, baskírok irodalmáról máshol szólunk.

*„Tengritől teremtett égi
Török Bilga kagán,
ez üdött országglók,
szavaim jószívvel halljátok,
ifjabb atyámfiai,
fiaim s veletek
nemem és nemzetem!”*

A szöveg, amelyből e bevezető sorokat idéztük, az ún. orkhoni feliratokból való, az ótörök irodalom legrégebb emlékeiből. Magyarul *Kőbevésett eposzok az Orkhon és a Tola folyók mentén* címmel jelent meg, Képes Géza fordításában és bevezető tanulmányával (*A magyar őstörténet nyomai*).

„A magyarság a honfoglalást megelőző századokat azon a területen töltötte, ahol a nyugati török birodalom állt, virágzott és megdőlt... Nem hihetetlen tehát, hogy az Orkhon és Tola folyók mentén látható kőfeliratokban rögzített versekhez hasonló hősi énekek és siratók hangozhattak el a honfoglalás előtt, alatt és után is, jó ideig a magyar fejedelmek udvarában és a nép közt” – írja Képes.

Kiemelkedik továbbá e korszakból a 11. századi, ujjur nyelven írott tan-költemény, *A boldoggá tevés tudománya*. Szerzője **Juszuf Hassz Hádzsib**. Ez a mű az iszlám műveltség hatása alá kerülő törökség első ismert irodalmi alkotása.

A 13. század az anatóliai török irodalom egyik fénykora. S e fénykor egészen a 16. századig tart. A népi költészet legkiemelkedőbb alkotója **Pir Sultan Abdal**, a díván-költészeté pedig **Fuzuli**. Fuzuli 1495-ben született, s 1556-ban hunyt el. Verseit törökül, arabul és perzsául írta. Legfontosabb műve, a dívánokon kívül, a *Leyla és Madzsun* című elbeszélő költemény. Lírai költeményeiben egyéni érzéseinek ad hangot, de megmutatkozik bennük nagy műveltsége és szofista jellegű életfilozófiája. A török költészetre évszázadokon át nagy hatást gyakorolt.

*„Arany-föld padisahja ezüstön veszi katonáit,
vett haddal indul, szomszéd országra támad,
le is igázza népét, ravasz kötéssel, cselszövéssel,
nyomában zúgolódás, sírás, haragvó bánat.”*

Itt kell megjegyeznünk, hogy Fuzulit nemcsak a török, hanem az azerbajdzsáni irodalom is a maga klasszikusának tartja. Ugyanúgy, ahogy például a híres *Kör-Oglu* című népi hőskölteményt is mindkét nép a maga örökségének vallja. De hát ez természetes, hisz a középkor, sőt még az újkor századaiban is, nem létezett határ e népek között, ha volt határ, az nyelvi és vallási volt, hiszen például az azerbajdzsánok két másik nagy klasszikusa, Nizámi (1141–1209) és Neszimi (1369–1416) perzsa nyelven írta halhatatlan költeményeit.

S van még egy jelentős, a Kör-Ogluhoz hasonló népi költemény a türk irodalomban. Ez a *Naszreddin Hodzsza kalandjai*. Hőse török népi figura volt, egyes feltevések szerint a 13-14. században élehetett. Alakja az összes török eredetű nép mesevilágában ismert különböző neveken. A róla szóló számtalan anekdota látszatra együgyű, szemellenzős figuraként jellemzi, aki valójában józan eszével és furfangos humorával teszi nevetségessé az idejétmúlt erkölcsöket. A róla szóló anekdoták közül néhány 1837-ben jelent meg először nyomtatásban.

S még mindig a népi irodalomnál időzve, az oguz-törökök két másik jelentős epikus emlékét kell megemlítenünk. (Oguz-törököknek nevezzük a törökországi törököket, az azerbajdzsánokat és a türkméneket.) Nevezetesen az *Oguz kagán legendáját*, a török hősi epikának jelenleg ismert legrégebbi darabját, amely tartalmazza az oguzok eredetmondáját. A másik pedig a *Dede Korkut könyve* című elbeszélésgyűjtemény a 15. század elejéről, amely versekkel átszőtt prózában adja elő az oguzok harcait a különböző török és nem török népekkel, például a bizánciakkal, örményekkel, grúzokkal. Íme, egy részlete:

*„Hőszakállú hodzsza sok sírt-rítt miattam,
hőszakállúak átka szállt reád, szemem!
Fehér hajú asszony sok sírt-rítt miattam,
pusztulásod az ő könnyük okozta, szemem!”*

*Fekete bajszerű jó vitézt sokat felfaltam,
harcos vitézségük vette el szemem!”*

Így érkezünk el a 19. és a 20. század fordulójához. Ekkor újabb irányzatok jelentkeznek a török irodalomban is, megindulván Törökország polgári jellegű átalakulása, nevezetesen az Ifjú Török Mozgalom hatalomrajutásával. Az I. világháború után ugyanis Musztafa Kemal (Atatürk) vezetésével megdöntötték a szultánátust és a kalifátust, s létrehozták a köztársaságot. Törvényszerű, hogy a társadalmi föllendülés nyomán föllendül az irodalom és a művészet is.

Nehéz lenne felsorolni a 19. és a 20. század török irodalmának akárcsak a töredékét is. Csak arra vállalkozhatunk, hogy a legfontosabb egyéniségekre vessünk egy-egy pillantást. Így például **Nazim Hikmetre**, a mifelénk is jól ismert költőre, aki évekig raboskodott meggyőződése miatt börtönökben. Hikmet 1901-ben született, és 1963-ban hunyt el száműzetésben. Elsősorban versei tették világhírévé, ám drámái és prózái is közismertek voltak világszerte. Így például az ősi keleti történetet földolgozó *Legenda a szerelemről* című drámája, melyből annak idején balett, sőt csehszlovák film is készült. Ugyancsak nevezetes darabja volt a személyi kultuszt bíráló *Volt-e hát Iván Ivánovics?* című vígjátéka. Emlékeit *Romantika* című életrajzi regényében írta meg. Versei több ízben megjelentek magyarul is, legutóbb 1973-ban, *Én, egy ember* címmel. Ebből mutatunk be egy részletet:

*„Gyors napjaim, éjszakáim
kigyulladt, kialudt fények.
Elültetett szilvafám
gyümölcsei rég megértek.
Szerettem kövek bánatát,
sóhaját a tengereknek,
váratlan pillantását
szenvedő emberi szemeknek.
Szerettem az esőt, börtönt,
ha az volt életem határa,
az el nem érhetőt, mit vágyott
vágyaim valahánya.”*

Tudtunkkal ez volt Nazim Hikmet utolsó verse, 1963. május 2-án írta, s alatta ez áll: a vers félbemaradt.

Jelentős modern költő volt az ugyancsak korán elhunyt **Orhan Veli** (1914–1950). A prózaírók közül pedig ki kell emelnünk Sabahattin Ali és Aziz Nesin munkásságát.

Sabahattin Ali 1906-ban született, s 1948-ban hunyt el. Lírai versekkel kezdte s prózával folytatta. A nép jellegzetes alakjai az ő írásai nyomán nyer-

tek végleges polgárjogot a török irodalomban. Válogatott elbeszélései magyarul is megjelentek *Mocsárláz* címmel.

Aziz Nesin (1915) ellenben satíráival írta be nevét a modern török prózába. *Szabály az szabály*, illetve *Fordítások és ferdítések* címmel jelentek meg válogatott satírái magyarul.

Századunknak s talán az egyetemes török irodalomnak is azonban egy ezeknél fiatalabb író a legnagyobb alakja. Nevezetesen az 1922-ben született **Yasar Kemal**. A *Sovány Mehmed* című regénye világsikert aratott, s egy csapásra ismertté tette nemcsak szerzője nevét, hanem az egész modern török irodalom iránt is fölkellette világszerte az érdeklődést.

A főhős, Sovány Mehmed összeütközésbe kerül a fennálló renddel, dacol a hegyvidék falvait zsarnoki uralom alatt tartó agával, s e harc során betyárrá lesz. Joggal tehető fel a kérdés: Robin Hood, Till Eulenspiegel, Rózsa Sándor után lehet-e még e témáról újat mondani? Kemalnak sikerült. Az olvasót magával ragadja különös, nyers írói ereje, mesélőkedve, figyelemre méltó pszichológiai készsége – írja róla egyik méltatója.

„A nagy múltú kisázsiai népeposz fonódik itt össze a realista regénnyel, sokszor a romantika síkjára terelve a történetet. Mindez sajátos sodrást és dinamikát, nemegyszer meseszerű fordulatot kölcsönöz a műnek, amelyben az író biztos kézzel, tudatosan kormányoz. Az eposzi hangvételben is avatott kézzel, a ma valóságához való hűséget átérezve komponálja regényét, kovácsolja hősei jellemét. A keleti mesemondó a modern regény szabályainak engedelmeskedik. Regényét úgy írta meg, hogy azokhoz az egyszerű emberekhez is szóljon, akik törekvéseiket és vágyaikat még csak a népeposzok lüktető hullámhosszán tudják megérteni, tudatosítani. Yasar Kemal úgy írta meg a *Sovány Mehmedet*, hogy azt ne csak olvasni lehessen, de fölolvasni, elmesélni is” – írja a magyar kiadáshoz Hazai György. Az írónak egy újabb regénye is olvasható magyarul. Címe: *Ördögszekerek útján*.

Az arab irodalom

Az arab irodalom nem egy országnak az irodalma, különösen nem az a 20. században. De előbb sem volt az. Logikus, hogy két korszakra osztható, a klasszikus és a modern irodalom korszakaira. Mi is megpróbáljuk két részben szemügyre venni e kontinensnyi nép irodalmát.

A klasszikus arab irodalom arabok és nem arabok arab nyelven írt irodalma a 6. és a 19. század között. Egy-egy korszakban igen magas fejlődési fokra ért el, más korszakokban lehanyatlott szinte a törzsi világ színvonalára.

Első, teljes egészében fennmaradt műve egyben az egész arab világ, mi több, az egész iszlám legjelentősebb alkotása, a *Korán*.

„Az iszlámot a Korán buzdító, lebilincselő, révületbe ejtő sorai vitték diadalra. Nincs olyan könyv, amely vetekedhetne vele dicsőségben, sikerben. Hatását a fordítások megközelítőleg sem tudják érzékeltetni. Minden hit, minden tudás ebből a könyvből fakadt a hívők számára, akik utolérhetetlen költői remekműnek, az arab nyelv legnagyobb alkotásának tartják” – írja kiváló orientalistánk, Germanus Gyula.

A Korán szemelvényekben 1947-ben jelent meg magyarul, a teljes mű pedig jó tíz esztendeje Simon Róbert magyarításában. Ugyancsak ő írta, ikerköteteként a Koránnak, *A Korán világa* című monumentális tanulmány- és kommentárgyűjteményt. A fordításból idézünk:

„Ti hívők! Ne fogadjátok apáitokat és testvéreiteket testvérbarátoknak, ha azok többre tartják a hitetlenséget a hitnél! Akik közöttetek testvérbarátnak fogadják őket – azok a vétkesek. Mondd: »Ha atyáitok és fivéreitek és testvéreitek és feleségeitek és nemzetségeitek és javaitok, melyekre szert tettetek, és a kalmárkodás, amelynek félitek a pangását, és hajlékaitok, amelyekben gyönyörűségeket lelitek – kedvesebb nektek Allahnál és az ő küldötténél és az ő útján való hadakozásnál, akkor várakozzatok, amíg Allah el nem jön a parancsával.« Allah nem vezeti az igaz útra a bűnös népet.”

Több mint egy évezred irodalmából módfelett bajos persze válogatni, csakis a legfontosabb dolgokra vethetünk egy-egy pillantást. Így például a világszerte híres arab tudomány és filozófia csúcspontjai. A Közép-Ázsiából szár-

mazó **Ibn Szinára**, a híres orvosra és polihisztorra, akit mi, európaiak **Avicenna** néven ismerünk. Avagy **Ibn Rusdra**, Arisztotelész követőjére és átmentőjére, akit viszont **Averroës** néven ismerünk. E két híres tudós fémjelzi leginkább az arab tudomány jelentőségét a világban. De nem csak ők, természet-szerűen. Valamennyi fontos arab tudóst nem sorolhatunk föl, csak a történész **Ibn Khaldúnt** kell még megemlítenünk, egy monumentális *Világtörténelem* íróját, s a világutazó **Ibn Battutát**, aki útjai során bejárta, szinte szó szerint, az akkori világ nagy részét. Útleírásának egy válogatása magyarul is megjelent *Ibn Battuta zárandókútja és vándorlásai* címmel.

Jellegetesen arab műfaj az ún. makáma, vagyis a rimes próza. A két leghíresebb makáma-író, **Hamadání** és **Harírí** makámáiból magyarul is olvasható ugyancsak egy válogatás, *A szűz és az asszony* címmel. Ebből idézünk:

„Leültünk néhány cimborával könnyű szóra – Aki betoppan, meg nem bánta volna – És szikrát nem csiholt volna hiába – Nem is pattant volna belőle visszavonás lángja – És versek fonalat gombolyítván – Méláztunk elmés hagyományok titkán – Mikor talpig rongyban megállt egy ember ott – Kínosan sántított...”

Az eddigiekből is kiderült, milyen jelentékeny a klasszikus arab irodalomban a próza szerepe. A már említett műveken túl olyan jelentős, világirodalmi szempontból is rangos alkotások bizonyítják ezt, mint az *Antar regénye*, a *Kalila és Dimna* s mindenekelőtt és legfőképpen az *Ezeregyéjszaka meséi*.

Az *Antar regénye* voltaképpen arab népi elbeszélésgyűjtemény a 8. századból. Hőse népszerű költő, aki hőstetteivel nyerte el szabadságát, s lett törzse elismert vitéze. Az eredeti mű az idők során jelentősen kibővült, s története az iszlám előtti kortól a keresztes hadjáratokig terjed.

Ind eredetű mesegyűjtemény a *Kalila és Dimna*. Címét a benne szereplő két sakáltól kapta. Az ind alapművet perzsa közvetítéssel ültették és dolgozták át arabra, így lehetséges, hogy egy átköltés lett az arab próza egyik legfontosabb műve, hisz világszerte ez az arab változat terjedt el, több keleti nyelvre lefordították, verses változatát is kiadták s latin fordítása hatással volt az európai irodalomra is, a *Gesta Romanorum*tól kezdve számos novellistán és drámaírón keresztül egészen La Fontaine-ig.

Ugyancsak ind eredetű s perzsa közvetítéssel került az arabokhoz az arab és egyben a világirodalom leghíresebb mesegyűjteménye, az *Ezeregyéjszaka*. Meséiből nemcsak szűk kereteink miatt nem idézünk, hanem azért sem, mert *Seherezáde* meséit világszerte ismeri mindenki. Hogy mégis ízelőt kapjunk belőle, idézzük egy verses részletét:

*„Kimondom, szenvedek! A titkom odavan,
Az álom elhagyott, virrasztok úntalan.
Fennhangon hívtam és eljött a szerelem,*

*Testemnek száz gyönyör, lelkemnek gyötrelem!
A koldús gazdagabb, most oly koldús vagyok,
Hatalmas voltam és egy porszem most nagyobb!
Imádtam kedvesem, féltettem széltil is,
De jaj, a két szemem kiszúrta két tövis!
Csatában az íjász lövésre ajz ívet,
De jaj, ha hirtelen megpattan az ideg!
A sors oly elvakult, csapást csapásra mér,
Szenved az ifjú szív, s panasza mit sem ér.”*

Csak a teljesség kedvéért idézzük viszont föl az Ezeregyéjszaka legnagyobb meséinek címeit: *A halász és az ifrit, Ali baba és a negyven rabló, Aladdin és a bűvös lámpa, A tengerjáró Szindbád utazásai.*

S azt is csak emlékeztetőül említjük, minő kisugárzása volt e meséknek az egész későbbi világkultúrára. Mind helyett most csak egy-két példát mondánánk: Rimszkij-Korszakov csodálatos Scherezádé-kompozícióját, melyre nem egy balett is készült a továbbiakban; a másik példa pedig egyenesen magyar: az egyik legszebben író magyar klasszikus, Krúdy Gyula aligha véletlenül választotta legszebb írásainak főhőséül a tengerjáró Szindbádot.

„Az Éjszakák eredete az iszlám első idejére nyúlik vissza, amikor a próféta életéről szóló elbeszélésekbe beleszövődtek a délarab legendákör meséi” – írja Germanus Gyula *Az arab irodalom története* című munkájában. S így folytatja:

„A mesék egy része azonban nem arab eredetű. Már a korai arab írók is észrevették a mesék vándorlását Perzsián keresztül. A keretelbeszélés indiai eredetre vall. Indiában régi szokás volt valami baljóslatú esemény elhárítására egymásba folyó meséket mondani, mintegy varázslatként.” Az Ezeregyéjszaka meséi különböző eredetük ellenére is egységes hangulatúak. A ma még meglévő anyagot valószínűleg a 15. században szerkesztették és írták le, amikor a klasszikus nyelvbe már számos népi elem szövődött. Századokat és földrészeket köt össze ez a mesegyűjtemény, az arab irodalom remekműve.

Említettük, hogy a klasszikus arab irodalom olyan hatalmas óceán, melyből legföljebb csak cseppeket ízlelhetünk; aligha van reményünk, hogy akár csak röviden is szemügyre vegyük az egészet. Így legföljebb arra futja még, hogy az eddigiekből kimaradtak egynémelyikére vessünk egy-egy pillantást. Így például **Abú al-Hasan al-Kisáira**, aki a 10. században két gyűjteményben örököltette meg az iszlám mítoszokat és legendákat. *A kezdet és a vég könyve*, valamint az *Elbeszélések a prófétákról* című művei szlovákul jelentek meg pompás kiadásban.

Ugyancsak szlovák fordításban olvasható a 11. században élt **Ibn Hazm** bájos könyve, *A galamb örve* című írás, melyben ez az előkelő kordovai, ere-

detileg keresztény család tagjaként született és miniszteri rangra emelkedett író a szerelemről foglalja össze a gondolatait.

S mindenképpen meg kell még említsük az ún. *Bajbarsz-románcokat*, noha ebből ízelítőt sem tudunk adni, minthogy magyarra mindmáig nem fordították le azokat. **Bajbarsz al-Bundduqdári** egyébként mameluk szultán volt, eredetileg kék szemű türk rabszolga, akit Damaszkuszban nyolcszáz dirhemért adtak el. Vallásossága, birodalomfejlesztő munkássága, győzelmes hadjáratai egész legendakört szőttek alakja köré. Ezek a Bajbarsz-románcok.

S végül mutatóba egy részlet a végtelenül gazdag arab lírából:

*„Nemegyszer oly heves a déli nap,
hogy az utas türelme elapad;
széles pofájú tevém nyaggatom,
de már alig cammog a homokon.
Nyeli árnyékát a nap, a falánk,
mint rőzsegyűjtő ágait a láng.
De már a földnek szellő hirdeti
hogy nedves-hűs inget csinál neki
s várja a táj arca a felleget,
ahogy szerelmes szív a levelet.”*

A 19. század óta immár nem beszélhetünk egységes arab irodalomról. Ami a viszonylagos egységet mégis biztosította, az a közös irodalmi nyelv és a hagyományok. A legjelentősebb és legnagyobb hatású arab irodalom a 19. és a 20. században természetesen az egyiptomi, valamint – kisebb mértékben – a szíriai és a libanoni. Az utóbbi fél évszázadban pedig nagyon előretört Algéria irodalma.

Az egész modern arab irodalom legjelentősebb képviselője az 1889-ben született **Taha Huszein** regényíró és irodalomtudós. Egy cukorgyári munkás hetedik gyermekeként született. Kiskorában megvakult, 13 éves korában a kairói hittudományi egyetem hallgatója, majd Párizsban folytat szociológiai és filozófiai tanulmányokat. Az iszlám előtti arab költészetéről írott könyve miatt éles támadások érték, egy időre katedrájától is megfosztották. Később az alexandriai könyvtár rektora lett, majd 1950-ben oktatásügyi miniszter.

Taha Huszein két legjelentősebb írása számunkra is megközelíthető. *A tűzok hívása* című, 1941-ben írott kisregényét szlovákul adták ki 1965-ben, míg *Napok* című önéletrajzi regényét csehül és magyarul olvashatjuk.

Az 1929-ben, illetve 40-ben írott, a szerző gyermekkorát és tanulóéveit feldolgozó *Napokat* a modern arab irodalom legnagyobb művének tartják. A

regény önéletrajzi jellege, különösen az, hogy mindent egy vak kisfiú szemlétén keresztül kénytelen ábrázolni, néhol talán leszűkíti az ábrázolt világot, másutt azonban az arab falvak és városok életének sok érdekes vonása eleve-nedik meg előttünk, a vakság okozta fénytörés révén talán még megragadóbb erővel. Íme, néhány befejező sora:

„Hadd ajánljam figyelmedbe ezt a regényt; talán felüdit és megpihentet, ha olykor terhesnek érzed majd a tanulást, és belefáradtál a latinba és a görögbe. A sorok között eléd tárul az egyiptomi élet számos olyan vonása is, amit sohasem élhettél át, amit sohasem tapasztalhattál.

Talán majd eszedbe jut valaki, aki sokszor merített erőt a te lényedből, és akiben vidámságod vagy komolyságod a szeretet mindennél édesebb érzését fakasztotta.

És most, fiam, te is elhagyod hazádat, szülővárosodat és otthonodat, elválasz tiedtől és barátaitól, hogy átkelj a tengeren, s magányosan folytasd tanulmányaidat Párizsban.”

A modern arab irodalom másik legjelentősebb képviselője az ugyancsak egyiptomi **Mahmúd Tejmúr**. 1894-ben született Kairóban, apja, Ahmud Tejmúr pasa jelentős tudós s fiatalon elhunyt bátyja is jeles novellista volt. Az arab irodalom talán legjelentősebb műfaja, a líra mellett, a novella, az elbeszélés, a rövid próza. Nem véletlen, hogy legismertebb irodalmi alkotása az araboknak az *Ezeregyéjszaka*. Nos, Tejmúr is elsősorban elbeszéléseivel emelkedett túl kortársain. Hozzájárult ehhez, hogy fiatalon hosszabb időt töltött Svájcban és Franciaországban, s főként Maupassant, Csehov és Turgenyev voltak rá hatással. Érdeklődése először az egyszerű emberek világa felé fordult, később egyre inkább a kis- és nagypolgárság írója lett. A naturalisztikus elemek mellett a szentimentalizmus is jelentős szerepet játszik írásaiban. Több mint negyven kötete jelent meg. Kiemelkedik közülük *A 13. számú óvóhely* című drámája (1949-ből), *A romok* című, 1934-ben írott regénye, valamint legkiválóbb elbeszélései, melyekből magyarul is olvasható egy válogatás *A halál ügynöke és más elbeszélések* címmel 1958-ból.

A harmadik nagy modern egyiptomi arab író pedig az Alexandriában 1902-ben született **al-Hakím**. Ugyancsak Franciaországban tanult, majd bírósági ülnök és ügyész volt több városban. Ekkor szerzett élményeit dolgozta fel *Egy vidéki vizsgálóbíró naplója* című, 1937-ben írott regényében, amely magyarul is megjelent 1968-ban. A harmincas évektől kezdve figyelme a dráma felé fordul, ebben alkotta a legjelentősebbet. Irodalmi tevékenységét a bíróságon rossz szemmel nézték, s a Maeterlinck és Giraudoux hatását tükröző *Barlanglakók* című szimbolikus drámájával előidézett viták után állást változtatott. Drámái mellett néhány elbeszéléskötetet és regényt is írt. Fontos önéletrajzi regénye 1965-ben jelent meg *Az élet börtönében* címmel.

A legmagasabb polcra, legnagyobb hírnévre azonban a kortárs arab írók közül az 1912-ben született **Nagib Mahfúz** emelkedett, midőn 1988-ban megkapta a legnagyobb kitüntetést, az irodalmi Nobel-díjat. Elsőként az arab írók közül. Mahfúz a kairói szegénynegyed életét festi realista színekkel, gyakran Dickensre emlékeztető kitűnő jellemábrázoló képességgel. Korszakos jelentőségű regényei a nyegvenes években keletkeztek: *Az új Kairó* (1945), *A kairói bazár* (1946), *A Pöröly utca* (1947), *Fata Morgana* (1948), *Útvesztő* (1949) – ez utóbbi magyarul is megjelent 1965-ben.

1956–57-ben írta hatalmas trilógiáját, egy több nemzedék életét megrajzoló családregényt, melyben Egyiptom társadalmi és politikai életét mutatja be 1914-től a II. világháború utáni évekig. 1961-ben jelent meg újabb regénye *A tolvaj és a kutyák* címmel, s 1969-ben elbeszéléskötete, *Az esernyő alatt*. Íme egy rövid részlet az egyik Mahfúz-regényből:

„Az utca népe főképpen azért került, mert iszonyúan büdös volt, hiszen a víz nem talált utat testéhez, arcához. De ő inkább a magányba vonult, nehogy fűródnie kelljen. Az emberek gyűlöletét teli szívvel viszonozta; táncolt örömeiben, ha halottsirató gajdolókat hallott, és mintha a halotthoz beszélt volna, így szólt: »eljött az idő, hogy megízleld a port, amelynek színe megront és illata testembe száll«. Sokszor azzal töltötte szabad idejét, hogy elgondolkodott mindenféle kínzási módon, amivel az embereknek árthatna, és ebben különös élvezetet talált... Ha kliensei számára mesterséges csontokat készített, szenvedélyesen élvezett, de ezt iparának titokzatossága mögé rejtette. Ha áldozatai feljajdultak, félelmes szeme pokoli tűzben villogott. Pedig ezek a műkoldusok voltak legkedvesebb embertársai, és azt kívánta, bár a föld népének többsége koldusokból állna.”

Az egyiptomi írók fiatalabb korosztályából egyet említünk mind helyett, az 1927-ben született **Júszuf Idrísz**t. Magyarul is megjelent *A bűn* című kisregénye, valamint több elbeszélése különböző antológiákban.

Az egyiptomi mellett, természetesen, valamennyi arab országnak van jelentős irodalma. Különösen vonatkozik ez Algériára, Libanonra, Szíriára, Irakra és Marokkóra. Nincs módunk valamennyit szemügyre venni, csak a legfontosabbakat említhetjük meg. Így az 1905-ben született nagy iraki novellistát, **Dzú Nún Ajúbot** és az 1924-ben született szíriai regényírót, **Hanná Mínát**.

Még az előbbi korszakban indultak, de csak az első világháború után váltak ismertté az amerikai emigrációban író libanoniak, **Amín ar-Riháni** (1876–1940) és **Khalíl Dzsibrán** (1883–1931). Az újabb libanoni írók közül pedig megemlítendők **Mohammed Dakrúb** (1929) és a fiatalon elhunyt **Ghasszán Kánafáni** (1936). Ez utóbbinak *Lángoló ég alatt* címen jelent meg egy kisregénye magyarul is.

Nem feledkezhettünk meg végül az afrikai arab országok irodalmáról sem. Ahogy már említettük, itt különösen a francia nyelvű algériai íróknak sikerült a legnagyobb hírnévre szert tenniük. Így mindenekelőtt a világhírű **Kateb Yacinnak** (1929). Az ő regényei, elbeszélései a világ számtalan nyelvén hódították meg az olvasókat. *Vábna Nedžma* címmel szlovákul is olvasható az író legjelentősebb írása. Nem kevésbé nevezetes algériai alkotó a költő **Mohammed Dib** (1920).

A többiekéről már valóban csak kutyafuttában. Így a szudáni **Szálih at-Tajjibról**. 1929-ben született s több regényt és elbeszéléskötetet adott ki. Egyik nevezetes elbeszélésének címét viseli a Modern Könyvtárban megjelent mai arab elbeszélések antológiája (*Vad Hámid pálmája*).

Ugyanez az antológia tartalmazza a legjelentősebb kortárs szíriai novellista, az 1918-ban született **ad-Udzsailí** jeles elbeszélését. Címe: *Hajsz a az átkozott után*. Ugyanez az antológia tartalmazza a már említett egyiptomi Idrisz *Hatásosabb, ami rejtve van* című novelláját. Ennek részletével zárjuk szemlénket:

„Amikor felesége visszatért a kórházból a faluba, Fukr sékhnek már nem volt rejtegetnivalója az emberek előtt, mindnyájan látták, amit láttak. A parancsok, intelmek és fenyegetések feleslegessé váltak, és az alexandriai asszony födetlen arccal járkált a falu utcáin. Fukr sékh sem haladt többé előtte, vagy maradt le mögötte, hanem mellette ment.”

Akik kimaradtak

Hatalmas térségeket jártunk be eddigi portyázásaink során földrajzban-történelemben, irodalomban-tudományban egyaránt. Japán és Óceánia, Kína és India, Indokína és Indonézia, Turkesztán és Irán – hadd ne soroljuk föl egész Ázsiát. Mi sem természetesebb, mint hogy mielőtt újabb portyákra indulunk, egyre inkább elhagyva az ókort és Ázsiát s egyre inkább közelítve Európához, Afrikához s Amerikához – közbeiktatva persze a volt Szovjetunió kis népeinek irodalmait –, másrészt, innentől kezdve egyre inkább szem előtt tartva az időrendiséget – vagyis hogy kezdjük Mezopotámiával s az ókori Egyiptommal, folytatjuk Hellással, Rómával, Bizánccal –, tehát mielőtt bizonyos módosításokat hajtanánk végre, tekintsük át még egyszer az eddig megtett utat. S nézzük meg, nem maradt-e ki valami?

Persze, hogy kimaradt, mennyi minden kimaradt! Mi itt, most csak a legnagyobb hiányokat pótolhatjuk, azokat, akik semmiképpen sem maradhatnak ki, még egy ilyen röpke irodalmi világtúrából sem.

Mert mivel magyarázzuk példának okáért, hogy kimaradt Afganisztán irodalma? Még csak azzal sem mentegetőzhetünk, hogy isten háta mögötti, világtól elfeledett népről lenne szó, hisz az elmúlt évtizedek egyik legforróbb aktualitása éppen Afganisztán volt. Magyarázni feledékenységünket legfőlegb azzal tudnánk, hogy az afgán irodalom az általunk eddig felsorolt területek egyikébe sem passzolt, egyik skatulyájába sem fért bele, így mi sem tűnt egyszerűbbnek, mint elfeledkezni róla.

Ha már eszünkbe jutott mégis, vessünk erre is egy röpke pillantást, s lássuk, milyen is hát az **AFGÁN** literatúra. S hogy stílszerűek legyünk, kezdjük mindjárt egy *Harci énekkel*, ahogy ez illik is egy permanens háborúban élő nép jelleméhez:

*Jön az angol, támad négy oldalról,
a nagy Ser-kán fegyverbe parancsol.
Itt van az angol, közeleg, körülfog,
mi lesz velünk, senki sem tudhatja...
...Megindul Ser-kán, ellenség közé ront,*

*körülfogták, leverték lováról.
Dzsaguriban fogságba ejtették,
reményt öltek, gyertyánk kioltották,
míg vezériünket akasztani vitték,
pipát gyújtott, nevetve hóhérát.*

Afganisztánban több mint harminc nyelven beszélnek. Az afgán államot megszervező Ahmad-sáh Duráni 1744-ben a perzsát tette meg hivatalos nyelvvé.

Az irodalmi élet központja a 11. században a Ghazniban székelő udvar volt. Később egyre erősebbé vált a török és az indiai hatás. A soknyelvű költészet egyik korai képviselője, **B. Anszári** (1525–1585?) pastu, perzsa és urdú nyelven írta vallásos jellegű költeményeit. Legismertebb műve az ugyancsak általa bevezetett rimes prózában írott *Jó előjelek*, amelyben a szekta, melynek prófétájává nyilvánította magát, misztikus tanait fejtette ki. További két nevezetes verseskönyve *A kapcsolat útja* és *Az élet könyve*.

A 17. századtól kezdődik, a nyelvi széttagoeltság ellenére is, az afgánok összetartozásának érzése. Ennek korai megszólaltatója **Khattak Khuskál Kán**. A 19. századtól kezdve jelentkezik, az európai hatásokkal párhuzamosan, a feudális berendezkedés elleni harc. Az „ifjú afgán” mozgalom vezéréként vált ismertté **Mahmúd Tarzí** (1868–1935?) prózaíró. Két főműve *A bölcsesség kertje* című verses-, illetve a *Tudomány a művészetben* című tanulmánykötet. Napjaink legnevesebb alkotója **Abdurraúf Bénavá** (1913?). Híres gyűjteményes kötete *Szomorú gondolatok* címen 1957-ben jelent meg. Neves drámája *A Targyilagatos beteg*. Bénavá megtörte a költészetben a hagyományos formák uralmát, s írásai elősegítették az ország átalakulását.

Még az afganisztáninál is kevesebbet tudunk **PAKISZTÁN** irodalmáról. Noha itt valójában aligha beszélhetünk önálló irodalomról, hisz Pakisztán, mint köztudott, alig ötven éve szakadt el Indiától, s a mai Pakisztán területén lévő irodalmak automatikusan beletartoznak a régi India civilizációiba, főként az urdúba. Urdú nyelven ír egyébként Pakisztán legnagyobb, világirodalmi rangú költője, **Faiz Ahmed Faiz**. Az akkor alig negyvenéves költőt 1952-ben többévi börtönre ítélték, s ott írta világhírnévre szert tett verseskönyveit, a *Vádoló nép* és a *Levelek a börtönből* című köteteket.

Hasonlóan keveset tudunk az ugyancsak indiai világrész peremterületéhez tartozó **BURMA** kultúrájáról. (Csak zárójelben jegyezzük meg: semmiképpen sem véletlen, hogy ez a világ tartozik a kimaradtak közé, hisz arról van szó, hogy valamiképpen mindegyik az India-anya kebelén nevelkedett.) A tibeto-burmai nyelvcsaládba tartozó, buddhista befolyás alá került birmán nép sok évszázados irodalmi hagyománnyal rendelkezik.

Az első jelentős burmai költő a 12. századi **Anada Thuriya**. A 18. századra esik a burmai líra első fénykora. A korszak legnevezetesebb költője **Páde-thajaza** (1684–1754?).

A modern burmai irodalom is a 19. század végén kezdődik. A nemzeti függetlenségi küzdelem kibontakozásával párhuzamosan 1928-ban bontott zászlót a khitsan (Kísérletek százada) irodalmi mozgalom, s a függetlenség kivívása (1948) után megerősödött az irodalom realista áramlata. A legkiválóbb 20. századi burmai írók közül kiemelkedik **Kodo Hmaing** (1875–1964) és **Svej U Daun** (1889). Az előbbi *Hmadoboun* című, ritmikus verses prózában írt regényével és tizenkét történelmi drámájával gyakorolt erős hatást a fiatal nemzedékre, míg Svej U Daun legsikeresebb művei a *Maun Szan Sa* című regény, valamint az 1961-ből való *Gondolatok és események* című négykötetes önéletrajzi írás.

A költők közül pedig **Zodzsi** (1908) és **Tin Mou** (1927) a legnevesebbek. Zodzsi legjelesebb műve *A kísérletek százada elbeszélései* című gyűjtemény, míg Tin Mou a *Kislány a hadi utakon* című elbeszélő költeményével írta be a nevét a modern burmai költészetbe.

Ám a szemlénkből eddig kimaradtak közül a legfontosabb terület nem az indiai szubkontinens, hanem a Közel-Kelet s a mediterránium. Itt érintkezik ugyanis a múlt – Ázsia, és a jövő – Európa. S az itt található, sem eddig, sem a következőkben nem tárgyalandó civilizációk képezhetik bolyongásunkban is az átmenetet. Nevezetesen az ugariti, az etruszk és főként s mindenekelőtt a héber.

Az **ÓHÉBER** civilizáció egyetlen remekmű, az *Ószövecség* miatt érdekelt bennünket elsősorban. Igaz, hogy ez az egyetlen mű korántsem egyetlen könyv, hanem egy egész irodalom, legalább egy-másfél évezred irodalma, s voltaképpen későbbi neve, a *Biblia* is erre utal, hisz nem mást jelent, mint azt, hogy „Könyvek”. Törvénykönyv, történelmi krónika, emlékirat, valamint dalok, daltöredékek és régi rétegek találhatók az Ószövecségben. Alapszövegének tekinthető a *Széfer Hájjasár* (*Az egyenes könyv*) és *Az Örökkévaló harcainak könyve*. A vallásos lírát a *Zsoltárok könyve*, a szerelmi költészetet pedig az *Énekek éneke* képviseli. Található benne idill (*Ruth könyve*), gnóma (*Példabeszédek*), drámai elbeszélés (*Jób*), bölcselkedés (*A prédikátor könyve*).

Ide tartoznak továbbá az ún. apokrifek, a bibliai kánonba föl nem vett művek, valamint a később keletkezett héber és arámi nyelvű művek.

Arra persze aligha van módunk, hogy felsoroljuk az Ószövecségnek akár csak a legfontosabb részeit is, csupán utalhatunk azokra, emlékeztetve rá az olvasót, hogy a világirodalom e talán legfontosabb könyvének ismerete nélkül teljességgel érthetetlen lenne a nyugati-keresztény civilizáció kétezer éves irodalma.

Az óhéber irodalomnak persze csak egyik korszaka a bibliai kor, melyben az ószövetségi könyvek keletkeztek az i. e. 13. századtól az 1. századig. A másik az ún. talmudi korszak. Ez a 3–4. században Palesztinában és Babilóniában megteremtette a *Misna* törvénykönyv magyarázatát, a *Gemárát*. A kettő együtt alkotja a *Talmudot*, amelynek 63 traktátusa arám nyelven készült. Tartalma változatos: törvényi részek, történelmi visszaemlékezések, mezőgazdasági leírások, orvostudományi jegyzetek, folklorisztikus elemek (mesék, mondák, legendák, példák, közmondások). A nem törvényi rész gyűjtőneve: aggáda, amely a széppróza kezdetét jelenti. Ezt fejlesztette tovább a midrás-irodalom.

Mindehhez azt kell még hozzátennünk, hogy a Talmud magyar fordítása nemrég jelent meg újra reprint kiadásban Budapesten, s részletei pompás tolmácsolásban hangzottak el a Kossuth rádióban, bizonyítván, mennyire eleven az óhéber irodalomnak ez a része is, nemcsak az Ószövetség. Ugyancsak nemrég jelent meg a *Zóhár*, a kabbalisztikus irodalom egy későbbi, 13. századi főműve.

Meg kell továbbá említenünk az 1947-ben fölfedezett *Holt-tengeri tekeréseket*, amelyeken megtalálták a Biblia legrégebb héber kézíratait, a 2. század első feléből pedig előkerült Bar Kochbának, az utolsó zsidó szabadságharc vezérének irattára.

Ha csak egy-két szóval is, de meg kell még emlékeznünk **Philónról** és **Josephus Flaviusról**, a Rómában élt két zsidó szerzőről, a filozófusról és *A zsidó háború* és *A zsidók története* írójáról, továbbá az ezer évvel később élt filozófusról, **Maimonidesről**, hogy csak a legnagyobb zsidó alkotókat említsük.

Mondottuk, hogy az ókor a már fölsorolt civilizációkon túl is számos más kultúrát fölszínre dobott. Egy részük ugyan csak a Kr. u.-i korszakban virágzik ki, a középkorban, vagy csak az ezredforduló után; ezeket majd, mint ígértük, a megfelelő időben vesszük szemügyre, ám az is igaz, hogy éppen e civilizációk esetében rendkívül nehéz meghatározni, meddig ókor az ókor, s mikortól fogva nem az. Ez a helyzet például a tibeti kultúra, vagy a mai Kam-bodzsa területén létező Angkor esetében. Egy másik példa, a mai Örményország helyén immár három évezrede létezett Urartu. Vagy a hettita birodalom művelődése.

Nem térhetünk ki, persze, valamennyire, amint említettük, csak a legfontosabbakra irányíthatjuk figyelmünket, néhányukra pedig majd a későbbi korszakok tárgyalásánál térünk ki visszamenőleg. Itt most, befejezésül, két érdekes nép kultúrájára vetünk még egy-egy pillantást. Az egyik az **UGARITI** kultúra.

Ugarit városa háromezer évvel ezelőtt pusztult el, s az emberiség évezredekén keresztül azt sem tudta, hogy egyáltalán létezett. Véletlenül bukkantak

nyomára alig öt évtizede. Írásos emlékei a hosszú idő alatt, noha a föld mélyén megmaradtak, megrongálódtak. A gazdasági életre vonatkozó följegyzések, a királyi ház viselt dolgait elbeszélő költemények, mítoszok, hiedelmek, vallási ünnepeken előadott költemények bukkantak így elő a föld mélyéről, tovább gazdagítva az ókori Közel-Kelet mindennapi életéről és kultúrájáról alkotott képünket. Egy kötetnyi az ugariti eposzokból nemrég magyarul is megjelent *Baal és Anat* címmel.

S végül az **ETRUSZKOK**. Ez a mindmáig rejtélyes itáliai nép, amelynek írásos emlékeit máig nem tudják megfejteni, de művészetük olyan maradandó alkotásokat hagyott az utókorra, hogy csakis a hajdani görögökkel vetethetők egybe. Az etruszk kultúra később, mint tudjuk, teljesen beleolvadt a római civilizációba, így csak emléküik maradt az egykori etruszkoknak.

Baal és Anat (Ugariti eposzok)

A budapesti Helikon kiadó gyorsan népszerűvé vált Prometheusz könyvek című sorozatának legutóbbi kötete valódi csemege a magyar könyvpiacra, hisz ugariti irodalomról legfeljebb csak hallhattunk mind ez idáig, azt is inkább csak kusza, másodkézből való információk alapján, s azt is legfeljebb az ínyenc bennfentesek.

Ugarit város háromezer évvel ezelőtt pusztult el, s az emberiség évezredek óta keresztlül azt sem tudta, hogy egyáltalán létezett. Véletlenül bukkantak nyomaira valamivel több mint öt évtizede. Írásos emlékei a hosszú idő alatt, noha a föld mélyén maradtak, megrongálódtak. A város nyelve azonban teljesen feledésbe merült. „Az itt közreadott fordítás tehát úgy keletkezett, hogy az ugaritiai sémi nyelvén írott szövegeket más sémi nyelvek analógiája segítségével próbáltuk megérteni” – írja a fordító.

Az egész gyűjtemény egyébként hat, rövidebb-hosszabb, többé-kevésbé töredékes ugariti eposzt tartalmaz: a címadó *Baal és Anat*-on kívül az *Akhat*, a *Keret*, a *Nikhal házassága*, a *Sahar és Salim*, valamint a *Refaim* című töredékeket.

Irodalom és történelem. E pompás szövegeknél nyilván semmi sem bizonyítja inkább, hogy e tünt időkben mennyire egyet jelentett a kettő: az irodalom és a történelem. S a legizgalmasabb tanulság: Ugarit ugyanúgy melegebb volt az őszövétségi történeteknek, mint Mezopotámia.

Mindezekért izgalmas olvasmány a *Baal és Anat*, az ugariti eposzok első magyar nyelven olvasható gyűjteménye.

A Talmud könyvei

„Akinek tudása több, mint a jótettei, mihez hasonlít? Oly fához, amelynek sok az ága, de kevés a gyökere; ha vihar támad, kitépi és gyökerestül kiforgatja. Erre mondja az Írás: »Olyan lesz, mint a magányos fa a pusztaságban, amely nem érzi a jó idő beköszöntését és kiakasztottan teng a sivatagban, lakatlan szikes földön«. De akinek több a jótette, mint a tudása, az olyan fához hasonlít, amelynek kevés az ága és sok a gyökere; még ha a világ minden vihara is rátámadna, nem mozdíthatná el helyéről...”

Pompás könyvvel gazdagodott az ilyenfajta ingyencségek után áhító magyar könyvbarátok köre: az *Upanisádok* és a *Bhagavat-gítá*, a *Ji Csing* és a *Köztes Lét Könyvei*, a *Korán* után végre újra kapható az egyetemes világirodalom egyik nagy alapkönyve, a *Talmud* is. Nevezetesen az 1921–23-ban, a Korvin testvérek könyvnyomdájában megjelent fordítás reprint kiadása. Az eredeti Talmud-szöveg alapján fordította Dr. Molnár Ernő. Erről, mármint a fordításról csak annyit mondhatunk, hogy mit sem koptatott rajta az eltelt hét évtized, ízes, jól olvasható magyarítás, itt-ott észlelhető porossága betudható akár az eredeti „porosságának” is.

S van még egy óriási pozitívuma e kiadványnak. Az ötszáz oldalból majd hatvan jut az összesen tizenkét előszónak, az egyes „könyvek” magyarázó bevezetőiről nem is szólva.

Mi a Talmud? – Az Agádáról – A misna – Toszifta – A Talmud és fordításai – A Talmud törvényfejtő szabályai – A zsidó vallástörvénykönyvek – Az ókori zsidó irodalom – A Talmud bölcsei – A hagyomány eredete és megőrzése – íme, a tanulmányok listája, a Dr. Babits Antal e kiadáshoz írott előszavát nem is említve.

S hogy mit jelent (mit jelenthet) a mai olvasó számára a *Talmud*? Azon túl, hogy egyike a világirodalom ún. szent könyveinek, így a műveltség alapkinccsei közé tartozik, e kisebbségi, faji, vallási részekre szakadozott s egymás iránt egyre intoleránsabb korban talán tájékozódni is segít a zsidóság lényegének megértésében. Mert, hogy az előbbi idézetet folytassuk:

„...amint az Írás mondja: »Olyan lesz, mint a forrás mellé ültetett fa, amely nem érzi meg, ha beáll a hőség, levele üde marad, nem aggódik a szárazságtól és nem szűnik meg gyümölcsöt teremni«” (Jerem. 17. 8.)

Henoch apokalipszise

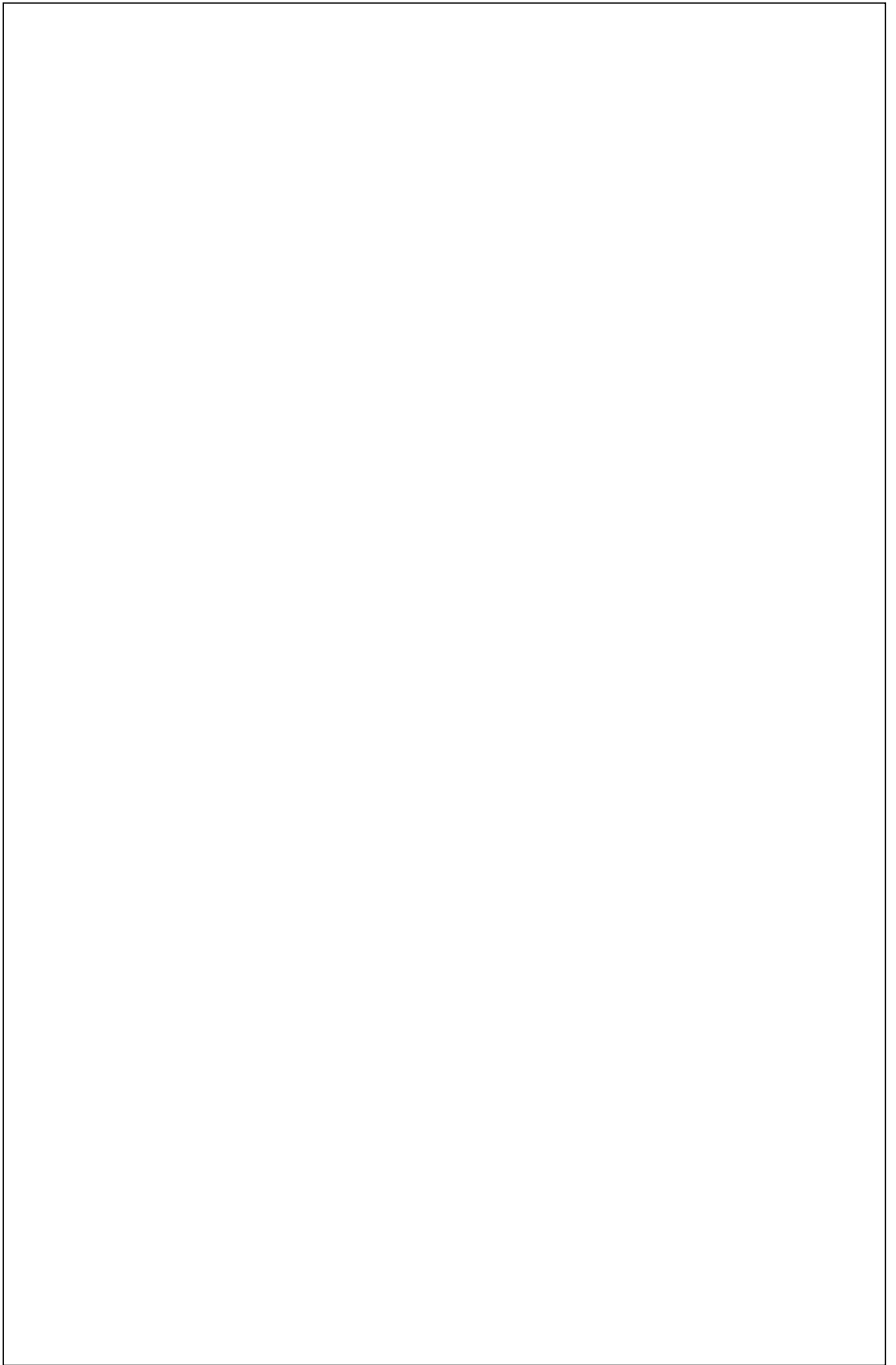
Henoch apokalipszisének Hamvas Béla fordításában és bevezetőjével eredetileg a Bibliotheca adta ki 1945-ben. Hasonmás kiadását most jelentette meg,

negyvenöt esztendő múltán a Holnap Kiadó a Vízöntő Könyvek sorozatban. Henoch apokalipszise az i. e. II. század elején keletkezett. Mivel nem kano-nizált író, héber eredetije nincs, csak görög és etióp változatban maradt fenn, s Hamvas Béla a negyvenes években elkezdett nagy sorozatának, a művelő-déstörténet ősi szövegei magyarításának részeként látott hozzá annak idején.

„Az őskor nagy könyvei közül a kínai Taoteking megőrizte az ősi emberi-ség nagy misztériumát; a Véda megőrzött olyan világosságot, amelyhez képest mindaz, amit azóta az ember gondolt, homály; Hermész Trismegistos megőr-zött olyan titkokat, amelyeknek első kibetűzéséhez is csak legutóbb érkeztünk el. Henoch az őskortól valami egészen mást őrzött meg: az első patriarchális emberiségnek szigorú és tiszta egyszerűségét ” – írja Hamvas Béla.

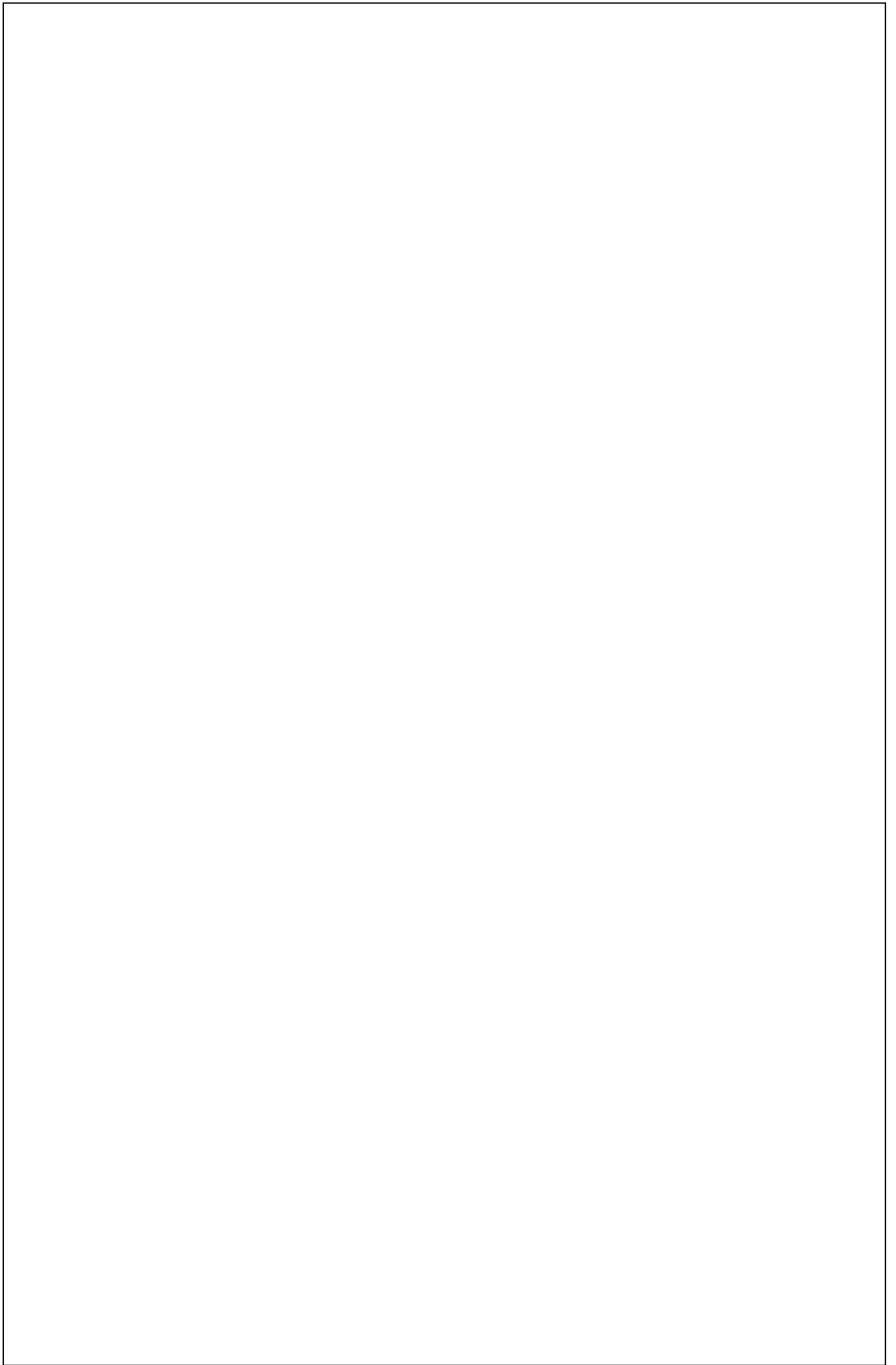
A posztumusz Kossuth-díjat kapott Hamvas Béla (1968-ban hunyt el) 1897-ben, Pozsonyban született, s nem véletlenül éli életművének másodvirágzását. A posztumusz Kossuth-díjasok közül – talán még Bibót is beleértve – őt hallgatták el a leginkább, s a leghosszabban csúsztatták „jégre”.

De hát a történelemnek (s nemcsak Hegel óta) megvan a maga szigorú dialektikája. Egyszer lenn, másszor fenn. S az is a dialektikához tartozik, hogy azok, akik annak idején fenn voltak, s Hamvast jégre tették, azok most kerültek le és jégre. Hamvasnak nem akármilyen ellenjátékosai voltak (ami éppen az ő jelentőségét bizonyítja leginkább), többek között maga Lukács György is. Az már más kérdés, hogy Lukács is rövidesen követte Hamvast a süllyesztőben, s napjainkban Lukács ismét veszített népszerűségéből, míg Hamvas, mint említettük, másodvirágzását éli. Bizonyítéka ennek többek kö-zött a Henoch apokalipszise, mely *„aktualizálható gondolatai miatt óriási ha-tást gyakorolt a XIX. és XX. század filozófusaira, szellemtudósaira”*.

Sokágú síp

**A volt Szovjetunió
nem orosz irodalmi**

A sámánénektől a modern regényig

Fura dolgokat művel vélünk e kiszámíthatatlan közép-kelet-európai sors! 1985-ben történt, a csehszlovák totalitarizmus mélypontján, hogy e sorok írója, szabadúszó létére megfosztatván a könyvkiadás lehetőségétől, további szabadúszást biztosítandó, kiizzadta magából a megváltó ötletet: ama korban, melyben még a vízcsepokból is a szovjetbarátság csöpögött, rátenni még egy villával az amúgy is túlrakott szekérre: sorozatot indítani a Szovjetunió nem orosz népeinek irodalmáról. Nem részletezem, mi lett a sorsa az egésznek, hogyan lett belőle végül is egzotikus irodalmak sorozata a rádióban, s hogyan múlt ki szép csöndben az egész a viharos-bársonyos forradalmi mozgások közepette.

A sors ironiája, hogy midőn jó fél évtized múltán ismét a régi, legfőljebb ellenkező előjelű anyagi gondok-bajok kísértik a szegény szabadúszót, s midőn újfent megváltó sorozattervet próbál kiizzadni magából, a sok ötlet közül megint ez nyeri meg leginkább a szerkesztő tetszését: a volt szovjet birodalom népeinek irodalma. Teljesen ellenkező előjellel persze ez is, mint annak idején: hajdan azért lehetett (volna) érdekes, mert szovjet volt, ma azért lehet érdekes, mert nem az.

Honnan lett itt egyszerre annyi magyar? – kérdezték a pozsonyi Pravda szerkesztőjét a forradalom utáni napokban. Hát egyszerűen onnan, hogy megszülettek, s most már be merik vallani magyar voltukat – hangzott a válasz. Ama egyre gyakoribb kérdést sem tudnánk ennél jobban megválaszolni, hogy honnan lett egyszerre az a sok nemzetiség (s nemzetiségi probléma) a létező szocializmus egykori birodalmában, hisz eleddig leginkább úgy tudtuk, hogy egyetlen hatalmas ország egyetlen hatalmas, egymás között a legnagyobb internationalista egyetértésben, barátságban kommunizmust építő népéről van szó.

Nos, a tájékozottabb kisebbség azért régebben is tudta, hogy dehogyis egy nép, dehogyis egy kultúra. Némelyek szerint hetvenhét, mások szerint több mint száz nép lakta a szovjet birodalmat, nagy részük napjainkban ébred saját tudatára, s a nagyvilág is most kezd egyre inkább odafigyelni, mi is történik a birodalomban, kikről-mikről is nagyon szó.

Idestova három évtizede lesz, hogy jelen sorok írója először járt szovjet földön, s nem csak Moszkvában meg Leningrádban, a vak véletlen lepottyantotta őt Jerevánba is, szinte az Ararát tövéhez. Párizst leszámítva, ama jereváni utazás volt számára mindmáig a legnagyobb úti élmény, s az már csak ráadás, hogy ama véletlen huszonegy év múltán megint csak odapottyantotta, a Kaukázuson túlra, ezúttal már Jereván mellé, Tbiliszibe. Azt aligha kell mondani, hogy a magunkfajta ember úgy utazik (sajnos, elég ritkán, de épp ezért), hogy utazás előtt meg utazás után egyaránt alaposan feltöltse útipoggyászát szekundér élményekkel (is). Könyvekkel, albumokkal, hanglemezekkel. Így szerelmesedtem bele előbb csak Jerevánba és az örményekbe, a nyolcvannégyes kiruccanás után meg már az egész Kaukázusba, s végül az egész nagy birodalom kicsi népeinek szellemi világába.

Akkoriban kísértett (talán éppen az utazások nyomán, hatvanháromban is, nyolcvannégyben is) a Németh László-i égtájkereső eszme, az egyetemesen tájékozódó mai ember, a „két kultúra”-vita stb., stb. Az, hogy mi itt a Dunatájon, Európa közepén, mit tudunk a rajtunk túli világról. Szüntelenül azt panaszoljuk föl, hogy a világ csak a nagy népek irodalmát figyeli, de hát mást teszünk-e mi? Mit tudunk például, az oroszon kívül, épp e népekről-irodalmakról?

Egy további élmény, megírtam már annak idején párizsi naplójegyzeteimben. A Sorbonne nyelviskolájában, ahová jártam, egy-egy évfolyamban, ahogy mindenütt a világon, huszonöt-harminc tanuló verődik össze egy-egy iskolai évre. Azzal a különbséggel, más iskolákhoz viszonyítva, hogy ezek a diákok a világ húsz-huszonöt országából toborzódnak s ismerkednek egymással. Egymás nyelvével, történelmével, kultúrájával. S nem csak az órákon persze, az órákon túl is, presszókban, cafékban, bárókban. Így történt, hogy csinos venezuelai barátnőmmel, aki ugyancsak költő volt s éjszakai bázongoristaként kereste meg a kenyerét, leültünk egy kis eszmecserére, ismerkedésre. Ő kérdezte először, tudom-e, ki volt a legnagyobb venezuelai költő? Ültem elépedve (akkoriban még csak kezdődött a latin-amerikai irodalmak recepciója), mert bizony nemhogy azt nem tudtam, hogy ki volt a legnagyobb költőjük, de még csak azt sem tudtam, hogy Venezuelának egyáltalán van irodalma. Így én már meg sem mertem kérdezni, ő hallotta-e már József Attila nevét, mert előzően kiderült immár, hogy szép barátném még csak azt sem tudta, hol van Csehszlovákia meg Magyarország.

Ázsiában, Afrikában vagy Európában? – egyet tudott, hogy Amerikában nincs, de még azt is csak homályosan sejtette, hol van Budapest, stílszerűen tévesztve azt össze Bukaresttel.

Hát így állunk világirodalmi műveltség dolgában tengereken innen, tengereken túl. Azért e körülményes megközelítés, hogy ha most alkalmunk nyílik

arra, hogy egy-egy rövid összefoglaló erejéig pillantást vessünk az egykori hatalmas birodalom, a volt Szovjetunió tengernyi népének sok-sok jelentős irodalmára, céltudatosan tegyük dolgunkat, igyekezzünk pótolni, amit az iskola elmulasztott, s lássuk, hogy e kontinensnyi nép, túl Gorkijon-Majakovszkijon, na meg Azsajeven-Polevojon, mit izzadt ki valódi igazgyöngyként magából az elmúlt viharos évszázadok, olykor, mint az örmények esetében, évezredek során.

Mielőtt azonban nekivágunk hosszú és kalandos, a dolgok természeténél fogva ki nem taposott ösvényeken kanyargó utunknak, illő lesz fölvezetnünk, legalább nagyjából, utunk egyes állomásait. Mit is értünk azon, hogy a volt Szovjetunió nem orosz népei?

Hát először is, természetesen, értjük alatta a két másik nagy szláv testvérnépet, a fehérorosz és az ukránt. Ezeket tévesztik leginkább össze az oroszokkal mindmáig. Pedig hát külön nyelv, külön kultúra, külön irodalom mindegyik, legalább annyira, mint a szlovák és a cseh. Olyan jelentős alkotókkal, mint Tarasz Sevcsenko, Ivan Franko, Leszja Ukrajinka régebben, Olesz Goncsár, Ivan Dracs, Vitalij Korotics ma az ukránoknál; Janka Kupala, Jakub Kolasz, avagy az immár világhírű Georgij Adamovics és Vaszil Bikov a beloruszoknál.

Aztán itt vannak a mostanában oly sokat emlegetett balti népek. Rokonaink, az észtek például, s a lettek és a litvánok. Ezekről manapság különösen sokat hallani, ám arról keveset tudunk, szellemi téren mi mindent alkottak. Pedig az észteknek hatalmas eposzuk van, a Kalevala ihlette Kalevipoeg, s olyan nagy realista írójuk, mint Anton Hansen Tammsaare, akit leginkább Móricz Zsigmondhoz hasonlíthatnánk. A letteknek ugyancsak van eposzuk, a Lapsziesisz, s van két jelentős modern írójuk is, Janis Rainis és Andrejs Upits. A litvánoknál a klasszikus Kristijonas Donelaitist említhetjük, a ma is élők közül pedig Eduardas Mieželaitis, Justinas Marcinkevičius és Tomas Kondrotas.

Aztán itt vannak a kaukázusiak s a Kaukázuson túli népek. Örmények, grúzok, azerbajdzsánok. Osszéték, abházok, dagesztániak. Róluk is sokat hallani mostanában, s bizony csak kevesen tudják, hogy az örményeknek már az időszámításunk előtti 8. században erős államuk volt (Urartu) s irodalmuk is kétezer éves. Ahogy a grúzoké s azerbajdzsánoké is, hisz mindkét népnek világhírű költői voltak (Rusztaveli és Nizámí) több mint hétszáz évvel ezelőtt. Azt is kevesen tudják, hogy az osszéték voltaképpen a szkíták leszármazottjai, s hogy például a világhírű Rasszul Gamzatov eredeti nyelve az avar.

S ha tovább haladunk kelet felé, Közép-Ázsia hatalmas múltú népeit leljük. Tádzsikok, üzbégek, kazahok, türkmének, kirgizek. Ezek is évezredek kultúrák hordozói, hisz példának okáért a legnagyobb iráni költőt, az ezer éve élt Firdauszit, a tádzsikok ugyanúgy klasszikusuknak tartják, mint ahogy a tö-

rökök író Neváit az üzbégek. S az sem lehet pusztán véletlen, s csak alátámasztja munkánk létjogosultságát, hogy a volt Szovjetunió egyik legnagyobb élő írója a kirgiz Csingiz Ajtmatov.

S akkor még mindig nem értünk utunk végére. Mert itt vannak például a volgai népek: baskírok, csuvasok, tatárok. S szomszédaik, a mordvinok, cseremiszek, zürjének, votjákok. S az Urálon túlra szakadt rokonaink, a vogulok, az osztjákok, a szamojédek. S az ugyancsak Szibériába s az Altaj-vidékre szorult jakutok, burjátok, kalmükök, tunguzok, giljákok, csukcsok. S akkor még mindig csak azokat említettük, akiknek világirodalmi mércével is mérhető írójuk vagy irodalmi alkotásuk volt vagy van. Mint például a kalmükök Dzsangar-éneke, a burjátok Irenszej-eposza vagy a csukcs Jurij Ritheu, a gilják Vlagyimir Szingi s a vogul Juvan Sesztalov.

Mindezt, persze, képtelenség lenne részletekbe menően végigkalandozni. Csak egy-egy röpke pillantást vethetünk majd a legfontosabb, legjelentősebb alkotókra.

„A lexikonok szerint az abház nyelvet ötvenötezen beszélék – olvashatjuk az Európa Könyvkiadó gondozásában megjelent két Iszkander-regényt (A Szarvasfiú; A páncélszekrény titka) tartalmazó kötet fülszövegében. – Az abházok a Fekete-tenger partján égbe nyúló hegyek között élnek, szeretik a jó borokat és a vidám történeteket. Van egy írójuk, Fazil Iszkander, akit az egész világon ismernek, s ismerik a faluját is, annak lakóit, a csegemieket, hisz róluuk szól Iszkander valamennyi műve.”

A dél-amerikai írók fedezték fel az ún. „mágikus realizmust”, vagy ha jobban tetszik, mítosznak és valóságnak azt a sajátos keveredését, melynek világszerte leghíresebb képviselője a Nobel-díjas kolumbiai író, García Márquez. Ám nem kevésbé híres eme mitologikus realizmus „keleti” vagy „ázsiai” válfajának megteremtője és művelője, a közép-ázsiai születésű Csingiz Ajtmatov sem. Nyilvánvaló, hogy a világ számos kis népének, nemzetiségének, különösképpen pedig a volt Szovjetunió kis népeinek írói az ő nyomukban indultak el, s teremteték meg napjaink legreprezentatívabb irodalmi műfaját.

Nos, ennek a műfajnak tipikus megnyilvánulása Iszkander kisregénye, *A Szarvasfiú*.

„Úgy mondják, a későbbi Dzsammun valószínűleg két-három hónapos lehetett, amikor a Csengen közelében lévő erdő sűrűjébe került. Ott talált rá egy szarvasgím. Hogy került oda a gyerek, nem tudja senki.”

Gondolom, ez a pár sor is jól érzékelteti, micsoda kincsre talált a kiváló író e nyilván népi eredetű s a Kaukázusban alkalmasint máig eleven legendában. Persze, akármilyen gyönyörű egy legenda, mit sem ér, ha nincs hozzá író, aki

földolgozza. Nos, Iszkanderben írójára talált az ősi mítosz, ugyanúgy, mint a másik történet *A páncélszekrény titka*. Ha lehet, e kis remekmű még reprezentatívabb alkotás, mint *A Szarvasfiú*. Ebben az ízig-vérig mai történetben arról van szó, hogy a kolhoz pénztárából időről időre eltűnik a pénz, s immár a harmadik pénztáros kerül börtönbe, míg végül is Kjazim, a csavaros eszű ezermester tipikus kaukázusi furfangosságával ki nem deríti s be nem bizonyítja, hogy a tolvajok nem a lebukott pénztárosok, hanem a kolhoz volt elnöke.

Mindenesetre egy bizonyos: a két Iszkander-kisregény együtt és külön-külön is kitűnő olvasmány; méltó mind a nagy híró kaukázusi irodalmak hagyományaihoz, mind a mai próza kiemelkedő teljesítményeihez.

Folytatván *A Szarvasfiú* kapcsán mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a kaukázusi és a közép-európai népeknek mindmáig fel nem becsült, mérhetetlen értékű epikus kincsük van, s ezeknek napjainkig csupán csekély hányada lépett a világirodalom porondjára. E ritka kivételek közé tartozik az ősi örmény nép hősi eposza, a *Szaszuni Dávid*.

„A szaszuni uralkodóház négy generációjának – négy ágának – történetét főlelevenítő mű egyszerre mutat rokonságot a mohamedán Kelet, az Ezeregy-éjszaka mesevilágával, a görög mitológiával és a Bibliával – olvashatjuk az eposz prózai feldolgozásának magyarul megjelent kötetében. – S ez természetes, a korán keresztény hitre tért örménység közel másfél évezreden át dacolt szígektént az őt körülvevő mohamedán világ hódításával, őrizve-védve szabadságát, hitét, nyelvét, fölbecsülhetetlen értékű kultúráját.”

A népi eposzoknak sok tízezer (olykor sok százezer) sornyi szövegét többféleképpen szokták továbbadni a fordítók, átdolgozók. Általában a rövidített-válogatott kiadás van divatban, csak a legritkább esetben fordul elő, hogy a teljes szöveget reprodukálják. De nagyon népszerűek az ifjúság számára készült átdolgozások is. Ilyen feladatra vállalkozott a Móra Ferenc Könyvkiadó is, midőn az örmények Szaszuni Dávidját Petrovácz István prózai átiratában bocsátotta közre. Abban a reményben, hogy: *„A Szaszuni Dávidot a világ számtalan nyelvére lefordították. Remélhetőleg nem várat magára sokáig az eposz magyar kiadása sem.”*

Az örményeknek óriási és ősi irodalmuk van. Erebusi hatalmas birodalom (Urartu) fővárosa volt nyolcszáz évvel időszámításunk előtt, s Nareki Gergely, akinek verseit Weöres Sándor magyarította, több mint ezer éve írta himnuszait. De volt az örményeknek a múlt században is kitűnő költőjük, Khacsatur Abovjan (regényt is írt Örményország sebeiről), s volt nagy írójuk a 20. században is. Jeghise Csarenc (aki a sztálini törvénytelenység áldozataként halt meg 1937-ben, alig negyvenévesen) ugyancsak nemrég jelent meg magyarul, s egy Ady-kortárs költő, Avetik Iszahakjan versei szintén pár évvel ezelőtt lát-

tak napvilágot a Lyra Mundiban. Petroszjan és Mathevoszjan mai jelentős prózaírók, magyarul, szlovákul, csehül több regényük megjelent; századunk legnagyobb világirodalmi rangú örmény írója Saroyan volt, aki az Egyesült Államokban élt, de mindvégig örmény érzelmű alkotó maradt.

S örmény volt természetesen Aram Hacsaturjan is, a *Gajané* és a *Spartacus* című hírneves balettek alkotója; s örmény volt a csillagász Ambarcumjan...

De nem folytatom. Csupán ízelítőt akartam adni egyetlen Kaukázuson túli nép világirodalmi és -történelmi rangjáról. S hány ilyen nép élt a volt Szovjetunióban?!

„Valamikor réges-régen, amikor az egész földet víz borította, két bújárka-csa jelent meg a víz fölött. Az egyik nagyobb, a másik kisebb. A tengerfenék-földet akarták felhozni. Először a nagyobbik bújárkacsa merült alá. Lebukott, hosszú ideig volt a víz alatt vagy rövid ideig, végül a felszínre emelkedett.”

Íme egy részlet legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok egyik teremtménymondájából (*Hogyan hozták fel a földet?*) A monda a Domokos Péter szerkesztette kettős kötetben [*Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák*] olvasható. E kiadvány először foglalja egybe magyar nyelven valamennyi uráli nép rege- és mondakincsét. Aligha lehet hát túlbecsülni e nem mindennapi kulturális esemény jelentőségét!

Mert tény és való: az Európa Könyvkiadó nevezetes Népek Meséi sorozatában már megjelent szinte valamennyi finnugor népnek a válogatott mese-, rege- és mondakincse, nem is beszélve a finnek és észtek nagy nemzeti eposzairól, a *Kalevaláról* és a *Kalevipoegról*, sőt újabban a mordvin *Szjajzsar-eposz* is napvilágot látott magyarul, ám együttesen s ilyen reprezentatív kiadványban, terjedelemben ez az első vállalkozása a magyar könyvkiadásnak: a kiadvány méltó párja a régebbi, a keleti finnugor népek irodalmát bemutató *Medveéneknek*.

„A magyarság tudatában valósággal fájdalommassá fokozta az össznemzeti hiányérzetet, hogy nemcsak a történeti emlékezet tűnt el, hanem az ősvallás minden maradványa, az egykori magyar mitológia is szinte teljesen megsemmisült. Többen is megpróbálták menteni a menthetőt, de – természetesen késsön. A XVIII. század közepétől napjainkig számos »magyar mitológiát« írtak, a honfoglaló magyarság hitvilágának valós képét” – írja Domokos Péter.

Világos, hogy a magyarság eltűnt mítoszait távolabbi tájakon kell keresni. Egyrészt a magyarsággal hosszú évszázadokon-évezredek át közeli szomszédságban, rokonságban élő török-türk népeknél (amint ezt Képes Géza teszi a *Kőbe vésett eposzok* fordításával, vagy tette száz évvel ezelőtt az újra di-

vatba jönni látszó Vámbéry Ármin), másrészt pedig itt, az uráli népek mondakincsében,

„E roppant gazdag, ősi, civilizációtól szinte a közelmúltig érintetlen folklórányagban a magyarság kultúrájának – történelmének, néprajzának, hitvilágának – forrásvidékét sejtethetjük – olvashatjuk a fülszövegben. – Ezért is van helye éppen ebben a környezetben néhány közismert, illetve kevésbé ismert magyar regének és mondának is.”

Külön érdekessége a válogatásnak, hogy a szokásostól eltérően a gyűjtemény nemcsak a földolgozatlan népregei-mondai anyagot tartalmazza, hanem a művészileg földolgozott „eposzok”, elbeszélő költemények részleteit is. S nemcsak a finnek híres *Kalevaláját* s az észtek *Kalevipoegjét*, de példának okáért Arany János nevezetes *Rege a csodaszarvasról* című költeményét is, mi több, Tinódi krónikáját Tar Lőrinc pokoljárásáról s a Semptei és a Szendrei Névtelen műveit, *Az Béla királyról való és az Bankó leányáról szép históriát*, illetve a mifelénk is jól ismert, még szlovák változatban is elterjedt Szilágyi Mihály és Hagymási László históriáját.

Az eddig elmondottakból látható, hogy a volt Szovjetunió népeinek irodalma nem nemzeti irodalom, hanem világirodalom. Egyesek szerint hetvenhét, mások szerint több mint száz nép szellemi kincsét őrzik e roppant birodalom könyvtárai, múzeumai, hangversenytermei. Szédületes belegondolni is. S mindebből a kincsből mit ismer a világ? S nemcsak az átlagolvasó, hanem még a tájékozottabb irodalmár is! Hisz e népek túlnyomó többségének irodalma túl esik nemcsak a goethei „virágirodalom” s babitsi „európai irodalom” fogalmán (ezekbe még a nagy ázsiai, afrikai irodalmak is csak ritkán fértek bele), hanem még a tágabban értelmezett világirodalmi műveltségen is.

Pedig gondoljunk csak bele, mi minden fér e fogalomba! Belefér például okáért az éppen ezer esztendővel ezelőtt élt Firdauszi, „a perzsatadzsik Homérosz” *Sahnáméja* (Királyok Könyve) ugyanúgy, mint az ugyancsak perzsa nyelven író, de valójában azerbajdzsán születésű Nizámi, belefér az üzbég-török Nevái (*Ferhád és Sírín* című műve olvasható magyarul és szlovákul is, kalandos életéről pedig a kortárs Ajbek írt kitűnő regényt *Rózsáskert dalosa* címen). S belefér Sota Rusztaveli, a XII. században élt híres grúz költő is, akinek remek költeményét, *A tigrisbőrös lovagot* Weöres Sándor fordította magyarra, s amelyhez Zichy Mihály készített pompás illusztrációkat jó száz évvel ezelőtt.

De ki győzné sok száz nép sok száz remekének akárcsak a címét is fölsofolni. Próbáljunk meg inkább hosszmeteszett helyett kereszmeteszetében végigjárni egy érdekes utat. A sok száz remekmüből kiválasztani kettőt-hármat, s rajtuk keresztül bemutatni a „sokágú síp” irodalmának nemcsak földrajzi, hanem „irodalomtörténeti” ívét is. Eddigi szemelgetésünkkel voltaképpen meg

is kezdtük a kísérletet: *A Szarvasfiúról* szóló Iszkander-történet ősi legenda modern földolgozása, a *Szaszuni Dávid* története pedig egy hősi ének ifjúságnak átdolgozott prózai változata volt – két lehetőség a rengeteg közül. Most e rengetegből próbáljunk elindulni egyetlen úton!

A kiindulópont: *A finnugor és szamojéd (uráli) regék és mondák*. Itt valóban a legősebb irodalmi kincset érthetjük még mindig utol. A *Kalevipoeg*, a *Kalevala* ihletése nyomán, egyetlen mű keretében igyekeznek földolgozni egyetlen nép, az észtek mondakincsét. Lehet valami jelképes abban, hogy a *Kalevala* jubileumának évében jelent meg az Európánál a finn eposz testvér-darabja, a *Kalevipoeg*. Nem az első magyarítása ez a híres költeménynek, hisz majd hatvan éve lefordította már Bán Aladár is. Ám ami igaz, az igaz, a hat évtizedes fordítás fölött ugyancsak eljárt az idő, hiszen:

„*A formát tekintve (...) nem volt szerencsés a páros rímek alkalmazása, amelyek nyilván az eredeti bőséges alliterációt voltak hivatottak pótolni. Így a Kalevipoeg formailag nem a vele lényegében azonos verselésű Kalevalához hasonlít, hanem sokkal inkább mondjuk Arany János Keveházájához, ami lényeges hangulati különbséget okoz.*”

Így Bereczki Gábor, a kiváló finnugrista. Nos, az új fordítás, Rab Zsuzsa remekbe sikerült munkája valóban szerencsésen korrigálja az előbbi félreértéseit, s higgyünk a szakembereknek: maximális hűséggel igyekeznek visszaadni az eredeti páratlan szépségű alliterációit.

A *Kalevipoeg* összeállítója, Reinhold Kreutzwald, Lönnrot nyomán indult el föl kutatni az észtek népi mondakincsét, s a *Kalevala* példájára állította össze hősenekét. Csak tünődhetünk, hogy ez a csodaszámba menő huszárvágás miért nem sikerült (miért nem sikerülhetett) már a XIX. században a magyaroknak, még Arany Jánosnak sem. De hogyan sikerülhetett a finneknek, az észteknek, s még száz évvel később is, a XX. század kellős közepén a mordvinoknak? Mert a finnugor népek harmadik eposza ugyancsak megjelent már magyar nyelven. Ez a *Szójazsar*.

A *Szójazsar* első verziója először 1960-ban látott napvilágot, a végleges változat pedig csak 1973-ban, s oroszul is csupán 1976-ban jelent meg először. Mi, magyarok Bede Anna kitűnő tolmácsolásában olvashatjuk az eposzt.

„*Bármennyire is korszerűtlen műfajnak mondják az eposzt a világirodalomban, s bármilyen mértékben érvényesül is a hiperkritikus szemlélet az eposszal, mint a népköltészet és a műköltészet ötvözetével szemben, a huszadik században öntudatosodó, önmagukat felfedező kisebb etnikumok, nemzetiségek-népek esetében szerepük mégis ugyanaz, mint száz vagy több száz évvel ezelőtt más nagy – nagyobb népek-nemzetek életében volt (gondoljunk itt az Igor-énekekre, a Roland-énekekre vagy a Nibelung-énekekre)*” – írja Domokos Péter.

Úgy tűnik, valóban ez az igazság. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika kis népei most gyűjtik össze epikus költészetüket, s a *Kalevala* mintájára egyre-másra születnek az „eposzok”. A mongol *Geszer kán* prózai változatát, a burját *Iren-sejt*, a kirgiz *Manaszt* vagy a mandika *Szungyata*, az orosz *lán fiát* már magyarul is olvashatjuk, a kaukázusi *Nart eposzt*, a jakut *Njurgan Booturt*, az üz-bég *Alpamist* vagy a baskir *Akbuzát-éneket* pedig szlovákul, teljes terjedelmében vagy csak rövidített, olykor átdolgozott kiadásban.

Számunkra természetesen a finnugor népek dalai, mondái, eposzai érdekesebb különösképpen, így a *Szjajzsar* is. Ez az eposz nem primer mondakincs, mint az *Uráli regék és mondák*, nem modern transzpozíció, mint *A Szarvasfiú*, de nem is az, ami a *Kalevala* vagy a *Kalevipoeg*. A *Szjajzsart* (igaz, hogy Lönnrot meg Kreutzwald szellemében) a huszadik század közepe táján gyűjtötték, s az összegyűjtött kincsből gyúrták ma eposszá vagy inkább elbeszélő költeménnyé, az Arany János-i értelemben. Ami persze lehet diszkutabilis, vitatják is értékét s egyáltalán lehetségeségét, ám mindenképpen egy lehetőség, mi több, megvalósított lehetőség.

S akkor még mindig nem jutottunk a végére a keresztmetszet-kísérletünknek. Mert van természetesen még egy további lehetőség is. A Sesztalové!

A Sesztalov-kötet még azok számára is meglepetés, akik olvasták az író *Kék vándorutak* és az *Amikor a nap ringatott* című regényeit s a *Medvéékben* napvilágot látott verseit. Mi tagadás, sokan úgy véltük, hogy a kitüntetett érdeklődés Sesztalov esetében elsősorban az egzotikumnak szól, a vogul rokonság egzotikumának, különösen mivel. De azt még mi is túlzásnak tartottuk, hogy „*Juvan Sesztalov vogul költő ma a volt Szovjetunió legrangosabb, legnépszerűbb s világszerte ismert költőinek egyike. Költeményeiből Európában soha nem hallott zene árad. Poémái, bővölői, átkai, fohásza – varázserejű sámánénekek*”.

Pedig ez az igazság. Félig epikai-önéletrajzi prózái, legalábbis számomra, nem tudták annyira bizonyítani izmos, senkihez sem hasonlító tehetségét, mint a költeményei. S íme, most azok is itt fekszenek asztalunkon. Meggyőződhetünk róla, hogy Juvan Sesztakov világirodalmi mércével mérve is jelentős költő. Hogy milyen nagy szó ez, mi tudjuk elsősorban, közép-európai kis népek, akik még egy Petőfivel, József Attilával, Holannal, Nezvállal is alig-alig tudtuk meghódítani a világirodalmat. S akkor íme, itt ez az alig ötvenesztendőses Sesztalov, egy alig pár ezres közösség lírikusa!

„*Kis nép – mondjuk pironkodva magunkról, s mondjuk a többi finnugor népről. De ez nem igaz – olvassuk a Sesztalov-kötet (címe egyébként Juliánus rám talált) válogatójának, fordítójának, Bede Annának az előszavában –, Juvan Sesztalov vogul költő nem kis nép szülte. Nem hiszem, hogy lélekszámtól függene az: kicsi-e, nagy-e egy nép. A hétezer lelkes vogulság nagy nép,*

mert évezredek rohamait kiálló, földrészek fölötti s az emberi kultúrából immár kitephetetlen, az emberi kultúrát megfrissítő nagy költészetet adott a világnak.”

Folytassuk szemlénket, mégpedig a kirgizeknél. A mai orosz irodalom világszerte legismertebb képviselői Csingiz Ajtmatov is kirgiz, ám ezúttal mégsem Ajtmatovról kívánok értekezni, hanem Ajtmatov hátországáról, arról, hogy milyen is volt az a szellemi környezet, az az irodalmi, kulturális talaj, amelyben egy ilyen világirodalmi rangú nagyság felnővekedett.

Immár magyarul is olvasható, noha csak részleteiben, a kirgizek nemzeti eposza, a *Manasz* című, sok tízezer sor terjedelmű hősenek.

A belső-ázsiai hősenek, amint a *Manasz* esetében is láttuk, általában több tízezer soros „költemények”, így a modern fordítások csak részletekben tudják vállalni a rendszerint elnyúló, hosszú epizódokat újra és újra elkántáló eposzokat. Amint mondtuk, a magyar „*Manasz*” is csupán a legszebb énekeit közli az eredeti eposznak, így a hős születéséről, gyerekkoráról, Kosoj bajnokkal való találkozásáról, hadairól, Almambat vitézről és a *Manasz* haláláról szóló epizódokat. S ezek, hála a kiváló átköltésnek, híven tükrözik az egészet. Legalábbis reméljük, hogy így igaz, összevetni aligha tudjuk az eredetivel. Biztosítékunk csupán a válogató s a műfordító igényes munkája. Figyeljünk csak meg egy szép részletet *A hős halála* című epizódból:

*„Hold tüntével sötét lett,
Holott világolt fényed.
Erős, nagy kirgiz néped
Erőtlen, néma nép lett.”*

Bede Anna kitűnő fordítói munkáját dicséri e részlet szépsége mindenekelőtt. Mert a műfordító feladata aligha lehetett egyszerű, hisz „*A Manasz szépsége, értéke épp abban rejlik, hogy csodálatosan sokszínű, ékes és változatos, drága keleti szőnyeggé szövi biztos kézzel külön-külön bizarrnak ható elemekből a kirgiz nép hol véres, keserves, kegyetlen és kegyetlenkedő, hol szépségesen vigasságos múltját, csalásait és megcsalattatásait, könnyeit és tréfáit. Erőssége ezért nem meséjének fordulatosságában van, hasonlókát minden eposzban találhatunk, hanem a részletek, leírások megjelenítő erejében*”.

Ha lehet – Ajtmatovot leszámítva –, még a kirgizeknél is gazdagabb irodalma van Közép-Ázsia egyik legnagyobb népességszámú köztársaságának, Üzbegisztánnak. Az üzbégeknek ugyancsak van világirodalmi rangú eposzuk,

a címe *Alpamis*. Ezt, sajnos, csak kivonatossan van módunkban ismerni, lévén hogy se magyar, se cseh vagy szlovák fordítása nem létezik. Létezik viszont egy prózai földolgozása a Mladé letá kitűnő sorozatában, a Pradávné príbehy című edícióban, melyben az Alpamisból s általában Közép-Ázsia népi epikájából is ízelítőt kapunk.

Az elsőrangú orosz orientalista és irodalomtudós, Viktor Zsirmunskij *Az Alpamis epikus monda és az Odüsszeia* című tanulmánya a tudós *Irodalom, poétika* című, válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetében jelent meg magyarul. Ebben olvashatjuk többek között az alábbiakat:

„Mint ismeretes, Homérosz eposzai, így az *Odüsszeia* létrejöttében is lényeges, talán döntő szerepet játszottak a kis-ázsiai ión kolóniák, innen kell eredetnünk mind *Odüsszeusz* visszatérésének szűzségét, mind pedig a szűzsé kapcsolatát a közép-ázsiai *Alpamis*-mondával. Az *Odüsszeia* és az *Alpamis*, kiváltképpen ez utóbbi kungrat változata, oly közel áll egymáshoz, hogy aligha beszélhetünk a motívumok véletlen egybeeséséről: az *Alpamis* és az *Odüsszeia* minden bizonnyal az ősi mesei szűzsé egy közös »keleti« (hősi) változatára megy vissza. Az *Odüsszeia* példája megengedhetővé teszi, hogy a »Férj visszatérése« monda e keleti változatának keletkezését legalábbis a Kr. e. VII. századra tegyük (ha tekintetbe vesszük, hogy az *Odüsszeia* Kr. e. 600-ban már elnyerte végleges formáját). A monda elterjedésének útvonalai Elő- és Kis-Ázsia történetének ebben az archaikus periódusában egyelőre tisztázásra várnak, ám egyéb analóg tények fényében az *Odüsszeia* és az *Alpamis* hasonlósága felveti az antik és a közép-ázsiai kultúrák közötti ősi kapcsolatokat, pontosabban a görög kultúrára gyakorolt hatás kérdését.”

Ám az üzbégeknek, ellentétben a kirgizekkel, nemcsak hősi eposzuk van, hanem nagy romantikus műeposzuk is, nevezetesen Nevái: *Ferhád és Sirin* című, ugyancsak világirodalmi rangú alkotása. Ezt Brodszky Erzsébet fordította magyarra s a Magyar Helikon jelentette meg még 1974-ben, a töle megszokott pompás kivitelezésben.

„Nevái (1441–1501) neve elválaszthatatlanul összeforrott Nizámi, a pontosan három évszázaddal előtte élt (1141–1203) nagy iráni költő nevével, legszebb műve, a *Ferhád és Sirin* pedig annak Khoszrou és Sirinjével” – olvashatjuk a magyar kiadás utószavában, Brodszky Erzsébet tollából. „Két csúcs – két igazgyöngy Kelet költészetében, egyforma fénnel csillogó. Ám közös összforrásuk még mélyebbről buzogott fel, még távolabbi idők homályában eredt. A szépséges Sirin neve régi bizánci, szíriai és arab krónikákban szerepel. II. Khoszrou Parviz iráni sah felesége volt. A szerelmükről szóló legenda feltehetően már az arab hódítás előtt szárnyra kelt a nép körében, és valamilyen formában bekerült a szászánidák krónikájába. Firdauszi ezt a hivatalos verziót

vehette át és dolgozta fel a Királyok Könyvében. Nizámi inkább a nagy bőségben keringő népi legendákból merített.”

Azért idéztük épp ezt a passzust Nevái művével kapcsolatban, mert az előbb említett Alpamis–Odüsszeia párhuzam után egy újabb példa ez arra, hogyan vándorol a világirodalomban egy-egy ilyen ősi téma. Köztudott, noha kevésbé ismert dolog, hogy példának okáért a *Trisztán és Izolda* című históriának is megvan a keleti változata. A perzsa Gurgáni *Vísz és Rámin* című romantikus eposzát, amelyet ugyancsak megemlíthetünk Nevái ősei között, a prágai Odeon kiadó jelentette meg kitűnő cseh fordításban. S maga a *Fernád és Sirin*-motívum is tovább él, Nevái után is, nemcsak Kelet, hanem Nyugat irodalmában is: századunk kiváló török költője, Nazim Hikmet például ugyanezt a történetet dolgozta föl *Legenda a szerelemről* című drámájában, a Hikmet-darabból pedig a csehek készíttettek kitűnő filmet néhány évtizeddel ezelőtt. S épp Brodszky Erzsébet említi, hogy még a mi Jókaink is szakított egyet ezekből a virágokból, és nyújtotta át azt az olvasóknak *Sirin* című elbeszélésében.

„Értelem nyitója, hadd dicsérjelek!
Értelem-nyitáshoz értő hadd legyenek!
Mutasd meg szememnek, hol van a lakat
S kulcsá tedd a zárhoz irónádat!
Kincstár ajtaját ha megnyitottam én,
Amit szívem áhít, hadd legyen enyém!
Aranyat, ezüstöt csillogtass nekem,
Tekintetemet ha bárhová vetem!
Gyűjtéshez a kedvem egyre gyarapítsd.
S kedvre hogyha leltem, kezemet segítsd.”

E pár sort a „Magyar Nevái”-ból idéztük ízelítőül, Brodszky Erzsébet fordításából. E fordítás hitelességét megkérdőjelezte a szakkritika, ám a mi véleményünk az, hogy inkább legyen egy fordítás hűtlen az eredetihez, ám élvezhető-olvasható a fordítás nyelvén is, mint csupán néhány tucat szakmabeli vagy ingyenc számára hozzáférhető műhelymunka.

Ilyen például századunk egyik legjelentősebb üzbég írójának, Ajbeknek a regénye, a *Rózsakert dalosa*.

„Herát zsi bongó piaca, majolikadíszes mecsetek hűvös csarnokai, poros, szikkadt puszták, virágpompás kertek árnyas sétányai, dús lakomák, dohos erődök, katonai táborok és sziporkázóan szellemes összejövetelek színterén kísérik végig Alisir Neváit, a költőt, és államférfit, Mátyás királyunk és Ret-

tegett Iván kortársát gazdag életútján” – írja Köhalmi Katalin a regényről. S így folytatja:

„Ez a mesés, színes és bonyolult keleti csodavilág, amit Ajbek üzbég író tolla varázsolt elénk, nem kitalált történet elképzelt helyszínen, hanem hiteles történelmi leírásokon alapuló, valóban élt személyeket és megtörtént eseményeket megelevenítő történelmi regény. A mai olvasó számára az teszi regényessé, valószínűtlenné, hogy csak alig, csak hézagosan ismert történelmi, társadalmi háttere.”

A kirgizek, üzbégek szomszédai Közép-Ázsiában a tádzsikok. Az a különbség közöttük, hogy amíg azok türk népek, a tádzsikok az irániakkal rokon indoeurópaiak. Évszázadokon át közös volt a nyelvük és irodalmuk is. Így például az irodalomtörténet ugyanúgy tádzsik klasszikusnak tartja Firdauszit, Omar Khájjámot, Szádit vagy Háfizt, mint perzsának. S ugyanúgy két népek (tehát a tádzsiknak is) s két irodalomnak világirodalmi rangú alkotója *Gurgáni*, a *Visz* és *Rámin* szerelméről szóló romantikus eposz alkotója, mint az előbb említett nagyságok.

Ki volt Gurgáni? A cseh nyelven megjelent fordítás utószava szerint életről jóformán semmit sem tudunk. Azt is csak hozzávetőlegesen, hogy kb. a XI. században élt. Megelőzte tehát nemcsak Nizámit, aki, napnál világosabb, a *Visz* és *Rámin* elolvasása után tőle tanult (s talán kölcsönözött is, akárcsak Shakespeare a forrásaiból) elsősorban, de még talán Firdauszit is. S hogy nemcsak Gurgánitól kölcsönöztek mások, hanem régi jó középkori és keleti szokás szerint ő maga is kölcsönözött másoktól, azt eposzának ugyancsak közismert „témája” bizonyítja. Mert *Visz* és *Rámin* históriája korántsem ismeretlen az európai olvasó előtt, lévén az nem más, mint a nevezetes *Trisztán és Izolda* annyiszor földolgozott története. Ami persze egyáltalán nem kell, hogy azt bizonyítsa, miszerint Gurgáni tőlünk, nyugatiaktól „csente” el a históriát, inkább az ellenkezőjére példa: arra, hogy ez a par excellence nyugatinak vélt örökzöld rege ugyancsak közismert téma volt Keleten, s el lehet-e vajon valaha is dönteni, ki kitől csente el?

Egy bizonyos: én magam nem ismerek tökéletesebb *Trisztán* és *Izolda*-feldolgozást a Gurgániénál. Nemcsak hogy remekbe szabott, a költői mesterség legnagyobb fokán megírt költemény, hanem lélektani szempontból is magasan fölülmúlja valamennyi korabeli nyugati változatot (azért mondom, hogy korabelit, mert például Thomas Mann „*Trisztánját*” lélektanilag semmiképpen sem múlhatja fölül, de még csak meg sem közelítheti, értelemszerűen), a franciát, a németet vagy a csehet is.

Most vessünk egy pillantást Közép-Ázsia népeinek legismeretlenebbjére, már ami az irodalmat illeti: a türkménekre.

„A türkmén irodalom Közép-Ázsia egyik leggazdagabb, legfejlettebb, legősibb irodalma. Ám történetének tanulmányozása komoly nehézségekbe ütközik az írott emlékek csekély száma, valamint a költők életére és műveire vonatkozó legfontosabb adatok hiánya miatt. Ez a sajnálatos helyzet a türkmén néphányatott, véres harcokkal terhes múltjának öröksége.”

Nyilván ez az oka, hogy olyan keveset tud a világ Közép-Ázsiának erről a gazdag, ősi birodalmáról. S milyen furcsa véletlene a sorsnak, hogy ami tud, azt elsősorban egy magyar tudósnak s utazónak köszönheti, akihez nekünk különösképpen sok közünk van, lévén, hogy Dunaszerdahelyen született s Pozsony bocsátotta szárnyára, mielőtt a világhírnév körülvette őt. Vámbéry Árminről beszélek természetesen. Vámbéry szegény vándordervisnek öltözve 1863-ban járt Közép-Ázsiában, s ő bányászta elő az évszázados feledés homályából (annyi más mindennel egyetemben) a legnagyobb türkmén költő, a XVIII. században élt Magtimguli Piragi hagyatékát. Ebből a gazdag hagyatékból jelentetett meg az Európa Könyvkiadó egy bő válogatást *Álmunkban múlik el* címmel, Tandori Dezső fordításában. A válogatás Kakuk Zsuzsa munkája, a nyersfordítást, az utószót és a jegyzeteket Baski Imre készítette. Az ő tanulmányából tudhatjuk, ki volt Magtimguli Piragi.

„Magtimguli megjelenése fordulópont volt a XVIII. századi türkmén irodalmi nyelv fejlődésében. Elődei, Azadit is beleértve, a nép számára érthetetlen vagy alig érthető, archaizmusokkal és arab-perzsa elemekkel teletűzdelt nyelven írtak. Ezzel szemben méltatnunk kell Magtimguli nyelvének népiességét. A szó zseniális mestere volt ő, aki sikeresen ötvözte a költői nyelv csiszoltságát a népnyelv őszerejével. A türkmén irodalmi nyelv formálásában játszott szerepe csak Nevái, Fuzuli, Dante, Puskin és Petőfi szerepéhez hasonlítható. Ezért méltán tartjuk őt a türkmén irodalom olyan klasszikus egyéniségének, aki művészete eszmei erejével és nem halványuló szépségével a ma emberéhez is szólni tud.”

Közép-Ázsia népeinek nagy része türk eredetű nép, mondtuk. A tádzsikok kivételével szinte valamennyi. A felsoroltakon kívül is van persze még jó néhány belőlük, s ezeknek – a baskíroknak, csuvasoknak, tatároknak mindegyiknek – ugyancsak jelentős, világirodalmi mércével mérhető íróik és irodalmi műveik vannak. De fontos művei vannak magának az eredeti türk népnek is – ha volt ilyen valaha is egyáltalán. E nép ősi irodalmi kincseiből válogatott egy kis kötetre valót a már többször emlegetett Képes Géza *Kőbe vésett eposzok* címmel.

„A magyarság a honfoglalást megelőző századokat azon a területen töltötte, ahol a nyugati török birodalom állt, virágzott és megdőlt – írja Képes. – A magyarok ősei a birodalom vezetésébe, ha nem is közvetlenül, de belete-

kinthettek. Megismerték és új hazájukba magukkal hozták e műveltség rögzítő jegyeit is: a rovásírásjeleket... Semmi hihetetlen nincs tehát az elmondottak alapján abban, hogy az orkhoni kőfeliratokban rögzített versekhez hasonló hősi énekek és siratók hangzottak el a honfoglalás előtt, alatt és után is, jó ideig a magyar fejedelmek udvarában és a nép között.”

Tiszteletet, mi több, csodálatot kiváltó szívóssággal faggatja immár több évtizede a kitűnő költő műfordító a magyar ősköltészet nyomait egyrészt a finnugor népek költészetében (lásd a *Napfél és éjfé*l című antológiát), másrészt az ókori-középkori türk népek irodalmi hagyatékában. Így az Orkhon és Tola folyók mentén található feliratokban is, melyeket az előszó vallomása szerint maga Képes Géza minősített először a kutatók közül verseknek, „kőbe véssett eposzoknak”. S évtizedes munkálkodás után, íme, előttünk a teljes „trilógia”, a *Bilge kagán országlása*, a *Kül Tegin hősi tettei* és a *Bölcs Tongukok* című hősi énekek, a magyar műfordítás-irodalom újabb nagy fegyverténye. Elegendő beleolvasni a *Kül Tegin siratása* című részbe, hogy erről bárkit meggyőzzünk:

„De öcsém, Kül Tegin / nincs már köztünk! / Én Bilge kagán / gyászba borulva / sírok, kesergek. / Szemem szemlél szemetlen, / értő értelmem értetlen / ámul, / imígy kesergek. / Ég rendel üdőt, / ember-fiát mind halálnak teremté – / kinban kesergek. / Szemem könny marja, / zsigerem sóhaj tépi, / mindétig kesergek, / küszködve kesergek. / A két sád s velünk, im / ifjabb véreim, / fiaim, vezéreim s népem is / tönkre sírják szemük, szemöldjük – Úgy kesergek.”

Mondottuk, hogy Képes Géza a magyar őstörténet s ősköltészet nyomait keresi az Orkhon és a Tola folyók mentén, ugyanúgy, mint a vogulok vagy az osztjákok földjén, s szívós munkájában egyre több társra talál, a „kettős honfoglalás” elméletét megfogalmazó régésztől, László Gyulától kezdve az orientalisztika olyan kiváló művelőjéig, mint Lőrincz L. László. E megszállott kutatók és műfordítók munkássága nyomán egyre messzebbre, egyre mélyebbre pillanthatunk őseink életébe s költészetébe. Mert:

„A mongol nép egy emberöltővel ezelőtt szinte teljességgel azt a nomád életmódot folytatta, mint a honfoglaló magyarok egy ezredéve” – írja Képes, s ezzel máris olyan dimenziókat nyit meg képzeletünk előtt a magyar ősköltészet-kutatást illetően, amibe szinte beleszédülünk, és sehogy sem tudjuk megérteni, hogy erre az evidenciára voltaképpen miért csak most jöttünk rá? Nem a mi feladatunk elemezni e kérdést, itt most csak regisztrálhatjuk a dolgokat, s fejet hajthatunk Képes Géza és társai előtt: a *Kőbe véssett eposzok*, a *Napfél és éjfé*l, az *Először magyarul*, a *Fordított világ* és az *Aranykert* című antológiákhoz hasonlóan, klasszikus műfordítói teljesítmény.

Eddigi portyázásainkon a volt Szovjetunió nagyrészt közép-ázsiai s főként türk népeinek irodalmát szemléltük. E népek mindegyike a volt szovjet köz-

társaságokban élt, az oroszokhoz, ukránokhoz, észtekhez, örményekhez hasonlóan. Van azonban jó pár, történelmileg, irodalmilag egyaránt jelentős nép a volt Szovjetunió területén ezeken kívül is. Most csupán hármat veszünk közelebből szemügyre egy-egy világirodalmilag is jelentős, élő képviselőjükön keresztül. A volgai népekről lesz szó, a tatárokról, csuvasokról, baskirokról.

Valljuk be őszintén, ezekről is vajmi keveset tudunk. Noha rokon népek, ahogy a fáma tartja. Kezdjük a tatárokkal. A tatároknak nemcsak nagy birodalmuk volt egykor, hanem nagy irodalmuk is. Ez, ellentétben a birodalommal, máig létezik, hisz az irodalmat nem lehet birodalmak példájára eltiporni, megsemmisíteni. A tatároknak már a XIII. században, tehát a tatárjárás századában volt jelentős műeposzuk, s a XX. századnak is volt egy világhírű tatár költője, Musza Dzsailil, aki a fasizmus áldozata lett. Mi most mégis egy aránylag kevésbé ismert prózaíróra hívnánk fel e figyelmet, lévén, hogy a mai magyar olvasó számára ez a legelérhetőbb. Nevezetesen Gomer Besirov *Szülföldem* című, önéletrajzi ihletésű regényéről beszélek, amely 1968-ban jelent meg Kazanyban (Besirov 1901-ben született), s magyarul 1982-ben látott napvilágot Füzesi Gyula fordításában. Önéletrajz és szociográfia az októberi forradalom előtti, furcsa, kissé egzotikus muzulmán világról egy fogékony kisgyerek szemszögéből. Külön színt jelentenek a szöveghez illeszkedő népdalrészletek, amelyekkel a szerző – aki hivatásszerűen foglalkozik a népdalgyűjtéssel is – azt kívánta érzékeltetni, milyen szorosan átszötte hajdani életüket a népköltészet.

Valódi irodalmi csemege tehát Besirov könyve, ingyenceknek való irodalmi (s nemcsak irodalmi) falat, ugyanúgy, mint a mifelénk ugyancsak ismeretlen, noha szintén világhírű baskír szerző, az 1919-ben született Mosztaj Kerim 1979-ben írott s magyarul két évvel később megjelent önéletrajzi ihletésű regénye, a *Végtelen gyerekkor*. Mint a címből is kítűnik, ez is a gyerekkorról, ám egy egész világkorszakkal későbbi korról szól, nevezetesen a forradalom utáni Baskíriáról s a nagy honvédő háborúról.

Végül vessünk egy pillantást a harmadik volgai nép ugyancsak világhírű költőjére, a még Kerimnél is egy nemzedékkel fiatalabb, 1934-ben született csuvas költőre, Gennadij Ajgira. A Magvető Kiadónál látott napvilágot egy kitűnő verseskönyve *A sámán fia* címmel, Ladányi Mihály, Oravecz Imre, Petri György és Rab Zsuzsa fordításában. Idézzünk belőle egy részletet, melyben a költő anyjával kapcsolatban írja:

„Apja volt a falu utolsó sámánja. Anyám, a jog szerinti utód, jól ismerte a pogány szertartásokat. Ő – és húga – sok varázsigét, imát és ráolvasó mondókát tudott, s kérésemre, munka közben gyakran idézte őket.”

(1982–83)

A kazahok

A volt szovjet birodalom öt közép-ázsiai köztársasága közül egyben (Tádzsikisztán) iráni, négyben pedig türk nyelvű népek élnek. A négy közül a legnagyobb s irodalmilag-történelmileg is legjelentősebb üzbégekkel s a kevésbé jelentős türkménekkkel külön foglalkozunk, szemlénket a másik kettővel, az egymáshoz leginkább közel álló s olykor egy-egy történelmi korszakban egymást keresztező kazah és kirgiz irodalommal szeretnénk kezdeni.

Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy e népeknek, mármint a türköknek általában, rendkívül gazdag a (főleg szóbeli hagyomány által terjedt) népköltészetük. Ezen belül is elsőrendű fontosságú az ún. „belső-ázsiai hősének”. (Erről kiváló kismonográfiát jelentetett meg a Gyorsuló idő sorozatban Lőrincz László.)

„Bennünket, magyarokat különösen közelről érint Belső-Ázsia kultúrája, hiszen honfoglaló őseink is részesei voltak, s egészen biztosan ugyanazokat a szellemi javakat mondhatták magukénak, mint Belső-Ázsia pásztornépei” – írta Lőrincz. Nos, Közép- vagy Belső-Ázsia valamennyi népének van hősenéke, némelyiknek több is, s külön érdekesség, hogy egy-egy eposz nemcsak egyetlen népnek a tulajdona, hanem többnek, olykor akár egy tucatnak is, s ami természetes, nem egyszerű átvételtől van szó, hanem arról, hogy egy-egy téma különböző változatokban terjedt el náluk, ahogy már az általában a népköltészetben szokás.

Vessünk egy pillantást például egy ilyen belső-ázsiai hőséneknek mondjuk a kezdetére:

*„Haj...hajh!
Előidők regéje,
Atyáink ajkán eredett,
Régiek regéje
Régmúlt korokban eredett.
Fele hazug, fele igaz,
Feleim szíve szerint
Tinéktek mostan dalolok.
Fele hazug, fele igaz.*

*Feleim szíve szerint,
Kék fürtös férfi szerint
Kérésökre im szólok.”*

A kazahoknak, a többi belső-ázsiai néphez hasonlatosan, ugyancsak gazdag a költészetük. Különösen a hőségeket voltak náluk is divatban, s talán nem túlzás, ha megkockáztatjuk a föltevést, hogy a türk népek szinte valamennyi eposzának megvan a kazah változata. Így például a **Kör-Oglur**ról, az **Alpamis**ről, a **Manasz**ról, az **Oguz kagán**ról vagy a **Dede Korkut**ról szóló hőségeknél. De van eredeti kazah eposz is, a *Koblandy*. Ezt mi is megismerhettük, mégpedig a Mladé letá könyvkiadó kiváló Pradávné príbehy (Ősrégi történetek) sorozatában megjelent, többé-kevésbé hű prózai változatát. A Koblandy is egy, a Manaszhoz, Alpamishoz hasonlatos, bátor kipcásák vitézről szól. Márpedig köztudott, hogy a kipcásák nem mások, mint a kunok, következésképpen a palócok ősei.

„A mai kipcásák-török népek ősei a mongol hódítással kapcsolatos hatalmas népmozgások során sodródtak nyugatra, s a 13–15. században alakultak külön népekké. A kipcásák-törökségnek egy régebbi ága azonban már a 9. században feltűnt a történelemben. A bizánci, szláv és mohamedán források kumánnak, polovecnek, kanglinak, »sárgának« vagy egyszerűen kipcásának nevezik őket. E kipcásák törzsek a 11. századtól a mongol hódításig több földrajzi csoportra oszló, hatalmas törzsszövetséget alkottak a Volgától az Al-Dunáig. Közéjük tartoztak a magyar történelemben oly jelentős szerepet játszó besenyők és kunok is. A mongolok csapásai alatt hatalmuk összeomlott, de a maradék népek, újabb kipcásák elemekkel feltöltve szétszóródtak Dél-Oroszországban, s benépesítették a Krím félszigetet” – írja Kakuk Zsuzsa az *Örök kőbe vésve* című, a régi török népek irodalmának kistükrét tartalmazó antológiában. Ezek közé a maradék népek közé tartoznak a kazahok is.

A 19. század irodalma a közép-ázsiai népeknél általában a hanyatlás jeleit mutatja. Van azonban kivétel is, főleg a század vége felé. Ilyen kivétel épp a kazah **Abaj Kunanbajev** esete.

Kunanbajev 1845-ben született. A mi Petőfinkhez hasonló szerepet játszott a korabeli kazah és általában a közép-ázsiai népek irodalmában. S nemcsak mint költő, hanem, megint csak Petőfihez hasonlatosan, mint polgár is. Valóságos legendák fonják körül az ő emlékét is, s e legendák kicsúcsosodása a 20. század legjelentősebb kazah regénye, **Muhtar Auev** *Abaj. Egy költő útja* című alkotása. Erről alább lesz szó, most egy másik kazah költőt idézünk, a Kunanbajevnél nem kevésbé legendás **Dzsambul Dzsabájevet**, aki alig egy évvel született Kunanbajev után, ám kilencvenkilenc évet élt, 1945-ben hunyt el, negyven esztendővel amaz után, így életművének súlya ugyancsak átnyúlik a 20. századba, a kazah irodalom „szovjet” korszakába.

„Apám szegény kazah nomád volt – most is előttem áll foltos, szakadozott kaftánjában. Körös-körül, ameddig a szem ellát, de még tovább is, kopár, kopasz pusztaság. Gyerekkoromban zöld mezőt, virágos kertet, vizesárkot soha nem láttam. A pusztta volt a szülőföldem, a hazám. Körülöttem mindenki vándorolt, és állattartásból élt. Kazahok és kirgizek ez idő tájt ellenségekként álltak egymással szemközt. Mondják, hogy apám, Dzabáj a csatározásokban vakmerő dzsigit volt. Jurtában nőttem fel. Engem is, mint minden kazah gyereket, bölcsőben vittek szállásról szállásra” – írja *Egy akin élete* című önéletrajzában, amely Képes Géza szerint „egyedül áll a világirodalomban – hol van még egy népi énekes, aki – mivel írni nem tudott – tollba mondta volna életét? Mert Dzsambul ezt tette”.

S nem csak ezt tette, természetesen. Már 16 éves korától költött dalokat, mint népi költő (akin). Legtöbb versét dombrakisérettel, improvizálva alkotta. Sokféle formát és műfajt alkalmazott. Átvette az akinok hagyományos előadásmódját és formáit, ugyanakkor új műfajokkal – a versben elmondott beszédekkel, a néphez intézett, dalban elmondott felhívásokkal – is gazdagította népe költészetét. A honvédő háború idején szenvedélyes hangú versekben ítélte el a fasiszták embertelenségét, és helytállásra buzdította népét. Ilyen verse a *Fiam halálára*:

„*En fiam, szép fiam!
Vajon kinek nem szörnyű
a vadul vijjgó vihar?
Tövestül tépi ki a topolyát a hegyen,
fenekestül forgatja fel a tengert.
Csak a szikár szikla néz
farkasszemet vele:
neki a féktelen fürgeteg is
csak olyan játék fele...
ó fiam, hős fiam!
Hazáért haltál, mint annyian.
Öreg Dzsambul megríkatja a dombrát –
ő maga nem sír. Áldásom adom rád.*”

Dzsambul Dzsabájevvel, mint mondtuk, átléptünk a 20. századba, a kazah irodalom új korszakába. Ennek a korszaknak, az immár századik éve felé haladó Dzsambul mellett, az 1897-ben született s 1961-ben elhunyt próza- és drámaíró, irodalomtörténész, műfordító és néprajztudós, Auezov a legnagyobb alakja. Ő maga is nomád szülők gyermeke volt. A 20-as évektől kezdve több mint húsz drámát (legismertebbek az *Enliki-Kebek*, *A határon* és a *Kőtollak*) és számtalan realista elbeszélést írt. Legjelentősebb munkája azonban, amint már említettük, a Kunanbajevről szóló regényciklusa. Első része,

az Abaj 1942–47 között készült, folytatása, az *Egy költő útja* 1952–56 között. A néprajzilag is érdekes regényfolyam Kunanbajev útját írja le a feudális-nemzeti küzdelmek és osztályharcok tükrében. A számos nyelvre lefordított mű epikus sodrású, nyelvezete színes és népi hangvételű. Magyarra is lefordították, s olvasható szlovákul is.

A 20. század jelentős kazah írói közül megemlíthetjük még a sokoldalú **Szaken Szejfullin** (1894–1939) költőt, próza- és drámaíró, a legújabb nemzedékekből pedig az 1920-ban született **Dzsuban Muldagalijevet**, valamint az 1936-ban született **Olzsasz Szulejment**. Az előbbinek szlovákul jelent meg egy válogatott verseket tartalmazó kötete, Szulejmen verseit pedig az Európa Könyvkiadó jelentette meg Rab Zsuzsa fordításában. Ő írja a költőről a magyar gyűjtemény utószavában:

„Alig ismerek költőt, akinél ilyen harmóniában simulna össze a tradíció a legmodernebb hangvétellel. Nyelvanyaga, mondandója népének életéből, történelméből bomlik ki, de ezt a nyersanyagot úgy munkálta meg, hogy egyetlen versét sem lehet összetéveszteni máséval. Ha létezik »hagyományos modernség«, akkor ennek ő az úttörője is, követője is a mai költészetben. Akár Ajtmatov a prózában.”

Arról csak töprenghetünk, tehetjük mindehhez hozzá, pozitívumként vagy negatívumként könyvelhetjük-e el, hogy Szulejmen, egyébként ugyanúgy, ahogy Ajtmatov is, újabban oroszul írja műveit. „*Egy idegen nyelv* – írja Rab Zsuzsa ennek ürügyén – *meghódításra váró, végtelen terület, szabadon kalandozhat benne az új kifejezési formát teremtő fantázia, persze, csak akkor, ha olyan alaposan ismeri árnyalatait, mint Szulejmen.*”

De ha nem? Akkor persze beolvad a nagy orosz tengerbe, ahogy annyi társa és elődje. Egy példa Szulejmen költészetére:

*„Haj, micsoda asszony az!
Ott hever hanyatt
forrás mellett, porlepte
almadomb alatt.
Gyűrt lucernás, dongók, méztől részegek.
Alvó melle dombján napfényfolt rezeg.
Vizesárok partján arra léptetek.
Hajfonata kígyó, fűben tekereg!
Öreg lovam félrenéz
nagy szemérmesen.
Két tenyérnyi fényfolt vakítja szemem.”*

A kirgizek

A volt szovjet irodalom világszerte legismertebb képviselője a kirgiz származású **Csingiz Ajtmatov**. S ez a tény elég sokat kell, hogy mondjon számunkra, tudniillik hogy miért is érdemes, túl a napi politikai aktualitáson, foglalkozni e kis népekkel. Azt csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Ajtmatov jelentős szerepet vállalt a „szovjet” kultúra megújításában, s egy ideig, tudomásunk szerint, a volt Szovjetunió luxemburgi nagykövetének tisztét is viselte. S aligha véletlen, hogy a különben gazdag s napról napra eddig asztalfiókokban rejlő művekkel gazdagodott orosz próza mégis egy kirgiz műveiben érte el a legmagasabb csúcsoakat. Ám mielőtt részletesebben is szemügyre vennénk e teljesítményt, vizsgáljuk meg azt a háttérterületet, azt a történelmi-társadalmi és kulturális talajt, amelyben egy ilyen világirodalmi rangú nagyság felnevelkedhetett. Olvasható ugyanis immár magyarul is, noha csak részleteiben, a kirgizek nemzeti eposza, a *Manasz*.

„Bár a török nyelvű népek nagy eposzi hagyományokkal rendelkeznek, a kazahok, az üzbégek, türkmének lantosai hosszú estéken át énekelnek Alpamisról, Körogluról, Er Töstükről, Maaden Karáról és a többi nevezetes vitézről, egyik eposz sem őriz annyi történelmi nevet, hivatkozást, mint a Manasz” – írja Köhalmi Katalin, az eposz magyar kiadásának (a fordítás Bede Anna kitűnő munkája) utószavában.

Tudnunk kell persze, hogy a belső-ázsiai hősénekek általában több tízezer soros „költemények”, így a modern fordítások csak részleteit közlik a rendszerint elnyúló, hosszú epizódokat újra meg újra elismétlő (hiszen szájhagyomány útján terjedő) eposzoknak. A Manasznak is csak a legszebb epizódjait közli a magyarítás, így a hős születéséről, gyerekkoráról, hadairól és haláláról szóló énekeket. Ám ezek, mint cseppben a tenger, híven tükrözik az egészet, hiszen a Manasz szépsége abban rejlik, hogy csodálatosan sokszínű, ékes és változatos, drága keleti szőnyeggé szövi biztos kézzel a külön-külön bizarrnak ható elemekből a kirgiz nép hol véres, hol keserves, kegyetlen és kegyetlenkedő, hol szépségesen vigasságos múltját, csalásait és megcsalattatásait, könnyeit és tréfáit. Erőssége ezért nem meséjének fordulatosságában van, hanem a részletek, leírások megjelenítő erejében.

Azt persze, hogy e részletek mennyire híven tükrözik az egészet, nincs módunk megítélni, hisz aligha tudnánk azt összevetni az eredetivel. Biztosítékunk csupán a válogató és műfordító igényes munkája lehet. Figyeljünk csak meg egy szép részletet *A hős halála* című epizódból:

„Hold tüntével sötét lett,
Holott világolt fényed.
Erős, nagy kirgiz néped
Erőtlen, néma nép lett.”

Azt kell mindehhez hozzátennünk, hogy a kirgizeknek, hasonlóan Bel-ső-Ázsia többi nomád népéhez, egészen a 20. századig nem volt írásbeliségük. Így hát énekeik, a Manaszhoz hasonlóan, szájhagyomány útján terjedtek, s ebből adódik természetzerűen az is, hogy ahány énekes, annyiféle változat. Mindez persze mit sem változtat az énekek szépségén, gazdagságán, sőt.

A kirgiz irodalom korántsem volt olyan jelentős a 19. században, mint a kazah, noha itt is voltak Abajhoz, Dzsambulhoz hasonló népi énekesek. Mindenekelőtt az 1860 és 1942 között élt **Togolok Mondo** és az 1864-től 1933-ig élt **Toktogul Szatilganov**. A *Kadej kán* című népi eposz egyik változatát Toktogul mondotta tollba. De eredeti költőként is jelentőset alkotott. Közmondásként élt a kirgizeknél, hogy „Ha már költő, legyen Toktogul”. 18 évi szibériai kényszermunka után hazaszökött, és megérte, sok versében meg is énekelte a „győztes forradalmat”.

A 20. század a kirgiz irodalomban is a nagy föllendülés korszaka. A jelentősebb alkotók közül megemlítendő az 1904-ben született **Aali Tokombajev**, az 1912-ben született **Tugelbaj Szidikbekov** s **Naszirdin Bajtemirov** (1916). Tokombajev kétrészes verses regényt írt *Véres évek*, illetve *Hajnal előtt* címmel. Szidikbekov legismertebb regénye a *Napjaink emberei*, Bajtemirov pedig a *Zsildizkan* című regényével aratott sikert.

Mindez azonban csak az előjáték. Századunk legismertebb kirgiz s talán legismertebb kortárs „szovjet” írója az 1928-ban született Csingiz Ajtmatov. „Századunk legszebb szerelmi története” – írta már első, 1958-ban keletkezett elbeszéléséről, a *Dzsamila szerelméről* Louis Aragon. S Ajtmatov beváltotta a hozzá fűzött korai bizalmat. Tucatnyi világhíres regény szerzője mára, amelyekből csak a legismertebbeket van módunkban itt és most felsorolni. Így az 1966-os *A versenyló halála* és az 1970-es *Fehér hajó* című kisregényeket, továbbá a „szovjet” irodalom megújulási korszakának két legismertebb műve közé tartozó, *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című, 1981-ben született regényt, valamint az 1986-os *Vesztőhelyet*.

„Ezen a vidéken keletről nyugatra és nyugatról keletre haladtak a vonatok...”

A vasútvonal két oldalán óriási pusztaságok terültek el – Szári-Özek, a Sárga Homok középvídéke.

Ezen a vidéken minden távolságot a vasútvonalhoz mértek, akár a greenwichi meridiánhoz...

A vonatok pedig keletről nyugatra haladtak, és nyugatról keletre...

Az évszázadnál hosszabb ez a nap című regényének az egyik, újra és újra visszatérő motívuma ez a pár sor. A folytatása pedig:

„És mentek tovább a vonatok, keletről nyugatra és nyugatról keletre.

A vasútvonal két oldalán pedig ezen a vidéken ugyanazok az öröktől fogva érintetlen, pusztá térségek terülnek el – Szári-Özek, a Sárga Homok középvídéke.

A Szári-Özek – 1 rakétaállomásnak akkor még híre sem volt ezen a földön. Lehet, hogy az űrhajózás leendő megteremtőinek csak a gondolataiban rajzolódtott még ki.

A vonatok pedig mentek, keletről nyugatra és nyugatról keletre...

Egy másik vissza-visszatérő motívum pedig mítoszi:

*„Fekete hegyekből ha völgybe vonulnak a nyájak,
ne keress a vásárban, Begimaj.*

*Sötétkék hegyekől ha völgybe vonulnak a nyájak,
ne várj rám a vásárban, Begimaj.*

*Nem dalolunk együtt vásársokaságban,
lovam el nem vihet, magam oda nem érek.*

*Fekete hegyekből ha völgybe vonulnak a nyájak,
sötétkék hegyekből ha völgybe vonulnak a nyájak,
ne várj rám a vásárban, Begimaj.*

Égbe szállok magam akarata szerint...

Mítoszok és mondák egyrészt, fantasztikum és sci-fi másrészt. Múlt és jövő egy világtól még ma is eldugott kis kazah faluban s közötté persze a mindenkori – jelen. Van ebben valami nagyon jelképes, hiszen valóságos egyrészt, hogy a mítoszok és mondák sehol nem élnek oly elevenen, föltehetően, mint eme világtól olyannyira távol eső közép-ázsiai vidéken, s az is köztudott, hogy épp itt készülnek tudósok, katonák és űrhajósok az űrutazásra, noha az író maga figyelmeztet rá, hogy:

„Természetesen a világunkon kívüli civilizációkkal kapcsolatos eseményeknek s mindannak, ami azokból kifolyólag történik, semmiféle reális alapjuk nincs. A valóságban sehol nem léteznek sárga homoki és nevadai rakétakilövő állomások. Az egész »kozmológiai« históriát azzal az egyetlen céllal találtam ki, hogy paradoxális és hiperbolizált formában kiélezzem a föld népét fenyegető potenciális veszélyhelyzetet.”

Ajtmatov példája egyébként újabb bizonyíték arra, hogy korunk nagy regényét nem Európában írják, hanem Japánban és Kolumbiában, Peruban és Mexikóban, s a volt Szovjetunió belől is egyre inkább előtérbe kerülnek a kis ázsiai és kaukázusi népek írói. Aligha itt a helye azonban annak, hogy magyarázatot találjunk erre a mindenképpen fölfigyeltető jelenségre. Tény, hogy ezek az eleddig ismeretlen világok, még a napi politikai aktualitásokon túl is, egyre inkább érdeklik a világot, mint a már ezerszer megírt európai históriák. Akármilyen érdekes legyen is persze egy egzotikus világ, ha nincs (jól) megírva, holt anyag. Ezért olvashatunk annyi érdektelen afrikai vagy arab regényt. Ám García Márquez vagy Ajtmatov regény-eposzai már világirodalmi remek, korunk latin-amerikai vagy közép-ázsiai Odüsszeái. Ahogy az Ajtmatov-könyv Narekaci Gergelyt idéző mottója mondja:

*„Testem helyett vegyétek ezt a könyvet,
ezt a néhány ígét lelkem helyett.”*

Az üzbégek

A volt Szovjetunió közép-ázsiai köztársaságainak legnagyobbja Üzbegisztán, közép-ázsiai irodalmainak legjelentősebbje pedig az üzbég irodalom. Szamarkand, Bukhara, Taskent – mind a mai Üzbegisztán területén van, irodalmi örökségük beletartozik az üzbégek, s következésképpen a volt Szovjetunió népeinek irodalmi örökségébe.

„A Szovjetunió népeinek népköltészete a világ leggazdagabb hőseposzgyűjteményével büszkélkedhet” – írja Viktor Zsirmunskij, a kiváló irodalomtörténész, éppen az üzbég *Alpamis* eposz és az *Odüsszeia* összehasonlító vizsgálata kapcsán.

S ezzel máris megneveztük az üzbégek első nagy irodalmi remekét, az *Alpamis* című hősi éneket, amely olyan szerepet tölt be nemcsak az üzbégek, hanem általában Közép-Ázsia török népeinek az irodalmi köztudatában, mint az *Odüsszeia* a görögöknél. Azzal a különbséggel természetesen, hogy az *Alpamis* különféle változatai a török nyelvű népek által benépesített hatalmas terület egészen elterjedtek az Altajtól Közép-Ázsián keresztül, egyrészt a Volgáig, másrészt Kis-Ázsiáig. Ez a monda e népek számos epikus mondája közül a legrégebbek egyike, ha nem éppen a legősibb.

Legismertebb változata mindenestre az üzbég változat. Szövegét a közel-múltban elhunyt nagyszerű mesemondó, **Fazil Juddasev** nyomán jegyezték föl. Magyarul, egy-két részlet kivételével, sajnos, mindmáig nem ismeretes, ám szlovákul megjelent a Mladé letá kiadó Pradávine príbehy – Ősrégi történetek sorozatában, Ján Komorovský rövidített prózai földolgozásában.

S hogy mi köze az *Odüsszeiához*? Megint csak Zsirmunskijhoz kell fordulnunk fölvilágosításért:

„Mint ismeretes, Homérosz eposzai, így az *Odüsszeia* létrejöttében is lényeges, talán döntő szerepet játszottak a kis-ázsiai ión kolóniák. Innen kell eredeztetnünk mind *Odüsszeusz* visszatérésének szüzségét, mind pedig a szüzse kapcsolatát a közép-ázsiai *Alpamis* mondával. Az *Odüsszeia* és az *Alpamis*, kiváltképp ez utóbbi kungrat változata, oly közel áll egymáshoz, hogy aligha beszélhetünk a motívumok véletlen egybeeséséről: az *Alpamis* és

az Odüsszeia minden bizonnyal egy ősi mesei szüzsé egy közös »keleti« (hősi) változatára megy vissza. Az Odüsszeia példája megengedhetővé teszi, hogy a »férj visszatérése« monda e keleti változatának keletkezését legalábbis az i. e. 7. századra tegyük (ha tekintetbe vesszük, hogy az Odüsszeia i. e. 600 körül már elnyerte végleges formáját). A monda elterjedésének útvonalai Elő- és Kis-Ázsia történetének ebben az archaikus periódusában egyelőre tisztázásra várnak, ám egyéb analóg tények fényében az Odüsszeia és az Alpamis hasonlósága felveti az antik és közép-ázsiai kultúrák közötti ősi kapcsolatok, pontosabban a görög kultúrára gyakorolt keleti hatás kérdését.”

Az üzbég népi eposz egy másik remekét ellenben kitűnő magyar tolmácsolásban ismerhettük meg, a már több ízben említett Képes Géza munkája nyomán. Az ő *Aranykert* címet viselő antológiájának üzbég ciklusában található a *Tahir és Zohra* című népi eposz, melyet a költő **Szeidi** jegyzett le a 16. században.

„Ezek a mondák – írja Képes –, melyek a népi énekmondók előadásában, századokon át kerekded eposzokká alakultak, az üzbég nép életét, mindennapi beszédét sokkal inkább alakították, mint költészeti alkotások bárhol a világon. A népi költő-énekmondók, a bahsik rendje egészen a legújabb korokig virágzott, és még az ötvenes évekből is tudunk olyan népi költőről, aki 80 000 verssort tudott emlékezetből elénekelni. Megérdemli, hogy a nevét is megemlítsük: **Iszlám Sair**, aki 1950-ben hetvennyolc éves volt már.”

„Lánya született Babahán sahnak,
jöttét már rég jövendölték annak.
Az újszülött hozott örömet, fényt,
ragyogott a selymek között gyöngyként.
Növekedett szépre, mosolygósra,
mint sugarak csókjától a rózsza.
De mit szólok rózsáról? Hisz mindet
felülmúlta szépségben e kised.”

Oly sok közép-ázsiai néppel ellentétben azonban az üzbégeknek nemcsak népeposzuk volt világirodalmi rangú, hanem volt ilyen műeposzuk is. Amiből logikusan következik, hogy volt világirodalmi rangú költőjük is. Ez pedig nem más, mint a 15. században élt nagy reneszánsz egyéniség – **Alíser Nevái**. Költő és tudós, pedagógus és államférfi. 1441-ben született s 1501-ben hunyt el Heratban, s filozófiája a középkori skolasztikusok ellen irányult. A nyugati török írók mesterükként, a perzsák méltó vetélytársukként tisztelték.

„Alíser Nevái neve ugyanúgy a költészet fogalmát jelenti az üzbégeknel, mint nálunk Petőfi vagy Arany neve” – írja Képes Géza. A már idézett Zsirmunszkij pedig *Alíser Nevái és a reneszánsz a Kelet irodalmában* címmel írt alapvető tanulmányt. Ebben olvashatjuk a következőket:

„A földi szerelemnek, mint az égi szerelem, az Isten iránti szeretet, az istenséggel való egyesülés allegóriájának elgondolása a muzulmán Keleten szorosan összefügg a szufizmus hagyományaival. Tudjuk, milyen jelentősége volt a szufizmusnak a klasszikus perzsa szerelmi líra kialakulásában, és különösen a szerelemnek abban a felfogásában, amely a *Lejla* va *Medzsun*, valamint Nevái szerelmi lírájának alapja... Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Nyugaton is: az újplatonizmus (mely szerepet játszott a szufizmus filozófiájának kiforrásában) láthatóan itt is befolyással volt a fiatal Dantére és az »édes új stílusra«, *Beatrice* szimbolikus alakjára, aki az isteni szeretet földi, emberi burokban való megtestesülését képviseli.”

„Értelem nyitója, hadd dicsérjelek!
Értelem-nyitáshoz értő hadd legyek!

*Mutasd meg szememnek, hol van a lakat,
S kulccsá tedd a zárhoz irónádamat!*

*Kincstár ajtaját ha megnyitottam én,
Amit szívem áhít, hadd legyen enyém!*

*Aranyat, ezüstöt csillogtass nekem,
Tekintetemet ha bárhová vetem!”*

Nevái hatalmas költeménye, a Dante *Divina Commediájával* vetekedő *Ferhád és Sirin* magyarul is olvasható Brodszky Erzsébet magyarításában, szlovákul pedig Ivan Mojík szólaltatta meg e remekművet.

A szépséges Sirin neve egyébként régi bizánci, szíriai és arab krónikákban szerepel. II. Khosrau Parviz iráni sah felesége volt. A szerelmükről szóló legenda már az arab hódítás előtt szárnyra kelt a nép körében. Firdauszi és Nizámi is feldolgozta, sőt még Jókai is írt elbeszélést *Shirin* címmel. Századunkban pedig Nazim Hikmet dolgozta föl a történetet *Legenda a szerelemről* című drámájában. Ennek nyomán keletkezett a hasonló című cseh film s számtalan zenés színpadi (főleg balett) változat.

A *Ferhád és Sirin* című elbeszélő költemény egyébként része csupán az *Öt könyv* címet viselő ciklusnak, melyet Nevái, ugyanúgy, mint a *Ferhád*ot is, a két évszázaddal előbb élt azerbajdzsán-perzsa klasszikus, Nizámi Öt kincs című eposzciklusa nyomán írt. A Nevái ötös ciklusa tartalmazza még az *Igazak riadalma* című erkölcsi-filozófiai tankölteményt, a *Hét bolygó* című verses novellafüzért, a *Nagy Sándor védőfala* című történeti eposzt, és a *Leila és Medzsun* című romantikus verses regényt, amelynek a *Ferhád és Sirin*hez hasonló népszerűségére és világhírnevére mi sem jellemzőbb, mint hogy még az egyébként csak nyugati világnyelvekből fordító Szabó Lőrinc is magyarázott belőle néhány gyönyörű részletet, példának okáért a híres *Leila levelét*:

*„A mindenható Teremtő nevében!
Az ő tüzetől izzik szenvedélyem!*

*Akit a vágy itat, e szörnyű szesz,
megőrül s a szerelem bűne ez.*

*A rózsá leplét miatta zilálja
úgy össze a szív félénk csalóánya.*

*Lángfalálba röpke mámorukat
miatta oltják lepkék, bogarak.*

*Gyöngyös eszméim előbb hanykolódtak,
majd rendbe, e levélbe igazodtak.*

*Én, a beteg Leilá, így értem el
a dúlt Medzsnúnt, ki távol van s közel.*

*Lelkem lehelltem e fájó írásba,
kínai rajznak ilyen a talánya.”*

Írt továbbá Nevái tudományos munkákat is, így például nyelvészeti értekezéseket *A madarak nyelvéről*, s *Két nyelv peréről*, valamint egy népszerű aforizmagyűjteményt *Szívek kedvence* címmel.

„Így hát Alíser Nevái hatalmas alakja nem elszigetelt a világirodalomban. Az üzbég irodalom megalapozójának életműve közvetlen rokonságban van a vele közös eszméket valló nyugati kortársak – a reneszánsz kor költőinek és gondolkodóinak – hatalmas eszméivel” – fejezi be Neváiról és a keleti reneszánszról írott alapvető tanulmányát Viktor Zsirmunszkij. (Válogatott tanulmányait tartalmazó *Irodalom, poétika* című kötete, melyben ez s az *Alpamis-Odüsszeia* párhuzamokat nyomozó esszé is megtalálható, a Gondolat kiadónál jelent meg 1981-ben.)

Nevái egyébként nemcsak költőként volt jelentős alakja századának, hanem, mint említettük, tudósként és államférfiként is fontos szerepet töltött be kora társadalmában. Amolyan tipikus reneszánszfigura volt, s őt is elérte anynyi nevezetes társának a sorsa: későbbi regények és filmek hőse lett.

Ilyen regény századunk egyik legjelentősebb üzbég írójának, **Ajbek**nek Neváiról szóló életrajzi regénye, amely magyarul is megjelent az Európa Kiadó jeles sorozatában (*Századok – Emberek*) *Rózsáskert dalosa* címmel.

„Herát zsi bongó piaca, majolikadíszes mecsetek hűvös csarnokai, poros, szikkadt puszták, virágpompás kertek árnyas sétányai, dús lakomák, dohos

erődök, katonai táborok és sziporkázóan szellemes összejövetelek színterén kísérik végig Aliser Nevait, a költőt és államférfit, Mátyás királyunk és Rettegett Iván kortársát, gazdag életútján” – írja Kőhalmi Katalin a regényről. S így folytatja:

„Ez a mesés, színes és bonyolult keleti csodavilág, amit Ajbek üzbég író tolla varázsolt elénk, nem kitalált történet elképzelt helyszínen, hanem hiteles történelmi leírásokon alapuló, valóban élt személyeket és megtörtént eseményeket megelevenítő történelmi regény. A mai európai olvasó számára az teszi regényessé, valószerűtlenné, hogy csak alig, csak hézagokban ismert a történelmi, társadalmi háttere.”

Az 1905-ben született Ajbek (eredeti neve Musá Tasmuhammad) egyébként nemcsak Nevái regényes életrajzának írójaként nevezetes. Pályáját szimbolista költőként kezdte, s társadalmi regénye, *Az aranyvölgy szele*, amely a háború utáni üzbég falu problémáit taglalja, ugyancsak nem mindennapi tehetségét bizonyítja.

Ajbek életművével tulajdonképpen nagyot ugrottunk az időben, a középkor-reneszánsz határvidékéről egyenesen a 20. századba, az újkorba léptünk, a szovjet-üzbég irodalom korszakába. De mi történt a közben eltelt több mint négy évszázadban? Nem sok. Az üzbég irodalom, miként az egész üzbég társadalom is, másodrangú szerepre ítéltetett a török, a perzsa, az orosz tengerben. Az egyetlen jelentős 19. századi üzbég író az 1850-ben született s 1903-ban elhunyt **Muhammad Mukimi**, akinek több jelentős verse (Petőfiéhez hasonlóan) népdallá lett; Mukimi éles szatírával bírálta kora társadalmát.

Csak századunkban kezd újra éledni az üzbég irodalom. A próza alapjait ugyanaz a **Szadriddín Ajni** rakja le, aki központi szerepet játszott az új tádzsik próza kivirágzásában. Az első jelentős modern költő pedig az 1889 és 1929 között élt **Hanza Nyijazi** volt.

Az új üzbég irodalom legjelentősebb művelője azonban az 1903-ban született **Gafur Guljam** volt. Előbb ő is versek és poémák (például a híres *Kelletről jövők*) szerzőjeként vívott ki nevet magának, szűkebb hazáján túl is visszhangzó sikert azonban prózájával aratott, mindenekelőtt a gyerekkoráról szóló, önéletrajzi ihletésű, magyarul is olvasható *A gézengúz* című kisregényével.

Neves alakjai még az elmúlt évtizedek üzbég irodalmának **Hamid Alimdzsan** (1909–1944) és **Zulfija** (1915) költők, a sok műfajú **Mirmuhszin** (1921), valamint a prózaíró **Aszkad Muhtar** és **Seraf Rasidov**.

A legújabb üzbég írók közül azonban az 1938-ban született **Timur Pulatov** tett szert világhírnévre. Csehül, szlovákul több kötete is megjelent, magyarul pedig *A bazár törzsvendége* olvasható a Magvető *Ra-Re* sorozatában. Ez utóbbi egy részletével búcsúzunk az üzbégektől:

„Csak az a baj, hogy én a szerelemben is ugyanolyan vagyok, mint a kereskedelemben, átadom magam a képzeletemnek, a fantázia eleinte teljes szenvedéllyel lök előre, úgyhogy szinte elvesztem az eszemet, de csak addig, amíg teljesen bele nem élem magamat a szerelembe, és bele nem szokok. Hogy ábrándoztam napközben, hogy vártam ezt a találkozást: elég volt kívülről ránézni a házára, gondolatban máris belehatoltam, és ott minden tetszett nekem, minden egyes talányos szöglet.”

A türkmének és a tádzsikok

„Türkménia a legpusztább terület Közép-Ázsiában. Költészete viszont egyike a legjelentősebbeknek. A türkmén népi hőskölteményekben is fontos szerepet játszik a ló” – írja e költészet kiváló magyar ismerője és fordítója, Képes Géza.

Az első jelentős türkmén költő **Indalib**. *Juszuf és Zulejka*, *Lejla és Medsun* történetét dolgozta fel ő is, mint oly sok közép-ázsiai költő, például Nizámí vagy Nevái. A 16. században élt.

Ám a türkmének világirodalmi rangú költője két századdal későbbi. A neve: **Magtinguli Piragi**. 1733-ban született s oly korban élt, amely a türkmén történelemben sem szerencsésnek, sem nyugodtnak nem mondható, mégis aranykora volt a türkmén költészetnek.

*Ej, barátok, életem
Eltelt – sírok, kornyadok.
Sírok én, mert jó eszem
– Romlásomra – elhagyott.*

*Sírok, mert ki elmegy itt,
Vissza sosem érkezik.
Gonosz sors rendelkezik,
A nép kegye megfogyott.*

*Sírok, mert gonosz szavak
Forrása oly sok ajak,
Erőszak hódít-arat,
Terjed minden ily dolog.*

*Korunkban a rossz műve
Ezer nyelven csaphat be;
Hol szívünk sok kedvese? –
Elmentek, én zokogok.*

*Ó, egyszerű kortársak,
Hódoltok a sátánnak,
Testvéreim, világnak
Futottak – mit sirattok?*

*Látod a sors játékát:
Töri bölcsek derekát,
Röggig roppantja nyakát –
Véres könnyet hullatok.*

*Magtimguli hív nemest,
Gát e föld, függöny e test,
Már semmi kínra se rest,
Sírok, mert még megvagyok.*

„Magtimguli megjelenése fordulópont a 18. századi türkmén irodalmi nyelv fejlődésében – írja verseinek magyar kiadásában Baski Imre. – A szó zseniális mestere volt ő, aki sikeresen ötvözte a költői nyelv csiszoltságát a népnyelv őszerejével. A türkmén irodalmi nyelv formálásában játszott szerepe csak Nevái, Dante, Puskin és Petőfi irodalmi szerepéhez hasonlítható.”

Magtimguli verseit magyarul 1983-ban jelentette meg az Európa Kiadó Tandori Dezső fordításában. Jegyezzük meg meg, hogy a sokáig elfelejtett költő újraélesztésében óriási szerep jutott a mi Vámbéry Árminunknak.

A türkmén irodalom korántsem oly ismert mifelénk, mint például az üzbég vagy a kirgiz. Pedig sok jelentős költője volt a későbbi korszakokban is. **Kemine** (1770–1840) például maró satírákban támadta a hatalmasokat. A 19. század legnagyobb türkmén költője, **Kadirberdi Mollanepesz** (1810–1862) pedig gyönyörű elbeszélő költeményében, a *Gelmiscsemben* arról énekel, hogyan győz a szerelem ereje a konvenciók felett.

A 20. századi türkmén irodalom megalapítója az 1894-ben született **Berdi Kerbabájev**. *A döntő lépés* című, 1940-ben keletkezett regényében a forradalom és a polgárháború türkméniai eseményeit dolgozta fel, *A fehér arany országa* (1949) a gyapottermesztésről, a *Nebit-Dag* (1949) pedig a kőolajipari dolgozók életéről szól. Híres elbeszélő költeményei: *Amu-Darja* (1931), *Ajtar* (1943).

Ismert költők még az 1908-ban született **Ata Szálih** és **Kara Szaitlijev** (1915–1971), a fiatalabb nemzedéket pedig az 1929-ben született **Karim Kurbannepesztov** képviseli szűkebb páttriája határain túl is.

S itt, az üzbégek meg a türkmének után kell afféle függelékként szólnunk a tádzsikokról. Tekintettel arra, hogy a volt Szovjetunió népeinek története és

irodalma nem csak 1917 óta létezett, mi sem természetesebb, minthogy egy-egy adott nép irodalmának régebbi történetét is görcső alá vesszük. Hisz e népek költői között vannak világirodalmi ranggal bíró alkotók és alkotások évszázadok, mi több, évezredek óta. S itt nemcsak az eposzokra, hőségekre gondolunk, hanem olyan alkotókra is, mint a grúz Rusztaveli, az üzbég Nevái, az azerbajdzsán Nizámí, vagy a tádzsik-perzsa Firdauszi.

Máig vitatott kérdés azonban, hogy ez utóbbival kezdjük, mennyiben tádzsik, üzbég vagy azerbajdzsán író a perzsa vagy a török kultúra nagy klasszikusa, Firdauszi, Nizámí vagy Nevái? Nem a mi dolgunk e kérdés megoldása. Tény, hogy ezek az óriások nemcsak egy irodalomnak a klasszikusai, így azoknak is igazuk van, akik azt állítják, hogy Firdauszi, Nizámí vagy Nevái nem csupán a perzsa vagy a török irodalom része, hanem a tádzsiké, az azeri, az üzbégé is.

E felfogás szerint Közép-Ázsia mai népei közül a legtöbb világirodalmi nagysággal a tádzsik civilizáció büszkélkedhet. Hisz az említett **Firdauszin** kívül a tádzsikok magukénak vallhatják a perzsa irodalom szinte minden óriását: **Omar Khájjámot**, a bölcs **Szádit**, a misztikus **Rúmit**, **Avicennát**, avagy a ghazal-költő **Háfizt**. Mindezekről természetesen szó esett a perzsáknál. Itt most csak azokról szólunk, akik már nem tartoztak Iránhoz, csupán a 20. századi tádzsik, s így egyben a volt szovjet irodalom részei.

Tádzsikisztán 1920-ban lett a Szovjetunió része. Eleinte Üzbegisztánhoz tartozott, 1929-ben emelték a tagállamok sorába, így ismerte el gazdasági és kulturális fejlődését. Költők, írók léptek fel, akik azóta már klasszikusoknak számítanak. Így példának okáért az új tádzsik próza és költészet megteremtője és mindmáig legnagyobb alkotója, az 1878-ban született s 1954-ben elhunyt **Szadriddin Ajni**. Egészen az ő felléptéig az egyetlen jelentős tádzsik író (a középkori klasszikusok óta) **Ahmad Donis** (1827–1897) volt.

Ajni parasztsaládból származott, szüleit korán elvesztette, s gyermekként Buharában szakácskodott. Először magánúton tanult, majd papi iskolába került. Tankönyveket írt, tanító volt, majd a dzsadicok (illegálisan működő liberális szervezet) balszárnyának vezéralakja lett. 1917-ben a buharai emír bebörtönöztette, de a forradalom idején kiszabadították, s azóta haláláig vezéralakja volt nemcsak a tádzsik, hanem az üzbég irodalomnak is.

Számunkra persze kissé meglepő, hogy egy író, mint a már előbb említették is, egyszerre több népnek is a klasszikusa. Ahogy Firdauszi vagy Nizámí egyként volt perzsa és tádzsik, illetve azerbajdzsán klasszikus, ugyanúgy volt kétnyelvű író Ajni is. Tádzsik és üzbég. Ugyanis mindkét köztársaság szellemi központja Buhara volt. S erről a történelmi városról írta Ajni is főművét 1948-tól szinte halála napjáig. Eredetiben *Emlékiratok* volt a címe, oroszul, aztán szinte valamennyi világnyelven, így magyarul s csehül is *Bokhara* címen lett ismertté.

De van Ajnínak még egy remeke, amely vetekszik a Bokhara világsikerével. *Az uzsorás halála* című kisregénye. Magyarul is olvasható, 1973-ban adta ki az Európa Kiadó. A regény egy keleti uzsorást mutat be olyan mesterien, sokoldalúan és plasztikusan, hogy az olvasó szinte a saját bőrén érzi a vén Kori Iskamba fondorlatos tetteinek keserves következményeit, s éli át mindazt, amit a mecsetek és medreszek világának egyszerű emberei átéltek az uzsorák korában.

Az újabb tádzsik írók közül pedig az 1911-ben született **Turszun Zade** emelkedett világirodalmi rangra. Technikusként kezdte tanulmányait, s Taszkentben a tádzsik népművészeti főiskolán fejezte be. *Indiai ballada* című versciklusát számos nyelvre lefordították, népköltészeti és önéletrajzi jegyzetekben gazdag elbeszélő költeményének, az 1954-ben írt *Hasszán fuvarosnak*, valamint az *Azsia hangja* című poémájának ugyancsak nagy sikere volt szűkebb hazáján kívül is.

A tádzsik irodalom legifjabb nemzedékéről, sajnos, nem sokat tudunk. Valószínűleg azért, mert nem akadt közöttük egy Ajtmatov vagy akár Pulatov nagyságrendű alkotó mindmáig.

A litvánok és a lettek

Az ok, amiért a volt Szovjetunió nem orosz népei iránt megelégnék a világ érdeklődése, mint láttuk, a nemzetiségi súrlódások. Két különösen puskaporos terület: a Kaukázus (Hegyi Karabah, Osszétia, Csecsenföld stb.) s a Baltikum. Három kis köztársaság alkotja a Baltikumot: észtek, litvánok, lettek. Az észtekről mint a magyarok nyelvrokonairól egyéb finnugor népekkel együtt külön számolunk be, ezúttal a másik kettőről, a lettekről és a litvánokról szólunk. Már csak azért is, mert elsősorban a litvánkérdés az, amely különösen gyújtópontjába került az érdeklődésnek. De kik ezek a litvánok?

„...kevés olyan nép él – legalábbis Európában –, amelyet úgy megdobált volna a történelem, mint a litvánt” – írja Bojtár Endre, a balti kérdés kitűnő magyar specialistája, nemrég megjelent *Litván kalauz* című kötetében.

Mi persze nem követhetjük nyomon a tragikus litván történelmet a fényes kezdetektől a puszkaporos jelenig, csak az irodalmukra vethetünk néhány pillantást. Igaz viszont, hogy, mint minden kis nép esetében, a litvánoknál is különösen fontos az irodalom. Akárcsak mifelénk, a Baltikumban is az írók, költők voltak mindig a fáklyavivők. Az írott litván irodalom a 16. század közepén hitvitákkal kezdődött, mint nálunk, de alig másfél évszázad múlva már porondra lép a litvánok máig legnagyobb költője, **Kristijonas Donelaitis**.

1714-ben született s 1780-ban hunyt el. Harminchét évig gyakorolta a legeldugottabb helyeken a papi hivatást, s az isten háta mögötti falusi kúriákon alkotta meg (az 1765–1775 közötti években) hármezer hexametert kitevő remekművét, az *Évszakokat*. Igaz, csak 1818-ban jelenik meg, harmincnyolc évvel a költő halála után, de ha későn is, megéri az elismerést. Goethe, Mickiewicz és más világhírű alkotók köszöntik egyenrangúként a litván költészet remekét.

A magyar olvasó, természetesen, most is szerencsés helyzetben van, az *Évszakok* magyarul is olvasható. Igaz, csak nemrég fordította le Tandori Dezső, mintegy másfél évszázad késéssel, de mégiscsak megérkezett hozzánk.

*„Felköltötte a földet a fényes, f ürge napocska.
Íme a hideg tél sok nyűgét már vedli nevetve;*

*Tűnnek a fagy tüneményei, jégcsipkék szakadoznak,
Fénytől pezsdül a hó, fölhabzik, semmibe illan.”*

A természet, az évszakok változásainak festői leírása, a nehéz paraszti élet realista, itt-ott kissé naturalista, de mindenkor vérbő ábrázolása egyedülálló jelenséggé avatják Donelaitis művét a 18. században. A litván költészetben ő teremtette meg a népköltészet, a görög-latin irodalom s a felvilágosodás eszméitől áthatott korabeli európai kultúra szintézisét.

Donelaitis, sajnos, kivétel volt, majd kétszáz évig társtalan csillaga a Baltikumnak. A 19. század a litván irodalomban is terméketlen század volt, csak a 20. hozta meg itt is a változást.

Az irodalomban az 1910-es években indult az a mi nyugatosainkhoz hasonló lírikus nemzedék, amelynek legjobbjá **Vincas Mykolaitis-Putinas** (1893–1967). Költőként kezdte, de az igazi sikert számára az 1933-ban megjelent *Oltárok árnyékában* című regénye hozta meg, amely az első igazán jelentős litván regényként van számon tartva. E korszak neves, noha mára jócskán megfakult híró írója, a szocialista realizmus litván képviselője **Petra Cvirka** (1909–1947). S itt kell szólnunk két világhíró, litván származású, ám nem litván nyelven író, s talán ezért híres költőről, az 1877-ben született s 1939-ben elhunyt **Lubicz-Miloszról**, a modern francia líra egyik legnagyobb alakjáról (magyarul is megjelent egy válogatása *A megismerés himnusza* címen), s a lengyel-amerikai **Czeslaw Miloszról** (1911), a Nobel-díjas költőről, aki így vall erről a furcsa helyzetről a nagy elődre, Mickiewiczre célozva: „Nem születtem Lengyelországban, de lengyelül írok. Talán ez nem is olyan rendkívüli, ha meggondoljuk, hogy a legnagyobb lengyel művész soha nem volt sem Varsóban, sem Krakkóban, és hogy Litvániát választotta Múzsájának.”

Ám a szovjet korszakban is alkottak jelentős alkotók a litván irodalomban. A legismertebb közülük az 1919-ben született **Eduardas Mieželaitis**. Főleg *Ember* című, 1961-ben írott verseskötete aratott nagy elismerést, s *Lírai etűdök* című prózai kötete. *Kardiogramm* címmel magyarul is megjelent válogatott verseinek a gyűjteménye, míg a Lírai etűdök szlovákul olvasható. Nem kevésbé híres az 1928-ban született **Mykolas Sluckis**, akinek legjobb regényeit, az *Ádámcsutkát* és a *Szomjúságot* mi is megismerhettük, valamint az 1930-as **Justinas Marcinkievičius**. Ő ugyancsak költőként lett híres, verseit mifelénk is ismerik, ám legjelentősebb sikereit drámaival érte el. Három drámája magyarul is megjelent. Ezekben végigkíséri a litván történelem szinte minden jelentős eseményét, s valami hasonlóra vállalkozott, mint annak idején Arany János: meg akarja teremteni a nem létező litván eposzt. Egyébként versei is olvashatók magyarul is, szlovákul is, köztük a híres *Publicisztikus poéma*, a XX. kongresszus költői visszhangja 1961-ből.

Még egy neves litván drámaíróról kell megemlítenünk, az 1932-ben született **Kazys Sajat**, aki az utóbbi esztendőkből jelentős nemzetközi sikereket könyvelhetett el. De még nála is nagyobb visszhangot keltett a legifjabb nemzedék neves képviselője, az emigrációba kényszerített, 1950-es évjáratú **Tomas Kondrotas**. A *kigyó pillantása* című regénye magyarul is megjelent, s rádióváltozatát több ízben is hallhattuk az utóbbi években. Kondrotashoz hasonlóan ugyancsak emigrációba kényszerült egy további jelentős író, **Tomas Venclova** (1937).

A lett irodalom nem büszkélkedhet olyan jelentős régi költővel, mint Donelaitis, a nemzetközi híró lett irodalom csak a múlt század végén jelentkezik, ám annál jelentősebb a lett népköltészet. Nemrég jelent meg egy pompás gyűjtemény magyarul a lett népdalokból, a nevezetes *Dainákból*, Rab Zsuzsa kitűnő tolmácsolásában. Íme, egy részlet:

„Egi kovács üllőt ver,
szikra hull a tengerbe.
Vajon micsoda kovács
szikráztatja a vasát?
Fönn az égen a Napisten
szórja forró sugarát.”

A messze múltban született dainák élő, lelket igéző nyelve évszázadokig vigasztaló és tápláló elege volt az idegen elnyomás alatt sanyaló lett népnek. Hasonlóan neves irodalmi alkotásuk a letteknek a *Lačplesis* című eposz. A finn Kalevala, illetve az észti Kalevipoeg mintájára alkotta meg s adta ki 1885-ben különféle mitológiák felhasználásával a kalandos életű **Andrejs Pumpurs** (1841–1902). E három eposzt, amint köztudott, a 19. században gyűjtött népi énekekből, mondákból, balladákból szerkesztették össze, s teremteték meg utólag, amit a mi Arany Jánosunknak nem sikerült, a nemzeti eposzt. S ezzel nemcsak azt érték el, hogy megmentették a feledéstől az ősi mítoszokat, hanem egyben erőteljesen táplálták a finn, észti, lett nemzeti tudatot, következésképpen befolyásolták e népek nemzetéi válását.

Pumpurs után aztán nemsokára jelentkezett a lett műköltészet is, mégpedig egyszerre két jelentős képviselőjével. Talán nem véletlen, hogy megint csak épp mostanában látott napvilágot magyarul a legnagyobb lett költő, **Janis Rainis** válogatott verseinek és naplórészleteinek gyűjteménye, *Száll és ég – s kihuny a csillag* címmel. „Nincs olyan kis ország, amely ne adott volna nagy írókat-költőket a világnak, a lettek a nagy Rainist adták” – mondotta Makszim Gorkij. Rainis 1865-ben született (Gorkij kortársa volt tehát), s 1929-ben hunyt el. Első verseiben olykor megdöbbenően modern volt, szabadversei már-már a húszas évek német avantgardját idézik, mégis hama-

rosan nemcsak hogy elfogadta hazája irodalmi közvéleménye ezt a sokoldalú művészt, hanem nemzeti és társadalmi mozgalmi jelképének érezte, „a lett nép eleven lelkiismeretének”.

*„Az aki egyszer lánggal égett:
sugár-fényen ring örökkön
fenn a téres végtelenben.*

*Száll és ég – s kihuny a csillag,
szemünk látja lobbanását,
messze-rezgő fénysugárban.*

*A csillag kihuny: s a Földön
túl, megannyi új Világban,
néz a fény útj, más szemekben.*

*Ki egykor égtél: a szellem
hullámán lebegsz örökkön.
Ezt hívják úgy: Teljes Élet.”*

Jelentős volt Rainis mint próza- és főleg drámaíró is. Drámái közül kiemelkedik a *Tűz és víz*, a *Fűj csak, szél*, valamint a *József és testvérei*.

Alig 12 évvel volt fiatalabb **Andrejs Upits** (1877–1970) regény- és drámaíró, ám több mint negyven évvel túlélte Rainist, így vele ellentétben Upits jelentősen befolyásolta a szovjet-lett irodalmat. Jó és rossz értelemben egyaránt. Hírnevét a *Robezsniekek* című nagy realista regényciklusával alapozta meg (1909-től 1933-ig írta), ám jelentősek *Hang és visszhang*, *Jeanne d'Arc* című drámái, valamint *Századok mezsgyéjén* és *Zöldellő föld* című történelmi regényei is.

Még inkább elkötelezte magát a szocialista realizmusnak, s lett a szovjet-lett irodalom legismertebb, noha már ugyancsak megfakult képviselője **Vilis Lācis** (1904–1966). A *halász fia* című, 1933–34-ben írott regénye mifelénk is népszerű volt annak idején, ugyanúgy, mint a háború után írt *Zúg a vihar* című háromkötetes regénye a lett nép 1939 utáni sorsáról. Erre különösképpen vonatkozik az, amit mondtunk, hisz ez volt a szovjet irodalom egyik példaadó szocialista realista műve.

Az újabb lett irodalomról, sajnos, nem sokat hallani. Az a nagy pezsgés, ami az észet, litván, s a többi köztársaságban észlelhető, mintha elkerülte volna a letteket. Egy zeneszerzőből íróvá lett szerzőről, **Zarinsről** hallani aránylag a legtöbbet. Pedig bizonyos, hogy a balti szellem itt is fölébredt, s előbb-utóbb megtermi gyümölcsét, a nemzetközileg is elismert lett irodalmat.

Az észtek és a permiek

Nyelvrokonainkat, az észteket külön tárgyaljuk a baltiak között, ám nemcsak azért, mert rokonaink, hanem azért is, mert az ő irodalmuk a leggazdagabb valamennyi között. Kezdve tüstént a már emlegetett nagy népi eposzsal, a *Kalevipoeggel*. Amint már szólottunk róla, gyűjtője és összeállítója, **Reinhold Kreutzwald** (1803–1882) a finn Lönnrot Kalevala-gyűjtésének hatására indult felfedező útjára, s a még föllelhető észti népdalokból, mondákból, hősenekből szerkesztette meg pompás költeményét, amellyel világirodalmi rangra emelte az észti költészetet.

„*Adjunk a népnek eposzt és történelmet, s akkor minden meg van nyerve*” – írja egy lelkes német észtofil Kreutzwaldnak, mikor 1839-ben az észti tudós társaság úgy határozott, hogy a finnek példájára az észtek is megteremtik a maguk hősenekét: eposzra szerkesztik népmondáikat, hőstörténeteiket, népdalaikat. Az észti történet mondarétegének legtöbbet emlegetett alakja a nagy erejű, nagy mérgű, nagy jóságú, nagy étvágyú, csodálatos Kalevipoeg, ő lett a versbe szedett hősenek központi alakja. A magyar olvasónak itt is szerencséje van. Bán Aladár már jó hetven éve lefordította az eposzt, ám a kitűnő Rab Zsuzsa ezt is kevesellte, 1985-ben ő is versenyre kelt a költeménnyel, s pompás Kalevipoeget tett az asztalunkra:

„Seregelj, sok régi emlék,
Kaleveknek hírét hozva
hideg hantok halma alól,
hírük kék ködökből keljen,
szürkületből szikrázzon fel,
hangafű közül kikeljen,
lábból füstként lengedezzen!
Ahol csöndes alvó árnyak
kemény kínok kövei közt,
szenvedések szurdokában
fekete földben fekszenek,
Uku térdén szunnyadoznak,
Maarja ölén mély álomban.”

A Kalevipoeg, amint mondtuk, jelentős hatással volt az észtek nemzetté válására, s még inkább jelentős hatása volt az irodalom föllendülésére. S már a 19. század második felében megszületik egy jelentős életmű, **Lydia Koidula** (1843–1886) lírája. A bánatos honvágy megéneklésével keltett maradandó visszhangot; az általa alapított tartui színház részére pedig darabokat írt.

S volt az észtek századfordulónak egy jelentős prózaírója, **Eduard Vilde** (1865–1933). *Hideg vidék* című regénye (1896) az észtek szegényparasztoi küzdelmes életéről szól megrázó erővel. Magyarul is olvasható *Aki eladta a feleségét* című, 1916-ban írt regénye.

Am a realista észtek próza világszerte legismertebb alakja **Anton Hansen Tammsaare** volt, az észtek Móríc Zsigmond. Kortársak is voltak, 1876-ban született s 1940-ben hunyt el Tallinnban. S a paraszti élet ábrázolója volt elsősorban mind a kettő. Tammsaare több regénye megjelent magyarul. Így a *Pokoltanya új Sátánja* s főként legjelentősebb művének, az ötkötetes *Jog és igazságnak* az első része *Orcád verítékével* címmel.

A történet a múlt század utolsó negyedében játszódik, s gyaníthatóan ön-életrajzi jellegű. Hősei néhány kis észtek paraszttanya lakói. Az ő életük nagy sorsfordulóját, az évszázados hagyományok, a régi életrend összeütközésekkel teli, fájdalmas, de kikerülhetetlen megváltozását beszéli el az író egyéni élményekből táplálkozó, szuggesztív erővel. A regényciklus 1926 és 1933 között készült, s a múlt század hetvenes éveitől 1925-ig meséli az eseményeket.

Tammsaare ugyan a legjelentősebb észtek író, de korántsem az egyetlen jelentős. Kortársai közül okvetlenül meg kell említenünk **August Jakobson** (1904–1963), **Oskar Luts** (1887–1953) s **Hans Leberecht** (1910–1960) nevét. De igazán jelentős alkotók akadnak a hatvanas években indult nemzedék tagjai között is. Ilyen az 1922-ben született, s korán, 1971-ben elhunyt **Juhan Smuul**, a nevezetes *Déli jégmezőkön* (1959) című délsarki útirajz írója. Lírai vallomásokban s egzotikus témákban gazdag kötete nagy sikert aratott világszerte. Ilyen **Paul Kuusberg** (1916) regényíró, a *Forró nyarunk van* című, magyarul is olvasható második világháborús regény írója, s **Ellen Niit** (1928) költőnő (válogatott versei ugyancsak olvashatók magyarul). De a leghíresebb mind között az 1920-ban született **Jaan Kross**, akinek több műve vált ugyancsak világhírűvé, így legutóbb *A cár örülje* című történelmi regénye.

S a legfiatalabbak között is akadnak jeles alkotók, **Ena Vetemaa** (1936) például vagy **Mati Unt** (1944).

„*A ZÜRJÉNEK – teljes joggal – Ivan Kuratovot (1839–1875) tekintik irodalmuk atyjának* – írja Domokos Péter. – *Típusa a korán jött költőnek, szava – életében – pusztába kiáltott szó maradt, füzetbe rótt verseire jóval halála után egy szénapadláson bukkantak rá a kutatók.*” Az újabb, 20. századi zürjén irodalom vezéralakja ellenben **Ilja Vasz**, az 1895-ben született, Buda-

pesten is tanult filológus és költő. Híres elbeszélő költeménye a népi motívumokra épülő *Pera vitéz*.

A legjobbnak tartott zürjén regényíró **Vaszilij Juhnyin** (1907–1960). Neves regénye az 1941-ben írott *Vörös szalag*. A legújabb írók közül pedig az 1932-ben született **Gennagyij Juskov** említendő meg.

A **VOTJÁK** irodalom és tudomány megeremtője **Grigorij Verescsagin** (1851–1930) volt. A legkiemelkedőbb votják költő azonban az 1898-ban született s 1941-ben elhunyt **Kuzebaj Gerd** volt, a szovjet nemzetiségi irodalom összességének is az egyik legkiemelkedőbb, de mindmáig kellőképpen nem méltányolt alakja, akit 1932-ben elhallgattatnak s csak 1958-ban rehabilitálnak, jóval halála után. Egyik szép versét Nagy László magyarította:

*„Fia vagyok én a mord kámai tájnak,
erdők mélységére vetett udmurt élet.
Ismerem a nádist, megszoktam a lápot,
ahol nyoma elvész lábnak és keréknek.
Mint a szakadékok, olyan vad a lelkem,
hidegéhez még a tél fagya sem ér fel.
Izmomat edzettem erősre a harcban,
küzdve a sötétség konok istenével.”*

A Gerd utáni votják irodalom legnagyobb formátumú egyénisége **Mihail Petrov** volt (1905–1955), a fiatalabbak közül pedig jegyezzük meg **Gennagyij Kraszilnyikov** (1928) prózaíró és **Flor Vasziljev** (1934) költő nevét.

A **CSEREMISZ** irodalom klasszikusa **Szergej Csavajin** (1888–1942) volt. *Akpatir* című drámája és *Elnet* című regénye a legismertebbek. A századelő jelentős írói **Sketan** (1898–1937), az *Erenger* című regény írója, valamint **Miklaj Kazakov** (1918), a legismertebb cseremiszi lírikus, a *Költészet, jó barátom* alkotója.

S végül a **MORDVIN** költészet és irodalom. A mordvinok 1,3 milliós lélekszámukkal az uráli népek sorában a magyarok és a finnek után következnek.

A mordvin történelem ismerőjét meglepi az a körülmény, hogy az igen jelentős orosz nyelvi és kulturális hatás ellenére milyen gazdag és különleges, eredeti mordvin folklór őrződött meg. Legismertebb példái a Kőműves Kelemennére emlékeztető *Hol épül Kazany városa?* és a Júlia szép leányra távolról rímelő *Litova* című ballada. A legismertebb viszont a *Szíjzarsar* című eposz. Mielőtt azonban erről szólunk, említsünk meg néhány nevezetes mordvin irodalmárt. Így az 1890 és 1952 között élt **Zahar Dorofejevet**, vagy **Tyimofej Kirgyaskint**, *A széles Moksa folyó* című, orosz fordításban is közzismert regény szerzőjét. Az 1914-ben született **Kuzma Abramov** ugyancsak regénnyel hívta föl magára és népére a figyelmet.

Legutoljára azonban mégis az 1907-ben született **Vaszilij Radajevet** hagytuk, a nagy filológiai vitát kirobbantó, már emlegetett, s magyarul is olvasható Szíjazsar című eposz íróját, illetve összeállítóját. A költőileg igen jelentős teljesítmény epikai hitelét ugyanis többen is kétségbe vonták, mivel Szíjazsarnak és tetteinek a mai mordvin folklórban nem találják nyomát, a költő szülőfaluja hagyományaként ismeri.

Mindezek ellenére a Szíjazsar figyelemre méltó teljesítmény már csak azért is, mert a Kalevala és a Kalevipoeg után tulajdonképpen a harmadik finnugor eposz. Magyarul is megjelent, mint említettük, Bede Anna kitűnő tolmácsolásában. Egy ebből vett részlettel búcsúzunk rokon népeink irodalmától:

*„Hős Szíjazsar, a rendíthetetlen,
járt az erdőben mindig magában.
Igen szeretett medvére menni,
szarvas- s farkasbőrt kedvelt lenyúzni.
Járt nagyon mélyen lomb sűrűjében,
szakadékokban, hegyhasadéokban.
Faluközelben ritkán bolyongott.
Ismeretlenül tisztást nem hagyott.
Elkerült egyszer nagy-messzi tájra,
nagy Volga folyó széles partjára,
medve s farkasban mely bővelkedett,
mókus meg vidra hol nevelkedett,
tündér tavak hol haltól buzognak,
végtelen sorban vadludak szállnak.”*

A vogulok, az osztjákok és a lappok

Szibéria népeihez tartoznak legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és az osztjákok. Összefoglaló nevükön: az obi-ugorok.

A **VOGULOK**. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint mindössze hét és fél ezren élnek az Ob és az Urál között, s túlnyomórészt halászattal és vadászattal foglalkoznak. Saját nyelvükön manysiknak nevezik magukat, s nyelvük az uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor csoportjához tartozik, ugyanúgy, mint a magyar.

Gazdag népköltészetükből számos remekmű olvasható magyarul is. A régebbi kiadványok közül mindenekelőtt *A vogul föld és nép* című, 1864-es kötetet kell kiemelnünk, melyet Reguly Antal hagyományaiból Hunfalvy Pál „dolgozott ki”. Az újabbakk közül pedig Bede Anna antológiáján (*Sámándobok, szóljátok*) kívül mindenekelőtt a Domokos Péter szerkesztette *Medvének* című gyűjteményt kell kiemelnünk, *A keleti finnugor népek irodalmának kistükrét* 1975-ből, továbbá Képes Géza pompás *Napsél és Éjsél* című antológiáját *Finnugor rokonaink népköltészetéből*, valamint az ugyancsak Domokos Péter gondozta *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák* című kétkötetes kiadványt.

Megjelent továbbá az Európa Kiadó Népek meséi sorozatában egy vogul mesegyűjtemény is *Asszonyunokája* címmel. Mi most itt mind helyett Képes Géza gyönyörű fordításából mutatunk be egy rövid részletet. Címe: *Szárnyas Pasker*.

„Hét télen át, hét nyáron át
Ül az idő szél nélkül.
Hat télére, hat nyárára
Házuk-táji teli csűr
Fogyott, csappant, kiürült.
Kint hentergő hitvány ebük
Éhségében felfordult.”

A többi keleti finnugor néppel ellentétben, a voguloknak világirodalmi rangú mai költőjük is van: **Juvan Sesztalov**. 1937-ben született, halászzattal és vadászattal foglalkozó szülők fiaként. „*Elődei javarészt énekmondók, igricek, mese- és nótaírók – írja róla kitűnő fordítója, Rab Zsuzsa. – A vogulok, az oszt-jákokkal együtt egyenesen az ősközösségi életformából jutottak el a szocialista gazdálkodásig.*” Már ha annak volt nevezhető az a rablógazdálkodás, amelyet épp az Ob vidékén vittek véghez az olaj után kutatva, elpusztítva az ősi vizeket-legelőket, halakat-rénszarvasokat – tehetjük hozzá mi ma a jó tíz évvel ezelőtt írott tanulmányhoz.

Sesztalovnak több munkája is olvasható magyarul. *Kék vándorutak* című lírai prózája még 1969-ben megjelent. *Juliánusz rám talált* címmel válogatott verseit adta ki az Európa, a Magvető Világkönyvtár sorozatában pedig legnevezetesebb opusa, az *Amikor a nap ringatott* című, önéletrajzi ihletésű regénye látott napvilágot.

Ősi sámánénekeket, halottsiratókat, ráolvasásokat, népdalokat és népmeséket idéz ebben a művében a hajdani sámán-inas fia. Arról vall, ami szívének legkedvesebb: hogyan örizte meg népe megragadóan tiszta gondolkodását, hogyan segített az ősi pogányhit befogadni a forradalmi eszméket, miért volt természetes, hogy az írástudatlan, nehéz körülmények között élő vogulok szinte megrázkódtatás nélkül tudtak átállni az ősközösségi életformáról a „szocialista” gazdálkodásra.

„*Regényében apjának állít emléket, aki sámán-inasként kezdte életútját, majd mesebeli hősként útra kerekedett, hogy az igazságot megkeresse. Felfelé ívelő sorsa az egész kis nép életének, sorsának szép jelképe*” – írja Sesztalov regényéről a magyaritó Rab Zsuzsa.

„*Paták dobogtak. Hóvihar kavargott. A fehér homályban agancsok keringtek. Sívított a szél. Csengettyűk locsogtak. Mint a sámándob, robajlott az ég. Szarvasok szálltak velem valamerre. Hóval lett tele az arcom, szemem, fülem. Mint a sámándob, robajlott az ég. Locsogtak a csengettyűk...*

– *Távirat – mondta csendesen a feleségem, és átnyújtotta a már felbontott blankettát.*

– *Miért nem nyitottál ajtót? Annyit csengettek! Mi az, nem hallod?*

– *Szarvasokról álmodom...*

»*Apád beteg, azonnal gyere*« – *ennyi volt a táviratban.*”

Az **OSZTJÁKOK**nak, noha a vogulokéhoz hasonlóan gazdag népköltészetük van, egy Sesztalovhoz hasonló rangú költőt mindmáig nem sikerült fölmutatniuk, de jelentős alkotóik nekik is vannak. Így az 1939-ben született **Roman Rugin**, az osztják irodalom legnagyobb ígérete, továbbá **Vlagyimir Volgyin** és **Prokopij Szaltikov**, valamint *Az aranyáltos* című kisregény írója, **Grigorij Lazarev**.

Nem kimondottan ide tartoznak a több országban, így a volt Szovjetunióban is élő rokonaink, a **LAPPOK**, de azért – már csak a rokonság okán is – vessünk egy pillantást rájuk.

„A lappok sorsa, bár Európában éltek, nem sokkal volt könnyebb, mint szibériai rokonaiké. A felvilágosultnak és humanusnak tartott norvégek, svédek, sőt finnek sem bántak különül e területükön lakó kis nemzetiséggel, mint a nagy gyarmatosító országok a leigázott bennszülöttekkel” – írja Domokos Péter.

*„Indulni akarok sebesen,
nosza, induljunk sebesen!
Más környékre költözködvén,
alkalmas, szilárd sziklán
pillantásnyit pihenjete!
Nyugvásban benneteket
úgy én is megláthatlak.
Görgeteg kövek előttem,
futó rének mögöttem.
Egyebet föl ne vegyetek,
csak nektek való köveket.
Emeljétek, megnézzétek.
Rénszarvast én sokat hoztam,
lábukat összeguzsoltam,
többé hogy ne tudjon futni,
előletek elillanni.
Követ keress, kapd fel,
nagy fehér követ, hozd el!
Hozok hozzátok medvéket,
mindegyiket megöljétek!”*

Ezt a pompás lapp varázsénekét Buda Ferenc magyarította, de a kitűnő, már többször emlegetett Bede Anna is fordított egy kötetre való lapp népköltészeti alkotást, *Aranylile mondja tavasszal* címmel.

Volt azonban a lappoknak egy klasszikus írójuk is, **Johan Turi**. Az önálló lapp szépirodalom színrelépését ugyanis századunk első évtizedétől számíthatjuk. Többé-kevésbé egy időben jelentkezik a norvégiai **Anders Iarsen**, a finnországi **Pedar Jalvi** és Turi. Közülük Turi keltette a legnagyobb feltűnést magyarul is olvasható *A lappok világa* című írásával. 1910-ben, műve megjelenésének idején irodalmi szenzációnak, egzotikus különlegességnek számított. Könyve máig a lapp irodalom legismertebb alkotásának számít. Turi csekély iskolázottságú, autodidakta, de valódi írói s rajz tehetséggel megáldott művész volt, aki sikerei ellenére élete végéig életvitelében is megmaradt „egyszerű lappnak”.

Könyvében emlékeit, élményeit örökítette meg a lappokról, vándorlásukról, rénszarvastartásukról, dalaikról, orvoslásukról, hiedelemvilágukról. Nomád vadászként élt közöttük, s kiváló ismerője volt szokásaiknak, küzdelmeiknek, amit fennmaradásukért vívtak.

„Számi vagyok: mindenféle-fajta lapp foglalkozást űztem, és minden ízében ismerem a lappok életét. És hallottam, hogy a kormány gyámolítani szándékozik bennünket, már amennyiben módjában áll, ámde képtelen megérteni életünket és körülményeinket, hiszen egy lapp sem tudja helyesen, igazi mivoltukban megmagyarázni őket. És ennek megvan a maga oka: ha egy lapp zárt, fülledt levegőjű szobában ül, képtelen fölérni ésszel, miért nem fúj a szél az orra alá.

...Én úgy vélem, hogy az lenne a legjobb, ha volna egy olyan könyv, amelybe bejegyezték volna a lappok élete módját, és beleírták volna tetteiket, mert akkor nem kellene őket faggatni, milyen formán élnek, és nem kellene másként előadni, hamis módon beszélni a lappokról, meghamisítani a tényeket, és mindenért őket vádolni, ha esetleg viták robbannak ki köztük és a letelepült parasztok között valahol Norvégiában vagy Svédországban. Éppen ezért kell minden eseményt följegyezni és okukat is fölvésni, hogy világos legyen, hogy bárki is megértse okát. A tetejébe még minden lapp ember számára is érdeemes megtudni, miként élnek a lappok.”

Napjaink közkedvelt dokumentumirodalmának egyik őset alkotta meg egyéniségével hitelesített történeti, néprajzi emlékezéseiben Johan Turi.

A tatárok, a csuvasok és a baskírok

Ezúttal az Urál nyugati oldalán s a Volga mentén élő rokon népeket vesszük szemügyre, a türk eredetű, ám hozzánk legalább annyi rokonszállal kapcsolódó baskírokat, csuvasokat, volgai tatárokat.

A **TATÁROK**nak nemcsak híres – a mostaninál jóval híresebb, noha számtalan negatív kérdőjellel megkérdőjelezett – történetük volt, hanem híres irodalmuk is. Példának okáért már 1210 körül ismert volt egy *Juszuf és Zulejka* című eposz, melyet egy **Ali** nevezetű költő írt, akiről vajmi keveset tud az irodalomtörténet. Hosszú pangás következett persze ezután a 13. századi fénykor után a tatár irodalomban, csak a 19. század vége, századunk eleje teremti meg a modern tatár irodalmat.

Első jelentős képviselője ennek az 1886-ban született s 1913-ban elhunyt **Gabdulla Tukaj** publicista és prózaíró, a realista irány megalapozója. Jelentős költő volt továbbá **Hadi Taktas** (1901–1931) és az 1902-ben született **Ahmed Jerikejev**. A modern tatár költészet legjelentősebb egyénisége azonban **Musza Dzsailil** volt.

1906-ban született szegényparaszt szülők gyermekeként. 1931-ben a moszkvai egyetem irodalom szakán végzett. 1942-ben a Vörös Hadsereg katonájaként súlyosan megsebesült, fogságba esett és koncentrációs táborba hurcolták. Hazaszeretetre, hősie ellenállásra buzdító költeményei a fogolytáborokban szájról szájra jártak. A táborban ellenállási csoportot szervezett a foglyok kiszabadítására, ezért kivégezték. Versein és elbeszélő költeményein (*Érdemjeles milliók*, 1934, – *A levélhordó*, 1938) írt két operaszövegkönyvet is (*Az aranyhajú lány*, 1941 – *Ildar*, 1941), minthogy ő volt a Tatár Állami Opera és Balettszínház megszervezője is. Magyarul 1957-ben adták ki válogatott költeményeit *Magányos tűz* címmel.

Dzsaililnak kortársa volt, noha jóval túlélte ifjabb kollégáját a modern tatár próza legjelentősebb alkotója, az 1901-ben született **Gomer Besirov**, aki nek *Szülőföldem* című, önéletrajzi ihletésű regényét magyarul is olvashatjuk.

Besirov műve a hetvenes évek irodalmának egyik jelentős alkotása. Legfőbb érdekessége – különösen az európai olvasó számára – a forradalom előtti, furcsa, kissé egzotikus muzulmán világ és élet érzékletes megjelenítése, a szokások, hagyományok, ünnepek és hétköznapiak, emberi kapcsolatok színes leírása. A regény értékét egy fogékony kisgyermek fejlődésének pontos lélekrajza, lírai tájleírások és jól egyénített epizódfigurák növelik; külön szint jelennek a szöveghez illeszkedő népdalrészletek, amelyekkel a szerző – aki hivatásszerűen foglalkozott népdalgyűjtéssel is – azt kívánta érzékeltetni, milyen szorosan átszötte hajdani életüket a népköltészet.

„Mondhatom, majd minden évben hazalátogatok a szülőfalumba. Miután megérkezem, önféledten barangolok gyermekkorom számtalan ösvényén. Tenyeremmel merítem és kortyolgom a domb tövében csörgedező patak vizét, behatolok az erdő sűrűjébe, tűnődve bámulom a »tengerszem« mélyét. Főlkaptatok a domboldalon, melynek hajlatában egykor a két öreg fenyő őrködött és szeretném elkialtani magam: »Hol vagy, Bike anyó?« Nem messze, az ótemetőben, halkan zúgnak a szélben hajladozó nyírfák. » Itt van, itt van már a te Bike anyó – susogják a lombok –, rég itt álmodik már.«”

Gomer Besirov önéletrajzi ihletésű regénye, Musza Dzsailil költészetéhez hasonlatosan, valóban világirodalmi rangú alkotás. Van azonban hasonlóan világirodalmi rangú alkotója a két másik volgai török népnek is, a csuvasnak s a baskirnak.

A **CSUVASOK**, tudjuk, a néhai volgai bolgárok mai utódai. Régebbi irodalmi emlékeikből kevés maradt az utókorra, illetve, ami maradt, az nem mindig választható szét a többi rokonnépek, főként a dunai bolgárok irodalmi emlékeitől. A 20. században azonban a csuvas irodalom is nagy lendületet kapott, s hasonlóan a többi volgai, uráli s kaukázusi néphez, világirodalmi rangú alkotókkal gazdagította a csuvas irodalmat.

Az első jelentős 20. századbeli csuvas költő az 1907-ben született s 1969-ben elhunyt **Peder Huzangaj** volt. Igazán rangos, hazája határain túl is jelentős költőként elismert csuvas alkotó azonban az 1934-ben született **Gennadij Ajgi**.

*„a lélek a hangok ablakán át
beszélgetett az éggel!
mint köztünk s a világ közt magasló
nő test arany fala
bogártalan szem
rémitette a gyermekemlékezetet!
és megőrizte a gondolat ájtultán
a vízmosáson túli
lények tenyerének
négyéves korban
látott árnyait”*

Ajgi magyarul is megjelent válogatott verseskönyvének a címe: *A sámán fia*. Ajgi apja tanító volt, s hősi halált halt a II. világháborúban. Gennadij a Gorkij Irodalmi Főiskolán tanult, több ízben járt külföldön. Neves francia költőktől fordított gyűjteménye jelent meg, s több magyar verset is fordított csuvasra.

„*Akik olvasták, rögtön megérezték a versek különös varázsát*” – írja Rab Zsuzsa A sámán fia utószavában. S így folytatja: „*Egyszerűsítve úgy mondhatnánk: a versek az ősi sámánénekek és a legmodernebb törekvések ötvözetei. Szabadverseit Ajgi tudatosan kapcsolja a szürrealizmus előtti és a szürrealista francia költészethez, és népének költői hagyományaival gazdagítja.*”

A csuvashoz s tatárhoz hasonlóan jelentős a **BASKÍROK** irodalma. A baskírok gazdag népi epikájából szlovákul jelent meg néhány éve egy kiváló prózai átdolgozás. Nevezetesen két ősrégi baskír hősének, az *Ural Batir* és az *Akbuzát* című eposzok.

Hasonlóan jelentős századunk baskír irodalma. A századforduló, illetve a századelő két legnevesebb alkotója az 1880-ban született s 1934-ben elhunyt **Mazsit Gafuri**, illetve az 1894-ben született **Szajfi Kudas** volt. A legjelentősebb baskír alkotó azonban a ma is élő s egyre jelesebb műveket produkáló **Musztaj Kerim**.

Kerim 1919-ben született, s jelentős lírai költőként indult pályáján, melyet kegyetlenül szakított félbe a II. világháború.

Erről szól legutóbbi, immár az egész világot bejárt nevezetes kisregénye, a *Kegyelem*, a baskír irodalom legújabb korszakának egyik legjelentősebb alkotása. De erről szól Kerim korábbi, ugyancsak nagy hírre szert tett regénye, a *Végtelen gyerekkor* is.

„*Úgy látszik, mégis élek. Látom a jeges-kékre dermedt eget, a rézvörös napot, ráfagyva erre a kékségre. Valaki kövekkel döngeti horpadt, rézvörös korongját: bom, bom, bom... A nap megremeg. Látszik, már nem sokáig állja, mindjárt legurul...*

„*Úgy látszik, mégis élek. Hallom, hogy valahol a közelben ernyedt lüktetéssel egy forrás bugyog. Remegés fut végig rajtam... Furcsa! A forrás nem a földből, a mellemből tör elő – bugy, bugy, bugy...*”

A tatár Besirovhoz hasonlóan a Baskíria Nemzeti Költője címet viselő baskír Kerim is az élet izgalmas és tragikus eseményeit, a varázsos gyermekkor csintalanságait, sérelmeit eleveníti föl ebben az erősen életrajzi ihletésű regényében. A felnőttek kegyetlenül büntetik azt, akit bűnösnek hisznek, de nyomorultul pusztul el a rágalmazó tolvaj is. Kerim kitűnő elbeszélő, őszinte hangon, erős jellemábrázoló készséggel fűzi gyöngysorrrá gyermek- és ifjúkorának felejthetetlen eseményeit; a könyv egzotikuma, szociografikus leírásai, lírai szimbólumai révén bepillantást nyújt egy kevésbé ismert, az író gyermekkorában még az ősi, mohamedán hagyományok és szokások szerint élő kis nép világába.

Szibéria

„Szibéria, ahová az orosz Távol-Keletet is sokszor számítják, földrésznyi területen húzódik az Uráltól a Csendes-óceánig; északon a Jeges-tenger; délen a Belső-Ázsiától elválasztó hegységek, fennsíkok határolják... Szibéria úgy él tudatunkban, mint a hideg, a fagy, a tél országa” – olvassuk egy kitűnő magyar antológiának (*Sámándobok, szőljatok*) az utószavában. Az antológiát Bede Anna fordította, Kőhalmi Katalin gondozta és Szibéria őslakosságának népköltészetét tartalmazza magyarul, gazdag megközelítésben. Ennek nyomán próbálunk kiragadni néhány fontosabb jelenséget, s minthogy ez csupán a népköltészetet tartalmazza, kiegészítjük a műirodalom fontos jelenségeivel. Kezdjük a legtávolabbiakkal, a **CSUKCSOKKAL**.

„Messziről, ó, ki érkezett?

Szél ellen, ó, ki érkezett?

Kevevtegin biz az ottan,

rénbőrökkel megrakottan.”

„A csukcsok részben nagycsordás nomád réntenyésztők és vadászok, részben tengeri vadászok és halászok, az ázsiai kontinens legészakkeletibb részén élnek... A csukcs Szibéria őslakosságának egyik legerőteljesebb része” – tudjuk meg az idézett antológiából. Ezt bizonyítja az is, hogy mára, a 20. század végére világirodalmi rangú alkotójuk is van, **Jurij Ritheu**.

Mert ez a föld nem kell senki másnak. Ez a címe Ritheu magyarul is olvasható, eredetileg 1972-ben megjelent világhírű regényének.

„1930-ban születtem, Uelenben. Ez a városka már a sarkvidék; a Bering-szoros partján fekszik, szép időben odalátszanak Alaszka hegyei. Apám vadász volt. Amikor iskolába jártam, még szinte nem is léteztek csukcs nyelven szépirodalmi művek. Eljártam a felső tagozatosok irodalomóráira: így ismerkedtem az orosz és szovjet irodalommal” – írja Ritheu önvallomásában, s így folytatja:

„Még a hétoztályos iskolában eltökéltem, hogy bejutok a leningrádi egyetemre. Pénzem, persze, nem volt. Halászbárkákon utaztam. Időként sikerült pénzt keresnem, s olykor egy darabig jeggyel utaztam. Az ilyen utazások

általában sokáig tartanak. De azért nem egészen haszontalanok; rengeteg élményt szereztem... Ezt a könyvemet megtörtént események alapján írtam. A hősokeket valóságos személyekről mintáztam. Ám ez a könyv mégsem a múlt rekonstrukciója, nem történeti munka. Legfőbb célom, hogy elmondjam, hogy ezen a bolygón testvérnépnek élek. Honfitársaimat a valóságnak megfelelően akartam ábrázolni, le akartam rombolni az egzotikus Északról szóló mende-mondákat.”

Egy másik, a csukcsokhoz hasonlóan isten háta mögötti népnek, a **GILJÁKNAK** is támadt jeles alkotója, az 1935-ben született **Vlagyimir Szangi**.

A letelepült halász és főkavadász giljákok, saját nevükön nyivhek, az Amur torkolata körül és Szahalin partjain élek, egy kis csoportjuk pedig a II. világháború révén Japánba, Hokkaidó szigetére is átkerült. Nyelvüknek rokonsága ismeretlen, számuk 1970-ben négyezernégy száz volt.

Szangi regénye (*Hogyan házasodtak a kevingok*) 1975-ben jelent meg Moszkvában, s mi szlovák fordításban is olvashatjuk.

Pompás népköltészetükből pedig íme egy gyöngyszem, ízelítőnek:

„Ngozmpi kis tundrák, kankéle!
prémes sível siklom, kankéle!
bodzapuskát hordok, kankéle!
síbotot tartok, kankéle!
siklom, lengek, kankéle!
lúdlépcsében, kankéle!”

Jelentős irodalmuk van a Távol-Kelet hatalmas térségein élő **JAKUTOK**-nak is. Őseik valószínűleg a 14–16. század során húzódtak a Bajkál-tótól nyugatra fekvő területekről mai lakóhelyükre, ahol magukba olvasztották a tunguz és jukagir őslakosság nagy részét. A jakut a török nyelvek szibériai ágába tartozik. Szibéria nem orosz lakosságából a jakutok lélekszáma a legnagyobb: 1970-ben kétszázkilencvenhatezren voltak.

A jakut népköltészet legfontosabb műfaja a hősének, az úgynevezett *olongo*. Az *olongo*, bár sok tekintetben egyezik a dél-szibériai török hős-énekekkel, bizonyos mértékig el is tér azoktól. A legismertebb jakut *olongo*, a *Njurgun Bootur* ugyancsak szlovákul olvasható, a Tatra kiadó Panteon sorozatában, Miloš Krno válogatásában és fordításában, Miroslav Cipár pompás illusztrációival. Egy további híres *olongo*, az *Egyetlen Ember* pedig a már idézett antológiánkban található, Bede Anna magyarításában. Ebből is egy rövid részlet:

„Kilencszer kilenc fényes égből érkezett,
föld alatti világból fölemelkedett,
mégis bajban bánkódott ő, kinek neve volt Egyetlen Ember.

*Külsejére tíz nagy arasz hosszúságú,
négy nagy arasz szélességű, öt arasz vállszélességű,
három arasz csípejű, vastag vörösfenyő lábszárú,
úszó fenyőtömb combú, száraz nyírfa kemény karokkal,
zablakarika kerek szemekkel, állatvállcsont széles orrával,
félre-nem-lövő kezű, nem-tévedő hüvelykű,
célba-találó ujjú, szabadon választó mutatóujjú,
szabályos száju, fényes fogsorú férfi volt.”*

A jakut irodalmat az 1920-as évek végén alapította meg **Platon Ojunszkij** (1893–1939), **Amma Accsigija** (1906) és **Ellaj** (1904), s ma is jelentős írók művelik.

Nincs módunk végigpásztázni Szibéria és a Távol-Kelet irodalmainak még a legfontosabbjait sem, így csupán egy jelentős nép, a mongol nyelvcsaládhoz tartozó **KALMÜKÖK** világirodalmi rangú eposzára, a *Dzsangar-énekre* hívnánk föl még a figyelmet, mint olyanra, amelynek a meg nem említése megbocsáthatatlan hiba lenne. „*A Dzsangar-ének fejezetekből áll, amelyeket maga az énekes határolt el egymástól, s ezek egyúttal történethatárok is. Az énekes minden ének végén megszakította előadását, s vagy megpihent rövidebb-hosszabb időre, vagy pedig csak a következő alkalommal folytatta. Belső-Ázsia igen hosszú, sok ezer soros hősénekéi tehát tulajdonképpen hősénekciklusok. Ez a ciklizáció aztán szinte a végtelenségig folytatható, ismerünk több tízezer soros énekciklusokat is. A hosszú énekek tehát úgy épülnek fel a rövidebb, egy-két történetű hősénekéből, mint a lánc a láncszemekből*” – írja a Dzsangar-ének kapcsán Lőrincz László.

Távolabbi rokonaink, a **SZAMOJÉDEK**, nem dicsekedhetnek, máig legalábbis, világirodalmi rangú költővel. Annál gazdagabb a népköltészetük. De hát valójában kik is a szamojédek?

„*A szamojéd név összefoglaló elnevezése számos kisebb-nagyobb, részben élő, részben kihalt szibériai nyelvnek. Óriási területeken szétszórt apró népek összessége a szamojédság*” – írja Domokos Péter. Legjelentősebb képviselőik a nyenyeczek, az enyeczek és a szölkupok.

A szamojéd népek irodalmából, sajnos, mindmáig kevés olvasható magyar nyelven. A már említett két antológia, a Bede Anna és a Domokos Péter gyűjteményein kívül szinte csak a Népek meséi sorozatban megjelent, Hajdú Péter válogatta *Tundraföldi öreg* című, szamojéd meséket tartalmazó kötetet említhetjük.

S ha már szót ejtettünk a szamojédekről, nem kerülhetjük el Szibéria egy másik, az eddig említettek egyikébe sem tartozó, így nehezen osztályozható népét, az **EVENKIKET**. Az evenkik (vagy tulajdonképpeni *tunguzok*) a hatalmas tajga- és tundraterületek tipikus vándorló halász-vadász népe. Zömük

rénszarvasokat tart, hátasállatnak és teherszállításra. A legészakibb csoportok kutyás, gyalogos vadászok, a legdélibb, Bajkálon túli csoportok nomád ló- és marhatartók. Nyelvük a mandzsutuguz nyelvek tunguz, vagy északi ágába tartozik. Az 1970-es népszámlálás szerint huszonötezen voltak. Egy jellegzetes evenki dallal búcsúznak tőlük:

*„Tunguzok, hej, gyertek, gyertek, degiel-degiel!
Ifjúság, haj, vigadozzál, oszorojkoj-oszoroj!
Boldogságos ünnepünket, degiel-degiel,
napsugárka csillogtatja, oszorojkoj-oszoroj!...
...Víg leányok, víg legények, degiel-degiel,
táncot járjunk, szállva szálljunk, oszorojkoj-oszoroj!”*

A Kaukázusontúl

Az alább következő térség irodalmát, annak ellenére, hogy három nagyon jelentős, így még a mi lehetőségeinken belül is nagyobb terjedelemre számot tartó irodalomról van szó, két szempont miatt vesszük egy kalap alá. A fő szempont, természetesen, a térség politikai aktualitása. A volt Szovjetunió belüli nemzetiségi ellentétek, mint tudjuk, épp itt robbantak ki, Hegyi Karabachban, az örmények és az azeriek között, a legvéresebb események viszont Tbiliszi-ben voltak, Grúzia fővárosában. A másik szempont az, hogy jelen sorok írója 1984 nyarán épp e három ország gyönyörű vidékeit, fővárosaikat látogathatta végig, így az ő gondolatvilágában e három ország s e három város, Baku, Jereván és Tbiliszi mindörökre egy egészként marad meg.

Helyszűke miatt azonban főként a két európai-keresztény irodalomról, az örményről és a grúzról szólnunk bővebben. Az **AZERBAJDZSÁN IRODALOM** jelentősen összefonódott a térség többi iszlám irodalmaival, főként a törökkel és az iránnal. Így például a keleti költészet nagyja, **Gandzsevi Nizámi** (1141–1209) egyaránt klasszikusa a perzsa és az azeri irodalomnak is. Minthogy azonban ott nem emlegettük őt, itt jegyezzük meg, hogy legjelentősebb, világ-irodalmi rangú műve az ún. *Ötös könyv*, amely tartalmazza a *Leila és Medzsún*, a *Hoszran és Sirin*, valamint a *Hét szépség* című elbeszélő költeményeket.

Ugyancsak kétnyelvű költő **Neszimi** (1369–1416) és **Fuzuli** (1494–1556). Őket a török írók között emlegettük, ugyanúgy, mint a *Kör-Oglu* című hőskölteményt is, minthogy oda is tartoznak. A mai értelemben vett azeri irodalom a 19. században indul. Klasszikusai **Mirza Fatali Ahundov** (1812–1878) vígjátékíró s az azerbajdzsán próza megteremtője, valamint **Mirza Safi Vazeh** (1794–1852) költő, aki német fordításban lett világhírűvé.

Századunk jelentős azerbajdzsán írói közül megemlítendő **Szamed Vurgun** (1906–1956), egy *Ferhád és Sirin* című dráma költője, **Raszul Rza** (1910), valamint az 1937-ben született **Anar**, akinek *Ötödik emelet* című kisregénye ismert mifelénk is.

A **GRÚZ IRODALOM** a 4. században indul, vallásos szövegek fordításai-
saival. Egy Athosz-hegyi grúz szerzetes *Balavariáni* című műve (a Buddha-

legenda átdolgozása) szolgált a latin Barlát és Jozafát legenda alapjául. A grúz hőselemek közül kiemelkedik az *Amirani* című népi eposz, világirodalmi rangra viszont mindenekelőtt **Sota Rusztaveli** emelte a grúz irodalmat. Az ő híres eposza, *A tigrisbőrös lovag* a világirodalom legszebb és legismertebb elbeszélő költeményei közé tartozik. Nekünk, magyaroknak különösen érdekes már csak azért is, mert későbbi kiadásai Zichy Mihály illusztrációival váltak népszerűkké, s legújabb magyar fordítása nem kisebb mesternek a munkája, mint Weöres Sándor.

*„Kertet láttunk tündökölni, szebbet nem ölel az ég,
madár-ének ott legyőzi a szirének énekét,
tarka, sokszögű medencék, bennük illat-keverék,
bársonyfűgöngyök borítják a vártorony belsejét.”*

Rusztaveliről egyébként alig tudunk valamit, még életrajzi adatai is bizonytalanok, a 12. században élt, kb. 1160-ban született s alighanem Tamara királynő kincstárnoka volt.

A grúz irodalom második fénykora a 19. századi romantika. Legjelesebb klasszikusai **Alekszandr Csavcsavadze** (1786–1846) és **Baratasvili** (1817–1845), akit a *Táltos* és a *Grúzia sorsa* című költemények tettek híressé. **Ilja Csavcsavadze** (1837–1907) és **Cereteli** (1840–1915) életműve már a 20. századot készíti elő. Különösen jelentősek Csavcsavadze művei. Költeményeiből magyarul is megjelent egy gyűjtemény *Az éji lovas* címen, s olvasható legjobb regénye is, *Az özvegy*.

Nem kevésbé jelentős a 20. század grúz irodalma. Klasszikusa **Galaktikon Tabidze** (1892–1959) szimbolista költő, a grúz költői nyelv forradalmi megújítója, addig elképzelhetetlen nyelvi lehetőségek megvalósítója, olyan költői hagyomány megteremtője, amely mindmáig eszménye és normája a grúz poétikai gyakorlatnak. Legjelentősebb műve az *Artisztikus virágok*. Ugyancsak fontos költő volt **Tician Jusztinovics Tabidze** (1895–1937), a sztálinizmus áldozata, akit koholt vádak alapján ítélték halálra.

Jeles képviselői továbbá a modern grúz irodalomnak **Leo Kiacseli** (1884–1963) és **Giorgi Leonidze** (1899–1966).

Különösen érdekes a grúz irodalom legújabb nemzedéke. Ez a nemzedék az ötvenes évek második felében indult, a XX. kongresszus nyomán, s noha a pangás korszaka jelentősen visszadobta az egész nemzedéket, már e korszakban is sikerült néhány jelentős művet alkotnia, ma pedig újra nekilendülőben van, s nem is egy világhírű alkotója akad.

Ilyen például a korán elhunyt **Dumbadze**, egy nagy sikert aratott kisregény (*Az örökkévalóság törvénye*), illetve a belőle készült színdarab alkotója. Ilyen **Miha Kvividze** (1925) és **Muhran Macsavariani** (1929). Ám az igazi világsikert a Csiladze testvérek érték el. Az idősebbik, az 1931-ben szüle-

tett **Tamaz Csiladze** *Elmúlt a tél*, illetve *Elfújtan, mint a füst* című regényeivel ért el jelentős sikereket, míg öccse, **Otar Csiladze** (1933) jelentős költői kezdetek után három történelmi regényével (*Ment egy ember az úton*; *Bárki, aki rám talál*; *Vasszínház*) tudta áttörni nemcsak Grúzia, hanem a volt Szovjetunió határait is, s lett az új grúz próza legismertebb s legtöbbször becsült képviselője világszerte.

Az **ÖRMÉNY IRODALOM**, attól eltekintve, hogy évszázadokkal, ha nem évezredekkel ősebb, mint a többi, így a grúz is, nagyjából párhuzamosan fejlődött ez utóbbival. Ábécéjét **Meszrop Mastoc** alkotta meg az 5. században. Ugyanakkor keletkezett **Movszesz Horenaci** szépirodalmi értékű krónikája, s a 10. században élt **Nareki Gergely** (Grigor Narekaci) (951–1009) örmény egyházfő himnuszait megint csak Weöres Sándor tolmácsolása nyomán ismerhette meg a magyar olvasóközönség.

*„Vihar összerázott engem.
Nagy tenger kiáltott hozzám,
dörgött lomhaságom ellen.
Mennykövek szétzúztak engem,
villámok elástak engem.*

*Halálos záporral verve,
a tűz torkából leköpve,
en-kezem közt elrabolva,
zuhatagban összetörve,
tavasz ujjával ledöfve,
szánalmas bukfacezésem!”*

A régi örmény irodalom legjelesebb alkotása a *Szaszunci* (vagy *Szaszuni*) *Dávid* című népi hősköltemény, amely a 7–9. század történeti eseményeire utal, annak ellenére, hogy csak a 19. században jegyezték le írásban.

A szaszuni uralkodóház négy generációjának – négy „ágának” – történetét főlelevenítő mű egyszerre mutat rokonságot a mohamedán Kelet, az Ezer-egyéjszaka mesevilágával, a görög mitológiával és a Bibliával. S ez természetes, a korán keresztény hitre tért örménység közel másfél évezreden át dacolt szigetként az őt körülvevő mohamedán világ hódításával, őrizve-védve szabadságát, hitét, nyelvét, felbecsülhetetlen értékű kultúráját.

Magyarul, sajnos, mindmáig nem olvasható e híres költemény, csupán egy ifjúságnak szánt prózai változata jelent meg néhány éve *Tűzparipa és villám-kard* címmel, Petrovácz István feldolgozásában.

*„Emlékezzünk jó szóval Szaszun szemefényére,
Meher fiára, a nagyverejű Dávidra!
Soha ne feledjük Torosz herceg bölcsességét!*

*Legyen örökké áldott Messzekiáltó Hován
s örökké átkozott a barbár Melik emléke!”*

A 19. század, a romantika hozza az örmény irodalom újabb föllendülését. Nagy klasszikusa az 1805 és 1849 között élt **Hacsatur Abovjan**, az 1841-ben írott *Örményország sebei* című regény alkotója. Ez a regény új korszak kezdetét jelenti az örmény irodalomban. S ha Abovjan helyét mondjuk Petőfi vagy Arany helyzetével érzékeltethetjük, akkor **Avetik Iszahakjan** (1875–1957) szerepe az Adyéhoz hasonlatos. Annak ellenére, hogy, miként ezt a Lyra Mundi sorozatban megjelent Iszahakjan-kötet utószavának írója, Szalmási Pál megjegyzi, „*Iszahakjan és Petőfi hangjának rokonságát bárki a legelső hallásra észreveheti*”, noha „*A hang ugyan a Petőfié, de a kor az Adyé*”.

Két jelentős költője még az örmény századfordulónak **Tumanjan** és **Hovhannisjan**. A század első felének nagy örmény költője azonban (ha folytatni akarjuk előbbi gondolatmenetünket, akkor, mondjuk, az örmény József Attila) **Egise Csarenc** (1897–1937) volt. Amint halála évéből kikövetkeztethető, ő is a sztálinizmus áldozata volt. Az ő versei is olvashatók magyarul, 1986-ban jelentek meg Garai Gábor és Lothár László fordításában az Európa Bika-sorozatában.

Van még egy világhírű örmény írója korunknak, a nemrég elhunyt amerikai író, az örmény származású **Saroyan**. Tény és való, hogy Saroyan angol nyelven írta műveit, s amerikaiként vonult be a világirodalomba, ám örmény gyökereit soha nem tagadta meg, s életműve e gyökerekből táplálkozik, ugyanúgy, mint ahogy például az ugyancsak amerikai Nabokov is orosz gyökerekből táplálkozik.

Az örmény irodalom újabb nemzedékeiből megemlíthetjük még a líra nagy öregét, **Szilva Kaputikjan** (1919) költőnőt, valamint a autóbaleset következtében korán elhunyt, ugyancsak jelentős költőt, **Parujr Szevakot** (1924–1971). Ami pedig a legújabb prózaírókat illeti, közülük kettőt kapott szárnyára a világhír. Nevezetesen **Vardges Petroszjanról** (1932) és **Hrant Mathevoszjanról** (1935) van szó. Az előbbi *Örmény vázlatok* című kétrészes elbeszéléskötetével (1969 és 1982), az utóbbi pedig *Augusztus* (1967) című kisregényével aratott Örményország határain túl is megérdemelt sikert.

S végül a nehezen besorolható kis népcsoportok, a kaukázusi kis népek, hozzátéve, hogy csak a népek kicsik, irodalmaik nagyon is jelentősek.

Így példának okáért szólni kell az **OSSZÉTOK**ról, akik voltaképpen a jászok őseinek leágazottjai. Osszét változata legismertebb annak a világirodalmi rangú s szinte valamennyi kaukázusi nép nyelvén olvasható műnek, amely *Nart-eposz* néven vált ismertté. Sajnos, magyarul mindmáig nem olvasható, de szlovákul két változatban is fellelhető, egy prózai átdolgozásban s egy változtatott eredeti változatban.

Ugyancsak szlovákul jelent meg s nem is olyan régen két további összét mű: egy antológia a modern összét prózából s egy válogatott verseskötet *Osszét líra* címmel, a legnagyobb összét költő, **Kosztá Hetagurov**, eredeti nevén **Hetegkáti** (1859–1906) munkáiból. Hetagurov a szentpétervári akadémián tanult, anyagi nehézségek miatt azonban kénytelen volt tanulmányait abbahagyni s visszatérni szűkebb hazájába. Versei kéziratban terjedtek, s leg többjük népdallá vált. Ezt jelzi egyetlen kötetének címe is (*Osszét bandura*).

Ugyancsak jelentős irodalmuk van az **ABHÁZOK**nak. Az abház irodalom klasszikusa **Dimitrij Gulia** (1874–1960). Fő művei a negyvenes években megjelent *Kamacsics* című kisregény s a *Látomások* című dráma. Igazi világhírré azonban **Fazil Iszkander** (1923) tett szert az abházok közül. Elbeszélésein kívül magyarul is megjelent két nevezetes kisregénye, *A Szarvasfiú* és *A páncélszebrény titka*. Az első pillanatban egymástól oly távolinak tűnő két művet valójában sok-sok szál köti össze: közös a történet színhelye, Csegem falu, a főhősökben pedig, a félig mesebeli Szarvasfiúban és a teljesen a mai világunkban élő ezermester Kjazimban egyaránt a népi bölcsesség, a furfangos észjárás, a bajokon is átsegítő derű megtestesítőit fedezhetjük fel.

A **BALKÁROK**nak is van egy neves költőjük: **Kajszin Kulijev** (1917), s a lezg nyelven író **DAGESZTÁNI Sztalszkijt** (1869–1937) Gorkij egyenesen „a XX. század Homéroszának” nevezte, rögtönzött versei oly népszerűsége tettek szert a harmincas évek költészetében.

Sztalszkijra sokat hivatkozik az ugyancsak dagesztáni, ám avar nyelven író **Raszul Gamzatov** (eredeti neve Hamzatil), akinek már apja, **Hamzat Cadasza** (1877–1951) is jeles költő volt. Gamzatov már 1943-ban, alig húszévesen önálló kötetet publikált, s az 50-es évektől kezdve az egész volt Szovjetunióban népszerűvé vált. S igazi nagy siker volt magyarul is megjelent önéletrajzi regénye, *Az én Dagesztánom*. A népi bölcsességekre, gazdag folklorisztikus hagyományokra épülő, keleties színpompával s finom iróniával átszőtt könyv igaz, őszinte vallomás Dagesztánról, e távoli, égbe nyúló hegyóriások közé ékelt kis országról, amelyben a költő az avarok őseiről, szokásairól, énekmondókról, művészeikről, az egyszerű hegyi pásztorokról s az élet megannyi érdekes, megkapó eseményéről tudósít és mesél izes költői nyelven. Az ő versével búcsúzunk:

„Könyveim, könyveim – határvonalak
Utamon, amelyen félős-lelkesülten
Hol magasba hágtam, hol nagyot
Botolva szakadék fölé repültem.
Könyvek, könyvek – véres győzelmi tények,
Magasba törve mit tudhatod:
Dicsőség lesz-e majdan hősi béréd,
Vagy véred mindhiába folyt?

Az ukránok, a fehéroroszek és a moldvaiak

A volt Szovjetunió nem orosz népei közé tartoznak az ukránok vagy kisoroszek s a fehéroroszek is. E nyelvek oly közel állnak egymáshoz, hogy egész a Szovjetunió széteséséig csak nagyon kevesen tudták megkülönböztetni íróikat az oroszoktól. Az elkülönülés nem is kezdődött csak a 19. században, ukrán vagy belorusz írókról csak azóta tudunk.

Rögtön az elején, a múlt század közepe táján, mindjárt a legnagyobb ukrán klasszikus: **Tarasz Sevcsenko**. Verseit, melyek közül a legismertebb *A kobzos*, Weöres Sándor fordította magyarra, jelentőségét mi sem bizonyíthatja jobban e ténynél. Idősebb kortársa, **Kotljarevszkij** inkább csak ukrán belügy még, afféle ukrán Kazinczy vagy Bessenyei György. Ám a századfordulón már ismét világirodalmi név: **Ivan Franko**. Versei, prózája egyaránt jelentős értékei a nagy irodalomnak. S egy másik szerző a századforduló korszakából: **Kocjubinszkij**. Őrála mindaddig ugyancsak keveset lehetett hallani, amíg a hatvanas években el nem készítette novellái alapján a nagy filmrendező, **Paradzsanov** világhírű filmjét, az *Elfelejtett ősök árnyát*. S még egy szimbolikus név: **Leszja Ukrajinka**. Neve már csak azért is közzismert, mert nyilván nem véletlen, hogy éppen ezt tűzte föl a mellére, lobogóként szinte.

Meg kell azonban különböztetnünk azokat az írókat, akik Ukrajnában születtek ugyan, de orosz szerzőként írták be nevüket az irodalomtörténetbe. Ilyen volt például Gogol, a Holt lelkek, a Tarasz-Bulba és A revizor szerzője. Őket persze, noha témáik nagy része is ukrán, nem sorolhatjuk a kisorosz kultúra képviselői közé.

Mindazok, akikről eddig szó esett, a szovjet korszak előtti alkotók voltak, noha egy részük tevékenysége átnyúlik a forradalom utáni korszakba is. Az utánuk következőket azonban már csak mint szovjet-orosz szerzőket ismertük meg, s bizony nem is különböztek szinte semmiben a nagyoroszoktól. Kevés közöttük az igazán figyelemreméltó tehetség, de azért ilyen is akad. **Paylo Ticsina** például, egy inkább lírai, mint politikai költő. Vagy **Mikola Bazsan**, egy ugyancsak jellegzetes lírikus.

A kor reprezentatív ukrán írója: **Korneycsuk**, a drámaíró. *Platon Krecsit* című drámája nagyon futtatott volt a szovjet korszakban. Hasonlóképpen **Sztyelmah** regényei, az ukrán kolhoz-paraszság megszépített krónikái (*Ke-nyér és só, Igazság és hamisság, Az ember vére drága*). A privilegiált szerzők közé tartozott hosszú időn keresztül **Olesz Honcsár** is. Ám a korszak vége felé, megérezvén szinte az új idők szelét, egy jelentős regénnyel, *A katedrálissal* hívta föl magára a figyelmet, s lett az újabb ukrán írók talán legjelentősebbje.

A hatvanas évek új hulláma az ukránokat is elérte. Kiemelkedő képviselői: a lírikus **Pavlicsko**, hosszú időn át Ukrajna pozsonyi nagykövete, **Hucalo** és **Scserbak** elbeszélők, valamint **Korotics** és **Ivan Dracs**, a peresztrojka költői.

Ukrán zenéről s képzőművészetről csak sejtéseink vannak, hisz e területeken még csak a nyelv sem különböztette meg őket az oroszoktól. **Mejtusz**, ha jól emlékszem, a Fagyjev sztálinista regényéből készült opera, *Az ifjú gárda* komponistája, ukrán volt. S egy mai, Európa-szerte ismert avantgárd zeneszerző, **Szilvesztrov** ugyancsak ukrán eredet.

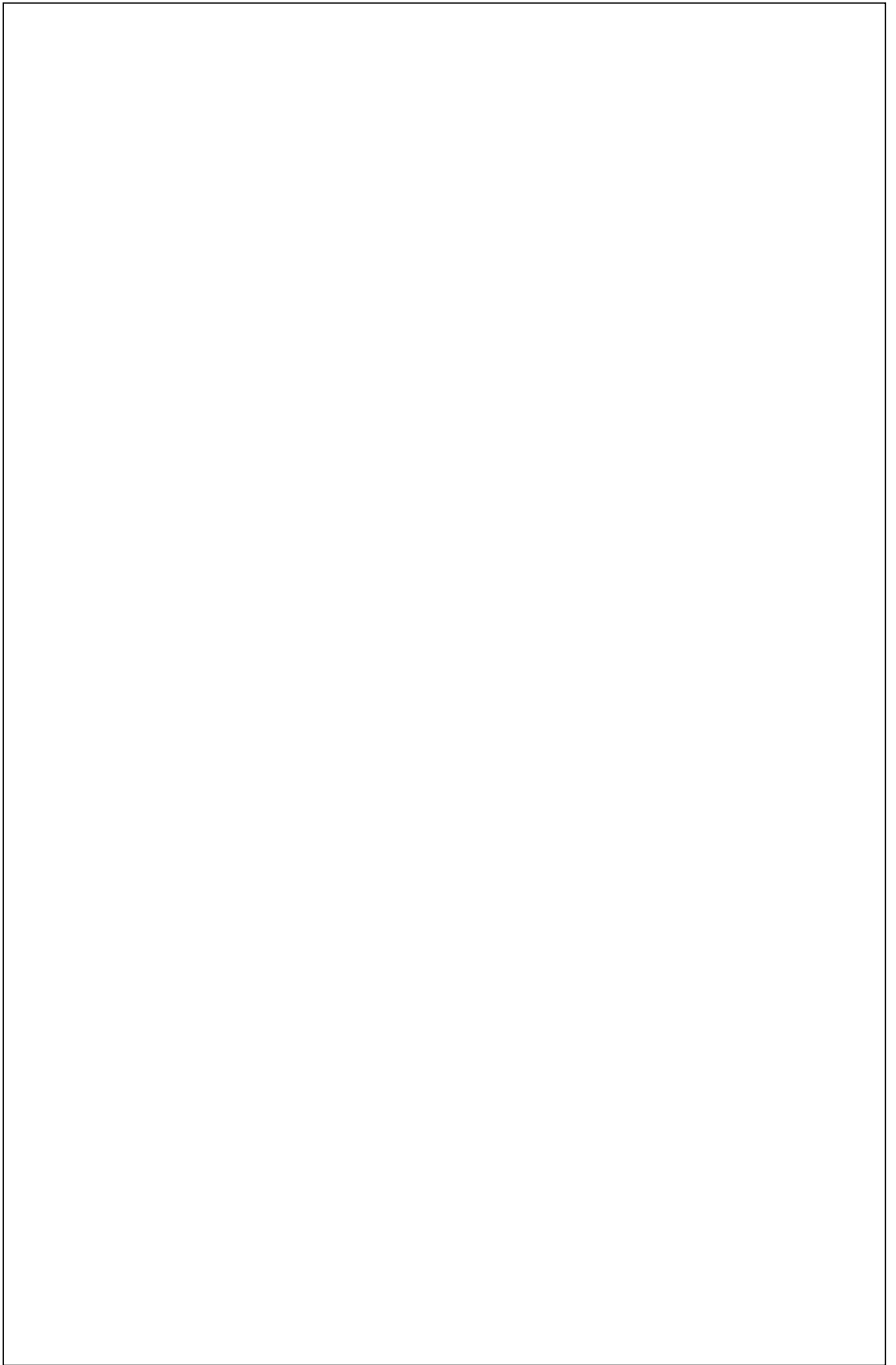
A filmben ugyanaz a helyzet, noha **Dovzsenko**, a szovjet film Eisenstein melletti legnagyobbja, ugyancsak ukrán. A Brüsszeli Tizenkettő között ott van az ő filmje, a némafilm egyik legnagyobb klasszikusa, az 1930-ban készült *Föld*. S amint már szó volt róla, ukrán volt Paradzsanov remeke, az *Elfelejtett ősök árnya* is.

S ha az ukránokat nehezen tudjuk megkülönböztetni az oroszoktól, még ilyenebb a helyzet a fehéroroszokkal. Azok annyira egygyé nőttek hatalmas testvérbátyjukkal, hogy máig könyörgik vissza magukat, legalábbis egy részük, ölelő karjaiba. Következésképpen a belorusz irodalom még később kezd elkülönülni az oroszoktól, mint az ukrán. Voltaképpen csak századunkban, s minthogy a forradalom után azonnal kezd felszívódni a szovjetbe, alig húsz-harminc esztendő csak az igazán önálló fehérorosz kultúra tere.

A múlt század nyolcvanas éveiben született klasszikusaik, **Janka Kupala** és **Jakub Kolasz** csak pályájuk legelején szuverén alkotók, későbbi működésük, főleg a hosszú időt megért Kolaszé, már a szovjet korszak tipikus termése. Kupala, minthogy rövidebb életű volt, kevésbé pötytyözte be magát. *Öröktől való ének, Guzlás s Álom a sírdombokon* című korai művei állítólag még ma is olvasható írások. Kolasz ellenben az *Új föld* című korai elbeszélő költeményétől a *Válaszúton* című nagy szovjet önéletrajzi trilógiáig „fejlődött”. Bevallom, soha egy soruk sem jutott el hozzám, így nem tudom megítélni rangjukat, gondolom, azért van valami oka, hogy őket tartják a beloruszok klasszikusainak.

A következő nemzedék, a századforduló környékén születettek, ugyanez a hibrid-generáció. **Makszim Tank**, **Brouka** szocialista tábor-szerte ismert neveket voltak, mint szovjet írók persze. A XX. kongresszus utáni olvadás időszakában a hatvanas évek új hulláma hozott ide is némi megkülönböztető szint. Két név mindenestre Európa-szerte ismert: **Pavel Bikov** és **Adamovics** neve. Bikov a második világháború Belorussziában történt borzalmairól írott regényeivel (*A halottaknak nem fáj*, *A kőbánya*) vált ismertté, Adamovics pedig a leningrádi **Granyinnal** közösen írott, *A blokád könyve* címet viselő művel. A mai, legfrissebb fehérorosz irodalomról szinte semmit sem tudni, ahogy a zenéről, képzőművészetről és filmről sem. Lehet, hogy a hiba nem a mi készülékünkben van?

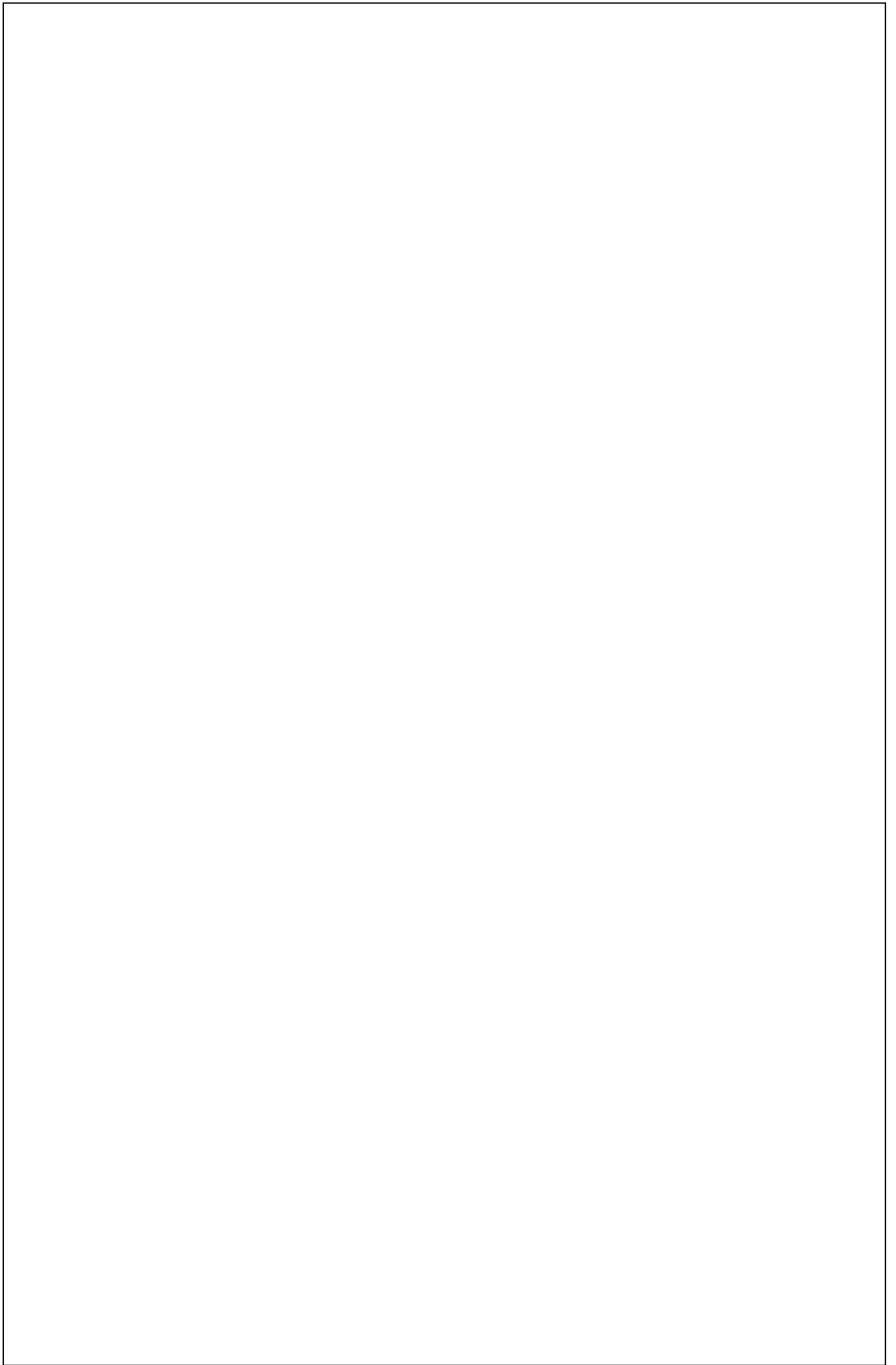
S ha lehet, még az övékénél is kevesebbet tudunk az egykori Szovjet-Moldávia, s a mai önálló **MOLDVA** kultúrájáról. Ők, mint tudjuk, Romániából szakadtak ki, így voltaképpen a román irodalom keretében kellene róluk beszélni, ha lenne mit. Ma már persze Moldvában, az egykori Besszarábiában is több az orosz, mint a román, s hogy milyen nyelven írják könyveiket, bevallom őszintén, fogalmam sincs. Nem is kellene velük foglalkoznom, ha az utóbbi évtizedekben nem akadt volna egy írójuk, akinek nevét fölkapta a hír. **Druce-nak** hívják, magyarul, szlovákul, csehül is megjelent egy-egy kötete (magyarul *A szép siratóasszony* címmel). Ha már mindenkiről szólottunk, ne felejtsük hát őket sem, legalább ez egyetlen neves szerzőjük miatt.

Száz év talány

A 20. század

(Kistükör és olvasónapló)

A franciák

A 20. század világirodalmának ismertetését természetesen a franciákkal kell kezdenünk. S nem csak szubjektív okoknál fogva. Igaz ugyan, hogy e században, legalábbis annak második felében, mintha háttérbe kezdene szorulni Párizs, s az észak- és dél-amerikaiak, a japánok és az oroszok egyre inkább leköroznék a gallokat, ám ez még nem érvényes a század első felére. S főként nem a múlt század végére-közepére. Mert köztudott, hogy a modern művészet a múlt század közepén születik, s Párizsban. Egy év: 1857 s két mű: *Bovaryné* s *A romlás virágai* a jelzőkarók. Aztán persze **Rimbaud** és **Verlaine**, **Lautréamont** és **Mallarmé**, **Cézanne** és **Gauguin**, **Debussy** és **Satie**. Mindezt még a 19. század nagyrészt. Ám a folytatás sem kevésbé fontos. Hisz most születik, a századforduló és 1922 között a modern regény alapköve, **Marcel Proust** hatalmas regényfolyama, *Az eltűnt idő nyomában*. Proust nem kisebb feladatra vállalkozott, mint megírni *Isteni* s egyben *Emberi Színjátékát* (ahogy hajdan Dante és Balzac). Vannak, akik Az eltűnt időt betetőzőnek vélik, a 19. század szintézisének, s nem a modern próza alapkövének. Ám ez csak a látszat. Hisz Dante is betetőzője volt a középkornak, ám egyben a reneszánsznak is az első hírnöke, s ez a helyzeti energiája megmarad Proustnak is mindörökre.

Mielőtt tovább mennénk Proust nyomdokain, vessünk még egy pillantást a francia századforduló nagyjaira. Itt van mindjárt a nagy határkő: **Anatole France**. Kezdetei (*Bonnard Szilveszter vétéke*, *Thais*, *Lúdláb királynő*, *A vörös lilium*) még a múlt századra esnek, legjellemzőbb írásai (*Cranquebille*, *A pingvinek szigete*, *Angyalok lázadása*) már századunkra. France-hoz hasonló jelenség **Romain Rolland** (*Jean-Christophe*, *Colas Breugnon*). Mára mindekettőjük hírneve elhalványult, alkalmasint egykori elkötelezettségük miatt.

Proust óriás árnyékában mintha megfakultak volna egykori társai, a hajdani nagyok is, az utolsó klasszikusok. **Paul Claudel**, a modern katolikus költészet és dráma nagy előfutára s egyben a hömpölygő szabadversé (*Öt nagy óda*). Prózaversei, színdarabjai (*Angyali üdvözlét*, *A selyempipő*, *Kolumbusz*) máig népszerűek. *Johanna a máglyán* című alkotását pedig **Honegger** orató-

riuma tette világhírűvé. **Paul Valéry** más eset. Ha Claudel a hömpölygő barokk híve, ő a póre versé. Mallarmé leghűbb tanítványa csak ritkán írt verset, de ha írt, azt sziklába véshető szigorral tette. Ám *Az ifjú Párka* s a *Tengerparti temető* szerzője csak verset írt keveset. Esszéi, naplói, *Az én Faustom* című drámakísérlete legalább olyan fontosak, mint lírája.

Megint más **André Gide** esete. Ő volt a század első felének tótumfaktuma. Gide – Nietzsche és Dosztojevszkij nyomán – előlegezi szinte a későbbi fejleményeket. *A földi táplálékok*, a *Meztelen*, *A Vatikán pincéi* és *A pénzhamisítók* a század nagy újtói között jelölték ki a helyét. Aztán megfakult Gide csillaga is, hogy mára ismét emelkedő tendenciát mutasson. Igaz, ma nem a hajdani hangos sikerek tűnnek a csúcsoznak, inkább non fiction jellegű írásai, hajdan agyonpocskondiázott útinaplója (*Visszatérés a Szovjetunióból*), önéletrírása (*Ha a mag el nem hal*), Naplói, s még *A pénzhamisítók* mellett is annak magyarázata, *A pénzhamisítók naplója*.

Az említettekhez kell sorolnunk néhány rendhagyó művet és művészt. **Alfred Jarry** *Übű király* című darabját, az abszurd korai remekét, **Raymond Roussel** nálunk máig ismeretlen prózáit, a litván származású **Lubicz-Milosz** verseit s **Apollinaire** életművét (*Szeszek*, *Kalligrammák*). Ezek nagyrészt már egy ifjabb nemzedék képviselői, ám életművük korán lezárult, így még a századelőhöz tartoznak. A két világháború közötti korszak további nagyjai: **Saint-John Perse** (*Anabázis*, *Bóják*), **Paul Reverdy**, **Blaise Cendrars**, s a szürrealisták: **André Breton**, **Paul Eluard**, **Louis Aragon**, a dadaista **Tristan Tzara** a lírában, **Martin du Gard** (*A Thibault család*), **Francois Mauriac** (*Viperafészek*), **Georges Bernanos** (*Egy falusi plébános naplója*), **Louis-Ferdinand Céline** (*Utazás az éjszaka mélyére*), **Henry Millon Montherlant**, **Jean Giono**, **Antoine de Saint-Exupéry** és **André Malraux** (*Az ember sorsa*) a prózában.

Már a 30-as években kezdenek, ám csúcsmájukat 1945 után érik el az egzisztencialisták, az abszurd dráma képviselői, s néhány, a szürrealizmusból kivált nagy költő: **Henri Michaux**, **Francis Ponge** és **René Char**. Az egzisztencialista pápa, **Jean-Paul Sartre** regényei (*Az undor*, *A fal*, *A szavak*), drámái (*Zárt tárgyalás*, *Az ördög és a jóisten*, *Altona foglyai*) s filozófiai munkái (*Lét és Semmi*, *A dialektikus ész bírálata*) hatalmas visszhangot keltettek, jelentősen túllépve az irodalom körét. Mára kissé elfelejtették őket. Kortársa, **Albert Camus** kisregényei (*Közöny*, *Pestis*, *Bukás*) s esszéi (*Sziszüphosz mítosza*, *A lázadó ember*) mintha jobban viselnék az idő múlását. A többi egzisztencialista mára szinte eltűnt a köztudatból. Oka volt ennek többek között a nyomukban törtető két másik mozgalom: az abszurd dráma és az új regény. Az ötvenes-hatvanas évek divatos izmusai mára ugyancsak megfakultak, ám beskatulyázhatatlan nagyjai elevenek máig: nemcsak elődeiket s kortársaikat körözték le, hanem még utódaikat is.

Mindenekelőtt a század talán legnagyobb írója, **Samuel Beckett**. 1989-ben bekövetkezett halála óta olyat is olvastam, hogy ő lesz a harmadik évezred Dantéja. Beckett nem francia, Írországbán született, de 1945 utáni műveit franciául írja Párizsban. Nem is annyira híres darabjai (*Godot-ra várva*, *Végjáték*, *Ó, azok a szép napok*) a fontosak, hanem a prózája (*Molloy*, *Malone meghal*, *A megnevezhetetlen* című trilógia) s még inkább rövid szövegei (*Semmi-szövegek*, *Hogyan is van*, *Előre vaknyugatnak*).

Az abszurd dráma másik nagyja (talán nem véletlen) az ugyancsak idegen, román származású **Eugène Ionesco** (*A kopasz énekesnő*, *A székek*, *Az orrszarvú*). Beckett igazi örökösei azonban az új regény művelői. A század második felének legfontosabb iskolája volt az új regény mozgalma. Képviselői már egy újabb nemzedékhez tartoznak, ám klasszikus műveit az idősebbek hozták létre. Beckett mellett **Claude Simon** (*A flandriai út*, *Történet*, *Georgica*), **Marguerite Duras** (*Moderato Cantabile*, *A szerető*) és **Nathalie Sarraute** (*Planetárium*). Az új regény pápája azonban **Alain Robbe-Grillet** (*A kékítő*, *A féltékenység rései*, *Útvesztő*), s neves művelője még a regényíróként korán elhullgatott **Michel Butor** (*Módosulás*).

S ne feledjük a lírát sem. Michaux, Ponge, Char magaslatait ugyan nem érték el az utódok, de **Yves Bonnefoy**, **Michel Deguy**, **Denis Roche** és főleg **Jacques Roubaud** jelentős költészetet hoztak létre. Sajnálatos, hogy az egyéb műfajok árnyékában máig szinte ismeretlenek. Mert a század harmadik harmadának, a strukturalizmus, a neoavantgárd és a posztmodern korának sztárjai nem a költők, hanem az elméleti műfajok művelői. A strukturalista **Claude Lévi-Strauss** (*Szomorú trópusok*, *A primitív gondolkodás*, *Mitológiák*), **Roland Barthes** (*Az írás nulla-foka*, *A szemiológia elemei*), **Michel Foucault** (*A szavak és a dolgok*, *A tudás archeológiája*, *A szexualitás története*) s főleg **Derrida** (*Grammatológia*), a jobb híján intertextualitásnak nevezhető mozgalom s a dekonstrukció apostola. Mellettük futottak még a posztmodern **Lyotard**, **Ricardou**, **Todorov** és **Kristeva**. A szépprózában ezek paralelje az új új regény. **Jean-Marie Le Clézio**, **Sollers**, **Patrick Modiano**, **Georges Pérec**, **Jean Pierre Faye** és **Michel Tournier** közülük az ismertebb nevek, s egy abszurd drámaíró: **Fernando Arrabal**.

A század gazdag zenei terméséből említsük meg **Debussy** (*Pelléas és Mëlisandae*, *Egy faun délutánja*, *A tenger*), **Ravel** (*Daphnis és Chloé*, *Bolero*), **Satie** (*Parade*, *Szókratész*), **Honegger** (*Dávid király*, *Johanna a máglyán*), **Milhaud** (*Áldozatvivők*, *Kolumbusz*), **Messiaen** (*Turangalila*, *Egzotikus madarak*) és **Boulez** (*Gazdátlan kalapács*, *Pli selon pli*) zeneszerzők nevét.

A francia film ugyancsak a világ élvonalába tartozik. **Clair** (*A Florentin-kalap*, *Párizsi háztetők alatt*), **Renoir** (*A nagy ábránd*), **Carné** (*Szerelmek vá-*

rosa) a régi nagy nevek. Az új hullám fő képviselői **Resnais** (*Szerelmem, Hiroshima, Tavalay Marienbadban*), **Truffaut** (*Négyszáz csapás, Jules és Jim*) és **Godard** (*Kifulladásig*).

S végül a képzőművészet. **Matisse, Braque, Léger, Duchamp, La Corbusier, Dubuffet, Giacometti**. Nem franciák ugyan, de párizsiak **Picasso és Miro, Vasarely és Schöffer, Brancusi és Dali**, hogy csak a legnagyobbakat említsük.

Mallarmé és Valéry versei

*„Semmi, e hab, szűz költemény / jele csupán a fodorása; /
megfúlva fordul visszájára, / mint távoli sereg szirén. //
Hajózatunk, barátaim: én / hátul a hajófaron állva, /
ti ahol villám s tél hulláma / elhasad, diszes elején; //*

*Lelkem szép részegségbe szédül / himbálózás félelme nélkül / és köszön-
tésem egyenes: // magány, zátony, csillag sugára / akárkinek, ki érdemes /
vitorlánk fehér mosolyára.”*

Köszöntő – Salut – e pompás szonettel kezdődik a Mallarmé-versek ciklusa, s a népszerű Lyra Mundi sorozat e félkötete végül, pontosan egy évszázad késedelemmel a magyar olvasó előtt is megnyitja az utat a modern költészet legnagyobb előkészítője – Keresztelő Szent János felé.

Nem mintha ez lenne az első magyar Mallarmé-kötet. Vagy két évtizede napvilágot látott már egy gyűjtemény a költő verseiből, nem kisebb költő-műfordító magyarításában, mint Weöres Sándor, ám az akkori kötet szűk közönségnek készült, s a kritika el is marasztalta bizonyos mértékig a magyar változatot, annak ellenére, hogy Weöres mindent meg tudott csinálni már akkor-tájt is: a Mallarmé-sonettek nemigen találták meg az utat a magyar olvasóhoz. Aztán a *Kockadobás* is megjelent, Mallarmé prófétikus költeménye, amelyet franciául is csak mostanság adtak ki (minő iróniája a sorsnak, hogy éppen a Párizsban székelő Magyar Műhely-társaság), ám a magyar fordítás ezúttal naprakész volt. Tellér Gyula szinte a nyomdaszagú francia kiadásból magyarított.

Az már újra a sors iróniája-törvényszerűsége, hogy a sorozat, amelyben a *Kockadobás* megjelent, a Helikon Stúdió még szűkebb, beavatott közönségének készült, mint a Weöres-fordítás Európa-kötet, így az *Egy faun délutánja* költője továbbra is ismeretlenje maradt a magyar versolvasónak.

Az Európa Könyvkiadó Lyra Mundi sorozata ellenben, a nagyközönségnek szánt edíció; aki itt megjelenik, az biztos számíthat széles olvasótáborra.

Nem mintha Mallarmének vagy tanítványának s társbérlijének a kötetben, Paul Valérynak nagyon fontos lenne a nagyközönség véleménye s a széles körű népszerűség. Hiszen köztudott, hogy ha valakik, akkor a modern költészetben éppen ők ketten voltak azok, akik leginkább megvetették a tömeget, s az olcsó, tömegeket kiszolgáló irodalmat-költészetet.

„*Testvér liliumok, pőre szépségetek / epeszt, mert magunkat kívántam benetetek, / és nimfa, nimfa, ó, forrás nimfája, hozzád / jövök, leróni itt könnyem meddő adóját. // Nagy nyugalom les, és én a reményt lesem. / Most hangot vált a víz s az estről szól nekem. // Hallom, hogy az ezüst fű nő a szent homályban; / s tükrét a hitszegő hold a rejtelmesen / kihunytt forrásnak is fölemeli tavában*”.

Nárcisz beszél – az idézett Valéry versnek viszont ez a címe, s Nárcisztól, az önmagát szerető görög mítikus hőstől identikusabb Valéry- (de akár Mallarmé-hőst) aligha tudnánk elképzelni, legföljebb persze a Faunt, az *Egy faun délutánjából*, Mallarmének, a *Kockadobás* mellett, leghíresebbé vált költeményéből (noha e hírnevet mindenekelőtt annak köszönheti, hogy Debussy megzenésítette, s még inkább a Debussy-zenére készült különböző melodramatikus s balettföldolgozásoknak).

De hát Isten s a költészet útjai úgy tűnik, kiszámíthatatlanok. A góg, az önmagába fordulás nagy mesterei sorra „divattá” válnak. Mallarmé és Valéry mellett ugyanez a sors jutott Lautréamont-nak, Ezra Poundnak, Eliotnak, Gottfried Bennek, Musilnak, Joyce-nak, hogy csak a legkirívóbb példákat említsem, a magyarokról (Csáth Géza, Füst Milán, Kassák Lajos, Hamvas Béla, Szentkuthy Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Erdély Miklós) már nem is szólva.

„*Ki látta valójában Paul Valéryt...*” – kérdezi az ikerkötet utószavában az összeállító Szegzárdy-Csengery József, miután mottóként idézi a költő egy levélrészletét (*Csak a tökéleteséget szeretem*), s így folytatja:

„*...Paul Valéryt nem a maga esendő emberi mivoltában, nem az ő nemes, finom és törékeny alakját, nem a Sorbonne-nál is előkelőbb főiskola, a Collège de France költészettani katedrájának professzorát..., hanem a költőt és gondolkodót a maga bonyolult, összetett, nehezen megkülönböztethető és elemezhető szellemi valóságában, in statu nascendi, az üres papírlap fehér végtelenje előtt, amely maga a legszebb, legtökéletesebb költemény, legalábbis Mallarmé szerint, hiszen még magában hordozza a kifejezés minden lehetőségét.*”

Nem csoda persze, hogy Kelet-Közép-Európában, különösen annak utolsó negyven-ötven esztendejében, nem voltak divatban az ezoterikus, tömegeket és olcsó kultúrát megvető költők. Nemigen voltak divatban a Lajtától nyugatra sem, lásd a *Kockadobás* esetét, amely száz évig pihent kéziratban Pá-

rizsban, minden avantgárd hazájában, s melyet végül is kelet-közép-európai emigránsok juttattak el magukhoz a franciákhoz is!

Ám, mint látjuk, változnak az idők. Mallarmé s Valéry tömegkiadványban jelennek meg Magyarországon, s Rilke, Kafka hazatalál végül Prágába is. Ki a megmondhatója, hogy e tény nem jelenti-e egyik ösvényét az Európa felé vezető keleti utaknak? Netán a legfontosabb ösvényét?

1992

Samuel Beckett Proust

„A prousti egyenlet sohasem elsőfokú egyenlet. Az ismeretlen, mely fegyvereit az értékek egész halmazából választja ki, egyben maga is megismételhetetlen... A szintézis érdekében legcélszerűbb a prousti bizonyítás belső kronológiájához folyamodni, és elsősorban is a kárhozát és megváltás kétféjű szörnyetegét: az Időt vizsgálni meg.”

Korunk nagy élő írója, a ma nyolcvanhárom éves Samuel Beckett, pályája elején, alig huszonöt éves korában birkózott meg a nagy feladattal: a modern regény első óriásának, *Az eltűnt idő* nyomában szerzőjének az életművével.

„Proustnak rossz memóriája volt – írja például Beckett –, az emlékezés par excellence működött benne. A jó emlékezőtehetséggel megáldott ember semmire sem emlékszik, mivel semmit sem felejt el. Emlékezete változatlan, rutin-teremtény, kifogástalan szokásának feltétele és funkciója, hivatkozási eszköz, s nem a felfedezés eszköze. Emlékezetének diadaléneke: »Éppoly jól emlékszem, mint tegnap...« egyben sírfelirat is...”

Beckett tanulmánya magyarul az Európa Könyvkiadó Mérleg sorozatában látott napvilágot. Osztovíts Levente fordításában, újabb remekművel gazdagítva a sorozatot és a magyar nyelvű esszéirodalmat.

„A Proust-tanulmány, ez a fiatalkori mű, jó néhány olyan megállapítást tartalmaz, amely szerzője későbbi munkásságára, valamint poétikájára egyaránt vonatkoztatható – vagyis elsősorban nem a Proust-, hanem a Beckett-kutatóknak becses” – írja utószavában a fordító. S így folytatja:

„Beckett többek között azért tartja nagyra Proustot, amiért (korábbi tanulmányában) Joyce-ot: mert »meg sem kíséri, hogy elválassza a formát a tartalomtól«, s mert a világot metaforikusan fejezi ki.”

Így a magyar olvasó, akinek módja van végül, majd hatvan esztendő múltán megismerkedni e fontos tanulmánnyal, egyszerre pillanthat be Proust, Beckett és Joyce világába, hisz köztudott, hogy Beckett, aki egy ideig Joyce titkára is volt, elsősorban az *Ulysses* szerzőjének az útját folytatja, s ahogy magát Joyce utódjának tekinti, úgy tekinti Joyce (s így egyben önmaga) elődjének Proustot. Proust, Joyce, Beckett – ha akarom, az egész modern világirodalom.

„Az ember – írja Proust – nem épület, amelynek toldozgatni lehet a felszínét, hanem fa, amelynek törzse és domborzata a belső életnedv megnyilatkozása.” Egyedül vagyunk. Nem ismerhetünk meg senkit, és minket sem ismerhetnek meg. „Az ember olyan teremtmény, amely nem szabadulhat meg önmagától, másokat csak önmagában ismerhet meg, és ha ennek az ellenkezőjét állítja, hazudik” – idézi és parafrázálja Beckett Proustot.

Izgalmas olvasmány, inyeneknek való csemege Samuel Beckett Proust-tanulmánya, az egyre izgalmasabb magyar könyvkiadás nagykorúságának egyik legékesebb bizonyítéka.

1989

Pierre Reverdy

Nagy legendája van a magyar műfordításnak, a magyar irodalmi köztudat világirodalmi tájékozottságának. Helytálló-e a legenda? Hogy csak a francia nyelvterületről idézzek néhány nevet, akiknek haláluk után húsz, harminc, ötven, sőt száz év múltán sincs önálló kötetük: Lautréamont, Breton, Tzara, Michaux, Ponge és természetesen Reverdy.

Ki volt Pierre Reverdy? 1889-ben született, s egyike volt a századelő francia avantgardistáinak. Apollinaire, Picasso, Braque megbecsült harcostársa, s amikor 1924-ben a szürrealisták híres kiáltványa megjelenik, a Reverdynél alig néhány évvel ifjabb Bretonék már mint mesterükre néznek az összegyűjtött verseit épp akkor megjelentető Reverdyre. Mi az oka mégis, hogy mostohán bánnak vele nemcsak a magyar nyelvterületen, hanem magában a francia irodalomban is? Hiszen ha dicsőség övezte idősebb vagy fiatalabb társaival (Apollinaire, Saint-John Perse, Eluard, Aragon, Breton) hasonlítjuk össze, be kell ismernünk, hogy Reverdy kultusza (ha beszélhetünk egyáltalán kultuszról) amazokénál jóval halványabb. Miért?

Alkalmasint azért, mert a hagyományokkal sokkal radikálisabban szakító, előbbre tekintő, „modernebb”, mint amazok. Tény és való: Reverdyben sok-

kal kevesebb a romantika, mint a Caligramme-ok, vagy a Bóják költőjének verseiben, hogy a szürrealistákat ne is említsük. Reverdy a pontos kifejezések, a szabatos fogalmazások, a kemény, szinte meztelenre vetköztetett képek költője. S a tárgyaké. Braque-ék forradalma Reverdyben talált költőjére (vannak hipotézisek, melyek szerint amazok voltak az átvevők s nem fordítva, s ha a néhány éve a Maeght-alapítvány rendezte Reverdy-kiállításra gondolunk, melyen kézzelfoghatóan bizonyítva volt, hogy századunk szinte valamennyi korszakalkotó művésze hódolattal övezte Reverdyt, akkor hitet kell adnunk eme hipotéziseknek).

Summa summarum: volt már olyan, hogy akit alábecsül a kora, annál inkább megbecsüli az utókora (gondoljunk Kassákra, aki nemcsak sorsával: poézisével is hasonlít líránkban Reverdyre). Lehet, hogy Reverdy kora még mindig nem érkezett el. De elérkezik, s akkor kiderül, hogy a 20. század egyik legfontosabb költője volt.

A mágneses mezők

Jó fél évszázados késéssel jut el a magyar olvasóhoz a szürrealizmus két mesterének, André Bretonnak („a szürrealizmus pápájának”) és Philippe Soupoultnak a gyűjteménye, amely tartalmazza egyrészt a két szerző közös kötetét, a címadó *Mágneses mezőket*, a szürrealizmus 1919-ben kiadott alapkönyvét, másrészt Breton és Soupoult válogatott verseit. Mindezt pedig Parancs János megbízható fordításában-magyarításában.

„*Vízcsöppek rabjai, életfogytiglani állatok vagyunk csupán. Csöndes városokban futkározunk, s a csodás plakátok többé nem hatnak miránk. Mire valóak azok a mulékony nagy felfedezések, azok a sivár örömszökdécselések?...*”

Íme, így hangzik magyarul, most már tudjuk, az 1919-es kötet első versének (*A foncsorozatlan tükör*) a kezdete. S megtaláljuk persze a gyűjteményben a szürrealizmus mesterének szinte valamennyi híres-hírhedt művét: Breton 1923-ban írott *Földfényét*, a 31-es *Szabad kapcsolatot*. Az *ősz hajú revolver* című 32-es gyűjteményt vagy a 47-es *Óda Charles Fourierhez* című híres költeményt ugyanúgy, mint Soupoult talán kevésbé híres, de ugyanolyan értékes műveit, az *Akváriumot*, a *Sírfeliratokat*, a *Szélrózsát* és *A pokol állomását*. Íme egy mutatvány, ezekből is:

„*Hajolj le / és szúrd át a sima felszínt // Kék / szürke / cinóbervörös / narancsok / siklanak és úsznak / verseim // Gondolatom körül körben / cikáznak / a zöld halak.*”

Csak nehezen tudnánk okát adni annak, hogy miért kellett ilyen sokáig várni ennek a kötetnek a magyar kiadására. Hiszen a modern francia költészet immár több mint ötven esztendeje elfoglalta méltó helyét a magyar Parnasz-szuson is, s még a felszabadulás utáni szakasza is Dobossy László híres *Mai francia költők* című antológiájával kezdődik. Az egyetlen ok vagy inkább mentség az lehet csupán, hogy Breton és főként Soupoult nem a legjelentősebb költői nemzedéküknek (sokkal jelentősebbek a szürrealizmusból induló, de azon túllépő Eluard és Aragon egyrészt, Michaux, Ponge vagy René Char másrészt).

1985

René Char

A könyvtár lángban áll

„Szerettelek. Szerettem vihartól barázdált forrásarcodat és a csókom körbezáró birodalmak rejtjelét. Némelyek kerek képzeletre bízzák magukat. Menni nekem elég. A kétségbeeséstől oly kicsi kosárral tértem vissza, szerelmem, hogy fűzfavesszőből is fonhatták volna.”

A vers címe: *A kosárfonó társa*. Ezt a verset s a többi remek Char-köteményt jómagam hatvanöt-hatvanhatban, első párizsi esztendőm alatt ízlelgettem, előbb Papp Tibor magyarításaiban-vendégszövegeiben, később eredeti hangzásukban, franciául. Máig nem állt módomban még arról vallani, mi csoda hatással volt rám akkoriban Char költészete, de hát ez anélkül is világos mindenki előtt, aki a 66–68 között írt „összefüggéseimet” vagy legalábbis azok egy részét ismeri.

Azért említem mindezt most, a Char-versek magyar fordításainak apropóján, mert e versek olvastán elsüllyedt Alantiszként tör fel belőlem a hatvanas évek Párizsa s az a légkör, amelyekben ezek a versek megszülettek.

„E jegyzeteknek semmi közük az önzéshez, a novellához, a maximához vagy a regényhez. Egy gyeptűz éppúgy a kiadójuk lehetett volna – írja Char a 43–44-ben keletkezett Hupnosz jegyzeteihez. S így folytatja: E jegyzetek az olyan humanizmus ellenállását rögzítik, mely tudatában van kötelességeinek, nem kérkedik erőnyeivel, meg kívánja őrizni napjai tetszésére a megközelíthetetlen nyílt mezőt, és kész megfizetni is érte.”

E ciklus egyébként személyes élmények nyomán keletkezett, Char parancsnoka volt egy ellenállási partizánegységnek a negyvenes években. S egyáltalán ki volt René Char?

1907-ben született s 88-ban hunyt el. A szürrealistákkal indult, tőlük vált el később az útja s így lett belőle, Michaux-val és Ponge-zsal a szürrealizmus túli modern francia líra óriása.

Nagy jelentősége van egyébként annak a megjegyzésnek, hogy semmi kö-zük e jegyzeteknek a maximához. Mert a kevésbé tájékozott olvasó hajlamos lenne a maximálisan tömörített prózaverseket éppen maximáknak felfogni. De hát erről szó sincs, természetesen, még csak prózaversről vagy versprózá-ról sem beszélhetünk. Itt van pl. egy híres rövidvers: *A sárgarigó*, 1939. szeptember 3-i dátummal:

„*A sárgarigó a hajnal fővárosába szállt. / Dalának kardja lezárta a komor ágyat. / Minden örökre véget ért.*”

Nincs módunk minden versre s azok fordítására kitérnünk, csak a legfontosabbakat: a *Zuhanunk*, *A törékeny kor*, *A kígyó egészségére*, a *Lettera amorosa* s a címadó *A könyvtár lángban áll*. Parancs János műfordítói teljesítménye mintaserű.

Albert Camus

Sziszüphosz mítosza

„*Csak egyetlen igazán komoly filozófiai kérdés van: az öngyilkosság. Ha meg tudjuk ítélni, hogy érdemes-e leélni az életet, akkor választ is adunk a filozófia alapkérdésére. Hogy aztán a világ háromdimenziós-e, hogy a szellemnek kilenc vagy tizenkét kategóriája van-e, másodlagos. Az már csak játék, előbb válaszolni kell.*”

A híres, már-már legendás esszé legendás kezdő mondatai végre eljutottak hozzánk, magyar olvasókhoz is. Éppen negyvennyolc esztendő-t kellett rá várni, 1942-ben jelent meg ugyanis franciául, fogantatása óta tehát pontosan egy fél évszázad telt el. Mi volt e késedelem oka? Hiszen a vele egy időben író-dott *Közöny* már negyvennyolcban megjelent, s ötvenhat után sorra jelennek meg mifelénk is a híres Camus-regények (*A pestis*, *A bukás*) és drámák (*Caligula*, *Az igazak*, *Ostromállapot*), ám az esszék, Camus legtesthezállobb mű-faja, csak most jelentek meg (igaz, *A lázadó ember*, a másik legendás Camus-tanulmány, máig hiánycikk).

Nos, ma már aligha van értelme arról értekezni, miért volt „fekete bárány” épp a *Sziszüphosz mítosza*, inkább az lehet érdekes, miért időszerű ma is, idő-szerű (s időtálló)-e, ezért jelentette-e meg a Magvető Kiadó nevezetes Világ-könyvtár sorozatában (amelyben egyébként mindmáig csupán széppróza je-lent meg három és fél évtizeden át, az első tanulmánykötet e sorozatban épp

e Camus-gyűjtemény), avagy csak a szokás juttatta-e végül is hozzánk, hogy úgy illendő, minden híres írás megjelenjen előbb vagy utóbb.

„Az embert leginkább az teszi emberré, amit elhallgat, s nem az, amit ki mond. Én is sok dolgot fogok elhallgatni. De szilárdan hiszem, hogy akik az egyénről ítéleztek, sokkal kevesebb tapasztalatra alapozták ítéletüket, mint mi” – olvassuk Az abszurd ember című tanulmány A hódítás fejezetében, s ugyanitt találjuk még az alábbi jellegzetes Camus-mazsolákat: „Csak egyetlen hasznos cselekvés van, ha újjáteremthetnénk az embert és a földet... A hódítók gyakran beszélnek »legyőzésről«. De ezen mindig azt értik, hogy önmagukat »győzik le«... Nincs olyan ember, aki ne érezte volna olykor istennek magát.”

Nos, szűk terjedelmünk nem teszi lehetővé, hogy kommentáljuk e sorokat. De minek is kommentálnánk, mikor önmagukért beszélnek. S azt mondják, hogy manapság, a második évezred utolsó évtizedében, ha lehet, még aktuálisabbak Camus gondolatai, mint ötven évvel ezelőtt. Nem volt hát hiábavaló dolog ma jelentetni meg e tanulmányt, hiszen az *Abszurd gondolatmenet*, *Az abszurd ember*, *Az abszurd alkotás* (az egyes tanulmányok címei) ugyanúgy időszerűek ma is, mint a címadó Sziszüphosz mítoszának gondolatmenete, valamint a függelékként közölt esszé (A remény és az abszurd Franz Kafka életművében). Más kérdés, hogy a gyűjteményben közölt többi esszé is ennyire időtálló-e, úgymint a *Szine és visszája*, a *Nász*, a *Nyár*, a *Levelek egy német baráthoz*, a *Gondolatok a halálbüntetésről*, a *Stockholmi beszédek* és az *Irodalmi esszék, bírálatok*? Bizonyos, hogy ezek között is akadnak pompás írások, mégis jobb lett volna, ha némelyikük kihagyásával inkább a már hiányolt *Lázadó embernek* találtak volna helyet.

Ezen, persze, megintcsak hiábavaló sopánkodni, izlelgessük inkább még egy-két percig Az abszurd alkotás című esszét. Nevezetesen a Filozófia és regény című fejezetet:

„Művészetet, csakis művészetet – idézi például Nitzschét –, arra való a művészet, hogy ne haljunk bele az igazságba”... „Ebben az univerzumban a műalkotás az egyetlen esély arra, hogy megőrizze (mármint az ember – Cs. L.) öntudatát és rögzítse kalandjait” – teszi hozzá Camus, s ugyanúgy egyet kell vele értenünk (nekünk, ezredfordulós kortársaknak), mint a továbbiakkal: „A műalkotás abból születik, hogy az értelem lemond a konkrét végiggondolásáról. A műalkotás a testiség diadala... A művészi kifejezés ott kezdődik, ahol a gondolkodás véget ér.”

A testiség diadala, ha igaz, a donjuanizmus. Erről egy külön fejezet szól, alkalmasint a Sziszüphosz legizgalmasabb fejezete. S mennyire jellemző, hogy e fejezet *Az abszurd ember* című esszében találattik. Igen, Don Juan, Camus szerint, az abszurd ember. S az abszurd az egész mítosz alapszava. Az ab-

szurd és az öngyilkosság, abszurd falak, az abszurd szabadság – olvassuk egyre-másra s még ahol a fogalom nem is fordul elő (a filozófiai öngyilkosság, a holnap nélküli alkotás), ott is érezzük mindent elsőprő jelenlétét. S itt a Szisziphosz s általában az egzisztencializmus nem múló divatjának a rejtélye. Hiszen manapság, a neosztálinizmus negyven-ötven, a fasizmus-sztálinizmus hetven-valahány esztendeje után ki ne tudná, mennyire igaza volt Camus-nek, Sartre-nek, az egzisztencialistáknak, akik e horrorok néhány esztendeje után világosan látták korunk abszurditását, s hogy még inkább mennyire igaza volt az őket is megelőző Kafkának s a százötven évvel ezelőtt élt Kierkegaardnak, hogy ennyire előre megérezték mindazt, ami később bekövetkezett.

„*Othagyom Szisziphoszt a hegy lábánál!... A kő minden egyes darabja, a sötétlő hegy minden egyes ércszilánkja külön kis világ számára. A csúcso-kért vívott küzdelem maga is betöltheti az ember szívét. Boldognak kell elkép-zelnünk Szisziphoszt.*”

Claude Simon Nobel-díja

„*De mintha ez a hideg, az átmeneti nyugalom időszakában, maga is része volna a háborúnak, nyilván azért, hogy ilyenkor is rendben menjenek a dolgok, hogy a kézikönyvek mondatai vagy a hódítók beszámolói is ott legyenek a kijelölt helyükön, hogy minden olyan legyen, mint egy szertartás, mintha valami megkívánná, hogy a diadalittas hadijelentésnek, illetve a – járványok, lázak és vérhas okozta – veszteségek számbavétele közé, a regényfejezetek szabályos váltakozását követve, egy-két rövid megjegyzést iktassanak be a téli szállásra vonatkozóan, felidézve a rothadó szalma bűzét a reszkető emberi árnyakat, amint odagyűlnek a reszkető tábornok köré, a hidegben toporogva, csipás szemüket, vörös orrukat meg a zúzmarát az örök bajuszán.*”

A most hetvenkét éves, 1985-ös irodalmi Nobel-díjas Claude Simon tudtommal utolsó, 1981-ben megjelent *Géorgiques* (Georgica) című „regényéből” való – mutatónak – ez a bonyolult, a Simon-regényekre olyannyira jellemző körmondat. Kicsoda Claude Simon?

1913-ban született Tananarivében. Az „új regény” irányzatának a képviselője. Első műve, a *Le Tricheur* (A csaló) 1945-ben jelent meg, ezt követte 1957-ben a *Le Vent* (A szél), 1958-ban a *L'Herbe* (A fű) s 1960-ban a világhírnevét megalapozó *La Route des Flandres* (A flandriai út). Ez utóbbi nemcsak az ún. „új regény” irányzatának, hanem a huszadik századi világirodalomnak is – negyedszázad távlatából már bizvást elmondható – egyik alapműve. Ugyanúgy, mint az 1967-ben napvilágot látott *Histoire* (magyarul a cím

egyként jelent Történetet és Történelmet), s a már idézett legutóbbi Simon-regény, a *Georgica*.

„A *Georgicát* a francia irodalmi közvélemény úgy fogadta, mint Simon munkásságának csúcsteljesítményét – írja Szegedy-Maszák Mihály, s így folytatja: Új mű esetében igen óvatosan kell ítélkeznünk, de ezúttal úgy érzem, keveset kockáztatok, ha kertelés nélkül merem állítani, hogy a *Georgica* kiemelkedően jelentős regény. Merőben újat hozott volna írójának művészetében? Aligha. Inkább összegezte azokat a jelentős eredményeket, amelyek több mint négy évtizedes lankadatlan kísérletezés nyomán váltak hozzáférhetővé egy kiváló alkotó számára.”

Miért ismeretlen hát számunkra, magyarul, szlovákul vagy csehül olvasók számára Claude Simon? Egyrészt azért, mert az ő kísérletezése sokkal kevésbé látványos, mint amilyen Robbe-Grillet, Butor vagy a többi újregényes kísérletezése volt, másrészt a szövege sokkal nehezebb, mint másoké. Több mint másfél évtizede is van már, hogy panaszkolta egy ismerősöm, megbízást kapott *A flandriai út* fordítására, de egyszerűen képtelen vállalni, mert Simon szövege bonyolultabb, mint egy lírai vers, a fordítást viszont csakis prózaként hajlandók honorálni.

De ezen túl is: Claude Simon ugyanúgy csak vékony szálakkal kötődik az új regényhez s minden más stílusirányzathoz, mint Samuel Beckett. Ők ketten tulajdonképpen – már koruknál fogva is – inkább ősei ennek az irányzatnak.

Mindenesetre az már ma világos, hogy a Claude Simonéhoz hasonlítható teljesítmény a huszadik századi francia irodalomban csakis Proust *Az eltűnt idő nyomábanja*. S ha Simon századunkban csak Prousthoz mérhető, akkor az egyetemes francia regényirodalomban is a legnagyobbak (Balzac, Stendhal, Flaubert) között a helye. Így hát kockázat nélkül mondhatjuk, hogy az irodalmi Nobel-díj valóban méltó kézbe került; Claude Simon kiváló utóda századunk nagy irodalmi Nobel-díjasainak: Proustnak, Eliotnak, Faulknernek, Thomas Mann-nak, García Márqueznek.

1985

Michel Butor: Irodalom, fül és szem

George Steiner kötetének franciaországi megjelenése alkalmából nem a leg-hízelgőbb szavakkal nyilatkozott az „új regényről”. Hiábavaló lenne felidézni a vitát, kinek van igaza, örülünk annak, hogy a Modern Könyvtár kétkötetes antológiája után végül magyarul is olvashatjuk az „új regény” két legje-

lentősebb képviselőjének, Robbe-Grillet-nek és Butornak az eredeti szövegeit. Igaz, ez utóbbinak még most sem a legjelentősebb művét, az immár másfél évtizede megjelent *Módosulást*, hanem a tanulmányait. Az is igaz viszont, hogy a hatvanas években Butor inkább esszéket írt, mint regényeket, így az *Irodalom, fül és szem* című gyűjtemény voltaképpen a jellegzetes Butorral ismerteti meg a magyar olvasót. Mondottuk, hogy Steiner rögeszméje a nyelv és a csönd problematikája. Butornak is vannak rögeszméi, igaz, nem ennyire egytetetizálóak. A „regény és a költészet” viszonya érdekli, s a modern próza (tanulmányainak két kötete is megjelent francia zsebsorozatban, egyiknek: *Esszék a modernekről*, másinak: *Esszék a regényről* volt a címe). S mindezen túl pedig az önvallomás (ha úgy tetszik, az önmagyarázás). Racine és Madame de La Fayette, Monet és Picasso, Proust és Joyce az útjelző táblák. *Előzetes kis kutatóút a Joyce-szigettenger felderítésére* – ez az egyik legjelentősebb tanulmányának a címe, egy másikénak: *Proust nagy pillanatai*, de három kötetben kiadott *Repertoire*-jének címjegyzékében megtaláljuk Baudelaire és Dosztojevskij, Jules Verne és Raymond Roussell, Pound és Faulkner, Mallarmé és Apollinaire, a festők közül Monet, Picasso Mondrian és Mark Rothko, a zeneszerek közül Debussy és Schönberg, Sztravinszkij és Boulez nevét. Mindez világosan mutatja az utat, amelyen a fogékony olvasó eljuthat az „új regény”-hez.

A Felsőszászalás Royaumont-ban című írásában árul el a szerző legtöbbet önmagáról: „Szüükszerűen jutottam el a regényhez. Nem kerülhettem el. Íme, hogyan történt ez körülbelül: filozófiai tanulmányokat folytattam, és ugyanabban az időben nagy mennyiségű verset írtam. A dolog pedig úgy festett, hogy tevékenységem e két része között igen nagy volt az űr.”

S egy bekezdéssel tovább: „Nem azért írok regényeket, hogy eladjam őket, hanem hogy egységet teremtek az életemben: az írás olyan számomra, mint egy gerincoszlop... Ily módon a regény csodálatos eszköz arra, hogy az ember megállhasson a talpán, hogy értelmesen folytassa életét egy szinte dühöngő világban, amely minden oldalról ostromolja.” S a legfrappánsabb mondat.

„Van egyfajta anyag, amely ki akar fejeződni, és bizonyos értelemben nem a regényíró készíti a regényt, a regény készül egészen önmagától és a regényíró csupán világrahozásának eszköze, ő a szülész. Tudjuk, milyen türelmet igényel ez.”

Függelék

„Ez az elbeszélés nem tanúságtétel, hanem kitalált történet. A valóság, amelyet leír, nem feltétlenül egyezik az olvasó saját tapasztalatából ismert valósággal: így például a francia hadsereg gyalogosai az azonossági számukat

nem a köpenygallérjukon viselik. Ugyanígy Nyugat-Európa közelmúltjának történelme nem jegyezte fel döntő csatát Reichenfelsben vagy annak környékén. Mégis szigorúan anyagi valóságról van szó, más szóval, ez a valóság nem tart igényt semmiféle allegorikus értékelésre. Az olvasót tehát arra kérjük, csak azokat a dolgokat, mozdulatokat, szavakat, eseményeket tekintse, amelyet elé tártunk, és ne igyekezzék sem több, sem kevesebb jelentőséget tulajdonítani nekik, mint amennyit saját életében, a saját halálában tulajdonítana ezeknek a dolgoknak.”

(Alain Robbe-Grillet)

Derrida – ködben

„A lineáris írás vége valóban a könyv vége, akkor is, ha manapság még a könyv az a forma, amelybe új – irodalmi és elméleti – írások jól-rosszul beburkolóznak. Nem annyira arról van szó, hogy könyvfedelek közé kényszerítsünk új írásokat, inkább arról, hogy végre olvassuk el, ami a kötetekben beíródott a sorok közé.” Szégyen, nem szégyen, hetekkel, talán hónapokkal később értesültem az Irodalmi Szemle Napló rovatából, hogy életének 74. évében egy párizsi kórházban október 8-án elhunyt Jacques Derrida francia filozófus. Halálát hasnyálmirigyrák okozta. A szégyen persze az én szégyenem is, hisz Derrida az én egyik legnagyobb idolom volt, ám a nagyobbik szégyen a közviszonyainké, hisz akkor, midőn minden tizedrangú popénekes/nő valamennyi szexbotrányáról hírt ad a média, akkor egy Derrida halálhíre úgy el van rejtve, hogy még én is, a média pernamens figyelője csak véletlenül s hónapok múltán értesülök korunk egyik legnagyobb szellemének elhunytáról.

De ki volt Derrida?

„Jacques Derrida gondolkodás-, írás- és olvasásmódja fordulatot jelez a filozófia és az elméleti gondolkodás történetében. Ez a fordulat az écriture – az írás – fordulata, amely, akár a kanti fordulat vagy a nyelvi fordulat, felforgatta a filozófia és elméleti gondolkodás színterét” – írja Orbán Jolán Derrida írás-fordulata című alapvető monográfiájában.

Az ma már bizonyos, s a beavatottak előtt évtizedek óta bizonyos volt, hogy a búcsúzó huszadik század utolsó harmadának alighanem legfigyelemreméltóbb szelleme volt. Tudom persze, hogy élt (él) ekkor egy García Márquez s egy Paul Celan, egy Kerouac és Ginsberg, egy Foucault és Habermas, s egy Eco és Szolzsenyicin is, hogy az előbbi nemzedék nagyjait (Beckett, Sartre, Gadamer, Borges) ne is említsem, és mégis... Derrida volt

az egész búcsúzkodó huszadik századnak (s a második évezrednek) az emblematisztikus szelleme. „*Ott van bennünk a gyermek, aki fél. Nem volnának többé sarlatánok, ha a gyermek, aki bennünk van, nem félne a haláltól, mint egy mormolúkeiontól, a gyermekek ijesztgetésére szolgáló rémtől, mumustól... A filozófia annyi, mint megnyugtani a gyermekeket. Azaz, ha tetszik, kiszabadítani őket a gyermekkorból, elfelejteni velük a gyermeket...*”

Olyan meghatározó jelensége volt korunknak, amilyen egy-egy korábbi korszaknak a szimbóluma volt egy Kant és egy Goethe, egy Rousseau és egy Kierkegaard, egy Nietzsche vagy egy Freud, egy Wittgenstein vagy egy Heidegger. Nem véletlenül jutnak eszembe ezek a nagy nevek s éppen az irodalom és a filozófia határterületéről. Mert Derrida éppen az a tipikus írástudó volt, aki egyaránt jelentőset alkotott mindkét területen, s aki a legtöbbet tette azért, hogy a két terület közelebb kerüljön egymáshoz. Ritka dolog ez az irodalom- és a filozófiatörténetben, de nem kivételes, különösen a franciáknál nem az. Hisz egy Voltaire vagy egy Rousseau íróként volt-e fontosabb vagy bölcselőként? Hát Sartre vagy Camus? S hogy ne csak a franciákat említsem: Platón és Szent Ágoston, Kierkegaard vagy Nietzsche. Persze hogy ezek a nevek sem véletlenül jutnak eszembe Derridáról szólván, hisz az ő életműve mindezeket a nagy mestereket magába foglalja, de különösen éppen Platont, Nietzschét, Freudot és Heideggert természetesen. S akiről eddig még egy szó sem esett, noha nyilvánvaló, hogy a 20. század végi ideológiának (nemcsak a derridainak) a főideológiusa: Mallarmé.

„*Alapjában véve, mint látják, a világ arra való, hogy egy szép könyvet tegyen lehetővé... Én mindig másról álmodoztam... Egy könyvről, mely felépítésében és előre elterveltségében egy könyv volna, nem pedig a vakvéletlen ihleteinek gyűjteménye... A Könyvről, meglévén győződve arról, hogy csak egy van, melyet tudta nélkül mindenki megkísérel, aki ír, még a Génuszok is*” – idézi Derrida *A disszeminációban* Mallarmét.

Jómagam a legelső pillanattól tudtam figyelemmel kísérni pár évvel idősebb nagy kortársamat, hisz első figyelemre méltó könyvei, *Az írás és a differencia* s a *Grammatológia* 1967-ben jelentek meg, s hatni épp a hatvannyolcas párizsi események után kezdtek, éppen abban az időben, amikor én Párizsban voltam. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy rám közvetlenül hatott, hisz Derrida szövegei, különösen ez az első kettő (akkor még) a született franciák számára is kínaiul voltak írva, alig-alig értették szokatlan nyelvét még a legbennfentesebbek is, de én, szerencsémre, éppen azokkal voltam kapcsolatban, a magyar műhelyesekkel, akik a legfogékonyabbak voltak (talán idegen voltuk következtében is) minden újra, s rajtuk, valamint az irodalmi lapok recenzióin, értelmezésein keresztül ismerkedtem meg fokozatosan az új nyelvvel, az új világgal. S magam is csak később, évtizedek múltán jövök rá, mi-

dón a rendszerváltás következtében mifelénk is megnyíltak a nyugati gondolatok s kezdték fordítani-magyarítani Derridát és a többieket, mondom, magamat is meglepett, mennyire ismerős világ ez számomra, még azok a könyvek is, melyeket nem olvastam, szóval, hogy mennyire benne van az egész akkori szövegekben.

„Derrida írásfordulatával ugyanis elindul valami, aminek legfeljebb csak sejthetjük a következményeit, de nem láthatjuk a végét, és amely remélhetőleg túlmutat a grafománián vagy a textuális túltermelésen.”

„Derrida szövegeiben összefonódnak a filozófiainak vagy irodalminak nevezett írás száalai. Éppen ezért írása nem tisztán filozófiai vagy irodalmi, hanem egyszerre hordozza mindkettő egymásra történő lenyomatait... Szövegei közül az írásmódot illetően a Glas váltotta ki a legnagyobb ellenállást... Se nem filozófia, se nem költészet. Valójában egyiknek a másikkal való kölcsönös megfertőződése, aminek következtében egyik sem maradhat érintetlen.”

Mert az igazi megközelítése a derridai világnak természetesen csak később következett be. Amikor a rendszerváltás után sorra kezdtek megjelenni a Derrida- (s persze nemcsak a Derrida) írások, s a róluk szóló munkák, mint amilyen a már említett Orbán Jolán kitűnő monográfiája, vagy Nagy Pál *Posztmodern háromszögelési pontok: Lyotard, Habermas, Derrida* című tanulmánykötete. Mi magyarok megint csak szerencsés helyzetbe kerültünk, mert a fordulat után sorra ismerkedhettünk meg a kiváló filozófus-író szövegeivel, s ami még fontosabb, a róla szóló tanulmányokkal-ismertetésekkel. Ilyenekkel például:

„Ma mindinkább tudatosodik, hogy mivel a valóság nem lineáris, ezért a valóság lineáris leírása önmagában sohasem lehet teljes. A filozófiában éppen az utóbbi évtizedekben sokasodnak azok az írások, amelyek az írás, a filozófia, a »valóságelmélet« delinearizálását sürgetik... A lineáris írás vége valójában a könyv vége, azaz annak a logocentrikus korszaknak a végét is jelenti, amely a teljes és totális beszéd ideáljaként magát a könyvet létrehozta.”

Ami az előbbieket, magukat a Derrida-opusokat illeti, a Magyar Műhelyben már a hatvanas évek végétől folyamatosan olvashatók voltak, amelyeknek kicsúcsosodása még a nyolcvankilences fordulat előtt, a *Grammatológia* első részének a Műhely-könyvek sorozatában kiadott, Molnár Miklós trnaszformálta magyar változata volt. Mert Derridát természetesen nem lehetett csak egyszerűen lefordítani, őt úgy kellett magyarítani, hogy meg kellett alkotni hozzá a megfelelő magyar filozófiai műnyelvet is. Molnár Miklósnak, a műhelyesek segítségével, remekül sikerült ez, ám a további részekkel már nem tudott megbirkózni, így a *Grammatológia* magyar változata, tudtommal, mindmáig töredékes.

*„Ennek a műveletnek egyik konkrét megnyilvánulása például az idézés, az idézőjel »látható vagy láthatatlan« működése...Írni annyi, mint beoltani... Nincs többé olyan, mint eredeti szöveg... Minden új szöveg oltványként eredhet meg egy másik szöveg felületén, beleírva és íródva ebbe a felületbe maga is eredeztetni az »eredeti« szöveget. Ennek a kettős mozgásnak a következtében, értelmét veszti a származtatás, erőszakosan megtöretik, idézőjelbe téte-
tik az eredet mítosza...!”*

Teljes egészében olvasható ellenben a talán még fontosabb Derrida-szöveg, *A disszemináció*, ráadásul ikertestvérével. Orbán Jolán már említett korszakos monográfiájával, a Derrida írás-fordulata című munkával egyetemben. Orbán Jolán volt *A disszemináció* egyik fordítója is, s gondolom az egész Derrida-kultusznak Magyarországon az egyik spiritus rectora. A másik pedig Nagy Pál. Az ő gyönyörű, már említett kötete s annak is különösen Derrida-tanulmánya fölbecsülhetetlen munka ezen a téren. Különösen fontos írás a kötetben a Derrida budapesti látogatása alkalmával készített *Interjú Jacques Derridával* című szöveg. S az egész pesti utazás, melyben kalauza az érdeklődő, mindenre figyelő mesternek éppen a Derrida világában oly otthonos Nagy Pál volt.

„Most, hogy Marx halott, s különösen, hogy a marxizmus, mint némelyek mondják, teljesen felbomlani látszik, lehetséges lesz Marxszal foglalkozni anélkül, hogy zavarnák az embert – a marxisták, vagy miért ne, maga Marx, vagyis egy fantom, aki továbbra is beszél... Marx, mint látják, mindennek ellenére éppen olyan filozófus volt, mint a többi, sőt, ma már, hogy a sok marxista hallgat, kimondhatjuk, nagy filozófus volt, méltó arra, hogy a tananyagban szerepeljen, ahonnan túl sokáig volt kitiltva. Nem a kommunistáké, a marxistáké, a pártoké, ott kell szerepelnie a nyugati politikai filozófia nagy kánonjában. Visszatérés Marxhoz, olvassuk végre, mint nagy filozófushoz.”

A nagy meglepetés számunkra, a marxizmus évtizedeiből éppen csak kilábalt kelet-közép-európaiak számára, Derrida Marx-könyve volt, a Marx kísértései. 1993-ban jelent meg franciául, alig két évre rá magyarul, írni tehát közvetlenül a marxizmus látványos nagy bukása után írta, s nyilván nemcsak számunkra elgondolkodtató az, hogy mit ír Marxról s a marxizmusról korunk talán legokosabb (s nem marxista) filozófusa. Különösen ma, tizenöt évvel a fordulat után, midőn kiderül, hogy Magyarországon hárommillió szegény van (vagyis az ország egyharmada). Mit is mond Derrida? *„Mert ki kell tálni, hogy az erőszak, az egyenlőtlenség, a kizárás, az éhség, azaz a gazdasági elnyomás soha nem érintett még ennyi emberi lényt a világ és az emberiség történelme folyamán... soha még ennyi embert, asszonyt és gyereket nem tettek szolgává, nem éheztek és nem pusztítottak el a Földön.”*

Pedig, tehetjük hozzá, Derrida meg sem érthette Délkelet-Ázsia nagy tragédiáját. Vagyis: Derrida, ez az oly sok területen oly tisztán látó, s előre, a harmadik évezredbe látó szellem, korunk egyik gényusa már a kezdet kezdetén (1989) látta, amit mi csak most, vagy csak még később látunk meg. S leírja a marxizmus látványos bukásának pillanatában: *„Akár akarják, akár nem, az egész Földön minden ember bizonyos értelemben Marx és a marxizmus örököse ma.”*

2004

Az angolok

Ahogy a franciák nagy átmeneti írója Anatole France, úgy az angoloké **George Bernard Shaw**. Mindketten mélyen a múlt század közepén születtek, s ez utóbbi 1950-ben hunyt el, majd százévesen. Mára elszürkült Shaw hajdani nagy divatja is, ám legjobb drámái (*Ember és felsőbbrendű ember*, *Pygmalion* – a *My Fair Lady* alapváltozata –, *Szent Johanna*) máig népszerűek. Kortársai: **Oscar Wilde**, **Stevenson** (*A kincses sziget*), **John Galsworthy** (*Forsythe Saga*), **H. G. Wells** (*Az időgép*), **Rudyard Kipling** (*A dzsungel könyve*) még nála is jobban elvesztették hajdani csillogásukat, legfőljebb ifjúsági olvasmányokként élnek tovább (Wilde: *A boldog herceg*), vagy tévésorozatként (Galsworthy).

Egy kakukktójas van e nemzedékben: **Joseph Conrad**. A lengyel eredetű világiáró tengerész egykori kalandregényei klasszikusokként élnek tovább, különösen a *Lord Jim*, századunk egyik legszebb angol regénye. A századelő legfontosabb angol nyelvű költője az ír **William Butler Yeats**.

Mindez csupán a kezdet. Századunk angol irodalmának fénykora a két világháború közötti időszak. Lírában, prózában, elméletben egyaránt. A líra legnagyobbja: **Thomas Stearns Eliot**. Ő ugyan Amerikában született, mint Ezra Pound, ám Londonban honosodott meg s bankárként élte végig századunk kétharmadát. Jelentősek esszéi, drámái (*Gyilkosság a katedrálisban*, *Koktél fél haitkor*), ám óriássá versei tették. A *Pusztá ország* (magyarul *Atokföldje* címen jelent meg) a világirodalom egyik legnagyobb verse. A Bartók-ihlette *Négy kvartett* s a *Hamvazószerda* nemkülönben. A *Macskák könyve* pedig világhírű musicalként éli világát.

Eliot mellett a többi lírikus alig-alig rúg labdába. Pedig olyan nagyságok akadnak köztük, mint **Wystan Hugh Auden**, **Stephen Spender** vagy a korán elhunyt, legendás walesi bárd: **Dylan Thomas**. A második világháború után ez a helyzet némileg módosul.

A regényben először **Virginia Woolf** említendő, a lélektani regény nagyszonya (*Mrs. Dalloway*, *Orlando*, *A világitótorony*, *Saját szoba*); a sci-fi egyik korai előfutára **Aldous Huxley** (*Szép új világ*); s a magyar származású

Arthur Koestler (*Sötétség délben, Spanyol testamentum*), **Graham Greene** (*Hatalom és dicsőség, A csendes amerikai*); ők mind e nagy angol nemzedékhez tartoznak. A két csúcs azonban **James Joyce** és **David Herbert Lawrence**.

Lawrence az erotika felszabadítói közé tartozik az irodalomban. Jelentős novellái (*Szerelem a kazlak között*) s regényei (*Szülők és szeretők, A szivárvány, Szerelmes asszonyok*) az elbeszélőművészet legelső vonalában jelölik ki a helyét, ám igazi nagy dobása a botrányba fulladt legendás *Lady Chatterley szeretője*. Évtizedekig tiltott gyümölcs volt a prúd, viktoriánus Angliában, csak a második világháború után adták ki s kezdett hódítani a beat s egyéb nyalánkságok korszakában.

Az ír származású James Joyce pedig az egész modern irodalom legnagyobb alkotója s egyben prófétája. Szerb Antal a negyvenes évek elején, Joyce halála után még ezt írja róla:

„Joyce meghalt, így már sohasem derül ki, hogy blöff volt az egész.”

Ám az is igaz, hogy századunk hetven-nyolcvan esztendejében mással sem foglalkozik az irodalomelmélet és -gyakorlat, mint e blöffel – s annak megfejtésével. Parnasszista költőként kezdte (*Kamarazene*), realista novellistaként (*Dublini emberek*) s önéletíróként (*Ifjúkori önarckép*) folytatta, s a legendás *Ulyssesben* érte el 1922-ben a modern regény a csúcspontját. Utolsó műve, a befejezetlenül maradt *Work in Progress* (Készülő Mű), a *Finnegann ébredése* több tucat nyelvből összekomponált kompozíciója máig megfejtetlenül áll az ámuló utókor előtt. Megfejtteni, utolérni máig sem tudták, de egy biztos: nem blöff volt, hanem korszakos remekmű.

A század második fele már egy más világ. Az elején még többé-kevésbé hagyományos szerzők jelentkeznek: **William Golding** (*A legyek ura*), **Lawrence Durrell** (*Alexandriai négyes*), **Anthony Burgess** (*Gépnarancs*), ám a hatvanas évekre megjelennek a dühöngő fiatalok (főleg a drámában). A mozgalom névadója **John Osborne**. Az ő *Dühöngő ifjúság* (más néven: *Nézz vissza haraggal*) című darabja volt a start. Az igazán jelentős darabokat azonban **Harold Pinter** (*A gondnok*), **Arnold Wesker** (*A konyha*) és a cseh származású **Tom Stoppard** (*Az akrobaták*) írta.

A prózában kevésbé volt sikeres a dühöngő fiatalok nemzedéke. Itt voltaképpen csak két-három jelentősebb nevet és művet érdemes megjegyeznünk, s mára, harminc év múltán ezek is egyre idegenebbül hangzanak. Ilyen volt például **Kingsley Amis** *Szerencsés flótása*, **Iris Murdoch** *Háló alattja* vagy **Alan Sillitoe** filmen is jelentős sikert elért regényei (*Szombat este, vasárnap reggel, A hosszútávfutó magányossága*).

Annál jelentősebb volt a nemzedék lírai termése. Említettük, hogy Eliot árnyékában alig-alig virágozott az előbbi nemzedék költészete. A hatvanas

években itt is új hullám jelentkezik. A nemrég elhunyt **Ted Hughes** például, akinek *Varjú* című, rendkívül érdekes verseskötete magyarul is megjelent. Az-
tán **Philip Arthur Larkin**, s az amerikai születésű, korai öngyilkosságba me-
nekült **Sylvia Plath**, akinek versei mellett főleg önéletrajz-jellegű *Üvegbura*
című regénye nevezetes.

S van egy világirodalmi rangú angol irodalomtudósa is e nemzedéknek:
George Steiner. Az ő esszékötete (*Egyre távolabb a szótól*) magyarul is szo-
katlanul nagy siker volt e műfajban. Az az igazság egyébként, amint már em-
lítettem is, hogy a dühöngő fiatalok még az új regénynél és a beatnikeknél is
hamarabb kifulladtak; egy-egy (rendszerint korai) világsikerüket alig-alig tud-
ta néhányuk megismételni. Csak találgatni lehet, hogy a dicsőség s az ezzel já-
ró kommerciálódás, avagy a drog és az alkohol volt-e a tömegjelenség oka,
tény, hogy e világszerte nagy generáció után alig-alig maradt időtálló érték.

Mára, a posztmodern korára megint egy újabb generáció foglalta el helyét
az angol nyelvű irodalomban is. Az újdonság, hogy ezek az írók csak írnak
angolul, különben idegen, a brit nemzetközösség legkülönbözőbb helyeiről
jött alkotók. Reprezentatív képviselőjük **Salman Rushdie**, a *Sátáni versek*
halálra keresett szerzője. De említhetjük a dél-afrikai Nobel-díjas **Nadine
Gordimer** (*Livingstone katonái*), a japán **Ishiguro**, vagy a dél-ázsiai **Timothy
Mo** nevét is. S még az eredeti angolként jegyzett **Poliakoffnak** is, ugye,
orosz neve van. De két valódi angolt is találunk közöttük: egy **Graham Swift**
nevű elbeszélőt (*Vízország*) és **Barnabe Barnest** (*Flaubert papagája*).

Az angol zene nagy klasszikusa **Benjamin Britten** (*Peter Grimes*,
Szentivánéji álmom), a festészet modern angol klasszikusa **Bacon**, az angol
film pedig (az Amerikában hírnévre jutottakon kívül): **Lawrence Olivier** (*V.
Henrik*, *Hamlet*), **Lean** (*Kései találkozás*, *Doktor Zsivago*), a magyar **Korda
Sándor** (*Rembrandt*), **Losey** (*Baleset*), **Richardson** (*Egy csepp méz*), s leg-
újabbban **Greenaway**.

Jelentős természetesen az angol bölcsélet is. **Bertrand Russell** a század
egyik legnagyobbja. Tanítványa, az osztrák **Ludwig Wittgenstein** Cambridge-
ben írja főművét (*Logikai-filozófiai értekezés*), s a legújabb nyelvfilozófiának
is jelentős angol képviselői voltak (**Austen**) és vannak (**Searle**).

James Joyce Finnegan ébredése

„Ó, mondj el mindent Anna Líviáról! Mindent tudni akarok Anna Líviáról.
Hát te nem ismered Anna Líviát? – Persze, mindenki ismeri Anna Líviát.
Mondj el mindent, rögtön mondj el mindent. – Meghalsz, ha meghallod!”

Hihetetlen, de így van: a 20. század legbonyolultabb, „legérhetetlenebb” irodalmi alkotása, a harmadik évezred regénye, megjelent immár magyar könyvkiadó gondozásában is. No, nem az egész, csak részletei, de végül is megjelent. Az sem véletlen, hogy azt írtuk, magyar könyvkiadónál, mert az itt olvasható szöveg megjelent már egyszer, másfél-két évtizeddel ezelőtt, a párizsi Magyar Műhely Joyce-számában. Mi több, az a szám még gazdagabb is volt, mint e kötet, hisz egész sereg alapvető, Joyce-szal foglalkozó tanulmányt közölt, s azokból csak egyet, a fordító-magyarító Bíró Endre Bevezetőjét (Címe: *Egyetemes mítosz*) közli újra. Pedig elkelt volna a magyarázó szöveg, hisz a magyar olvasó aligha tud mit kezdeni ezzel a furcsa olvasmánnyal. Ám a Holnap kiadó, amelynek tisztelet, becsület a merész vállalkozásért, szűkkeblű volt a mennyiséget illetően, alig öt ívet áldozott a furcsa remekműnek, s azt is elfelejtette közölni az olvasóval, hogy a szöveget a Magyar Műhely után közli újra.

Ám ne kukacoskodjunk, örüljünk inkább a megjelenésnek, s nézzük, mi is ez a különös valami? Egyetemes mítosz, ahogy az átköltő nevezi, amelyen Joyce az *Ulysses* megjelenése után tizenhat évig dolgozott (*Work in Progress* – *Készülő Mű* címmel közölt belőle itt-ott részleteket), s amelybe már nem az ember mítoszáat, hanem az egész emberiségét, az öröklétét sűrítette bele. Elbukás és fölemelkedés, halál és föltámadás végeérhetetlen folyamata tárul föl a szerkezetében is körkörös, töredékes regény lapjain, ahogy a fülszöveg propagálja a könyvet, s mi leginkább a Fáj Attila M. M.-ben olvasható tanulmányának újra nem közlését fájlalhatjuk, amelyben *Az ember tragédiájával* veti egybe a *Finnegan ébredését*, bizonyítván, hogy Joyce olvasta Triesztben, a Stanislav Joyce könyvtárában meglévő Tragédia fordítását, s ez közvetlenül is befolyásolta Készülő Műve alakulását.

Univerzális történelem – közelíti meg más oldalról a szöveget Bíró Endre, föltéve a költői kérdést, „Miről szól a Finnegan ébredése?” S imígyen válaszol:

„Az egész átokzsongó, szeszélyszabta történelemről. A mű a történelemnek, minden történelemnek a lényegét egyetlen körfogó, örvénylő, törvényszerű formulába sűríti. Teljes tudatában annak, hogy ez lehetetlen, hisz az egész történelmet minden csipkézetével szeszély szabja. Az egész egységes, körbeforgó formula az író önkényének, a korrozív kigőzölgsének hatására jön létre, és a létrejövő képlet: dividiuális káosz. A történelem eme víziója egyetlen feszült, folyamatos jelenidőben tárul elénk.”

Hát ez kissé, el kell, hogy ismerjük, bonyolult. Ám stílszerűbben aligha tudnánk érzékeltetni e különös írásművet, melyet szerzője nem kevesebb mint 16 nyelvből kotyvasztott össze s így a „fordítónak” aligha marad más lehetősége, mint az anyanyelvén újateremtetni az egészet. Erre a feladatra – minő ironiája a sorsnak! – egy biokémikus (vagy biofizikus?), az időközben el-

hunyt Bíró Endre vállalkozott. Nem bírván kivárni persze, hogy élete nagy műve, Joyce-fordítása, könyvben is megjelenjen magyarul életében.

A „Finnegan”-ból, mint mondtuk, mintegy ötívnyi szöveg olvasható magyarul. E részleteket a fordító alapos bevezető s átvetető szövegekkel látja el, őszintén bevallva, a válogatást az is befolyásolta, hogy fordítóként-átköltőként milyen részekkel tudott megbirkózni s milyenekkel nem. Végül is e fejezetek olvashatók magyarul: *A Múzeum – A találkozás – A Hóka és a Tsöl-lőgürcs – Shem, a tollnok – Anna Livia Plurabella – Szegény Iza – Ensoph – A Dücsöke és a Hanty – Sir Arber, a Faemberangyal – Búcsú.*

„A közölt szövegben sűrűn szerepelnek kihagyások – írja Bíró. – Ezekre legtöbbször azért volt szükség, mert valamelyik szakasz döntőnek érzett szójátékára semmilyen, vagy csak nagyon erőltetett megoldást találtam. Ahol belátható távolságon belül folytatni lehetett a fordítást, az összefüggés fenntartása céljából közbetoldásokkal jelzem a »cselekményt«. Ugyanezt a célt szolgálják a részleteket ismertető rövid értelmező, magyarázó bevezetők is.”

Azt persze, hogy mennyire hű e fordítás, még akkor sem lennének képesek megállapítani, ha „eredetiben” tudnánk olvasni a „Finnegant”, ami persze az említett 16 nyelv ismeretét föltételezi. Így legfőljebb arról nyilatkozhatunk, hogyan hangzik magyarul az „Ébredés”. Erről, a Műhely meg a Holnap kiadó lektorainak ösztönzésére is, akár azt is mondhatnánk, hogy jól, ha nem olvasuk történetesen az M. M. ama Joyce-számában Márton Lászlónak egy másik „Múzeum”-átköltését. Amiből is megállapíthattuk: ahány kísérlet, annyiféle eredmény. Ennél többet ezúttal sem mondhatunk.

1993

Samuel Beckett

Molloy – Malone meghal – A megnevezhetetlen

„Anyám szobájában vagyok. Most én lakom itt. Nem tudom, hogy kerültem ide. Talán tolókoksin, de biztos valami járműn. Talán annak az embernek köszönhetem, hogy itt vagyok, aki minden héten eljön... Ad egy kis pénzt, és elviszi a papírlapokat. Ahány oldal, annyi pénz... Most arról szeretnék beszélni, ami megmaradt, elbúcsúzni, aztán meghalni végképp.”

Igen, a meghalás nagy regénytrilógiája végül olvasható magyarul is, Török Gábor elismerésre méltó fordításában, a Magvető „Világkönyvtár” sorozatában. Mert Beckett eredetileg ötvenegy-ötvenháromban megjelent trilógiája a század nagy regényei közé tartozik (ha egyáltalán regénynek minősíthetjük).

„Egy hangról beszéltem, amely mondott nekem ezt-azt... A hang azt mondta, hogy most szabadabb vagyok. Nem tudom. Majd meglátom. Akkor visszamentem a házba és leírtam: Éjjél. Az eső veri az ablakot. Nem volt éjjél. Nem esett.”

Az idézetek a *Molloy* legelejáról és legvégéről valók. A felbomlás regénye, mondtuk. A *Molloy* „hőse”, ha szabad őt így minősíteni, mindenesetre még eleven, bárcsak vegetáló élőlény. A *Malone meghal*, amint a cím is sugallja, már csak volt ember.

„Nemsokára mégiscsak végképp meghalok. Talán a jövő hónapban. Április lesz akkor vagy május. Mert ezer apró jeltől tudom, hogy még az év elején járunk... Ma is meghalhatnék, ha akarnék, csak egy kicsit igyekeznem kellene, ha lenne még bennem akarat, ha tudnék igyekezni. Mégis inkább szép csendesen halok meg, nem siettettem a dolgokat.”

Hogy mire való mindez? Az abszurd irodalom természetesen jócskán lejáratta az efféle „egzisztencialista” dolgokat, ám Beckett a szabályt erősítő kivétel a divatos halálkultusz művelőinek névsorából. Ő valóban mélyére pillant a dolgoknak, az ő szövege valóban megbirkózik az emberi létezés legnagyobb problémakörével, a megsemmisülés borzalmával. Mi jöhet még ezek után? *A megnevezhetetlen*:

„Hová most? Mikor most? Kicsoda most? Nem kérdelem magamban. Csak mondom. Nem is gondolok rá. Kérdések, feltevések?” S a vég: „folytatni kell, talán már mindez meg is történt, ki kell mondani a szavakat, amíg csak el nem fogynak, ki kell mondani őket, amíg ránk nem találnak... én leszek az, a csend lesz, a csendem, nem tudom, sohasem tudom meg, a csendben nem tudhatja az ember, folytatni kell, nem tudom folytatni, folytatom.”

Samuel Beckett

Előre vaknyugatnak

Talán halála napján, 1989 decemberében jelent meg Beckett kisprózai munkáinak magyarul megszólaló kötete. A címadó *Előre vaknyugatnak* a szerző talán legutolsó befejezett munkája.

Befejezett munkája? Hiszen Beckett utószavát író Takács Ferenc szerint a „kudarc” bélyegét viselik: jórészt töredékek, nagyobb munkából kihullott maradványok, nagyobb munkává nőni képtelen kezdemények, a végső elkészületlenség értelmében is minimalista irányú művek, pontosabban egy bevégezetlen működés alkalmi lenyomatai; némi megszorítással mindegyikre igaz, amit egyikük címe oly pontosan határoz meg, részletek *egy félbehagyott műből*.

De ez a félbehagyott jelent egyben abbahagyott, sorsára, sőt cserbenhagyott, a világ kényére hűtlenül kiszolgáltatott művet is, félművet, mely nem tudott, vagy szándékosan nem akart „elkészülni”.

Beckett, tudjuk, elsősorban „drámáival” lett világhírű, ha szabad e műfajt használni a *Godot-ra várva*, a *Végjáték* vagy az *Óh, azok a szép napok* című írásokra, hogy a szöveg nélküli jelenetekre, egyfelvonásosokra ne is gondoljunk. Másodszorra pedig „regényeivel” lett híres, noha ezekre sem illik igazán a regény megjelölés, éppúgy mint amazokra a dráma. Mégis: a magyarul is megjelent *Murphy* vagy az ugyancsak nemrég megjelent *Trilógia* még csak besorolható, ha nehezen is, ilyen-olyan műfaji kategóriába. A kisprózák semminemű skatulyába be nem sorolhatók.

Az utolsó három szöveg (*Rosszul látom, rosszul mondom; Társaság; Előre vaknyugatnak*) némileg mintha közelítene a „klasszikus” elbeszélés-kisregény felé, de ez csak látszat természetesen, főként az utolsó esetében.

A többiről még ennyit sem lehet mondani.

Wynstan Hugh Auden válogatott versei

Még mindig keveset tudunk századunk angolszász költészetéről, legalábbis sokkal kevesebbet, mint mondjuk a francia, az orosz, a német, mi több, a spanyol – Lorca! – líra modern útjairól-alakjairól. Pedig századunk angol s amerikai költészete nemcsak hogy vetekszik ezekkel, de megelőzi még tán a franciákat is. Ezra Pound, Eliot, Cummings, Dylan Thomas vagy Ginsberg költészete mindenesetre a 20. század irodalmának legelső vonalába tartozik s nem ismerni legalábbis olyan mulasztás, mint nem ismerni Apollinaire vagy Eluard költészetét.

Századunk felsorolt angolszász nagyságaihoz tartozik az 1907-ben született s 1973-ban elhunyt Wynstan Hugh Auden is, akinek válogatott verseit Fodor András mutatta be A világirodalom gyöngyszemei ismert sorozatában.

„*Nemzedéktársai közül senki sem élte át olyan mélyen az európai kultúra kelta-germán-latin örökségét – olvashatjuk a kötet fülszövegében –; alig ismerünk költőt, aki a század művészeti, tudományos vagy éppen társadalom-politikai kihívásaira alaposabb készséggel, közvetlenebbül felelt volna.*”

„*A legintelligensebb ember volt, akit valaha ismertem*” – mondta róla Golo Mann, Thomas Mann fia.

Ahhoz persze, hogy valaki a század egyik nagy költője legyen, nem elegendő csak legintelligensebbnek lenni és a század különféle kihívásaira alapos felkészültséggel felelni, ahhoz mindenneelőtt jó költőnek kell lenni. S Auden jó

költő volt. Nemzedéke – József Attila, Pablo Neruda, René Char és Vladimír Holan nemzedéke – függvénye s bizonyos mértékben ellenlába a századelő nagy avantgardista nemzedékének, s aligha véletlen, hogy a neoklasszikussá vedlett Sztravinszkij második korszaka főművének (*A léhaság útja* címmel játszották magyarul) librettistája Auden volt. S az sem teljesen véletlen, s nem minden jelentőség nélkül való, hogy Juhász Ferenc angolra fordított nagy verséről, *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából* című kompozíciójáról Auden mint századunk egyik legnagyobb verséről nyilatkozott.

Mindez, mint mondtuk, jellemző, s mint cseppben a tenger, tükröződik benne Auden költészete (is).

1982

George Steiner: Egyre távolabb a szótól

„*Ha a kritikus a háta mögé néz, egy eunuch árnyékát látja.*” Ezzel a szkeptikus mondattal kezdődik az utóbbi évek világviszonylatban is egyik legjelentősebb esszéketének, George Steiner *Egyre távolabb a szótól* című gyűjteményének első tanulmánya. Kicsoda George Steiner? A kortársunk, ahogyan Sükösd Mihály a kötet utószavában jellemzi. Született 1929-ben bécsi anyától, prágai apától, zsidónak. Az óvatos szülők előrelátásából Párizsban született, igazi hazáját, az írásaiban rögeszmésen idézett Közép-Európát tehát tapasztalatilag sosem élte át.

„A nyelv és a csönd.” Ez volt Steiner kötetének az eredeti címe, s ez a két fogalom tökéletesen kifejezi szerzője tán még az idézetnél is fontosabb rögeszméjét. Az *Egyre távolabb a szótól* című esszéjében, R. P. Blackmurrall szólva, azt fejtegeti: „*Ki tudja, hogy nem olyan korszak lesz-e a következő, amely egyáltalán nem szavakkal fejezi ki magát.*” Ugyanebben az írásban kijelenti, hogy „*a legnagyobb modern filozófus az volt (mármint Wittgenstein), aki a legelszántabban menekült a nyelv csapdájából*”. Két oldallal arrébb van Goghot idézi, aki szerint „*a festő nem azt festi, amit lát, hanem amit érez*”. Amit látunk, azt át lehet szavakba tenni; amit érzünk, az a nyelvet megelőző vagy azon kívül álló síkon is felbukkanhat.

A költő és a csönd című esszé azt állítja, hogy „*Ő az (t.i. a költő), aki megőrzi és megsokszorozza a beszéd életerejét. Általa tartják meg csengésüket a régi szavak, emelkednek ki az újak az egyedi tudat termő sötétjéből a közös világosságba. A költő veszedelmesen hasonlónak válik a istenekhez.*” S egy másik helyen: „*Ahol a költő elhallgat, ott hatalmas fény gyűl ki*”, mert „*a*

nyelvnek megvannak a maga határai – a fénnel, a zenével és a csönddel”, s mert „van egy hagyomány, amely a fényre bukkan rá a nyelv határán” (lásd Dante a Paradicsomban).

Azért e sok idézet, hogy érzékeltessük az olvasóval Steiner rögeszméjét, aki szerint a 20. században a szavak elvesztették eredeti erejüket és funkciójukat (*„Lehet-e Auschwitz után verset írni?”* – kérdezte volt Adorno), innen a jelenkori irodalom nagy válsága szemben a zenével, a képzőművészettel s a természettudományokkal (Steiner meggyőződése, hogy a matematika nyelve az, amely a jövőben átveszi a hagyományos nyelv szerepét, s e tételében nem kisebb tekintélyekre hivatkozik, mint Russel vagy Wittgenstein).

Leszűkíteni azonban e gyűjtemény mondanivalóját, ha azt állítanánk, hogy a tanulmányok köre csak az idézett problematikáig terjed. Ellenkezőleg: Steiner érdeklődési köre bámulatosan gazdag. *Az éjszaka szavaiban* az irodalmi pornográfiával foglalkozik. *A püthagoraszai műfajban* a jelenkori regény válságával, *Az odvas csodában* a nyugatnémet szellemi élet kritikáját nyújtja. Hagyományos kritikáiban az utóbbi esztendőök legfontosabb világirodalmi jelenségeivel foglalkozik: Günter Grass regényeivel (*„Grass megértette, hogy a tűzáldozat után egyetlen német író sem fogadhatja el a nyelvet névérték alapon. Az a nyelv a pokol nyelve volt. Így hát összetörte és megoldvasztotta; szavakat, dialektusokat, frázisokat, kliséket, jelszavakat, szövicceket, idézeteket öntött a tégelybe”*), Lévi-Straussal, Lawrence Durrelrel, Marschal McLuhannal, Goldinggal. Mindezekben az írásaiban azonban magasan fölébe nő az átlagkritikusnak épp azzal, hogy kritikáinak megvan a tengelye; amint az elején idéztük, s amint a Grass-esetben is láttuk: a nyelv problematikája. Lévi-Strauss elméletében is azt kutatja, milyen gazdag sugallatokat kínál „metanyelvészete” a kultúra általános elméletéhez, a poétikához, a lélektanhoz (az *„Anthropologie structuraléban például rábukkanunk arra a felismerésre, hogy civilizációnk pazarlón bánt a nyelvvel, s a beszéd állandó használatában eltékozolja a szavakat. A primitív kultúrák ezzel szemben takarékosak...”*). Durrellben ugyancsak az érdekli, hogy „az ellentétek fő forrása Durrell stílusa. S ez a stílus valóban Durrell művészetének éltető középontja... Épp ezért a szintaxison s a ritka csillogású szavakon kell az olvasást elkezdeni”.

S hogy milyen mérvű a szerzőnek ez a rögeszméje, végül Schönberg Mózes és Áronjáról írott tanulmányán szeretnénk kimutatni. Szerinte ugyanis „a Mózes és Áronban a zene és a szöveg egészen más kapcsolatban állnak egymással, mint bármely más operában. ...Az opera tragikus tárgya éppen az, hogy Mózes képtelen kifejező formába (zenébe) önteni vízióját... Ezzel szemben áll Áron ékesszólása, aki Mózes absztrakt, rejtett mondanivalóját azonnal érzéki formára (énekhangra) fordítja – és ezzel torzíttja –, s ez feloldhatatlan

konfliktusra kárhoztatja a két férfit. Mózes nem lehet meg Áron nélkül, Áron a nyelv, melyet isten helyezett az ő dadogó szájába. De Áron, éppen a másokkal való közlés aktusában, összezsugorítja vagy eltorzítja Mózes gondolatát, azt, ami Mózesben közvetlen reveláció. Mint Wittgenstein filozófiája, a Mózes és Áron is radikális vizsgálat alá veti a csendet, behatol a megértés és a kimondhatóság közötti végzetesen tragikus szakadékba. A szavak torzítanak: az ékes szavak tökéletesen torzítanak”.

Stephen Poliakoff

A természet lágy ölén

„Az 1953-ban született Stephen Poliakoff a mai drámairodalom legfiatalabb és egyben egyik legnagyobb tehetsége; személyében és darabjaiban egy új nemzedék jelent meg az angol színpadokon – olvashatjuk a Modern Könyvtár Poliakoff-kötetének fűlszövegében. – Poliakoff a Beatles utáni végleg elsivárodott tömegkultúra keserű, szenvedélyes kritikusa, aki a hatvanas évek még igazi belső szükségletből született és hiteles társadalmi indulatokat hordozó ifjúsági réteggkulturájának végső züllését ábrázolja darabjaiban.”

Alig tudunk valamit a mai világirodalom tinédzsereiről. Harmincon alul még magyar, cseh és szlovák író is alig ismerünk, nemhogy távolabbi országokban született, aki ráadásul máris világirodalmi rangra tett szert. A mindössze 28 éves Poliakoff tehát afféle csodagyereknek minősíthető, olyan kivételnek, aki erősíti a szabályt. Két drámája tavaly jelent meg a Modern Könyvtárban, s ezek egyike, *A természet lágy ölén* című, a minap került Sándor Pál rendezésében a pesti televízió szombat éjszakai programjába.

„Az ifjúság lázadása elbukott, a hajdani lázadók, vak, irracionális-bábokká változtak, zenéjüket pedig – csatadalukat – a szórakoztatóipar kerítette hatalmába, és fűlsüketítő bömböléséből már csak a Semmi szól.”

Nos, aligha meglepő, hogy ennek a nemzedéknek, pontosabban e nemzedék első, a szélesebb tömegek által is ismert, világirodalmi mércével mérhető képviselőjének az első szava az erőszakról szól, ráadásul a céltalan erőszakról. Ha a hatvanas évek Nyugat-Európája a forradalmak évtizedét élte, a hetvenes évek a terrorizmus évtizede.

Poliakoff – túl egyéni tehetségén-adottságain – meggyőződésünk szerint azért tudott kiválni kortársai közül, mert ennek az évtizednek a hangját próbálta megszólaltatni, ráadásul a színpadon (érdekes, hogy a világirodalom mai negyvenesei is elsősorban drámában figyeltettek föl magukra: Handke,

Kroetz stb.). Lehetséges, hogy a holnap világirodalma újra a világot jelentő deszkákon (netán a televízió képernyőjén) születik meg?

Sándor Pál egyébként biztos kézzel irányította a magyar színházi gyakorlatban korántsem ismerős stílusú-mondadójú játékot, s biztos kézzel választotta ki szereplőjét. Kern András immár nem meglepetés, ő már csak öregbítette hírnevét, annál nagyobb meglepetés a két másik főszereplő, Básti Juli és különösképpen Máté Gábor.

„Poliakoff ábrázolása nem lírai, nem nosztalgikus, ez a szociologikusan hűvös és tárgyilagos drámaíró nem védi nemzedékét – idézzük még egyszer a fülszöveget. – Nem siránkozik miattuk, hanem megmutatja őket, olyannak, amilyenek.”

Amerikai Egyesült Államok

Az amerikai irodalom, láttuk, már a múlt században jelentős alkotókat termelt. Ám fénykora századunkra esik, addig csupán az angol leányvállalata volt. Az amerikai századforduló egyelőre még mindig csak a tapogatózás. A kor reprezentánsai a két James testvér. **Williams James** a tipikus amerikai filozófia, a pragmatizmus atyja. Fivére, **Henry James** ellenben a lélektani regény modern úttörője. *Európai látogatók, A csavar fordul egyet, Egy hölgy arcképe* című regényei máig megbecsült olvasmányok, magyarul is nagy siker volt szinte valamennyi James-mű.

Az utánuk következő naturalizmus azonban még mindig csak helybéli nagyságokat mutat föl. **Sherwood Anderson** (*Winesburg, Ohio*), **Sinclair Lewis** (*Arrowsmith*), **Upton Sinclair** (*Olaj*), időleges divatjuk ellenére, mára ismeretlenek. Ugyanúgy a kor költői: **Edgar Lee Masters**, **Robert Lee Frost**, **Nicholas Lindsay**, **Carl Sandburg**. Van azonban egy-két kakukktójas is e nemzedékben: **Jack London**, a nagy kalandos történetek világszerte ismert írója (*A vadon szava, Ádám előtt, Martin Eden*), s **Theodor Dreiser** (*Amerikai tragédia*). A költők közül **Wallace Stevens**.

S ezzel elérkeztünk az USA 20. századi irodalmának nagy korszakához: az elveszett nemzedékhez. Mindenekelőtt a seniorok: Ezra Pound, Eliot és William Carlos Williams. **Eliot**ról az angoloknál szóltunk, **Williams** bizonyos mértékig Pound és Eliot lenyomata, ám az amerikai és a modern világ-költészet csúcsa: **Ezra Pound**. Ami Joyce a prózában, az ő a költészetben. Mi több: köztudott, hogy az *Ulyssest* ő inspirálta, a *Pusztá országot* meg egyenesen ő nyesegette az eredeti harmadára-negyedére, míg remekmű lett belőle. Vagyis korunk két legnagyobb remekének volt a bábája. Igen, Pound volt a nagy inspirátor. Micsoda torz fintora a sorsnak, hogy neki nem volt Poundja. Hatalmas költeménye, a *Cantók* ugyanis akkor lenne korunk Isteni Színjátéka (aminek szerzője szánta), ha azt is megnyesegette volna valaki, ahogy ő tette Eliot költeményével. Így azok közé a nagy könyvek közé tartozik (mint egyébként Dante költeménye is), melyet mindenki elismer, sokan csodálnak, de csak kevesen bírják végigolvasni. De ez nem baj. Attól még, hogy a Para-

dicsom végére nagyon kevesen bírnak eljutni, Dante nem kisebb költő. S Pound sem.

Pound kortársa a drámaíró **Eugene O'Neill**. Az *Amerikai Elektra*, az *Eljő a jeges* és az *Utazás az éjszakába* szerzője a modern dráma klasszikusa. Nyomdokain virágzott fel Tennessee Williams, Arthur Miller és a többiek drámaíróvá. S noha mindaz érvényes, amiről eddig szóltunk, az amerikai magaslat még csak ezután jön. Az elveszett nemzedék. Elveszni természetesen az első világháborúban vesztek el. Nem fizikailag (azok nem írtak többé), szellemileg. Reprezentáns képviselőjük **Ernst Hemingway**. A *Búcsú a fegyverektől*, az *Akiért a harang szól* legendás szerzője kissé megfakult, de ez törvényszerű. Bizonyosan eljön az idő, hogy *Az öreg halász és a tenger* s a rövidebb novellák írója újra elfoglalja helyét a világirodalom legnagyobb novellistái között. Hemingway nagy példaképe **Henry Miller** volt, a *Baktérítő* s más szabados regények szerzője, bajtársa pedig a korán elhunyt **Scott Fitzgerald** (*A nagy Gatsby*).

E nemzedék viszi diadalra a mára kissé ugyancsak megfakult naturalizmust is. **Erskine Caldwell** (*Dohányföldek*), **John Steinbeck** (*Egerek és emberek*, *Érik a gyümölcs*, *Édentől keletre*) e kor tipikus képviselői. Óriása azonban **William Faulkner**. A déli farmjára visszavonult s ott gazdálkodó Faulkner mindig is árnyékban volt a többiek mögött, ám mára kiderült, hogy az ő **Yoknapatawpha-ciklusa** századunk amerikai prózájának a csúcса. Őt Dosztojevszkij inspirálta, ő szinte valamennyi utódját Latin-Amerikától (Száz év magány) Közép-Ázsiáig (Ajtmatov: Az évszázadnál hosszabb ez a nap). Tizenöt kötetnyi ciklusának legszebb darabjai: *A hang és a téboly*, *Szentély*, *Megszületik augusztusban*, *Fiam*, *Absolon*, *Vad pálmák*, *A medve*. Faulkner kortársa egyébként két rendhagyó költő is: **Jeffers**, és **cummings** (így, kis c-vel jegyezte a nevét). S utánuk következik a század második fele. Két nemzedékről van szó, az 1910-es években s a 20–30-as években születettek generációjáról.

Az első rajzás élén a már említett színpadi szerzők vannak. **Tennessee Williams** (*A vágy villamosa*, *Macska a forró bádogtetőn*) és **Arthur Miller** (*Az ügynök halála*, *Pillantás a hídról*) mára a modern dráma klasszikusai. A költészetben **Olson** nevét kell megjegyeznünk, a későbbi beatnikek előfutárát. De itt is a regény a legfontosabb. Mindenekelőtt **Jerome D. Salinger**, a *Zabhegyező* s egyéb hírneves írások legendás szerzője. Aztán **Burroughs** (*Meztelen ebéd*), **Saul Bellow** (*Herzog*, *Humboldt ajándéka*), **Bernard Malamud** (*A mesterember*), **McCarthy** (*A csoport*). S az első jelentős néger regények írói: **Richard Wright** (*Feketék és fehérek*), **Ellison** (*A láthatatlan*), **James Baldwin** (*Menj és hirdesd a hegyen*). Igen, sokan vannak, csak a legtipikusabbakat említhetjük. Mert a java még ezután jön. A beat-nemzedék.

Prófétájuk a korán elhunyt **Jack Kerouac** (*Úton*). Lírikusaik: **Allen Ginsberg** (*Üvöltés, Kaddish*), **Lawrence Ferlinghetti**, **Gregory Corso**. Aligha lehetne valamennyiükre ráfogni a beatséget, de a hangadók ők lévén, a többiek is e skatulyába zárattnak. **Norman Mailer** (*Meztelenek és holtak, A hóhér dala*), **Joseph Heller** (*A 22-es csapdája*), **Truman Capote** (*Hidegvérrel*), **William Styron** (*Nat Turner vallomásai, Sophie választása*), **Kurt Vonnegut** (*Az 5. számú vágóhíd*) s egy drámaíró: **Edward Albee** (*Nem félünk a farkastól*). S még mindig nem vagyunk a végén, hisz a 30-as években születettek s a még ifjabbak már semmiképpen nem férnek e skatulyába. Pedig hát ez is nagy nemzedéknek tűnik, noha még koránt sincs az útjának a végén. **John Barth** (*Az út vége, Bolyongás az elvárásolt kastélyban*), **John Updike** (a Nyúl-sorozat), **Philip Roth** (*A Portnoy-kór*), **Edgar Doctorow** (*Ragtime*), **Joyce Carol Oates** (*Ők*), **Susan Sontag**, **Donald Barthelme**, **Thomas Pynchon**. S a még ifjabbak közül kettő: **Auster** (*New York-trilógia*), **Sam Shepard** (*Az elásott gyermek*).

Az amerikai zene századunk szülötte. **Gershwin** (*Porgy és Bess*), **Copland** még az európai zene lenyomatai. **Ives**, **Varèse** s főként **Cage** már a semmi mással össze nem téveszthető amerikai zene klasszikusai. Őket követik a maiak: **Reich**, **Glass**, **Adams**.

A festészet ugyanazt a kettős utat járja, mint a zene és az irodalom. **Rothko**, **Gorky**, **Koenig** nagy előzményei után **Calder** mobiljai, **Pollock** vásznai jelentik a valódi Amerikát. **Warhol**, **Rauschenberg**, **Stella** az ő örököseik.

Egy külön fejezet az amerikai film. Az eddigi műfajokban az amerikai művészet csak versenytársa volt az európainak, az amerikai film világelső. Igaz, ez nem mindig pozitívum, a hollywoodi giccs, a pornó és az erőszakfilmek erősen megkérdőjelezik az elsőséget, de a művészfilm sem hagyja magát, főként a bevándorlók filmjei. Ezek közt vannak olyanok, mint a német **Stroheim** *Kapzsísága*, vagy **Forman** filmjei, de a többség azért bennszülött. **Griffith** (*Intolerance, Amerika hőskora*), **Chaplin** (*Aranyláz, Modern idők*), **Welles** (*Az aranypolgár*), **Ford**, **Flaherty** (*Nanuk*), **Disney**. S e nagy vonulat nem szűnik 1945 után sem. Elegendő lesz néhány név: **Cassawetes** (*New York árnyai*), **Kubrick**(2001: *Űr-odüsszeia, Gépnarancs*), **Wiese** (*West Side Story*), **Coppola** (*A keresztapa, Apokalipszis ma*), **Scorsese** (*A taxisofőr*), **Spielberg** (*A Schindler-lista*), **Cameron** (*Titanic*).

William Carlos Williams

Amerikai beszédre

„Nagydarab fiatal nő fedetlen fövel / kötényben // Simán hátrafésült hajjal áll / az utcán // Harisnyás lába nagyujjával a járdára / támaszkodik // Cipője a kezében. Vizsgálódva / néz bele // Kihúzza belőle a papír talpbélést / hogy megtalálja a szöget // Ami szúrta a lábát.”

A vers címe: *Proletár portré*. A magyar kiadás versei nincsenek ugyan dátumozva, de gondolom, az 1910-es évekből való lehet. S hogy mit sugall a mai olvasónak? Azt, hogy íme, megint egy ismeretlen a század első felének nagy költői közül, aki legalább ötven esztendővel előzte meg a korát. Már-mint a líra forradalmának a terén. A korábban jóformán ismeretlen vidéki orvost a beat-nemzedék fedezte fel, s azóta klasszikusa az amerikai s az egyetemes költészetnek.

Életében nem volt híres – mondja a fülszöveg. – Részint, mert nem volt főállású irodalmár; szülész és gyermekorvos volt, egy kisvárosban élt, haláláig rendelt és járta körzetét. Másrészt pedig – s ez a lényeg! – *„olyasféleképp viszonyult a költészeti értékrendet az angol nyelvterületen sokáig megszabó Eliothoz, mint mondjuk nálunk Babitshoz Kassák”*.

Íme egy talán még jellegzetesebb „szövege”; a címe: *Csak azt akarom mondani:*

„megettem / a hűtő- / szekrényből / a szilvát // pedig / alighanem / a reggelihez / tetted el / Bocsáss meg / felséges volt / olyan hűs / olyan édes”.

Ma már persze megszoktuk az ehhez hasonló leleményeket, az antilíra fogásait, de képzeljük csak el mindezt hetven-nyolcvan esztendővel ezelőtt. Nem csodálhatjuk, hogy Williamsot alig ismerték s egyáltalán nem értékelték életében, noha Joyce és Pound kortársa volt s éppen ez utóbbi indította el a költészet göröngyös útján s biztatta később is.

„...merőben új stratégiát keresett a költészetnek és az életnek az ipari társadalomban – írja a kötet utószavában a válogató Kodolányi Gyula. – Magatartást, amelyik nemcsak a túlélésben, a lelki épség megőrzésében segít, de valamiféle jövő felé is mutat.”

Williams versei az Európa Könyvkiadó „Napjaink költészete” sorozatában láttak napvilágot, Kodolányi Gyula, Orbán Ottó és Várady Szabolcs kitűnő magyarításában.

1985

Dos Passos U.S.A.-trilógia

Furcsa, de így igaz: Dos Passos immár több évtizede világhírű trilógiája, a modern amerikai regény egyik alapműve, teljes egészében csak most, majd fél évszázados késéssel kerül a magyar olvasók kezébe. Igaz ugyan, hogy annak idején (mégpedig elég gyorsan követve az eredeti kiadásokat) megjelent már a trilógia első kötete (*A negyvenkettedik szélességi kör*), s a második kötet (1919) egy része (*Elkallódott ifjúság*) címmel, ám ezek a kiadványok egyrészt gyakorlatilag hozzáférhetetlenek, másrészt mai szemmel, a teljes mű ismeretében, el tudjuk képzelni, hogy mennyire nem teljes, hogy azt ne mondjuk „torz” képet adhattak csak az egészből e részletek, a fordításokról már nem is szólva.

Mert az *U.S.A.-trilógia* legnagyobb erénye – ezt ma már, ötven esztendő távlatából világosan látjuk – éppen a teljesség, vagy legalábbis a teljesség igénye, a teljességre való törekvés. Dos Passos, e kivándorolt portugál szülők ivadéka, a 20. század első évtizedeinek Amerikájáról akart átfogó panorámát festeni, s ez, a kritika és az utókor részleges fenntartásai ellenére, sikerült is neki. Mégpedig olyanképpen, hogy ezt a teljességet nem a 19. századi nagyregény (Balzac, Tolsztoj, Zola) utánzásával érte el, hanem úgy, hogy közben megújította az epikát, s valójában minden Dos Passos után következő regényíró (nem számítva persze a tántoríthatatlan konzervatívokat) adós valamilyen mértékben az *U.S.A.* és a *Manhattani kalauz* szerzőjének, ahogyan Joyce-nak is, akinek egyébként maga Dos Passos is jócskán adósa.

„Az *U.S.A. irodalomtörténeti jelentősége elsősorban technikai vívmányai*ban van – olvashatjuk Valkay Sarolta utószavában – *A mese és a tananyag, a dokumentális valóság összefonása, egymás mellé rendelése Dos Passos találmánya.*”

Miből áll ez a találmány? Az író, talán a film hatására, elsőként jött rá, mennyire hasznosítható az új művészeti ág jó néhány „fogása” a modern epika megújításában. Az összesen hatvannyolc HÍRADÓ példának okáért és az ötvenegy „lencsevég”. A „lencsevégekben” belsőmonológ-szerűen (lásd Joyce *Ulyssesét!*) igen költői nyelven és képekben, az íróval jól azonosítható szemmel láttatja a kort. Az újságcímekből, cikkekből, kiragadott bekezdésekből és mondatokból, hirdetésekből, népszerű – hazafias, mozgalmi vagy ostobán érzelgős – dalokból felépített „híradók” megtörik az elbeszélés folyamatosságát a szemnek is üdítő változatos betűtípusaikkal és tördelésükkel. S végül, a híradók és lencsevégek mellett, a trilógia legzseniálisabb részletei: az „életrajzok”. Politikusok, gyárosok, feltalálók, művészek, karrieristák biográfiái. A korabeli Amerika szinte teljes panorámája.

Nehéz egy majd nyolcvan éves regényfolyamról pár sorban akár csak a leg-szükségesebbeket is elmondani. Egyet azonban semmiképp sem szabad elfelejtenünk: a fordító Bartos Tibor nevét. Teljesítménye a magyar próza fordítás legnagyobb mesterműveivel mérhető. Szerencséjére mindannyiunknak, akik csak fordításban tudunk hozzáférközni Dos Passos remekművéhez.

William Faulkner

Eredj, Mózes

„Most már volt egy ember meg egy kutya is, ha állatszámba vesszük Ben apót, a medvét, meg két ember, ha emberszámba vesszük Boon Hogganbecket, aki egy vérből eredt Atyánkfia Sámuellel, csak parlagibb ágból, és csupán Sámuel meg Ben apó meg Oroszlán, a korcs kutya volt fajtiszta és megronthatatlan.”

Több mint húsz év távolából ma is kristálytisztán visszhangzik bennem e feledhetetlen faulkneri dikció, akár egy klasszikus vers, Wiliam Faulkner talán leghíresebb, magyarul mindenesetre legelsőként olvasható művének, *A medvének* az első bekezdése. Az akkoriban indult, azóta kedvelté vált Modern Könyvtár első köteteinek egyike tartalmazta e számunkra akkor még kurta-furcsa, de mindenképpen izgató, mert szokatlan kisregényt.

Nos az elmúlt negyedszázad alatt megismerkedhettünk gyakorlatilag az egész faulkneri életművel, s most, szinte a folyamat betetőzéseként, az Európa Könyvkiadó megjelentette az író először 1942-ben napvilágot látott elbeszélés-gyűjteményét, az *Eredj, Mózes*t, amely többek között tartalmazza *A medvét* is.

Ma már nem nagy fölfedezés megállapítani, hogy Faulkner remekíró, mégsem tetszik közhelynek, ha újra elmondjuk a szokatlan mű kapcsán (melyik Faulkner-mű nem szokatlan?), hogy remekművet olvastunk. Talán valóban a legjobb Faulkner-opust. Alighanem igaza van Malcolm Cowleynek, amikor ezt írja:

„Úgy érzem, hogy Faulkner a legjobb a hosszú novellákban nyújtja – az Eredj, Mózes írásaiban... és a Yoknapatawphasaga egészében. Amikor Faulkner önmaga legjavát adja, energikus, élettől duzzadó és erőteljes; e tekintetben korának egyetlen amerikai írója sem ér a nyomába.”

A gyűjtemény egyébként hét hosszabb-rövidebb elbeszélésfüzért tartalmaz, amelyből az amerikai dél egy egész századának a története kiolvasható.

Vladimir Nabokov

Lolita

„*Lolita, létemnek lángja, lágyékom vágya. Kárhozzatom, lelkem. Lo-li-ta: a nyelv hegye háromszor indul a szájpád felé, hogy érintse, harmadszor a fogakig jut. Lo.Li.Ta... Tisztelt esküdt urak és hölgyek! Az egyes számú bűnjel nem egyéb, mint amit az angyalok, a félreinformált, egyszerű, nemes szárnyú, égi angyalok megirigyeltek. Tekintsenek e töviskoszorúra.*”

Ismét egy remekművel lett gazdagabb az Európa Könyviadó és a fordító Békés Pál jóvoltából a magyar könyvpiac: megírása után épp három és fél évtizeddel olvashatjuk immár Vlagyimir Nabokov híres-hírhedt remekét, a *Lolitát*.

„*A Lolita, azon művek közé tartozik – írja a fordító –, melyek megjelenését majd mindenütt megelőzi a hírük, így aztán az olvasók nagy része úgy véli, el sem kell olvasnia a regényt ahhoz, hogy véleményt formálhasson róla. A Lolita éppúgy végigjárta a maga kálváriáját, mint századunk több más, pornográfnek bélyegzett regénye, például D. H. Lawrence Lady Chatterley-je, vagy Joyce Ulysses-e.*”

Igaz, ezzel véget is ér az amazokkal, főleg az *Ulyssesszel* való összehasonlítás jogosultsága, hiszen Joyce korszakalkotó remekműve nem „pornográf” mivolta révén került a világirodalom legelső vonalába, noha kétségtelen, hogy „hírnevét” annak köszönheti. A *Lolita* viszont, formai értelemben, valóban akár egy hagyományosnak is minősíthető regény, s hírnevét valóban a „témájának” köszönheti, ugyanúgy, mint Lawrence remeke. Ám épp ez oknál fogva kételkedünk ama felsorolás érvényességében, melyet a fordító is említ, mondván, hogy Nabokovnak „*élete utolsó évtizedében az angolszász kritika már a huszadik század legnagyobbjai közt (Joyce, Proust, Kafka magasában) jelölte ki a helyét*”.

Nos, a mi véleményünk az, hogy századunk irodalmának a legnagyobbjai a névtelen pornográf szerzők között épp elég tágas a tér ahhoz, hogy elhelyezhessük a *Lolita* szerzőjét, ha nem is épp a *Lady Chatterley* írójának szintjére. S ezzel nem azt állítjuk, hogy Nabokov másodvonalú író, ellenkezőleg. Azt állítjuk, hogy Nabokov a század egyik nagy írója és a *Lolita* az egyik nagy regénye.

Engedtessek meg nekem, hogy rövid ismertetésemben ne térjek ki e regény amúgy is közzismert, kényes témájára, hiszen abban valóban igaza van a fordítónak, hogy téves azt hinni: véleményt alkothatunk róla anélkül, hogy olvastuk volna. A *Lolitát*, fölvertezetten ugyan, elkészülve a legrosszabbra is, de el kell olvasni.

1987

Gore Vidal Teremtés

„Vak vagyok, de süket nem. Fél munkát végzett rajtam a balsors, így aztán tegnap kénytelen voltam végighallgatni egy úgynevezett történetíró hatórás fejtegetését a »perzsa háborúkról«, ahogy az athéniak mondják. Az előadó olyan sületlenségeket beszélt, hogy ha csak egy kicsit is fiatalabb vagy előkelőbb rangú volnék, bizony nyomban föllálltam volna, és még ott az Ódeionban, egész Athén megütközésének fittyet hányva, megválaszoltam volna neki... Én ugyanis pontosan tudom, hogyan kezdődtek a görög háborúk, ő meg persze nem.”

Az úgynevezett történetíró pedig, aki a hatórás előadást tartotta az Ódeionban, ki más is lenne, mint Heródotosz, a „történetírás atyja”.

Az egyre népszerűbb Gore Vidal ugyanis legújabb történelmi (áltörténelmi?) regényében arra tesz kísérletet, hogy felülvizsgálja két és félezer esztendőös berögzöttségeinket a görög–perzsa háborúkról. A *Teremtés* ugyanis, mint a könyv fülszövege állítja, az időszámításunk előtti 6. században játszódik, s egy mesteri fogással az egész ókort végigpásztázza. Kitalált elbeszélő főhőse Kürosz Szpitana, Zoroaszter (Zarathustra) unokája késő öregkorában, vakon, Artaxerxés király követeként Athénban diktálja le emlékezéseit, életének történetét unokaöccsének, a később nagy hírűvé vált Démokritosznak.

A Élet és Irodalom kitűnő kritikusa, Váncsa István, egykori vitriolos tévékritikáinak modorában kifigurázza Vidalt, hogy az ókor valamennyi nagyságát fölvonultatja Konfuciusztól Buddháig, Zarathustrától Szókratészig, de e mesteri fogással, bármilyen képtelenségnek tűnik is, valóban lehetővé teszi, hogy egyetlen ember életébe belezsúfolja egy nagy korszak, az időszámításunk előtti hatodik-ötödik század egész világtörténelmét. Márpedig e korszak nem akármilyen korszak, nem egy a sok közül, hanem Karl Jaspers szerint *„ebben az időszakban alakult ki annak az embernek a típusa, akivel ma is megosztjuk a világot. Nevezzük ezt a korszakot röviden a »történelmi tengely korának«*”.

Valljuk be őszintén, nem túl sokat tudunk erről e korról. Főleg nem ilyen szintetikus megfogalmazásban. Az ún. történelmi regények íróinak ugyanis nem szokása e szintetikus látásmód. Ők írnak ugyan regényt Konfuciuszról, Krisztusról, Küroszról vagy Zarathustráról, Krisztusról vagy Szókratésről, de csak róluk írnak, külön-külön. Gore Vidal nagy „fogása”, hogy valamennyit összegyűjti egy nagytűveg alá s így vizsgálja a kort.

Üvöltés

(Vallomások a beat-nemzedékről)

A Modern Könyvtár másfél évtizede megjelent kiadványa immár harmadik kiadásban látott napvilágot, ezúttal a népszerű Európa Zsebkönyvek sorozatában, a hajdani válogató s előszó-író, Sükösd Mihály frissen írott utószavával egyetemben (*A beatnemzedék: tűnődő tekintet a félmúltra*).

„Közönyösen örül az idő közönyös foga, tárgyilagosan darálnak a történelem malmai – írja Sükösd. – Úgy forgatom ezt az antológiát – benne a magam szerény keze nyomát –, mint a tengerből kifogott palackpostát. A palackot vastag kövület borítja, kalapáccsal kell leverni a nyakát. Olvasható, olvasásra érdemes-e még a palackba zárt üzenet?”

A kérdés, természetesen, költői. Hisz maga a tény, hogy másfél évtized elteltével újra ki lehetett adni – ráadásul tömegkiadásban – az *Üvöltést*, megadja a választ Sükösd kérdésére. Más kérdés, hogy a hangsúlyok természetszerűen eltolódnak. Van, ami inkább elavult, mint ahogy hajdan gondoltuk, s van, ami ma időszerűbb, mint annak idején volt. Hisz magának a beat-nemzedéknek is vannak immár „klasszikusai – félklasszikusai”. Jack Kerouac például, akinek *Úton* című regénye magyarul és csehül is oly nagy sikert aratott s akinek több írása is szerepel ebben az antológiában, immár több mint egy évtizede halott és – halhatatlan. De a még élő Mailer, Burroughs, Ferlinghetti, Snyder, Corso és a címadó költemény híres-hírhedt szerzője, Allen Ginsberg produkciója ugyancsak időtállóan tűnik másfél évtized múltán is.

Majd sorra elevenednek újra bennünk a hajdani nagy olvasmányélmények, s mire a gyűjtemény végére érünk, Ferlinghetti *Vallomásához* s az *Utószóhoz*, úgy érezzük, megérte az újraolvasást.

1982

Ginsberg

A leples bitang

„Láttam nemzedékem legjobb elméit az örület romjaiban, hisztérikusan lemeztelenedett éhezőket, / a néger utcákon vonszolva magukat hajnalban egy pofa hasis után kutatva, / angyalfejú hipstereket égve az éjszaka gépezetében a csillagos dinamóhoz hajdani égi kapcsolatért...”

Így kezdődik, e híres sorokkal a második világháború utáni költészet egyik legszebb és legnagyobb verse, Allen Ginsberg 1956-ban írott *Üvöltése*. Az akkor épp harmincesztendős Ginsberg, kortársaival, az ún. beat-nemzedék legjobbjával (Kerouac, Mailer, Corso, Ferlinghetti) egyetemben pontosan fejezte ki egy korszak, a második világháború utáni első évtized Amerikájának a közérzetét. Mindenekelőtt az *Üvöltés* természetesen (hozzá hasonló erejű megnyilatkozása a nemzedéknek legfeljebb csak Kerouac regénye volt, az *Úton*).

Külön ironiája a sorsnak, hogy sem Ginsberg, sem a többi kortársa soha nem tudta túlszárnyalni ezt az ötvenes évekbeli korszakát. Szinte szimbolikus Kerouac sorsa, aki nemcsak szellemileg-alkotóilag, hanem fizikailag is elpusztult.

De Ginsberg él. S hogy mire jutott az elmúlt három évtizedben? Íme, itt fekszik előttünk az Európa Könyvkiadó jóvoltából válogatott verseinek gyűjteménye, de bizony akárhogy forgatjuk: az ötvenes évek nagy verseihez vagy a néhány évvel később keletkezett *Kaddish*hoz hasonló nagy versek után hiába kutatunk.

Pedig Ginsberg később sem hallgatott el. Az 1961-ben napvilágot látott *Kaddis és más versek* után még összesen hat verseskötete jelent meg (1963-ban, 1972-ben, 1975-ben, 1977-ben és 1982-ben), közöttük érdekes kísérletek is, példának okáért az 1982-ben írott *Plutó(nium)i óda*, de bizony a hajdani nagy költeményeket még csak meg sem közelíti egyik sem. Miért? Köztudott, hogy Ginsberg, követőinek nagy részével együtt, különféle élvezetek rabja lett, s ez nyilván negatívan hatott költői munkásságára, ám nyilvánvaló az is, hogy a hatvanas-hetvenes évek már korántsem jelentettek olyan jó termőtalajt a líra számára, mint a megelőző évtizedek. Így hát, egyelőre legalábbis, marad a hajdani Ginsberg:

„...veled vagyok a Sárga házban / álmaimban egy tengeri utazásról csöpgöve jössz / Amerikán át a múiton könnyek közt kunyhóm / ajtajáig a Nyugat Éjszakában.”

1985

Philip Roth

A megszabadított Zuckerman

„Hát maga? Mi a fenének jár buszon, mikor fölveti a pénz? ... Zuckerman szomszédja tovább próbálkozott, hogy az újságról önmagára fordítsa a mellette álló férfi figyelmét. – Látja itt ezt a pasast? Ő írta a Carnocskyt. Nem olvasott róla a lapokban? Most akasztott le egy milliót, és mégis buszozik.”

Immár a második Zuckerman-regénye jelent meg magyarul Philip Rothnak, korunk egyik legsikeresebb amerikai írójának. Az első *A szellem árnyékában* címmel néhány éve látott napvilágot az Európa Könyvkiadónál, most pedig a folytatása jelent meg a Modern Könyvtárban.

Miközben, ahogy az Utószavából megtudhatjuk, a Zuckerman-sorozatnak újabb két folytatása látott napvilágot az író hazájában, az *Anatómialecke* és *Az ellenélet*. A „Ki vagyok én, és hová tartozom?” dilemma nem hagyja nyugodni Zuckermant – és Philip Rothot –, ennek köszönhetjük a sorozat újabb remek darabjait – írja a fordító, Nemes Anna. S ekképp foglalja össze az újabb Zuckerman-regény mondanivalóját:

„A bombasikerrel járó gond, hogy a hírnév – fenyegetettség is. Az 1969-es év Amerikáját gyilkos merényletek friss emléke terheli – Robert Kennedy és Martin Luther King meggyilkolása –, s a gondolkodó elmék számára mind világosabb a felismerés: a vietnami háború galád és értelmetlen. Ilyen körülmények között nehéz könnyedén elsiklani egy zsaroló telefonhívás fölött: ki tudja, nem komolyan vette-e célba az ünnepezt író friss dollármillióját a telefonáló, s nem rabolja-e el csakugyan Zuckerman anyját, az egyetlen embert, akit Nathan fenntartás nélkül szeret.”

Amiből is mi, árva közép-kelet-európai (ráadásul kisebbségi) avantgardista és másfajta írók elégedetten állapíthatjuk meg, hogy a siker (és a vele járó pénz persze) nem boldogít. Elégedjünk hát meg a magunk sikertelen-pénztelen dicsőségével, hisz minek is a pénz meg az ismertség, ha annyi bajjal jár, mint az ész Gribojedov komédiájában. Mert Zuckerman (és Philip Roth) némileg pornográf regényével óriási sikert arat, egyszeriben az érdeklődés középpontjába kerül, kultikus figura lesz, aki körül megbolydul az addigi szürke élet. Rázúdul a sajtó, a televízió, a celebritás, egyszeriben kiszolgáltatottja lesz a múltjából előlépő figurák (család, gyerekkori barátok) zsarolásának. Sebeket ejtenek rajta, sebeket ejt ő is, mindinkább elidegenedik regényétől, ugyanakkor egyre inkább rabja is lesz annak, amit önleletrajzából fikcióvá teremtet. A regény csúcspontja az apa halála: az apáé, aki halálos ágyán megátkozza (megátkozza-e valóban?) idősebbik gyermekét, amiért az a család szennyését gátlástanulul kitergette.

A maga nemében, úgy érezzük, remekmű Philip Roth regénye, nemcsak *A megszabadított Zuckerman*, hanem a sorozat első része is, *A szellem árnyékában* (amely Zuckerman szellemi atyjáról, E. T. Lonöfrről, a híres íróról szól, aki „sokkal inkább emlékeztet egy körzeti tanfelügyelőre, semmint egy íróra”), s valószínűleg remek lesz az egész Zuckerman-sorozat. A világirodalom gazdagabb lett egy jelentős alkotóval.

A németek

A német irodalmon természetesen nemcsak Németország literatúráját értjük, hanem az osztrákot és a svájci németet is, a többiről (cseh, erdélyi stb.) nem is szólva.

A német 20. század is a naturalizmussal indul. **Frank Wedekind** (*Tavaszi áradás*), s főként **Gerhart Hauptmann** (*A takácsok*, *A bunda*, *Naplemente előtt*) a német drámát emelik világirodalmi rangra. A költészet ezután következik. **Stefan George** és köre, **Hugo von Hofmannsthal** s mindenekelőtt a prágai születésű **Rainer Maria Rilke** majd egy évszázad (**Goethe**, **Schiller**, **Hölderlin**, **Heine**) után újra világirodalmi csúcsai a német lírának is. Főként ez utóbbi tömör, sallangmentes bölcséleti költészete. Az *Orpheus-szonettek* s az első világháború ihlette *Duinói elégiák* a század első negyedének legmagasabb lírai ormaiként jelentik. Pound, Eliot csak később érnek be. S ha már költészeiről beszélünk, itt szóljunk az ugyan fiatalabb, ám korán, főleg a háborúban elhallgatott (elhunyt vagy elnémult) költőkről. **Georg Trakl** újabban Hölderlinnel s a későbbi Celannal egyenrangúnak tartott, különösen Heidegger által nagyra becsült verseiről, s **Gottfried Benn** korai, *Morgue* című kötetéről, a modern halál-líra remekeiről.

A kor igazi nagyjai azonban, Rilket kivéve, a prózaírók. Thomas Mann, Robert Musil, Franz Kafka. Ahány név, annyi óriás. Hajdan, Szerb Antal világirodalom-történetének írásakor még Mannt tartották a legnagyobbknak közülük, mára a sorrend megváltozott: van, aki Kafkára esküszik, van, aki Musilra inkább. Maradjunk abban, hogy egyenrangúak. **Thomas Mann** az egész életműve (*A Buddenbrook-ház*, *Varázshegy*, *József és testvérei*, *Doktor Faustus*, s a novellák: *Tonio Kröger*, *Halál Velencében*, *Mario és a varázsló*, *A kiválasztott*) egyforma magaslat. Lukács György Balzac, Tolsztoj méltó utódjának tartotta őt. A prágai német zsidó **Franz Kafka** ismeretlenül halt meg fiatalon, szorongásos írásai (*A per*, *A kastély*, *Amerika*, *Az átváltozás*) csak halála után, az ötvenes-hatvanas években kerültek reflektorfénybe, s váltak Proust és Joyce mellett a legelismertebb modern klasszissá.

Hasonlóképpen az osztrák **Robert Musil**. Noha a *Törless iskolaévei* című kisregény már 1912-ben megjelent, 1942-ben, 62 évesen úgy hagyta befejezetlenül *A tulajdonságok nélküli ember* című regénykolosszusát, hogy senki sem tudott róla. Ma már ezt is az Ulysses s Az eltűnt idő nyomában mellé sorolják. **Hermann Broch** még mostohábban járt, hisz ma is csak kevesen tudják, hogy az *Alvajárók* vagy a *Vergilius halála* ugyancsak világirodalmi csúcscsok. S még mindig nem vagyunk a végén. Mert itt van például a svájci német **Hermann Hesse** esete. Az ő *Üveggyöngyjáték* című regénye ugyancsak világirodalmi remekmű, nem beszélve egyéb műveiről (*Sziddhárta*, *A pusztai farkas*). Aztán a többiek: **Alfred Döblin** (*Berlin, Alexanderplatz*), **Karl Kraus** (*Az emberiség végnapjai* – világdrama), s még a második vonalban is olyan nevek és művek akadnak, mint **Heinrich Mann** (*Ronda tanár úr, Az alattvaló*), **Stefan Zweig** (*Sakk-novella*), **Lion Feuchtwanger** (*A zsidó háború*), **Franz Werfel** (*A Musza Dagh negyven napja*), **Joseph Roth** (*A Radetzky-induló*), **Elias Canetti** (*Káprázat*).

S akkor még nem említettük **Bertolt Brecht** epikus színházát (*Koldusopera*, *Kurázi mama és gyermekei*, *Galilei élete*, *A kaukázusi krétakör*), vagy a magyar származású **Ödön von Horváth** (*Mesél a bécsi erdő*) nevét.

S így jutunk át a század második felébe. Ami ugye, a németeknél korántsem egyszerű eset, lásd Hitlert meg a következményeit. Hosszú évekig, évtizedekig tart, míg a német irodalom magára talál (hisz **Adorno** mondotta volt, hogy Auschwitz után nem lehet többé verset írni), s nemcsak a hajdan üldözöttek, az üldözők is. Az első vonulat itt is a tízes években születettek. **Heinrich Böll** (*Billiárd fél tízkor*) vagy **Peter Weiss** (*A vizsgálat*, *Marat halála*). *Gruppe 47* néven indult ez a csoport, s tagjai között a már említetteken túl ott van **Günter Grass** (*A bádogdob*), **Siegfried Lenz** (*Németóra*), **Rolf Hochhuth** (*A helytartó*, *Katonák*) és még sokan mások.

A lírikusok közül egy idősebb hölgy nevét kell először emlitenünk, aki megjárta a poklot, mégpedig nem kívülről, ahogy az előbbieket, hanem belülről. Az Auschwitzot túlélte **Nelly Sachs**ról van szó. Szinte közvetlen utódjának lehetne nevezni az utóbbi évtizedek legnagyobb lírikusát, **Paul Celant**. *Halálfügája* s egész pöre költészete talán az utolsó nagy lírai teljesítmény Európában. Noha csak német nyelvű kortársai között is olyan nevek akadnak, mint **Helmut Heissenbüttel**, **Hans Carl Artmann**, **Ernst Jandl**, **Ingeborg Bachmann**, **Hans Magnus Enzensberger** és mások.

S el ne feledkezzünk a svájci németekről. Itt is akad két világirodalmi név: **Max Frisch** (*Biedermann és a gyűjtogatók*, *Homo Faber*), és Brecht örököse: **Friedrich Dürrenmatt** (*Az öreg hölgy látogatása*, *Fizikusok*). S külön kategória, természetesen, a volt NDK irodalma. Brecht is odatartozott s **Johannes Becher**, **Anna Seghers** (*A hetedik kereszt*), **Stefan Heym** és má-

sok. A fiatalabbak már előbb emigráltak, mint ahogy a berlini fal leomlott. S róluk kell még szólnunk, a harmincas-negyvenes években születettekről, hisz már közöttük is akad élő vagy halott klasszikus. Így a bécsi **Thomas Bernhard** (*A mészégető, Hősök tere*), aztán **Uwe Johnson**, **Botho Strauss** (*Kicsik és nagyok*), s a már élőként klasszikussá jegecesedett, szlovén eredetű **Peter Handke** (*A kapus félelme tizenegyesnél, Az ismétlés*). Újabban a svájci **Hürimann** darabja (*A követ*) arat jelentős sikereket.

A német film erős kezdetek után megsínylette a fasizmus éveit, s csak újabban talált ismét magára. A kezdeteknél ott áll a *Dr. Caligari*, **Murneau** (*Az utolsó ember*), **Lang** (*Metropolis*) és a *Kék angyal*. S az Amerikában készült *Kapzsóság*, **Stroheim** remeke. Az új nemzedéket pedig **Schlöndorf** (*A bádogdob*), **Wenders** (*Berlin fölött az ég*), s a korán elhunyt **Fassbinder** (*Maria Braun házassága, Berlin, Alexanderplatz*) képviseli.

A német festészet sohasem vehette föl a versenyt az olaszokkal vagy a franciákkal például. A modern német képzőművészek nagy része is idegenben alkotott inkább, mint német földön. Svájcban például (**Paul Klee**), Párizsban (**Hans Arp**), vagy Amerikában (**Walter Gropius**, a *Bauhaus* pápája). Az újabb évjáratokat a korán elhunyt **Beyus** reprezentálja méltóképpen.

Annál jelentősebb, ahogy régebben is az volt, a német zene. Kezdődik már a századfordulón a cseh-osztrák-zsidó **Gustav Mahlerrel** (*Dal a földről, 9 szimfónia*) s **Richard Strauss**-szal (*Salome, Elektra, Rózsalovag*). Folytatódik a dodekafóniával, **Arnold Schönberg** (*Pierrot Lunaire, Mózes és Áron*), **Alban Berg** (*Wozzek, Lulu*) és **Anton Webern** korszakos jelentőségű életművével. Aztán **Paul Hindemith** (*Mathis, a festő; Világharmónia*) s a még élő klasszikus **Karlheinz Stockhausennel**.

S ne feledkezzünk meg a német filozófiáról sem. **Kant** óta ez mindig is világalgató volt, az maradt a 20. században is. **Edmund Husserl** fenomenológiája, **Martin Heidegger** (*Lét és idő*) egzisztencialista bölcsellete, **Ludwig Wittgenstein** nyelvjáték-filozófiája (*Filozófiai vizsgálódások*), **Gadamer** hermeneutikája (*Igazság és módszer*), az ún. frankfurti iskola fő képviselői (**Andorno, Marcuse** – *Az egydimenziós ember*) s **Habermas** művei már ma az egyetemes filozófiatörténet alapkövei. Ahogy **Sigmund Freud** pszichoanalitikus munkái (*Álomfejtés, A mindennapi élet pszichopatológiája, Totem és Tabu, Mózes*), vagy **Albert Einstein** relativitáselmélete is a tudomány mérőkövei.

Karl Kraus

Az emberiség végnapjai

„Az emberiség végnapjai rémlátomás és szatíra a széthulló Habsburg-monarchia és az első világháború tébolyáról... Kraus roppant művét széthullásra ítélné a minden részletre kiterjedő szenvedély, ha nem találta volna meg azt a gazdag és példátlanul kezébe illő eszközt, mely az aprólékos, olykor ismétlődő részletezésnek nagyszabású egységet biztosít. Ez a módszer: a nyelvkritika” – olvashatjuk a kötet utószavában.

Noha a XX. századi irodalom nem szűkösködik rendhagyó, minden hagyományos poétikának fittyet hányó művekben (Joyce *Ulysses*-e, Dos Passos *U.S.A.-trilógiája*, Pound *Cantó*-i), Kraus műve egyedülálló valami még e rangos sorban is, kiváltképp az ő műfajában, a dráma területén.

Dráma? Nevezhető-e drámának egy majd hatvaníves szöveg? Tény, hogy *Az emberiség végnapjai* párbeszéddek sorozata, témája pedig nem kisebb, miként a cím is jelzi, mint az emberiség sorsa. Világdráma tehát, amilyen *Faust* vagy *Az ember tragédiája*. Témája pedig, miként az előbbiekből tudjuk, az emberiség tragédiája, az első világháború, az emberiség végnapjai, ahogy a szerző művének írása közben, a világháború során hitte. Csak találgathatjuk, mit szolt volna Kraus, a pesszimista szatirikus, ha megéri a második világháborút s tapasztalja, hogy az emberiség még azt is túléli; s Kraus utódjainak, a mai íróknak okkal van joguk újra attól rettegni, hogy egy újabb, ezúttal már a harmadik világégés, amelyhez pedig közelebb 35 éve nem voltunk, mint éppen napjainkban, valóban az emberiség végnapjait fogja jelenteni.

Világdráma, mondtuk Kraus művéről, a szerző pedig, amint az köztudott, egy par excellence publicista, egy Fábry-típusú jelenség. A mű egyszerűsége pedig éppen a paradoxon következménye, ti., hogy Krausnak sikerült e két összeférhetetlennek hitt végletet, a mindennapok publicisztikus nyerséget-észetlegességét s egy világdráma filozófikumát egy valószínűleg megismételhetetlen alkotássá ötvözni.

„Folyhatnak viták arról, hogy újságírói remeklés-e ez a mű, vagy szokatlan méretű tragédia, vegyes műfajú szépirodalmi alkotás-e vagy kortörténeti zszurnalizmus; de az vitathatatlan, hogy *Az emberiség végnapjai* nagy erkölcsi tett – idézzük még egyszer az utószót. – Vannak írók, akiket pusztán magatartásuk is, művüktől függetlenül az emberiség emlékezetébe emel. Karl Kraus, a »gáncsoskodó« is ilyen figura: égetően szükséges, hogy megelevenedjen a köztudatban egy ilyen ember, aki »nem«-et mond mindarra, ami fejrázást érdemel.”

A magyar olvasó páratlan műfordítói remeklésben élvezheti a nagyszabású kompozíciót: Tandori Dezső ezúttal is hihetetlen bravúrral és leleménnyel oldotta meg nem mindennapi feladatát; amit itt véghezvitt, az messze meghaladja a műfordítás minősítést. A szó szoros értelmében újrakölti a 60 éves színjátékot.

1980

Kortársunk, Kafka

„Szóval, ez itt az ágy, amint mondtam. Teljes egészében vattaréteg borítja; ... Erre a vattapárnázatra hasaltatjuk le az elítéltet, természetesen meztelenül; itt vannak a szíjak, hogy kezén, lábán, nyakán lekötözhezzük. Emiatt, az ágy fejénél – az ágyon, amint mondtam, az illető először arcra borulva fekszik – itt van ez a kis szőrlabda, amely könnyen szabályozható úgy, hogy egyenesen az ember szájába nyomódik. Az a célja, hogy megakadályozza az üvöltést és a nyelv elharapását. Az illető persze kénytelen szájába venni a szőrlabdát, másként kitörné leszíjazott nyakát.”

Íródott pedig mindez 1914 októberében. Az elbeszélés címe: *A fegyvergyarmaton*. Ha a leírás nem tűnne oly abszurdnak, azt is mondhatnánk, a későbbi haláltáborok gyilkosai Kafkától lopták a borzalmasnál borzalmasabb ötleteket szadista játékaikhoz.

Az író reneszánsza csak a második világháború után következett be, logikus következményeként a koncentrációs táboroknak, melyek létéről Kafka életében még aligha tudhatott a világ. Második reneszánsza, a szocialista táborban, az ötvenhatot követő évekre esik, megintcsak logikus következményeként a sztálini pereknek, gulagoknak, Hruscsov beszédének stb.

Aligha lehet beszédesebb tény annál, hogy a prágai születésű Kafkát az 1960-as évek Prágája fedezte fel Kelet-Közép-Európának, s hogy a normalizáció egyik legfőbb célpontja megint csak ő volt, a normalizáció módszereinek megsejtője. Aligha lehet meglepő mindezek után, ha azt adjuk írásunk címének, hogy *Kortársunk, Kafka*. Annak ellenére, hogy nem sokat hallani mostanság róla, éppen itt, ahol pedig annyira időszerű lenne.

Jelen sorok írója nemcsak azért vette elő föllelhető köteteit, s nem azért írja jegyzetét, mert az Európa Könyvkiadó Mérleg sorozatában megjelent egy karcsú kötet *Az én cellám* címmel aforizmaiból, jegyzeteiből, töredékeiből, az ún. „oktávfüzetek” anyagából (noha ez a könyvecske is megérne egy misét, akarom mondani, egy recenziót), hanem mindenekelőtt azért, mert beleolvas-

ván az imént idézett *A fegyencgyarmaton* című írásba, döbbsen fedeztem föl újra a régi közhelyet: mennyire előre látta ez az ismeretlen prágai hivatalnok mindazt, ami bekövetkezik, egyszerűen, a huszadik századot.

„Az én cellám – az én váram” – írja az októberfüzetekben, s bárhol belelapozunk ebbe a jegyzetgyűjteménybe, mindenhol borzalmas századunk vicssorog ránk. Figyeljünk csak:

„Az élet: szüntelen elterelés, úgy hogy még arra sem eszmélhetünk rá, mi mellett terel el.” Avagy: „Ennek a kútnak mélyéről sohasem húzod fel a vizet”. „Miféle kútból? Miféle vizet?” „De hát ki kérdez?” Csend. „Miféle csend.” S egy harmadik: „Fejjel kell áttörni a falat. Ezt a falat könnyű áttörni, hiszen vékony papírból van. Annál nehezebb viszont, hogy ne hagyj magad becsapni attól, hogy a papíron már ott van a megtévesztésig hű képe annak, amint éppen áttöröd a falat. Nagy a csábítás, hogy azt mondd: Hát nem töröm át szüntelen?”

Jelen sorok írója, annyi más kortárshoz hasonlatosan, ugyancsak ama legendás hatvanas években ismerkedett meg Kafkával. Előbb a Nagyvilágból, a Svétová literatúrából, aztán a megjelenő könyvekből. S most, majd harminc esztendő múltán újra bejárja az egykori utat, újraolvassa, mégpedig az akkori sorrendben, a nagy Kafka-opuszokat. Előbb egy-két rövidebb novellát, mint amilyen az *Egy falusi orvos*, aztán a legendás *Az átváltozást*, Gregor Samsa féreggé változásának hátborzongató történetét, a *Levél Apámnak* című hatalmas „vallomást” s a nagy regényeket, *A pert*, *A kastélyt*.

S a harminc esztendő tapasztalatával gazdagodva újragondolja a Kafka-jelenséget. A legmaradandóbb, ma legalábbis úgy érzem, a két regény mellett éppen *A fegyencgyarmaton* és *Az átváltozás*, amelyekhez hasonló abszurd parabola nincs a világirodalomban, legfeljebb *Dosztojevszkij* vagy *Kierkegaard* írásaiban találhatjuk némi előzményüket.

Az első magyar könyv Kafkáról, ha jól tudom, Sükösd Mihály 1965-ben megjelent kismonográfiája volt. Ennek végén állítja, ellentétben a hiedelemmel, miszerint századunk három nagy írója, Proust, Joyce és Kafka közül Kafka a legnagyobb, mert „az *Ulysses* alig több irodalomtörténeti laboratóriumnál, Proust meg elkésett klasszikus, s nem az avantgárde listavezetője”, Kafka alkotását azonban „egyre edzi az idő... Alighanem azért, mert nem újítani akart, hanem a legfontosabb dolgokról beszélt”.

Nos, Sükösd maga cáfol rá állítására az *Ulysses* új magyar kiadásának terjedelmes utószavában, s Proustról sem igazolódott be állítása. Az azonban, amit Kafkáról mondott, igaz. Alkotását egyre edzi az idő.

1993

Hermann Broch

Vergilius halála

Még mindig sok az adóssága a magyar könyvkiadásnak a modern világirodalommal illetően. Csak néhány hónapja, hogy megjelent Dos Passos *U.S.A-trilógiája*, alig valamivel előbb Musil *Tulajdonságok nélküli ember* s Karl Kraus műve, *Az emberiség végnapjai*. Eme adósságok közé tartozott a két évvel ez előtt napvilágot látott Hermann Broch-„regény” is, a *Vergilius halála*.

Nem véletlenül említettük épp a fősorolt szerzőket és címeket, Broch műve közvetlen rokonságban éppen a rendhagyó huszadik századi „klasszikus” alkotásokkal van leginkább, melyekről csak az utóbbi években-évtizedekben derült ki, hogy időtálló remekművek. Szerb Antal 1940-ben íródott Világirodalomtörténete például e három német nyelvű író egyikéről sem tud még, noha Kraus és Musil egyaránt halott már ebben az időben s Broch is megalkotta ekkorra életműve nagyobbik felét.

„*Hermann Broch műve, a Vergilius halála, olyan eszmét testesít meg – írja George Steiner – amely Mallarméig és az Egy faun délutánjáig nyomozható vissza: a nyelv segítségével megfelelő zenei struktúrát próbál sugallni.*”

A regény négy szakaszban megkomponált mű, s a nagy római költő, a haladók Vergilius utolsó tizennyolc óráját idézi meg, belső monológ formájában, melyet alighanem Joyce *Ulyssese* sugallt az írónak, aki egyébként nagyszabású tanulmányt szentelt a modern próza legnagyobb, ír származású messterének. A regény szakaszainak mindegyike a vonósnégyes egy-egy tételének felel meg, s állítólag Beethoven egy kései kvartettje lebegett az író szeme előtt „komponálás” közben.

Mit is olvasunk hát, kérdezheti a gyanútlan s tájékozatlan olvasó: regényt vagy zeneművet? Mindkettőt, válaszolhatjuk a regény stílusára jellemző többértelműséggel, s ne higgyük, hogy ez negatív minősítése a műnek. Ellenkezőleg. Joyce *Finnegan's Wake* című, ugyancsak az idő tájt, a *Vergilius halálának* írása idején, a harmincas évek végén írt könyvén kívül, az *Ulysses*t is beleértve, nemigen van az irodalomnak még egy ennyire elvont, csupán a formai s a belső jegyekre hagyatkozó alkotása. Aligha lehet a feladatunk egy ilyen rövid írásban taglalnunk az irodalomtörténeti tényeket, itt csak jelezni kívánjuk, hogy olyan írással van dolgunk, amely a legmesszebbre tekintett korában s épp ezért törvényszerű, hogy csak az utókor kezdi fölfedezni, s valószínű, hogy teljes szépségében csak a még későbbi nemzedékek előtt fog majd ragyogni.

1979

Paul Celan

Halálfűga

„*Napkelte korom teje este iszunk / és délben iszunk és reggel iszunk és éjszaka téged/ /iszunk csak iszunk csak / és sirt ásunk a szelekbe feküdni van ott hely*” – kezdődik a kötet címadó verse, a második világháborús költészet egyik legmeggrázóbb lírai dokumentuma, az 1920-ban született és 1970-ben elhunyt (ötvenéves korában, Párizsban, a Szajnába vetette magát) Paul Celan *Halálfűgája*.

Celan a második világháború után színre lépett költőnemzedék egyik leg-rangosabb képviselője volt, Ginsberg és Voznyeszenszkij, Rúfus és Pilinszky, Rózewicz és Popa, Ted Hughes és Sanguinetti kortársa, s ha csak e néhány nevet említjük, máris megcáfolva látjuk a világlíra második világháború utáni hanyatlásáról keringő legendákat. Noha vitathatatlan tény, hogy a líra válságban van, ahogy válságban volt az első világháború előtt és után, Apollinaire és Ezra Pound korában, valamint Baudelaire és Rimbaud, Goethe és Puskin, Dante és Petrarca, Horatius és Catullus korában is.

„*Nem sok modern költőt próbáltak annyit magyarázni, mint... Celant – írja a magyar nyelvű Celan-kötet válogatója, fordítója és utószavának írója, Lator László. – Nemegyszer (legalábbis részleteiben) már-már megközelíthetetlenül homályos, értelmüket-jelentésüket olykor alighanem szándékosan is bujtató versei pályája elejétől kihívták a tudós filológia vállalkozó szellemű ifjabb-korosabb mestereit.*”

Rózewicz, Pilinszky, Rúfus – jegyeztük le a többi között a második világháború utáni világgöltészetnek ezt a három nevét, s aki jártas a dzsungelben, amit mai költészetnek hívunk, tudja, mi az, ami e három költőt, s velük Paul Celan összeköti. A második világháború s a koncentrációs táborok borzalmai egyrészt, a végsőkéig lecsupaszított költői pőreség, póztalanság és dísztelenség másrészt.

Celan kezdettől fogva e két pólus igézetében írja verseit. Ami a koncentrációs táborokat illeti, az egyáltalán nem meglepő egy olyan költő esetében, aki, miként azt az utószóból megtudjuk, „*nehéz emlékeket hozott magával. A világháború, a zsidósors, a romániai munkatábor, az Auschwitzban elpusztult édesanya. Az életöszön felejteti, az erkölcs emlékezni kényszerít*”. Ami pedig a tömörséget illeti: a költő már induláskor is a szinte pont-költészetnek nevezhető poétika híve és művelője, ám ez a tömörségre való törekvés az utolsó évek termésében éri el maximumát.

Günter Grass Nobel-díja

„Hát igen, egy elmegógyintézet lakója vagyok, és ápolóm állandóan figyel, szinte le sem veszi rólam a szemét: ugyanis van az ajtón egy kémlelőjük, ápolóm szemre meg az a fajta barna, amelyik nem tud átlátni rajtam, a kék szeműn.”

Így kezdődik, ezekkel a sorokkal az utóbbi fél évszázad egyik legjelentősebb regénye, A bádogdob. Első személyben elbeszélő hőse hároméves korában elhatározza, hogy nem növekszik tovább, s elkülöníti magát gyűlölt polgári környezetétől. Ettől kezdve hároméves külsővel, ám fölényesen felnőtt tudattal, egyetlen életcélt ismer: a dobolást.

A regény 1959-ben jelent meg, az akkor harminckét esztendőös gdanski (danzigi) születésű Günther Grass tollából, s egy csapásra világhírűvé tette alkotóját. Mégis, íme, pontosan negyven esztendőt kellett várnia (még neki is), hogy az évezred utolsó (előtti?) évében megkapja a Nobel-díjat, amelyet pedig (főleg az utóbbi években) egyre ismeretlenebb s egyre jelentéktelenebb szerzők kaptak meg. Nemzedékéből, példának okáért, a húszas években születettek, tehát ma hetvenesek csoportjából, rajta kívül csupán a Száz év magány írója, García Márquez lett Nobel-díjas. Itt persze csak az igazi nagyokra gondolok, a többi, Nobel-díjas vagy sem, nem számít, ahogy senki nem tudja ma már, ki volt Sully-Prudhomme, az első irodalmi Nobel-díjas, s tucatnyi társa, akiket akkor ért a dicsőség, amikor még éltek. Nem kapott viszont díjat Tolsztoj és Csehov, Pound és Apollinaire, Proust és Musil, Borges és Gombrowicz.

Grass kortársai közül nem kapott Nobel-díjat az immár halott Paul Celan és Mishima, Ginsberg és Kerouac, Dürrenmatt és Popa, sem a még élő Robbe-Grillet, Ajtmatov vagy Derrida.

Kisebbfajta csoda, hogy ha késve is, de Grass megkapta. Noha: *„Ez az ember csendháborító, cápa a szardíniásdobozban, vad külön a mi házasított irodalmunkban. Könyve nehéz falat, mint Brecht Baal-ja, Döblin Berlin, Alexanderplatz-ja volt, nehéz falat, amelyet majd recenzensek és filológusok legalább egy évtizeden át igyekeznek lenyelni, miközben a regény vagy megéri a kanonizációra, vagy az irodalomtörténet ravatalozójába kerül”* – írta róla, már a megjelenés évében, kor-, pálya- és honfitársa, Enzensberger.

A bádogdob azonban nem került ravatalozóba, mi több, milliók élménye lett, miután a hetvenes években Oscar- és más díjas filmremeket készített belőle Schlöndorf, az újabb német filmrendezők legjobbjá. Írója pedig, az immár hetvenkettedik évében járó Grass, beleveti magát a politikába. A német szociáldemokraták (Brandt, Schmidt) s a nyugat-keleti megbékélés szószólójaként.

Közben persze az írásról sem feledkezve meg. A bádogdobot követő *Macska és egér* című kisregény, valamint a *Kutyaévek*, Grass másik nagy dobása, ma már afféle *Gdanski* vagy *Dazingi trilógiaként* van elkönyvelve. Azután következik egy újabb botránykönyv, a *Helyileg érzéstelenítve*.

„Grass megértette, hogy a tűzáldozat után egyetlen német író sem fogadhatja el a nyelvet névérték alapon. Az a nyelv a pokol nyelve volt. Így hát összetörte és megolvasztotta; szavakat, dialektusokat, frázisokat, kliséket, jel-szavakat, szóvicceket, idézeteket öntött a tégelybe. Forró lávaként bukkantak elő újra. Grass prózájának szökőárszerű, viszkózus energiája van; teli van zúzalékkal és szűrös szilánkkal. Bizarr, sokatmondó formákká szabdalja és hordszolja a tájat. Gyakran maga a nyelv az alanya köszörűkő képzeletének” – írja George Steiner az *Egyre távolabb a szótól* című legendás esszékötetében.

Aztán, talán a politikai csatározások idején és következtében, hosszú csend következik, s csak a nyolcvanas években döbbsenti meg olvasóit szerzőnk két újabb nagy regényével, *A hal*, illetve *A patkányonő* című bizar remekekkel.

„Ez a művészet – írja ugyancsak Steiner – furcsamód divatjamúlt. Grass esete egy a sok közül, mely azt bizonyítja, hogy nem Hemingway, hanem Don Passos gyakorolta a legnagyobb hatást a huszadik század amerikai írói közül. *A Hunderjahre* egyben joyce-i is. Aligha képzelhető el a belső monológ és a verbális asszociáció szakadatlan alkalmazása a cselekmény előmozdítása érdekében az Ulysses példája nélkül.”

S végül: „Grassnak meg volt a bátorsága, a nélkülözhetetlen tapintatlansága ahhoz, hogy a múltat földigézzze. Hátborzongató, gyakran obszcén szellemessége révén sikerült beledörgölnie olvasói orrát a nagy mocskokba, koruk okádékába. Amit előtte egyetlen író sem tett meg: kigúnyolta és felrobbantotta a nyájas feledékenységet, az önfelmentést, mely Németország anyagi feltámadása mögött meghúzódik.”

Grass nagyságát, amint láttuk, nemcsak politikai okokkal kell magyaráznunk. Ha csak ezt vennénk tekintetbe, akkor a legnagyobb írók a politikusok lennének, ilyen vagy olyan előjellel. Grass nagysága abban van, hogy az új poétika legigényesebb vonalát folytatta. Említettük Joyce, Dos Passos és Döblin nevét. Grass a német szépprózának nem ahhoz a hagyományához kötődik, melynek csúcsa Broch és Musil modernsége, hanem a húszas évek végének Dos Passos-i expresszionizmusa. Technikai szempontból a *Kutyaévek* és a *bádogdob* azt folytatja, ami a Berlin, Alexanderplatz-cal (1929) abbamaradt.

Döblinről, mesteremről című pompás esszéjében maga Grass így vall erről:

„Könyvespolcokat vet már szét a szekundérirodalom mind az egyik, mind a másik íróról (Brechtől és Thomas Mannról van szó). Hamarosan Brechtet is tovatolmácsolják előlünk, akárcsak Kafkát. Alfred Döblint megkímélte a sors az efféle szöktetéstől az olimposzi mezőkre: ennek az antiklasszikus író-

nak soha nem volt tábora, még ellenséges tábora sem... csak Döblin nem mozgósít kongresszusokat, csak ő kelti fel ritkán germanistáink buzgalmát, vonz kevés olvasót... Annyi mindenesetre bizonyos: Döblin tudta, hogy a könyv több, mint az író, többnek kell lennie; hogy a cél a könyv, az író csupán eszköz; hogy az írónak rejtekben kell tartózkodnia, ahonnan csak azért lép elő, hogy elmondja manifestumát, s ahová visszavonul, hogy menedékre leljen könyve mögött.”

Ettől pontosabb jellemzést Günther Grassról, a legújabb irodalmi Nobel-díjasról, aligha tudnánk készíteni. S ha írásunkat *A bádogdob* első soraival kezdtük, fejezzük be ennek egyik utolsó bekezdésével:

„Már kezdek kifogyni a szavakból, mégis kénytelen vagyok elgondolkozni azon, hogy mihez kezd majd Oskar az elmeegógyintézetből való elkerülhetetlen elbocsátása után. Megnősül? Agglegény marad? Kivándorol? Modellt áll? Kőbányát vásárol? Tanítványokat gyűjt? Szektát alapít? ... Ne kérdezzétek Oskart, hogy ki az! Nincs több szava. Mert ami egykor mögöttem ült, aztán megcsókolta a púpot, most – és ezentúl mindörökké – előttem áll.”

1999

Hans Magnus Enzensberger A Titanic pusztulása

„Valaki fülel. Vár. Lélegzetét / visszatartja, egészen közel, / itt. És szól: én beszélek, én. / Azt mondja: soha többé / nem lesz ilyen nyugalom, / ilyen száraz meleg, mint most van” – kezdődik Hans Magnus Enzensbergernek, a jelenkori német költészet egyik legjelesebb képviselőjének poemája.

Poéma? Eposz? Elbeszélő költemény? Minek nevezhető *A Titanic pusztulása*, ez a korunkban oly ritka műfajú költemény? Az mindenesetre eléggé árulkodó tény, hogy az Isteni Színjáték mintájára, ennek is harminchárom éneke van.

„Az egész könyv egyetlenegy nagyon hosszú költemény, 33 énekre tagolva; ezekhez járul még néhány kommentár vers alakban. A könyv témája a katasztrófa minden megjelenési formájában és az emberek reagálása az eseményekre... mégpedig nem csupán a valóságban, de a képzeletben is, és az álomban, a mitológiában stb. Én ezt úgy hívom: katasztrófa a fejben” – írja a költő Garai Gáborhoz, a magyar változat készítőjéhez címzett magánlevelében (idézi G. G. az utószóban).

Műfajilag micsoda *A Titanic pusztulása?* – kérdeztük előbb. Függetlenül attól, hogy beskatulyázzuk, valójában egy költői műfaj, még pontosabban egy költői művelet följújtásáról van szó. Valaha, az eposzok, de még a *Divina Commedia* korában is természetes jelenség volt ez a jobb híján komplex költeménynek nevezhető valami, de miként erre a fordító, Garai Gábor is utal, nem olyan ritka, mint azt sokan vélik, századunkban sem, sőt a magyar költészetben sem. S hivatkozik Williams és Majakovszkij, Saint John-Perse és Pablo Neruda mellett Babitsra, Illyésre és Juhász Ferencre, s mi is megtoldhatjuk még a névsort néhány kiemelkedő alkotóval: Ezra Pound, Eliot, Rilke, Holan, Kassák és Weöres.

„*Csodálatra méltó* – idézi a fordító az eredeti német kiadás fűlszövegét –, *hogy itt egy irodalmi nagyműfaj, amely, úgy véltük, a mi irodalmunkból már több mint egy emberöltőnyivel ezelőtt végleg kiveszett, szemlátomást erőszakoltság nélkül újakezdhető és megmenekíthető lett.*”

Garai Gábor nemcsak kitűnően, de dicséretes gyorsasággal ültette át a hatalmas kompozíciót s az Európa Könyvkiadó a megifjult s már eddig is sok babért aratott „Napjaink költészete” sorozatban juttatta el ugyanilyen gyorsasággal a magyar olvasókhöz korunk egyre sekélyesedő költészetének ezt a rendhagyóan kiemelkedő opusát.

1982

Az oroszok

Az orosz 20. század még a németnél is bonyolultabb volt. Itt nemcsak különböző korszakokról kell beszélnünk, hanem forradalom előtti és utáni (szovjet) írókról, mi több, hazaiakról és (külső és belső) emigránsokról, kommunistákról és ellenzékiekről stb., stb.

A századforduló itt 1917-ig tart. Reprezentánsa egy óriás, akinek életműve átnyúlik századunkba: **Anton Pavlovics Csehov**. Novellisztikája még az 1890-es éveké, a *Három nővér* és a *Cseresznyés kert* már századunké. Ugyanez a helyzet **Makszim Gorkij**jal. Ama különbséggel, hogy ő 1936-ban hunyt el, így termésének súlya századunkra esik. Mi több, állítólag ő lett volna az ún. szocialista realizmus atyja. Csúcsteljesítményei (*Éjjeli menedékhely*, *Életrajzi trilógia*, *Az Artamonovok*, *Klim Szamgin élete* s legszebb novellái) mindenestre korunk maradandó értékei, ellentétben pl. legendás *Az anya* című regényével. S e két óriás mellett is vannak jelentős értékei e korszaknak. Az emigráns **Mereskovszkij** (*Krisztus és Antikrisztus*, *Kelet titkai*), a Nobel-díjas **Bunyin** (*A szerelem szentsége*), **Korolenko** (*Kortársam története*), **Andrejev** (*A hét akasztott*), **Brjusov** (*Tüzes angyal*), **Kuprin** (*Párbaj*), **Blok** (*Tizenketten*). S két jelentős, ugyancsak emigráns filozófus: **Bergyajev** (*Az új Középkor*) és **Sesztov** (*Dosztojevszkij és Nietzsche*).

A forradalom utáni szovjet korszak, mint említettük, szocialista realistákra és ellenzékiekre oszlik. Kezdjük a marxistákkal. Reprezentánsuk (Gorkij mellett): **Vlagyimir Majakovszkij**. Aki öngyilkos lett ugyan, s maradandó művei nem is a marxista versek (*Teli torokból*, *Csudajó*, *Lenin*), hanem korai, futurista versei (*Hátgerinc-fúvóla*, *A nadrágbabújt felhő*). A kor további jelentős lírikusai: **Viktor Hlebnyikov** (*Zangezi*), **Anna Ahmatova**, **Szergej Jeszenyin**, **Marina Cvetajeva** és **Oszip Mandelstam**. A legnagyobb azonban **Borisz Paszternak**, aki versei mellett főként a kiátkozott *Doktor Zsivago* című regényével lett Nobel-díjassá s világhírűvé.

A szocreál további jelentős írói (mert ilyenek is voltak): **Alexej Tolsztoj** (*Első Péter*, *Golgota*) és **Solohov**, a *Csendes Don* szerzője. Máig vitatott, valóban ő írta-e a nagy prózai eposzt, avagy nem. Tény, hogy a *Csendes Don*

századunk egyik nagy regénye, bárki írta is. Igaztalanok lennénk, ha nem ismernénk el, hogy a kemény marxisták is írtak jelentős műveket. **Iszaak Babel** (*Lovashadsereg, Odesszai elbeszélések*), **Fagyjev** (*Tizenkilencen*), **Platonov** (*Csevangur*), **Pausztovszkij** (*Elbeszélés az életről*), **Ehrenburg** (*Ember, évek, életem*), **Leonov** (*Orosz erdő*), **Katajev** (*A szentkút*). Ám a maradandót főleg az ellenzékiek és az emigránsok alkották. Két reprezentáns példa erre is, arra is. Az 1940-ben elhunyt **Mihail Bulgakov** regénye (*A Mester és Margarita*) majd 30 év után került napvilágra s lett századunk klasszikus remeke. **Vlagyimir Nabokov**, a *Lolita* világsikerű írója ugyan angolul írta későbbi, klasszikus műveit, ám első korszakának főműve, a *Meghívás kivégzésre*, vagy a *Végzetes végjáték* még oroszul íródott. S a történet folytatódik a második világháború után is. Ma már senki sem emlékszik a hajdani „klasszikus” *Ifjú gárdára*, *Egy igaz emberre*, *Távol Moszkvától*-ra, Fagyjev, **Polejov**, **Azsajev** „remekeire”. S annak ellenére, hogy Sztálin halála s főleg a XX. kongresszus után elkezdte az olvadás időszaka, a szovjet-orosz irodalom utóbbi fél évszázada alig-alig dicsekedhet maradandó művekkel. Még Solohov híres *Emberi sorsa* s *Feltört ugara* is jóval alatta marad a Csendes Donnak, ugyanúgy, mint **Jevtusenko** vagy **Voznyeszenszkij** (*A háromszögletű körte*) hajdan legendás versei vagy az új hullám regényei: **Bondarev**, **Baklanov**, **Zaligin**, **Szimonov** és a többiek. Valamivel magasabb szintet képviselnek **Viktor Nyekraszov** (*Fordul a kerék, Kira Georgijevna*), **Dugyincev** (*Nemcsak kenyérrel*) s a nemrég elhunyt **Ribakov** (*Az Arbat gyermekei*). De az igazán maradandóknak az elátkozottak tűnnek: a Gulagot megjárt **Varlam Salamov** megdöbbentő lágerhistóriái, **Vaszilij Groszman** nagy Sztálingrád-regénye (*Élet és sors*) és a *Panta rhei*, a fiatalabbak közül pedig, meglepő módon, a nem orosz eredetű, de oroszul író szerzők. Ezekről a maguk helyén szóltam, de lehetetlen itt is meg nem említeni például az utóbbi évtizedek legnevesebb „szovjet” íróját, a kirgiz **Csingiz Ajtmatovot** (*Dzsamila szerelme, A versenyló halála, A vesztőhely, Az évszázadnál hosszabb ez a nap*). Ők a latin-amerikaiak mágikus realizmusán inspirálódva egész iskolát teremtettek, s minthogy mind oroszul lettek híresek, itt kell újra megemlítenünk őket is. A grúz **Csiladzét**, az avar **Gamzatovot**, az észt **Krosst**, a vogul **Sesztalovot**, s mindazokat, akikről már szoltunk a maguk helyén.

Az utóbbi évtizedek legnagyobb orosz teljesítménye azonban kétségtelenül az élő klasszikus, **Alexander Szolzsenyicin** életműve. Vitatni lehet, hogy későbbi próféciai, vagy az állítólag tízen felüli köteténél tartó regényfolyam, *A vörös kerék* mennyire jó irodalom s irodalom-e még egyáltalán, de tény, hogy az *Ivan Gyenyisovics egy napja*, a *Rákosztály*, *Az első körben*, a hatvanas évek novellái és *A Gulag szigetsoport* már klasszikussá jegecesedett remekművek.

S mutatkoznak már itt-ott, noha csak félénken, a szovjet korszak utáni írók. **Viktor Jerofejev**, a nevezetes *Az orosz szépség* című posztmodern regény alkotója, **Prisztavkin** (*A félelem völgye*), **Rasputyin** (*Élj és emlékezz; Ég veled, Matrjona; Tűz van*). S el ne feledkezzünk az Amerikába üldözött s korán elhunyt Nobel-díjas költőről, **Joszif Brodskij**ről! És **Jurij Lotman-ról**, a neves strukturalista irodalomtudósról, vagy a 60-as évek legendás, később üldözött s ma újra divatba jött szerzőjéről, **Akszonov**ról (*Kollégák, Félúton a hold felé*) és másokról.

Az orosz film, köztudott, az amerikai mellett, legalábbis egy időben, világszínész volt. **Eizenstein** *Patyomkin páncélosa* Brüsszelben a Minden idők legjobb filmje címet kapta. Nem kevésbé fontos a *Jégmezők lovagja* és a *Rettenetes Iván* sem. S a brüsszeli tizenkettő között volt még **Pudovkin** (*Az anya*) és **Dovzszenko** (*A föld*) is. S mindannyian emlékszünk még **Donszkaj Gorkij-trilógiájára is, s az újabbak közül **Kalatozov** (*Szállnak a darvak*), **Csuhraj** (*Ballada a katonáról, A negyvenegyedik*) vagy az ukrán **Paradzsanov** (*Elfelejtett ősök árnya*) filmjeire, s főként a korán elhunyt **Tarkovszkij** remekeire (*Iván gyermekkor, Andrej Rubljov, A tükör, Az áldozat*), melyekben ismét eizensteini magaslatokra került az orosz film. Legutóbb **Nyikita Mihalkov** (*Etűdök gépzongorára, Csalóka napfény*) alkotott jelentős orosz filmeket.**

Századunk orosz zenéje megint egy újabb fejezet. A század első nagy orosz muzsikusa **Szkrjabin** (*Az extázis költeménye, Prométheusz, Isteni költemény*). Aztán **Igor Sztravinszkij**, a század egyik legnagyobbja. Életének jó kétharmadát idegenben élte le, s mégsem tagadhatja senki, hogy vérbeli orosz muzsikusként volt (*Tűzmadár, Petruska, A tavasz megszentelése, Menyegző*). Még a kevésbé oroszos művek (*Oedipus Rex, Zsoltárszimfónia, Pulcinella, A katona története*), vagy a dodekafonista korszak művei is az orosz gényusz munkái.

Prokofjev csak egy ideig volt emigráns, meg is sínylette a zenéje. A *Szkita szvit*, a *Klasszikus szimfónia* és a *Három narancs szerelmese* költője Sztálin országában már csak ünneplő udvari zenére képes. Ellenkező a helyzet **Sosztakovics**sal. Az *I. szimfónia* és a *Kisvárosi Lady Macbeth* nagyszerű ifjú szerzőjét térdre kényszerítették, s úgy tudtuk, haláláig udvari szerző lett, ám mára kiderült, hogy kései műveiben is modern zeneszerző. Mellette az örmény **Hacsaturján** említendő s az újabbak közül **Schnittke, Pärt, Gyenyiszov**.

A képzőművészek nagy része emigráns: **Kandinszkij, Chagall, El Licszickij, Tatlin, Archipenko, Zadkin** mind külföldön lettek hírességek. Mellettük az otthoniak törpébbnél is törpébb udvari festőknek bizonyultak (**Muhina** és társai). Nyugodjanak békében.

Hlebnyikov Zangezi

A Helikon Stúdió kötetei a szó legszorosabb értelmében szenzációi a magyar könyvpiacnak. Hérakleitosz, Abélardus, Eckhardt mester, Mallarmé – csupacsupa magyarul még soha, vagy nagyon rég megjelent szerző. S most itt a *Zangezi*, Velimir Hlebnyikov elfeledett remekműve.

Kicsoda Hlebnyikov? Az orosz művészeti avantgárde ösatyja. Majakovszkij, ahogy a fülszöveg közli, „új költői földrészek Kolumbuszának” nevezte. A szerencsétlen sorsú magányos költő, aki mindenki tanítója szeretett volna lenni, olyan összművészet megalkotására törekedett, amely egyesíti a látomást és fantáziát az egzakt tudományokkal. A „nyelv államát” akarta szavakból fölépíteni.

Ez volt hát Hlebnyikov, s ezt célozta meg dramatikus „metaelbeszélése”, a *Zangezi*.

Hlebnyikov egy újabb elfelejtett s most ismét felfedezett nagy költője a Forradalomnak. Paszternak és Mandelstam, Kandinszkij és Chagall, Sztravinszkij és Sosztakovics kor- és sorstársa.

„*Semmiféle irányzatba, semmiféle iskolába nem lehet besorolni őt* – írja róla Tinyanov. – *Költészete megismételhetetlen, mint bármely költőé. S tanulni is csak akkor tanulhatunk tőle, ha végigkövetjük fejlődésének útjait, kiindulópontjait, ha tanulmányozzuk módszereit. Mert ezekben a módszerekben mutatkozik meg az új költő morálja. A figyelem és a rettenthetetlenség morálja ez.*”

Elismerés a kiadónak és a fordítónak, hogy kezünkbe adta Hlebnyikov szokatlan poémáját. A fordító Szilágyi Ákos valóban felbecsülhetetlen munkát végzett, hiszen a *Zangezit* nem lehet fordítani. Azt csak átkölni lehet (ha lehet).

Mi hát a „Zangezi”?

»Egyesítette benne mindazt, ami addigi életművében szerepelt: a „csillagok nyelvét”, az „észen túli nyelvet”, a „madarak nyelvét” – matematikai levezetésekkel és időtörvényekkel, „szórakozásokkal és – gyökösítésekkel”. Mintha régi vágya teljesült volna: „asztaloskötényt öltött, és deszkára fűrészelte föl az időt”. A „szólapsíkokból” összeszerelt poéma főhőse, a költő-próféta Zangezi a kiválasztott, „emberen túli ember”, aki minden természeti lény, minden létező szabadságát hirdeti.«

Paszternak ürügyén

Az utóbbi időben egyre gyakrabban fordul elő, hogy a tévé ad inspirációt egy-egy elmélkedéshez. Írtam már erről a naplómban, most mégis visszatérek a témára. Legutóbb ugyanis a Zsivago doktor adta az inspirációt. Nem mintha nem láttam volna már e híres-hírhedt regény filmfeldolgozását, s nem mintha nem olvastam volna annak idején magát a regényt is, legalábbis annak szlovák fordítását (a szlovákok 69-ben adták ki napra készen Zora Jesenská és Laco Novomeský fordításában, a magyarok ellenben csak a 89-es fordulat után magyarították.) S minthogy ismerni véltem már, a magyar verziót csak félretettem jobb időkre. Nos, az újabb tévévetítés mégiscsak arra serkentett, nézzek már bele e magyar változatba is, mikémt fest tíz-húsz-harminc év után Zsivago doktor története?

Az eredmény több mint meglepő. Egy ilyen ellentmondásos műről ugyanis, mint amilyen Paszternak regénye (volt), természetesen ellentmondások voltak a vélemények is. Annak idején talán túlságosan is elhittük az ellenpropagandának, hogy sok hűhó semmiért, csak azért a nagy hírverés, mert szovjetellenes, no meg Nobel-díjas, ám különben... Még szavahihető Paszternak-fordító szlovák költők is állították, hogy az igazán nagy a lírikus Paszternak, ám az epikus... Arról meg már szót sem, hogy mi keretezte a filmváltozatot. Giccs, semmi több. Nos, ami ez utóbbit, mármint a filmváltozatot illeti, itt alighanem jogos volt a kritika. Az persze túlzás, hogy giccs. De... már maga az, hogy egy több száz oldalas regényből alig háromórás filmet készítenek, képtelenség. Nagyobb baj, hogy igazán jó orosz filmet a nem oroszok aligha tudnak készíteni. Mindannyian emlékszünk például a *Háború és béke* amerikai filmváltozatára. Ugyanez vagy majdnem ugyanez ismétlődött meg a *Zsivago doktor* esetében is. Mit volt mit tennem, csak elővettem a regényt, ezúttal végül a Pór Judit készítette magyar változatot, s nekifeküdtem. S az eredmény, megint csak ezt mondhatom, több mint meglepő. A *Zsivago doktor* ugyanis, legalábbis mai ízlésem szerint, valóban remekmű. Nem azért, mert Nobel-díjas, nem azért, mert úgymond szovjetellenes (volt), hanem egyszerűen azért, mert magasrendű, magas színvonalú irodalom.

A marxizmus-leninizmus hosszú évtizedei alatt annyit hallottunk a szovjet (s általában az orosz) irodalom nagyságáról, hogy e tény eleve ellentmondásra ingerelt legtöbbünket. Valami hasonló történt itt, mint József Attila esetében. Ha már valamit ennyire dicsér a kurzus, akkor az eleve gyanús. Márpedig itt a tévedés. Nyitrai éveim alatt jöttem rá, micsoda deformációt okozott nemzedékek sorában a hivatalos tananyag. S itt próbáltunk, szemináriumokon, szembenézni az egésszel, azzal tudniillik, hogy azért, mert marxista (is)

volt, még lehet nagy költő (lásd József Attila), s azzal, hogy azért, mert valaki orosz (netán szovjet-orosz), még lehet nagy író. S gyakran mégis tévútra kerültünk. Azt már elhittük, hogy Puskin, Tolsztoj, Csehov vagy Dosztojevszkij valóban világnagyságok, annak ellenére, hogy oroszok voltak, s hogy agyba-főbe dicsérték őket a marxisták is, ám mi van a szovjet korszak irodalmával-művészetével?

Nos, itt ugyancsak bonyolultnak látszott a helyzet. Nyitrán úgy próbáltuk elhatárolni a dolgokat, hogy felosztottuk a mezőnyt. Vannak (voltak) ugyanis az otthoniak és az emigránsok először is. S az emigránsok között olyan jelentős alkotók, mint a Nobel-díjas Bunyin, Brodskij vagy Szolzsenyicin, a filozófus Bergyajev és Sesztov, avagy a később angolul befutott Nabokov. S vannak az „otthoniak”. Ám természetszerűen ezeket is skatulyázni kellett. Minimum a három T-re (túrt, tiltott és támogatott). A tiltottak vagy belső emigránsok közé tartozott épp Borisz Paszternak is vagy az emigrációba kényszerített Brodskij és Szolzsenyicin, s vannak megint csak a többiek. A túrtekről később, először nézzük a támogatottakat, a rendszer hű katonáit. Arra persze ma már aligha érdemes szót vesztegetni, mit jelentett *Az Ifjú Gárda*- vagy a *Távol Moszkvától*-féle irodalom. A nagyobb baj, hogy a fürdővízzel kiöntöttük az újszülöttet is. Gorkijt például. Aki életműve nagy részét még a szovjet korszak előtt írta meg, sőt az 1917 utáni emigrációban, ám ő írta állítólag a szocialista realizmus első remekét, *Az anyát* s ő volt a Szovjet Írószövetség első elnöke, így annak ellenére, hogy halála körül máig nem csitult a gyanú (mí szerint Sztálin gyilkoltatta meg), kidobtuk az egész életművét az ablakon. Márpedig korai novellái, életrajz-trilógiája s főleg az *Éjjeli menedékhely* című dráma a huszadik századi világirodalom legelső vonalába tartozik, ahogy József Attila is, a marxisták hozsannái ellenére az egyik legnagyobb magyar költőnek bizonyult. Hasonlóképpen Majakovszkij életműve. Nem a *Vlagyimir Iljics Lenin* s a többi hasonló poéma alkotója, hanem ugyancsak a kezdő, még a szovjet korszak előtti avantgardista-futurista Majakovszkij, a *Nadrágba bújt felhő* vagy a *Hátgerinc-fuvola* zseniális lírikusa. Helyszüke miatt most nem térek ki a többi művészetre, illetve művészre, már csak azért sem, mert ezek nagy része ugyancsak emigráns (Chagall, Kandinszkij, Prokofjev, Sztravinszkij), noha otthon is volt néhány kivétel (Eizenstein, Sosztakovics), ám igenis szót kell ejteni azokról, akik hivatalos tollforgatók voltak, s ennek ellenére (legalábbis egyszer-egyszer) jelentős, sőt, remekművet is alkottak. A skála hosszú és sokszínű Fagyjevtől Alekszej Tolsztojon át Ajtmatovig, itt csak egyetlen remeket említenék, a *Csendes Dont*. Azért a művet s nem az íróját, mert máig nem tisztázott, valóban Solohov írta-e vagy sem. Erre még kitérek, mert szilárd meggyőződése, hogy függetlenül attól, ki írta, a *Csendes Don* valóban remekmű.

Az eddig elmondottakról, ha mérleget akarok vonni, a lényeg a következő: a huszadik század orosz irodalma-művészete legalább olyan jelentős, mint amilyen a 19. századé volt. Hisz ott is csak öt-hat zseni érte el a legmagasabb csúcsoakat (igaz, hogy ezek között ott volt Tolsztoj és Dosztojevskij is), s ennyi kivételes nagyság a 20. században is akadt, ráadásul, amint láttuk, nemcsak az irodalomban, hanem a társművészetekben is. A későbbiekben ezekre is szeretném föl hívni a figyelmet, hisz olyan csúcsok akadnak közöttük is, mint Sztravinszkij és Sosztakovics a zenében, Kandinszkij és Chagall a festészetben, Einzenstein és Tarkovszkij a filmben. Az irodalomban meg Gorkij és Solohov, Majakovszkij és Bulgakov, Paszternak és Nabokov, Szolzsenyicin és Ajtmatov. Kezdjük az elsővel és mindegyikük közül a legnagyobbal, Makszim Gorkijjal.

„Minden, ami jó bennem, a könyveknek köszönhetem” – hangzik egy má már közhelynek számító Gorkij-maxima. S noha közhely, mint Lenin híres „Tanulni, tanulni, tanulni”-ja, megéri, hogy egy pillantást vessünk rá. Mi vezethette Gorkijt e kijelentésre? A válasz nyilvánvaló. Az egykori szegénylegény, országutak mezítlás csavargója, tudjuk, autodidakta tehetség volt. Iskolába alig-alig járt, egyetemnek még a környékére sem juthatott fiatal korában. Hogyan történt mégis, hogy a 20. század orosz irodalmának s egyben az egyetemes világirodalomnak is az egyik legnagyobb alkotója lett? Egy magyarázat lehetséges csupán: a könyvek. Ahhoz ugyanis, hogy valaki olvasson, nem kell egyetemi, még csak középiskolai műveltség sem (milyen jellemző, ugye, hogy Gorkij híres önéletrajzának harmadik kötete éppen ezt a címet viseli: *Az én egyetemeim*). Az is nyilvánvaló viszont, hogy csak nagyon kevesen voltak, akik ilyen indulással eljutottak a műveltség legmagasabb csúcsaira. S itt találjuk magyarázatát a sajnos immár közhellyé vált mondásnak: minden, ami jó bennem... Mert könyvek nélkül (s tegyük tüstént hozzá: jó könyvek nélkül, mert ez a lényeg, tudni megválogatni az irodalmat!) aligha lett volna a kis mezítlás csavargó Peskov gyerekből Makszim Gorkij.

Az is igaz viszont, a könyvek-olvasmányok csak egyik összetevőjét alkotják annak, hogy valakiből nagy író legyen. A másik összetevő: az élet. Az élmények. Gorkij nem panaszkodhatott az élmények hiányára. Ha volt író, aki kora gyermekségétől lubickolt az „élményekben”, az ő volt. Más kérdés, hogy ezek az élmények mily keserű élmények voltak! (A Gorkij ugyanis, talán elfelejtettük már, keserűt jelent). Minél keservesebbek voltak azonban ezek az élmények, annál mélyebben beleivódtak az érzékeny kis csavargó, Peskov lelkébe. S hogy ezt a sok keserű élményt megírta, s ilyen magas szinten írta meg, azt megint csak a könyveknek, az elhatározó nagy olvasmányélményeknek köszönhetette, hisz gazdag (akár keservekben gazdag) élményekben, nyomorúságban rengeteg embernek volt része, különösen a cári s később a bolse-

vik Oroszországban, s egyikből sem lett, vagy csak nagyon kevesekből író, különösen nagy író. Ezért írhatta hát Gorkij közhellyé laposodott maximumát...

Írtam pedig megint csak mindezt jó negyven évvel ezelőtt, alighanem valami szemináriumi dolgozatként (a bolsevik jelző nélkül persze), s hogy most megint Gorkijra került sor, csak lemásolom hajdani gondolataimat, vajon ma hogy hatnak? Mert sok víz lefolyt azóta a Dunán, meg a Volgán is, Gorkijt sajnos, azóta sem olvastam, hogyan fest ma, 40 év múltán, a szocialista realizmus oly látványos bukása után Gorkij, a szocialista realizmus atyja? Mondtam már az előzőkben, milyen üdítő felfedezés volt. Nem mintha nem tudtuk volna már előbb is, hogy nagy író, s azt is, hogy nem azért (főleg nem azért) nagy, mert marxista volt, s mert megírta *Az anyát*, a szocreal első regényét. A nagy Gorkijnak már annak idején is (talán Szerb Antal Világirodalom-története nyomán) az *Életemet* (s az abból készült Donszkoj-filmtrilógiát), a fiatalkori novellákat (*Makar*, *Csudra*, *Izergil anyó*, *Cselkas*, *Malva*), s mindezekelőtt az *Éjjeli menedékhelyet* tartottuk, a 20. századi s az egyetemes drámatörténet egyik legnagyobb remekét. De az, hogy például a háromkötetes *Klim Szamgin életét* már nem olvastam el, még én sem, aki pedig hosszútáv-futó olvasó vagyok, az már alighanem annak volt köszönhető, hogy sikeresen járatták le előttünk, főként a kötelező olvasmány „Anyával”, a többi már nem Gorkij számlájára írható „remekekkel” (*Távol Moszkvától*, *Az Ifjú Gárda*). Negyven évnek kellett eltelnie, s a marxizmus bukásától eltelt tizenkét évnek, hogy újra kézbe vehettük Gorkijt, s lefújhattuk róla a bolsevizmus porát. S kiderült, hogy Gorkij csakugyan nagy író, méltó örököse Tolsztojnak és Dosztojevszkijnek, s különösen az a novellák, a trilógia és az *Éjjeli menedékhely* mellett az életmű szintéziseként létrejött *Klim Szamgin életének* alkotója.

Ha valaki ma, tíz évvel a Szovjetunió bukása, s nyolcvan-egynéhány évvel az októberi forradalom után meg akarja érteni, hogy mi is volt ez az egész, hogyan jött létre, olvassa el a *Klim Szamgin életét*, az orosz értelmiség 1881-től számított negyven esztendejének a történetét. Én csak most jutottam hozzá, s egyáltalán nem állítom, hogy túlságosan olvasmányos, a mi rohanó, kis-regényekhez szokott posztmodern agyunkat csiklandozó történetről lenne szó. De nem ilyen Proust, Musil és Joyce sem. Márpedig igaza van Sükösd Mihálynak, midőn azt állítja, hogy Gorkij regényóriása méltó társa az *Ulyssesnek*, *A tulajdonságok nélküli embernek* s *Az eltűnt idő nyomábanak*.

2001

Solohov hetvenéves

Ha van napjaink élő írói közt legendás, már-már a mítosz ködébe rejtőző alkotó, az 1975. május 24-én hetvenedik születésnapját ünneplő Solohov bizonyosan az. Sokan talán meg is lepődnek azon, hogy még mindig csak hetvenesztendő, hiszen a *Csendes Don*, a *Feltört ugar* (egykori nevén az *Új barázdát szánt az eke*) írója valóban klasszikus szerzőként él a köztudatban, Tolsztojjal, Gorkijjal egy sorban. Pedig hát Solohov még mindig itt van közöttünk, még mindig csak hetvenéves. Mi a titka a mítosznak? A *Csendes Don* klasszikus értékén túl bizonyosan az, hogy voltaképpen majd fél évszázados műről van szó, hiszen a fiatal, polgárháborút megjárt vesenszakai parasztleány húszévesen kezd hozzá a hatalmas regényfolyamhoz, s noha kerek tizenöt esztendőt tölt a megírásával, még mindig csak harmincöt éves, amikor 1940-ben pontot tesz regényeposza végére. (Jegyezzük meg, hogy a négykötetes mű első két kötete 1928-ban, a harmadik kötet 1929–32-ben, a negyedik pedig 1940-ben lát napvilágot.) S noha a máig szülőfalujában, a Don menti Vesenszkájában élő Solohov lassan dolgozik, nem is évekig, hanem évtizedekig érlel egy-egy regényt, a *Csendes Don* mellett már a harmincas évek elején megjelenik másik jelentős regényének első kötete. Ez az *Új barázdát szánt az eke*, újabb, s az eredetihez hűbben fordított címe szerint a *Feltört ugar*. E másik remekmű még tovább érlelődik, mint az előbbi, hiszen végleges formáját csak 1960-ban nyeri el, pontosan harminc évvel az első kötet megjelenése után. S közben persze már készül a harmadik eposz, a polgárháborúnak és a falu kollektivizálódásának hősi éneke után a nagy honvédő háború solohovi históriája, *Akik a hazáért harcoltak* címen. Ahogy ez a máig befejezetlen regény készül, az jellemző az egész solohovi alkotófolyamatra. Első részeit ugyanis még a második világháború napjaiban vetette papírra, a „helyszínen”, hogy úgy mondjuk, aztán a háborút követő években jelentetett meg belőle néhány részt, végül tíz-egynéhány esztendeje találkozhattunk az újabb fejezetekkel. Így a tizenöt évig készülő *Csendes Don* s a harminc esztendeig készülő *Feltört ugar* után a harmadik Solohov-regény elkészültére még hosszabb ideig kell várnunk, ami legnyomatékosabb bizonyítéka annak, hogy ismét remekmű készül, nem a pillanatnak szánt publicisztika, hanem megint csak „eposz”, amely a jövőendő évtizedeknek, évszázadoknak is el akarja mondani a nagy honvédő háború históriáját.

A regényfolyamok mellett írt Solohov rövidebb elbeszéléseket is, köztük a korai *Doni történeteket* (magyarul *Idegen vér* címmel jelent meg belőlük egy válogatás), és a világhírű, filmen is rendkívüli sikert aratott *Emberi sors* című kisregényt, a háborút megjárt Andrej Szokolov hősi történetét.

Solohov pontosan tíz évvel ezelőtt, hatvanéves korában kapta meg az irodalmi Nobel-díjat, véglegesen bevonulván a klasszikusok sorába. Magyarul olvasható minden műve, s elmondhatjuk, hogy – ritka szerencse – kongeniálisan is mondható fordításokban. Makai Imre, Solohov magyar fordítója ugyanis nemcsak egyszerűen lefordította a zamatos solohovi prózát, hanem valóban „magyarította”, Solohov regényhősei úgy beszélnek magyarul, mint ha Veres Péter, Szabó Pál vagy Móricz Zsigmond írta volna meg őket.

1975

Szolzsenyicin

„Ütött a kommunizmus utolsó órája. De betonépítménye még nem roskadt össze. Nehogy szétlapítsanak bennünket a romjai, ahelyett, hogy szabadon kerülnénk ki belőle. Hetven esztendőn keresztül vánszorogtunk a torzszülött utópia után, s ezalatt vépadra juttattuk országunk lakosságának egyharmadát. Eltékozoltuk egykori gazdagságunkat... kőkori iparunk hulladékaival bemocskoltuk a városok környékét, megmérgeztük folyóinkat... tetejébe még összevásároljuk megőrzésre a Nyugat radioaktív hulladékát.”

Nem szó szerint sorolom a szolzsenyicini bűnlajstromot, csak néhány fontos tételét idézem, érzékeltetve, minő démonokkal küzd újra meg újra a nagy száműzött. Szolzsenyicin ugyanis (történhetett-e másként?) újra divatba jött. Magyarul is egyre-másra jelennek meg reprint kiadásban vagy új fordításban régebbi művei, de az újabbak is, mint például a *Hogyan mentsük meg Oroszországot?* című, „töprengéseknek” nevezett publicisztikai kötete, amely párizsi megjelenése után fél évvel már magyarul is olvasható.

De megjelent új kiadásban az első nagy Szolzsenyicin-opus, az *Iván Gyenyiszovics egy napja*, a *Rákosztály*, *A pokol tornácán*, s „kalózkiadásban” *A Gulag szigetcsoport*.

Mindez arra ösztönöz bennünket is, hogy szembenézzünk a Szolzsenyicin-jelenséggel, s hírt adjunk róla olvasóinknak is, lévén, hogy a közös könyvkiadás elakadása miatt mifelénk egyre nehezebb hozzájutni a Magyarországon megjelent könyvekhez.

Annak idején, amikor az első Szolzsenyicin-művek berobbantak a világ-irodalomba, mindenki úgy tudta, „új Tolsztojt”, „új Dosztojevszkijt” adott a világnak az orosz föld. Lukács György pedig, az akkor már aggastyán filozófus, a szocialista realizmus reneszánszát vélte fölismerni az Iván Gyenyiszovics alkotójában.

Aztán jöttek az újabb „meglepetések”. Az ellengőz, a száműzetés, a kiátkozás. S egyre többen hitték el, hogy valóban nem is olyan jelentős író az a Szolzsenyicin, hogy elavult realista, miszticizmusba bűjtatott suszter-filozófus, divatjelenség stb., stb. S az író mintha maga is igyekezett volna tépázni önnön hírnevét. Egyrészt azzal, hogy elbűjt a világ előtt, másrészt, hogy újabb művei, ha napvilágra kerültek egyáltalán (de inkább csak a körülöttük lebegő legendák), egyre inkább azt sugallták, hogy itt is egy Juhász Ferenc-, Jancsó Miklós-féle esetről van szó, arról ugyanis, hogy a nagy művek után alkotójuk immár csak önmagát ismételteti, s minél bővebbre engedi mondandóját, annál inkább válik egykori önmaga paródiájává.

Az a két könyv, amelyek kapcsán ezúttal szólni akarok, engem az imént mondottak ellenkezőjéről győzt meg. Egyrészt az első nagy Szolzsenyicinművek egyikéről, a hatvanas években keletkezett *Rákosztályról* van szó, melynek mostanában jelent meg első magyarítása, másrészt az említett, tavaly keletkezett *Töprengések*. Meggyőződésem, mindkettő remekmű a maga nemében. Kezdjük a *Rákosztállyal*.

Majd harminc év távlatából olvasva e regényt, kiderül, hogy nincs igazuk azoknak, akik pusztá ma Tolsztojt, második Dosztojevszkijt vélték csupán látni Szolzsenyicinben. Már azzal, hogy mindkét nagy klasszikus utódjának minősíthető, azt bizonyítja, hogy nem pusztá epigon, hanem talán-talán éppen a nagy szintézisteremtő, hisz Tolsztoj és Dosztojevszkij, tudjuk, a tűz és a víz volt, egymást kizáró, egymást ellenszenvvel figyelő két dudás egy csárdában. Más kérdés, hogy ez a szintézis akkor lett volna igazán világirodalmi nagy pillanat, ha közvetlenül a két óriás után következik be, mondjuk a Proust–Joyce–Kafka korszakban, akkor talán a 20. századi orosz prózának is lett volna egy Joyce-méretű óriása. Így legfeljebb Gorkijjal elégedhetünk meg. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a megkésett Szolzsenyicin nem nagy alkotó. Kafka csak megsejtette a gulagtáborokat. Szolzsenyicin meg is élte azokat. Ez a kettő között a különbség. Szolzsenyicin talán azért nem olyan óriás, mint a prágai német zsidó kereskedő fia, mert aki átélte a poklot, az már talán nem is lehet olyan ártatlan óriás, a prágairól, a németről és a zsidóról nem is szólva. A *Rákosztály*, az *Ivan Gyenyiszoics egy napjával* s a *Gulag szigetsoporttal* együtt így is a modern orosz irodalom csúcsa, legfeljebb az amerikaivá lett Nabokov, s talán Bulgakov és Paszternak említhető vele egy sorban, a más problémákkal terhes s újra megkérdőjelezett Gorkijt, Solohovot, Majakovszkijt leszámítva.

S a nem szépiró, a politikáról gondolkozó Szolzsenyicin?

Végveszélyben – Mi valójában Oroszország? – A nagyoroszokhoz – Az ukránokhoz és a beloruszokhoz – A kis népekhez és nemzetiségekhez – A szétválás folyamata – Vajon az államrenden múlik-e minden? – Milyenek vagyunk

mi? – íme, néhány témakör a *Hogyan mentsük meg Oroszországot? első fejezetéből* (Közeljövő). S néhány újabb a Tovább előre című fejezetből: *Mi a demokrácia és mi nem az? – Népképviselő – Mivé fajulhat? – A kis térségek demokráciája – A hatalomátadás fokozatai – Vegyes rendszerű irányítás – A központi hatalomról. stb.*

„Irgalmatlanul nehéz bármiféle logikus, összefüggő tervet kidolgozni a jövőt illetően; óhatatlanul több lesz benne a fogyatékoság, mint az erény, és még nehezebb nyomon követni a dolgok tényleges változásait. De az is lehetetlen, hogy ne próbáljuk meg” – írja a Töprengjünk tovább című epilógusban.

Csingiz Ajtmatov Vesztőhely

Megint egy remekmű! Persze, jól tudom, milyen könnyen dobálózunk az ilyen nagy szavakkal, hányszor ítéltük oda a semmiről sem tehető jelzőt érdemtelen alkotásoknak. Most mégis úgy érzem, Csingiz Ajtmatov legújabb regénye megérdemli a minősítést.

Annál bátrabban írom le a magam ítéletét, mert a *Vesztőhelyet* korántsem fogadta megjelenése után méltó elismerés. A kritika kalapot emelt az íróművésze csúcsára érkezett író teljesítménye előtt, elismerte a regény erényeit, ám inkább a hibáit firtatta. Az úgymond szürrealista beütéseket, a kicsapott kispap szédelgéseit, a megszokott realizmusnak fittyet hányó epizódokat. S mindezt annak tudatában, hogy Ajtmatov, a harminc éve megjelent s Aragon által piedesztálra emelt *Dzsamila szerelme* óta tucatnyi kitűnő regénnyel lep-
te meg az irodalmi közvéleményt, köztük olyanokkal, mint *A versenylő halála*, a *Fehér hajó*, vagy *Az évszázadnál hosszabb ez a nap*; ez utóbbit némelyek a *Száz év magánnyal* rokonították.

Mindezek után mi a baj a *Vesztőhellyel*? Alig félórával az utolsó mondatok elolvasása után nehéz objektíven ítélni. Bevallom, magam is sokáig készülődtem az olvasásához, féltem, hogy igaza lesz a fanyalgó kritikának, drukoltam az épp hatvanéves írónak, és most... És most boldog vagyok. Úgy érzem, az első benyomás, a primér élmény az igazi objektív mérce. *A Vesztőhely* valóban remekmű. Mégpedig éppen azért, amiért a kritika nagy része fanyalgott. Ajtmatov, noha idegesítő óvatossággal, igyekszik elszakítani a hagyományos realista prózához láncoló köldökszínort. Amit olvastunk, az természetesen nem regény, mint ahogy *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* sem volt már az, noha ott még az egyensúly megvolt. A *Vesztőhely* elvágta ama bizonyos köldökszínort.

De hát ha nem regény, akkor mi? Egyértelműen eposz, ugyanúgy, mint a latin-amerikai Márques s újabban például az immár Nobel-díjas nigériai Soyinka írásai is. Tudom, persze, hogy az eposz meghatározott művek nyomán kifejeződött, ma már, mint hírlík, idejét vesztett műfaj, mégis úgy érzem, épp a megnevezett szerzők jóvoltából, okkal remélhetjük az elparentált műfaj újraföltámadását. A kiváló fordítás Rab Zsuzsa munkája.

Joszf Brodskij

Post aetatem nostram

Elismerésére méltó gyorsasággal jelentette meg az Európa Könyvkiadó a legifjabb irodalmi Nobel-díjas, az 1940-ben született s 1987-ben díjazott Joszf Brodskij válogatott verseit. S ha valaki netán azt gondolná, hogy a versek politikai töltése miatt e nagy igyekezet, alaposan téved. Az ellenkezője az igaz.

Mert Brodskij, mint köztudott, politikai okok miatt emigrált annak idején, de nem politikai versei miatt lett híres költő s Nobel-díjas. A magyarul is olvasható versek egyértelműen bizonyítják: Brodskij sokkal inkább ezoterikus költő, mint politikus, s versei nem a napi aktualitásokra reagálnak, hanem az egyetemes filozófiai töltésű költészet vonulatába tartoznak. Mallarmé, Valéry, Eliot vagy Rilke sokkal inkább rokona és boldog őse neki, mint Majakovszkij vagy Jevtusenko.

„Október. Most reggel fele / arccal gáton fekszik a tenger: / Az akácfák hüvelye, / mint eső a tetőlemezzel, / a széllal csicsotkára jár: / A tengerből kelt csillag inkább / éles, mintsem maró sugár; / és tükörvizes éles mivoltát, / az ott evező férfiak / nézik a havas fogakat.”

E többrészes vers címe: *Tengeri tájkép.*

„A versíró mindenekelőtt azért ír verset, mert a versírás a tudat, a gondolkodás, a világerzés hasonlíthatatlan katalizátora. Ha az ember egyszer kipróbálta ezt a katalizációt, már nem tudja megtartóztatni magát a kísérlet megismétlésétől, függőségbe kerül e folyamattal, ahogy a narkotikumokkal vagy az alkohollal kerülnek függőségbe. Azt hiszem, azt az embert nevezik költőnek, aki hasonló függőségben van a nyelvvel.”

A Nobel-díj átvételekor mondotta e szavakat Brodskij. Gondolom, mindenki számára világos, miért ezt mondotta, s miért nem a politikai költészetről s általában a politikáról szólt ezúttal sem, prózában sem. S egyébként is: milyen meglepő, hogy a Nobel-díj-bizottság az utóbbi években-évtizedekben inkább az ezoterikus költőket részesíti előnyben, a politikai költőkkel szemben. Vagyis: Montale, Aleixandre, Szeferisz, Milosz, Brodskij. Kivétel is van, persze, épp a cseh Seifert esetében.

1988

Az olaszok

Az olasz fejlődés bizonyos mértékig rendhagyó, eltér a nagy európai nemzetekétől. Az újkori Európa első nagy civilizációja ugyanis az olasz. **Dante, Petrarca, Boccaccio** kora a csúcson, utána következik még egy-két évszázad ezüstkor, aztán a szinte teljes csönd. Alig tudunk 18. századi olasz íróról, s a 19. század is csak csordogál. Több évszázados sivatag után korunk emeli ismét első vonalba az olasz kultúrát, s ez őszintén szólva máig megmagyarázhatatlan tény, számomra legalábbis.

A századforduló Itáliája még alig-alig figyeltet magára. A múlt századból ittragadt **Carducci** költészete szinte az egyetlen kivétel. A tízes években jelentkezik az első modern nemzedék. **Gabriele D'Annunzio** nevezetes regénye (*A tűz*) még mindig inkább visszatekint, mint előre. Ám **Luigi Pirandello** már vérbeli modern szerző. *Hat szerep keres egy szerzőt* című darabja már-már az abszurd előfutára, *IV. Henrik* című tragédiája s *Mattia Pascal kettős élete* című regénye pedig a modern lélekrajz korszerű megtestesülései. Mára kissé megfakult Pirandello fénye, ám hajdan az elsők között látta még Németh László is.

Kortársa a filozófus **Benedetto Croce**. Esztétikája, történelembölcselete Hegelből táplálkozik, s jelentős mértékben befolyásolta például a marxista **Antonio Gramscit**, s még inkább a későbbi új baloldalt. Mellettük szinte ismeretlenként élte le életét Triesztben **Italo Svevo**, a modern olasz regény legkiválóbb képviselője. Aggregény tisztviselőként élte mindennapjait, ám volt egy barátja, az ideig-óráig Triesztben élő Joyce. Nyilván hatására születtek modern klasszikussá jegecesedett regényei, a *Zénó tudata* és *A vénülés éve*.

Az olasz 20. század nagy generációja itt is a 1880–90-es évek szülöttei. **Giovanni Papini** (*Krisztus élete*), **Massimo Bontempelli**, **Umberto Saba** még csak a kezdet. A tetőzés két nagy hermetikus költő, **Giuseppe Ungaretti** és a Nobel-díjas **Eugenio Montale** lírája. Ugyancsak Nobel-díjas volt a hajdan felénk is legtöbbet emlegetett, ám mára elfelejtett **Salvatore Quasimodo**. Az ő költészetének talán a túlságos kelet-barátság s elkötelezettség ártott meg. Rendhagyó, jelentős regényt írt az „amatőr” **Tomasi di Lampedusa**. *A párdúc Visconti* rendezésében filmen is világsiker volt. Nem kevésbé volt si-

keres az elmúlt évtizedek legismertebb olasz írója, **Alberto Moravia**. A még 80 évesen is újra nősülő, állandóan reflektorfényben sütkérező író életműve két ágra szakad: vannak egyrészt a bestsellerek (*A római lány* stb.) s vannak az igazi művek (*A megalkuvó*, *Egy asszony meg a lánya*, *Az unalom*).

Jóval kevesebb fény jutott a korán elhunyt **Cesare Pavese** (*A hold és a máglyák*) számára, s máig nem kapott igazi értékének megfelelő elismerést **Dino Buzzati** (*A tatárpuszta*).

A század második fele ugyancsak vegyes képet mutat. Van ugyanis néhány „világsiker”, ám ez a nagy nyugati irodalmak mércéjével mérve még mindig kevés. A nemrég elhunyt **Italo Calvino** pedig igazán nagy tehetség volt. *Eleink* című trilógiája (*A kettészelt őrgróf*, *A fáramászó báró*, *A nemlétező lovag*) valódi remekelés. S az utolsó kisregénye is (*Ha egy téli éjszakán egy utazó*). Korán elhunyt a világhírű filmrendezővé vált **Pier Paolo Pasolini**, aki íróként kezdte pályáját. *Gramsci hamvai* című versciklusa s *Kegyetlen élet* című regénye így is emlékeztetessé teszik őt.

Az olaszok nagy dobása azonban még csak ezek után következik: a neoavantgárd és a posztmodern apostolaival. A neoavantgárd olasz protagonistája, **Edoardo Sanguineti** *Laborintus* címmel kiadott verseskönyvében különböző nyelvi rétegek, dialektusok szavaiból építi föl verseit, az álomvilág és a legközvetlenebb valóság képeit; ő volt egyébként a híres *Gruppo 63* néven ismert neoavantgárd csoport vezetője.

Ám századunk leghíresebb olasz irodalmára minden bizonnyal a még ma is élő strukturalista irodalomtudós, **Umberto Eco**. Nem a strukturalista tudományos művei tették azonban világszerte ismertté, noha *A nyitott mű* című tanulmánya is nagy nevet szerzett neki a szakmában és a szakmán kívül. A nagy áttörés akkor történt, mikor a neves professzor elhatározta, hogy fölveszi a versenyt a bestsellerekkel. Meg is írta *A rózsza neve* című legendás regényét, mely az utóbbi fél évszázad talán legolvasottabb műve volt (a belőle készült filmváltozatról nem is szólva). Aztán következett a nem kevésbé híres *A Foucault-inga*, s úgy hallani, legújabban megint elkövetett valami hasonlót. Eco elmélete szerint minden írásnak számtalan rétege van, s olvasója válogatja, hány réteget képes akceptálni. A kalandokra éhesek csak a legfelsőbb rétegig jutnak. Aztán minél igényesebb s valódi mélységekre éhesebb az olvasó, annál mélyebbre jut, s annál több réteget hámoz le az írásról. Már ha van mit lehámozni – tehetjük hozzá. De hát egy olyan koponya, mint Eco, alighanem tudta, mi mindent lehet elrejtteni egy ilyen „bestsellerben”.

Az olasz zene mindig is világelső volt, s noha **Verdi**, **Palestrina**, **Monteverdi** korát nem tudta megközelíteni, azért századunk is termelt jelentős olasz muzsikát. Mindjárt a század elején az ún. verizmust. A szentimentalizmussal is kevert naturalizmus zenei paralelje volt ez, legismertebb műve, **Mascagni Pa-**

rasztbecsület című operája a múlt századi olasz naturalista író, **Verga** regényéből készült. **Leoncavallo** *Bajazzók* című operáját említhetjük még itt, s voltaképpen idetartozik, életművének legalább egyik felével: **Puccini** (*Manon Lescaut, Bohémélet, Tosca, Pillangókisasszony, A nyugat lánya, A köpeny, Gianni Schicci, Turandot*). A két világháború közötti időkből **Respighi** (*Római költemények*), **Casella, Petrassi** és **Dallapiccola** (*Éjszakai repülés, A fogság énekei, A fogoly*) nevét említhetjük, s a hatvanas évek új szerializmusa megint világneveket dob föl: **Maderna, Luigi Nono** (*Il Canto sospeso, Intolleranza, A kivágott gyár, Az erdő fiatal és élettel teli, Mint erő s fény áradata*), **Berio** (*Ommage à Joyce, Laborintus, La verra storia*) és **Bussotti** (*Sade-passió*).

A modern olasz festészet, sajnos, nyomába sem jöhet a reneszánsznak, de még a barokknak sem. Itt is hasonló a helyzet, mint az irodalomban, Dante és Michelangelo fénykora után tespedt, terméketlen századok következnek, s a festészetben-szobrászatban még a 20. század sem hozott olyan új reneszánszt, mint az irodalomban, zenében. Egy-két ismertebb név „franciaként” futott be (**Modigliani, De Chirico** és mások). Aki olaszként lett világhírű, talán csak az egy **Fontana**.

Annál nagyobb karriert futott be, mint ismeretes, az olasz film. **Pastrone** *Cabiriája* 1914-ben még csak a kezdet. A fénykor a második világháború utáni évekre eső neorealizmus. A némafilm fénykora utáni szerényebb esztendőket itt és most követi a film (immár a hangosfilm) második nagy virágzása. **Rossellini** (*Róma nyílt város, Paisa*) kezdete után **De Sica** és **Visconti** klasszikus remekei jelentik a csúcst. Vittorio de Sica szabad tetralógiája (*Füák a rács mögött, Biciklitolvajok* [a brüsszeli 12 harmadik helyezettje], *Csoda Milánóban, A sorompók lezárulnak*) és Visconti több nagy hatású alkotása (*Reng a föld, Megszállottság, Rocco és fivérei, A párdúc, Halál Velencében*) a film-történet legelső vonalában foglalnak helyet.

S ha ez egyáltalán lehetséges, akkor a fénykor után egy még fényesebb kor következik az olasz filmművészetben, Fellini és Antonioni kora. Mindkettő a neorealizmusból indul, ám klasszikus műveikben jócskán túllépnek azon. **Antonioni** nagy korszaka a hatvanas évek (*A kiáltás, A kaland, Az éjszaka, Napfogyatkozás, Vörös sivatag, Nagyítás, Zabriskie point* – valamennyi a film-történet klasszikusa). **Fellini** már lezárult életműve pedig végigkíséri századunk második felét. Az *Országúton* még 1954-ben készült, *A hold hangja* 1991-ben. S köztük volt a *Cabiria éjszakai*, az *Édes élet*, a *Nyolc és fél*, a *Satyricon*, a *Róma*, az *Amarcord*, a *Casanova*, az *És a hajó megy* és a *Ginger és Fred*.

Ez óriások mellett megemlítendő még a már említett Pasolini (*Mamma Róma, Máté evangéliuma, Saló, avagy Szodoma 120 napja*), **Germi** (*Válás olasz módra*), **Ferreri** (*A nagy zabálás*), a még újabbak közül **Bertolucci** (*Az utolsó tangó Párizsban, A XX. század, Az utolsó császár, A kis Buddha*).

A spanyolok és a portugálok

A spanyolok és a portugálok utóbbi évszázadai hasonló fejlődést (pontosabban visszafejlődést) mutatnak, mint az olaszoké. Vagyis a nagy fénykor (ez esetben a 17. század, **Cervantes** és **Camões** kora) után hanyatlás következett be. 18. századi spanyol íróról alig tudunk, s a 19. század is elég vérszegény volt. Ám itt is, s a portugáloknál is beköszönt az újjászületés a századforduló táján, s mára fénykorát éli újra mindkét nép civilizációja; a portugálok nemrég kapták meg az irodalmi Nobel-díjat.

Kezdjük az elején. Hová lett a spanyol realizmus? Hihetetlen, de nem volt, legalábbis világirodalmi rangú nem volt. Az új spanyol regény csak a századforduló táján születik meg, s amint tudjuk, ez már a naturalizmus kora. Inkább naturalista volt **Galdos** is, az újabb kori spanyol próza atyja, kb. a mi Mikszáthunk kortársa, s művei, noha odahaza föltételezhetően népszerűek voltak, alig-alig lépték át a világirodalom küszöbét. Galdos ifjabb kortársa volt **Antonio de Alarcón**, *A háromszögletű kalap* című regény írója (ebből írta híres ballettjét De Falla), **Blasco Ibáñez**, és a Nobel-díjas, mára ismeretlen **Echegaray**. Ezek műveit is lefordították idegen nyelvekre, így magyarra is, ám róluk sem mondhatunk többet, mint Galdosról. Egyáltalán, Cervantes házában a regény elég mostoha helyzetben van, csak az utóbbi időkben hallani egy-egy jelentősebb alkotásról.

Ellentétben az új spanyol irodalom két reprezentatív műfajával, a költészettel és a filozófiai esszével. Hogy ez utóbbival folytassuk, **Miguel de Unamuno** 1912-ben írta meg a modern esztétika egyik alapművét, a *Tragikus világhérzést*. Hogy ez az ismert cím mennyire nem vesztett időszerűségéből, bizonyítja talán, hogy magyarul mostanában jelent meg, úgy 10–15 éve. Unamuno *Köd* című regénye ellenben már jóval korábban olvasható volt magyarul is, ám ennek értéke nyomába sem jöhet a Tragikus világhérzésnek. Még nevezetesebb gondolkodó volt ifjabb kortársa, **Ortega y Gasset**. Az ő harmincas években írt nevezetes könyve, *A tömegek lázadása*, alapvető írás volt. Spengler híres művével (*A nyugat alkonya*) egyszerre emlegették, hívei közé tartozott A minőség forradalmát író Németh László is. Egyébb munkái is je-

lentősek voltak (*Új Atlantisz, Don Quijote nyomában, Gerinctelen Spanyolország*); újra kezd divatba jönni, mint az egzisztencialisták kortársa, vagy inkább előfutára.

Hírnévben még a bölcseletet is túlszárnyalta az új spanyol líra. *98-as mozgalom* néven ismert az első nagy felröppenés, nyilván az indulás éve nyomán. Alapító atyja **Antonio Machado**. Az ő jelentős költészete korántsem került olyan reflektorfénybe, mint ifjabb kortársaié, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy kevésbé fontos lett volna, már amennyire meg tudjuk ítélni *Nappali töprengés* címen megjelent magyar válogatása alapján. Ifjabb kortársa, **Juan Ramón Jimenéz** sokkal ismertebb, minthogy megkapta a Nobel-díjat, így neve túlszárnyalta szűkebb hazája határait.

Nem kapott Nobel-díjat, mégis világhíres lett, a tehetségén túl számtalan más ok miatt, **Federico García Lorca**. A spanyol polgárháborúban gyilkolták meg, s még oly messzi társak is elsiratták, mint Radnóti Miklós vagy József Attila. Ám Lorca igazán vérbeli nagy költő volt. Mi magyarok különösen tudjuk ezt, hisz olyan kongeniális magyarítója akadt, mint Nagy László. *Torreádor-síratója, Cigányrománcái* szinte tősgyökeres magyar versekké váltak. Nemkülönbben nevezetesekek színdarabjai (*Bernarda Alba háza, Várnász*). Fordítójuk Németh László, a Várnászból pedig Szokolay Sándor készített európai híró operát.

Lorca hírneve árnyékba borította kortársait. **Jorge Guillén, Aleixandre, Rafael Alberti, Miguel Hernández** és **Miquel Otero** versei pedig ugyancsak izgalmas alkotások, különösen Alberti lírája. A Franco-korszak persze jócskán rányomta bélyegét az újabb spanyol irodalomra, s csak a legutóbbi évek-évtizedek mutatnak újabb emelkedést. Mindenekelőtt a Nobel-díjas **Camilo José Cela** regényeit (*Pascual Duarte családja, A méhkas*) kell említenünk. A két **Goytoso** testvér a hatvanas években ígért nagy reményeket, újabban alig hallani róluk. Ellenben két, Franciaországban élő emigráns, Semprun és Arrabal, már életükben klasszikusokká váltak. **Jorge Semprun** még franciául írta meg *A nagy utazás* című regényét, később hazatért s miniszter is volt a szocialista kormányban. **Fernando Arrabal** máig franciául ír, s az abszurd drámának voltaképpen ő a legmúltóbb folytatója mind a mai napig.

A spanyol zenéről meglepően keveset tudunk. Vérbelien dalos-táncos nép lévén, szinte érthetetlen, hogy századunkig alig akadt világhíró zeneszerzője a spanyoloknak. S századunkban is csak egy akadt: **Manuel de Falla**. *A Bűvös szerelem* és *A háromszögletű kalap* szerzője Bartókkal, Janáčekkel egyenrangú szerepet vívott ki magának nemcsak odahaza, hanem világszerte is. A többiek (**Albeniz, Granados**) nyomába sem jöhetnek.

Ellentétben a spanyol festészettel, építészettel. Igaz, hogy valamennyien Párizsban lettek világnagyságok, de spanyol voltakra valamennyien büszkék

voltak. **Picasso** és **Miro**, **Dali** és **Gaudi**. Gaudi volt közöttük a legidősebb, ő haláláig otthon élt, s igazában csak mostanában fedezte föl a világ a *Sagrada Família* furcsa, de megdöbbentően nagy építészt. Mára mind klasszikusok, s méltó utódaik alig jelentkeznek. Az egyetlen jelentős az élők között **Tapiés**.

A spanyol film, ha az olaszhoz vagy az oroszhoz hasonlítjuk, elég vérszegevény képet mutat. Egy kivétellel. **Buñuel**. Azért mondom kivételt, mert Buñuel is büszke volt spanyol voltára, ám egyetlen világhírű filmjét sem ott készítette. Hanem Párizsban és Mexikóban. Buñuel ma, Chaplin és Eisenstein mellett, a film egyik legnagyobb klasszikusa. Az *andalúziai kutya* és az *Aranykor* még a némafilm korszakában keletkezett, az ötvenes-hatvanas években készült a *Viridiana* és *Az öldöklő angyal*, s még a hetvenes években is olyan remekek kerültek ki a nyolcvan felé járó mester kezéből, mint *A burzsoázia diszkrét bája* vagy *A vágy titokzatos tárgya*. A többiek közül **Bardem** nevét kell említenünk (*Egy biciklista halála*) és újabban **Sauráét** (*Carmen*).

A portugálok mindig is árnyékban voltak a spanyolok mellett. De mindig akadt egy-egy nagy kivétel. A 15. században **Camões**, *A Lusiadák* című hatalmas eposz költője, századunkban pedig **Fernando Pessoa**. Ez a nagy magányos, aki négy álnéven s négy teljesen különböző stílusban írta verseit, ma éli reneszánszát, magyarul is több kötete jelent meg az utóbbi években (*Arc többes számban*, *Kétségek könyve*, *Nemzet*, *emberiség*, *Isten*).

A regényírók közül **Ferreira de Castro** nevét érdemes megjegyeznünk (*Napfényes házikó*), és **Aquilino Ribeiróét** (*Farkasüvöltés*). Legutóbb pedig **Samarago** hívta föl magára a világ figyelmét, 1998-as Nobel-díjával.

Jelentős portugál zeneszerzőről, festőről vagy filmről, sajnos, nem tudok beszámolni. Lehet persze, hogy a hiba az én készülékemben van, de bárhogy kutatok emlékeim között, említésre méltó ilyen jellegű portugál alkotást nem találok. Lehet, hogy nincs is?

Fernando Pessoa

Arc többes számban

1988-ban volt a nagy portugál költő születésének századik évfordulója, s nyilván a centenáriumra, noha elkésve, adta ki a Helikon Kiadó Pessoa verseit. Nem először természetesen, hiszen annak ellenére, hogy Pessoa mindmáig ismeretlen a magyar közvélemény előtt, versei már megjelentek egyszer a Napjaink Költészete sorozatban.

Pessoa többarcú költő volt. Költészete magába foglalja a múltba kívánczó nosztalgiát és egyúttal a modern emberiség válságát, a valóság kritikai

vizsgálatát és tagadását, darabokra szakadó énje elemzését, az őszinteség és a tettetés kérdését.

Angol költemények – Fernando Pessoa „saját maga” versei – Alberto Caeiro költeményei – Ricardo Reiss ódái – Alvaro de Campos versei – íme, a „többarcú költő” öt arca.

S hogy melyik a valódi arc? Ki tudja. Mindenesetre éppen e többarcúsága miatt volt ismeretlen fél évszázadon keresztül, s éppen e többarcúsága miatt lett ma, születésének századik évfordulója körül, amikor általában a legnagyobb alkotók is utóéletük hullámvölgyét élik, divatos költővé.

„Ismerkedem magammal. Nem létezem. Mezszye vagyok a között, ami lenni vágyom, s amivé mások tettek. Vagy fele csak a köztes térnek, hisz élet is van... Ez vagyok, és kész... Lámpaoltás, ajtót becsukni, papucsom nem csattog többé a folyosón. Magamra maradtam, szobámban nagy békességemmel. Olcsó univerzum.”

Csuday Csaba, Kukorelly Endre, Szőnyi Ferenc, Takács Zsuzsa és Várady Szabolcs magyarították e csodálatos költeményeket, melynek válogatója, szerkesztője és utószavának írója: Pál Ferenc.

Pessoa versei hát újra olvashatók magyarul, s ezúttal talán remény van arra, hogy meg is gyökeresednek a magyar irodalmi köztudatban. Világhíre egyébként arra is jó példa, hogy „kis” nép költője is befuthat, szerencsés esetben a világirodalomba. Ezt nekünk, Petőfi, Ady, József Attila, Weöres Sándor népének egyszerre kell keserűen és reménykedve tudomásul vennünk.

1988

Fernando Pessoa Kétségek könyve

„Mire jó az utazás? Madridban, Berlinben, Kínában, Perzsiában, bármelyik Sarkon nem saját magamban vagyok-e, nem sajátos és rám jellemző benyomásaimtól körülveve? Az élet az, amivé mi tesszük. Az utazás az utazó maga. Nem azt látjuk, amit látunk, hanem azt, amik vagyunk.”

Százhetven oldalon keresztül olvashatja végül a magyar olvasó is e különös gondolatokat. Fernando Pessoa, a 20. század e magányos, alig-alig ismert óriása, verseinek tavalyelőtti, centenáriumi magyar kiadása után íme a *Kétségek könyvével* is eljutott hozzánk. Igaz, hogy csak válogatás ez a százhetven oldal, ám nincs okunk kételkedni abban, hogy a kevesebb ezúttal valóban több, hisz akármennyire eredetiek is ezek az egymás után hömpölygő prózaversek, egy idő múltán mégiscsak fárasztóvá válnak.

„Egy nemlétező település határvidéke vagyok, terjengős kommentár egy meg nem írt könyvhöz. Senki, de senki nem vagyok. Nem tudok érezni, nem tudok gondolkodni, nem tudok szeretni. Egy megírásra váró regény szereplője vagyok, s bár soha nem léteztem, tűnékenyen és formátlanul bolyongok egy olyan valakinek az álmaiban, aki soha nem volt képes megformálni.”

Ha Pessoa-*ról* van szó, a portugál költőről, akkor nekünk, közép-kelet-európaiaknak az jut eszünkbe, hogy bezzeg Holan és József Attila, Rúfus és Weöres Sándor, s ki mindenki még, soha nem juthat el a Pessoa hírnevéhez. S vajon csak azért-e, mert ők csehül meg magyarul és szlovákul írtak? Hiszen Pessoa is portugálul írt, kis nép kevesek által ismert nyelvén. S egyáltalán: hol kezdődik és hol végződik a világhír?

„Mennyire fárasztó, hogy szeretnek, hogy valósággal szeretnek minket! Mennyire fárasztó, hogy idegen érzelmek terhe alatt kell görnyedeznünk! Annak, aki szabad és mindig szabad is szeretne maradni, a viszonzás felelősségének, a vissza nem húzódás tisztességtudásának a hordárává kell változnia, nehogy azt föltételezhessék róla, hogy az érzelmek mindenható ura, és vissza-utasítja azt a teljességet, amelyet valamely emberi lélek adni képes.”

Azt kell még tudnunk Pessoa-*ról*, hogy ő volt a többarcú költő. Ezt a *Kétségek könyvét* is voltaképpen Bernardo Soares írta, ahogy a másik három könyvet további három szerző. Lehet, hogy ez a tudathasadásosság tette őt világhírűvé, előfutárrá?

Summája pedig e Kétségek könyvének?

„Lángelme voltam, nagyobb az álmaimban, és kisebb az életben. Ez az én tragédiám. Olyan futó voltam, aki a cél előtt egy lépéssel összeesik, pedig egészen odáig ő volt az első.”.

2000

A skandinávok és a hollandok

A skandinávokról eddig nem volt szó, így – ahogy a további kis népek esetében is – vissza kell pillantanunk a múltba; mert igaz, hogy ezek jó része csak a 19–20. században került a figyelem központjába, ám néhány esetben évezredes kultúrákról beszélhetünk. Mint például a germán népek ősi emlékeiről, az *Edda-dalokról*; ezek prózaváltozata Izlandon maradt fenn, s **Snorri Sturlusson**, a *Prózai Edda* írásba foglalója, egyike az európai irodalom első mestereinek. S Izlandon születtek az ugyancsak ezeresztendő ságák, az európai próza korai mesterművei. A *Vikingfiak* s a *Három izlandi történet* magyarul is olvasható.

Ám a skandináv irodalmak csak a múlt században, a romantika korában indultak virágozni. Az első nagy név: a **DÁN Hans Christian Andersen**. A nagy mesemondó. Számtalan híres meséje (*A császár új ruhája*, *A rút kiskacsa*) mellett talán legjelentősebb önéletrajzi írása, az *Életem meséje*. Alig egy évtizeddel ifjabb honfitársa, **Sören Kierkegaard**, az egzisztencializmus atyja. Életében jóformán senki sem ismerte, kultusza csak századunkban következett be. Hatalmas filozófiai munkája, a *Vagy-vagy* (benne *A csábító naplója* és a *Mozart Don Juanja* című tanulmányok) s egyéb írásai (*Félelem és reszketés*, *Az ismétlés*, *A szorongás fogalma*, *Filozófiai morzsák*, *Halálos betegség*, *Tudománytalan utóirat a filozófiai morzsákhoz*) a világirodalom és a filozófiatörténet első vonalába emelték. Századunk egzisztencialista írói és filozófusai (Heidegger, Jaspers, Sartre, Camus) őt kiáltották ki prófétájuknak. A dánok 19. százada ezután is figyelemre méltó (**Brandes**, **Jacobsen**, **Pontoppiddan**), de a 20. századra már csak egyetlen nagy név maradt: **Andersen Nexø** (a *Hódító Pelle* filmváltozata nemrég volt világsiker, a *Szürke fény* régebben).

A dánok után a **NORVÉGEK** következnek. Rögtön az elején a legnagyobb: **Henrik Ibsen**. A *Peer Gynt* egy Faust-, Ember tragédiája-méretű és igényű verses világráma, a világirodalom egyik gyöngyszeme. Nem kevésbé híresek a társadalmi drámák: a női emancipáció kérdését feszegető *Nóra* (más nevén *A babaotthon*), *A vadkacsa*, a *Kisértetek*, a *Rosmersholm* és a *Solnes építőmester*. A norvégek, sajnos, soha többé nem tudták megismételni

s még csak megközelíteni sem Ibsen magaslatait. **Björnstjerne Björnson**, **Sigrid Undset**, de még **Knut Hamsun** is (*Éhség*) csak másodrendű csillagok, újabban pedig csak egyetlen nagy nevet említhetünk, a **Nordahl Grieg**ét.

A **SVÉDEK** ellenben, szerényebb kezdetek után, nagyon is nekilendültek, s máig Európa első vonalában vannak. A romantika korai terméke **Esaias Tegnér** eposza, *A Frithiof monda*. S utána tüstént a világhír következik: **August Strindberg**. A századforduló nőgyűlölő naturalistája máig vérmes-véres vita tárgya: imádják és gyűlölik. *Haláltánc* című híres drámáját még Dürrenmatt is korszerűsítette Play Strindberg címmel, ugyancsak zaklatott életéről pedig a nagy kortárs, **Per Olov Enquist** készített tévéfilmsorozatot. Egyéb munkái (*Egy lélek fejlődése*, *Júlia kisasszony*, *Álomjáték*, *A cseléd fia*) kezdenek újra divatba jönni. Kortársa, a Nobel-díjas **Selma Lagerlöf** ellenben kiment a divatból, legföljebb a televíziós rajzfilmsorozat (*Nils Holgersson csodálatos utazása*) élte, noha első regénye, a *Gösta Berling története* kiváló írás volt. Századunk svédjei közül **Pär Lagerkvist** (*A hóhér*, *Barabás*, *A törpe*) a legismertebb, noha **Gunnar Ekelöf** vagy **Artur Lundkvist** költészete alighanem fontosabb; újabban a már említett Enquist (*A földi giliszták életéből*) s **Lars Gustavsson** (*A méhészt halála*) érdemel figyelmet. A legnagyobb svéd (s Ibsen mellett a legnagyobb skandináv) író azonban **Ingmar Bergman**. Igen, a nagy filmrendező íróként is zseniális, s nemcsak forgatókönyvei (*A hetedik pecsét*, *A nap vége*, *Úrvacsora*, *A csend*, *Persona*, *Suttogások*, *sikolyok*, *Fanny és Alexander*) teszik azzá, hanem remek emlékiratai is (*Laterna Magica*).

S itt vannak végül a **FINNEK**. Akik nyelvükben ugyan különböznek a germán többiekől, ám skandinávok, így ide tartoznak. Még a gyökereik is oly mélyek, mint amazokéi, hisz a *Kalevala* legalább olyan ősi anyagot tartalmaz, mint az *Edda*. Igaz, hogy a Kalevalát csak a múlt században bányászta ki **Elias Lönnrot**, de a benne fönmaradt világ legalább ezer évvel korábbi civilizációs fokot rögzít. A Kalevala mellékterméke a *Kanteletár*; a rövidebb lírai dalok gyűjteménye.

Érdekes, hogy az első finn költő, **Johan Ludvig Runeberg**, svédül írta verseit (a *Hanna* magyarul is olvasható). Ám nemsokára megszületik az első nagy finn regény, **Aleksis Kivi** *A hét testvér* című munkája. **Johannes Linnankoski** (*Dal a tűzpiros virágról*) és **Juhanni Aho** (*A vasút*) már a századforduló gyermekei, s tüstént utánuk következik **Eino Leino**, a legnagyobb finn lírikus, és **Frans Eemil Sillanpää**, a finn Móríc Zsigmond (*Jámbor szégyenség*, *Silja*). A hozzánk még közelebbiek közül pedig említsük meg a híres **Mika Waltari** (*Szinuhe*), **Väinö Linna** (*A sarkcsillag alatt*, *Az ismeretlen katona*) és **Peltonen** (*Solomo és Ursula*) nevét. S két jelentős költő: a korán elhunyt **Pentti Saarikoski** (*Bomba a hűtőszekrényben* címmel jelentek meg

magyarul versei) s a már életében klasszikus **Paavo Haavikko** (az ő verseit *A hold udvartartása* címmel olvashatjuk).

A skandináv zenéből említsük meg a norvég Grieg (*Peer Gynt*) és a finn **Sibelius** (*7 szimfónia, Finnlandia*), az építészek közül az ugyancsak finn **Aalto** nevét. Nem sok, elismerjük. Ellenben a skandináv film! Bergmanról már szóltunk, de nagy nevek vannak tüstént az elején is: **Stiller** (*Arne úr kincse*), **Sjöström** (*A halál fuvarosa*) és a dán **Dreyer** (*Jeanne d'Arc*). Újabban a *Hóditó Pelle* és a *Kisértetház* rendezője, a dán **August** figyeltetett föl magára.

Nem a skandinávok közé tartoznak, de közel esnek hozzájuk, s a nyelvük is rokon germán volta miatt, a **HOLLANDOK**. Régebbi íróikról már megemlékeztünk a németalföldiek kapcsán; a belgák franciául írnak, így ott a helyük; századunk holland irodalma meg olyan vérszegény, hogy kénytelenek vagyunk idecsapni őket. S ahogy hajdan is inkább az értekező írók (**Erasmus**, **Spinoza**, **Grotius**) voltak a fontosabbak, századunk egyetlen világirodalmi rangú holland írója is elméleti ember: **Johan Huizinga**. *A középkor alkonya* című munkája mindenestre századunk legnevezetesebb könyvei közé tartozik, s egyéb munkái (*Homo ludens*, *A holnap árnyékában*, *A történelem tudománya*) is figyelemre méltó alkotások.

A többiek, Huizinga árnyékában, alig-alig látszanak. **Simon Vestdijknak** egy *Breughelről* írott regénye ismerős világszerte s a szocialista **Theun de Vriesnek** *A vöröshajú lány* című munkája és *Spinoza-esszéje*. A még ma is élő **Hugo Claus** az egyetlen, akit a maiak közül említeni tudok.

Holland zenéről, filmről alig-alig hallani. Ellentétben a holland képzőművészettel. A festészettel elsősorban. Ahogy hajdan **Rembrandt**, **Hals**, **Vermeer**, úgy az újabb időkben szintén a festők viszik a prímet. **Vincent van Gogh** még a múlt században hunyt el, ám művei az egész modern művészet csúcsai. Századunkban pedig **Piet Mondrian** tartozik a művészet legeslegeselő s vonalába.

Eino Leino Himnusz a tűzhöz

„Az élethez ragaszkodtam / mindig foggal és körömmel; / megkóstoltam minden kelyhét /s nem halmazott el örömmel. / Az élet sűrű üstökét / görcsösen markolom én meg – / Magamat sose szánatom, / de másokat sem kímélek” – olvashatjuk Leino *Az élet díszé* című kései versében.

A magyar könyvkiadás fölfedezte finnugor rokonságunkat. Egyre-másra jelennek meg pompásnál pompásabb kivitelezésben rokonaink népköltésze-

tének remek antológiájái s a finnugor őstörténet és mitológia jeles hazai és külföldi kutatóinak kiváló tanulmányai, ám magának a finn irodalomnak a *Kalevalán* és a *Kanteletáron* kívül mindmáig inkább csak a prózáját ismerhettük.

Így a legnagyobb finn költő, az 1878-ban született Eino Leino is csak most szólalt meg, éppen a centenárium alkalmából egy teljes kötet erejéig magyarul, a mindig újabb és újabb fölfedező utakra vállalkozó Képes Géza jóvoltából.

Leino, születési adataiból látható, Adynál egy évvel fiatalabb s körülbelül ugyanolyan rangja van hazája költészetében, mint nálunk Adynak, azzal a különbséggel, hogy ő egyben Petőfi (s talán még József Attila) szerepét is megtestesíti a finn literatúrában. S még egy különbséggel. Azzal, hogy 1918 (tehát negyvenedik éve) körül Leino Suomi Finnország legnagyobb embere lett, és a negyvenévest, teljesen szokatlanul, úgy ünnepelték országszerte, mint máskor és máshol az ötvenéves nagyságokat. Az országgyűlés nemzeti ajándékot és nyugdíjat szavazott meg neki.

Leino költészete egyébként egyáltalán nem mondható modern költészetnek. Ugyanolyan megkésett romantika ez, mint Sibélius zenéje, hogy egy másik koszorús finn nagyságot említsünk. De ez már talán az eddig mondottakból is érthető, s Leino helyzetéből következik. Nyilvánvaló, hogy egy Petőfi, de akár egy Ady-szerű jelenség is csak romantikus koloritban képzelhető el, ha nem romantikus, akkor már nem Petőfi, nem Ady, nem Leino.

A kiváló műfordító, Képes Géza, a *Napfel és éjfel* s más kiváló műfordítói teljesítmények után újabb nagyszerű munkával ajándékozta meg a magyar olvasót. Eino az ő tolmácsolásában adekvát hangon beszél magyarul.

1981

Paavo Haavikko A hold udvartartása

Az 1931-ben Helsinkiben született Paavo Haavikko húszévesen, első kötetével egy csapásra tört be a finn líra élvonalába: forradalmat robbantott ki a költészetben, új korszakot nyitott. Jó ideje a Nobel-díj várományosa.

„Haavikko lírájának kezdettől egyik legszembetűnőbb és legnemesebb vonása a képhasználat. Azt hiszem, a finn költészetben senki sem élt a költői képnek, metaforának akkora gazdagságával, mint amennyiből a haavikkói vers építkezik” – írja utószavában a válogató, Jávorszky Béla. De mégsem csak ez a magyarázata Haavikko sikerének, hanem „leginkább talán az, hogy

Haavikko Európa költője, a szó minden értelmében, tartalmát, jellegét s formátumát tekintve egyaránt. Az az Európa, melyet hazájának tart, tulajdonképpen szellemi földrészt, s klasszikus görög–latin korokban gyökerező, a humánum földje, ellentéte minden barbárságnak”.

„Északi országban születtem, neve: Hisztéria. / Egyetlen képet hordok azóta magamban: / a mozdulatot, ahogy éjszaka felkelek és / a tűz elé lekuporodom.” Vagy:

„Hány könyv marad olvasatlan, hisz nem derül ki, / ki hol alszik, honnan a pénze, kivel hál – / én a túlélést viseltem el, mint Egyetlen Kalandot, / élet, vers és vágy, ne folytasd elvontabban / ott, ahol ezek véget érnek.”

„Haavikko költészete – írja Jávorszky – különösen annak első évtizedeiben – mégis megőrzött valamit az ősi, samanisztikus líra jellegzetességeiből anélkül, hogy egyébként a népköltéssel bármilyen kapcsolatba is került volna... Most, hogy az Otava régi irodalmi hanglemezeről újra meghallgattam az ötvenes évek fontos és jelentős Haavikko-verseit, szerzőjük előadásában, csak bólintani tudok...”

A Haavikko-kötetet kiváló műfordítók (Jávorszky Béla, Kiss Dénes, Szopori Nagy Lajos, Tandori Dezső, Tornai József) magyarították kitűnően.

1985

A lengyelek

A lengyelekről eddig még nem volt szó, annak ellenére, hogy nagy nemzet, s legalább ezeréves kultúrájuk van. Ám sanyarú sorsuk, ahogy a magyarokat, őket is a történelem peremére sodorta, s csak az újabb időkben, nevezetesen a romantika korában léptek a világirodalom porondjára. Pedig már a lengyel reneszánsznak is volt nagy költője (ahogy a magyarnak is – Balassi), **Jan Kochanowski**. S noha nem tartozik szigorúan az irodalomba, mégis meg kell említenünk a leghíresebb lengyelt, **Kopernikusz**t.

De amint mondtam, a nagy irodalom a lengyeleknél is a 19. századdal kezdődik. S nem csak az irodalom, gondoljunk **Chopin**re. Az irodalom Chopinjét **Adam Miczkiewicz**nek hívják. Vörösmarty és Petőfi egy személyben. Ám igazi példaképe Puskin. Az Anyegin ihlette világirodalmi rangú elbeszélő költeményét, a *Pan Tadeust*. Lírájából viszont legnevezetesebbek a *Krími szonettek*. S van egy nagyszabású történelmi drámája, az *Ősök*. S ahogy ez lenni szokott, a nagy hegycsúcsok nagy hegyrendszerekből emelkednek ki. Miczkiewicz körül és után egész serege a jelentős alkotóknak. **Juliusz Słowacki** például, a *Balladina*, s **Zygmund Krasiński**, a nevezetes *Istentelen Színjáték* költője. S **Cyprian Norwid**, a sokáig elfelejtett s mára újra fölfedezett nagy lírikus.

A lengyel próza a századfordulóra érik be. Világhíre szert tett reprezentánsa **Henryk Sienkiewicz**. Az ő legendás Jézus-regénye, a *Quo vadis?* valóban világszerte ismert alkotás, noha a szakértők fontosabbnak tartják lengyel történelmi tárgyú műveit (*Kereszteslovagok*, *Tűzzel-vassal*), s még inkább elbeszéléseit. Ő volt mindenestre a lengyel Jókai. Kortársa, **Bolesław Prus** ugyancsak egy történelmi regénnyel, *A fáraóval* írta be nevét a világirodalomba, noha akik olvasták, jobbnak vélik a *A bábut*. **Stefan Żeromskit** említsük még, a *Hamvak* íróját, s a drámaíró **Stanisław Wyspiańskit**, a legendás *Lakodalom* szerzőjét. Ám a legnagyobb közöttük mégiscsak a Nobel-díjas **Władysław Stanisław Reymont**, a lengyel Móricz Zsigmond. Hatalmas regénye, a filmsorozattól is jól ismert *Parasztok* mindenestre az egyik legnagyobb regény e témakörben. S ugyancsak jelentős *Az ígért földje*.

Reymonttal átugrottunk a 20. századba. S ha az előbbi század annyi jelentős lengyelt adott a világnak, századunk sem maradt el mögötte ezen a területen. Említsük meg például **Maria Dabrowska** nagy regényciklusát (*Éjjelek és nappalok*) vagy **Jarosław Iwaszkiewicz** *Mater Johannáját*, amely ugyancsak világhírű film alapja lett. A század első felének lírikusai közül kiemelkedik az Ady-kortárs **Leopold Staff**, aztán a Nyugat második nemzedékével párhuzamos lengyel lírikus generáció: **Władysław Broniewski**, **Julian Tuwim**, **Julian Przyboś**, **Wazyk** és **Konstanty Galczyński**. Az első vonalat mégsem ők alkotják, hanem a sajátos lengyel abszurd képviselői: **Wietkiewicz**, az abszurd komédiák szerzője, a zsidó **Bruno Schulz**, akit SS-katona lőtt agyon a nyílt utcán, s a legfontosabb: **Witold Gombrowicz**.

Gombrowicz élete jó részét Argentínában, emigrációban töltötte, élete vége felé jött át Párizsba, ott is halt meg, s ott köszöntött rá a világsiker. Szinte valamennyi izmusnak (egzisztencializmus, neoavantgárd, abszurd, posztmodern) előfutára volt. *Ferdydurke* című legnevezetesebb regényét még a harmincas években írta. *Transzatlantik*, *Pornográfia* és *Kozmosz* című későbbi regényei mostanában jelennek meg sorra magyarul, ahogy elbeszélései (*Cseleldsoron*) s színművei (*Ivonne, burgundi hercegnő*, *Esküvő*, *Operett*) is. Újabban *Testamentum* című interjúkötete is megjelent magyarul, s kiadás előtt áll többkötetes legendás *Naplója*.

Gombrowicz kortársai közül említsük meg az elbeszélő **Jerzy Andrzejewskit**, a világhírű film (*Hamu és gyémánt*) alapjául szolgált regény alkotóját, **Kazimierz Brandyst**, a hajdan nagy sikerű *Levelek Z. asszonynak* szerzőjét, valamint az ugyancsak Nobel-díjas, Amerikában élő **Czelsaw Miloszt**, *A rabul ejtett értelem* s más nevezetes esszék és versek (magyarul *Műzsáim palotája* címmel jelent meg egy válogatása) íróját.

Aztán itt vannak a legendás hatvanas évek lengyel új hullámának a képviselői: **Tadeusz Różewicz**, a nagyszerű költő és több nevezetes színmű (például az *Adattár*) írója. Aztán az ugyancsak költőként és esszéistaként (*Barbár a kertben*) ismert **Zbigniew Herbert**. S a legújabb (immár harmadik!) lengyel Nobel-díjas: **Wysława Szymborszka** (*Csodák vására* címmel neki is megjelentek válogatott versei magyarul).

A legjelentősebb az újhullámosok közül mindenesetre a humorista és színműíró **Sławomir Mrożek**. Mi, kelet-közép-európai írástudók a Mrożek írásain keresztül kezdtünk ismerkedni a hatvanas évek elején a nyugat-európai irodalmi áramlatokkal (egzisztencializmus, abszurd dráma stb.). Mrożek első nagy világsikere, a rövid egyfelvonásosok (*Rendőrség*, *A nyílt tengeren*, *Károly*) után az 1964-ben bemutatott *Tangó* volt. Később Mrożek emigrációba vonult, Mexikóban élt hosszú évekig, s csak a rendszerváltás után telepedett

vissza Lengyelországba, Krakkóba. A későbi nagy Mrožek-darabok közül említsük meg a döbbenetes *Emigránsokat*, valamint a *Mészárszéket*.

El ne feledkezzünk a rendhagyó **Stanisław Lemről**, a tudományos-fantasztikus irodalom, a sci-fi élő klasszikusáról. *Summa Technologica*, *Az emberiség egy perce* s más munkái magyarul is jól ismertek, *Solaris* és *Stalker* című munkáit pedig Tarkovszkij híres filmjeiből ismerhette meg a világ.

A hatvanas évek nagy nemzedékéhez tartoznak még a fiatalabbak is, a harmincas években születettek, akik ugyanekkor kezdtek, ám beleveztek a lengyel konszolidációba, s el is színtelenedtek. A korán elhunyt **Stanisław Grochowiak** például, **Jerzy Harasymowicz**, vagy *A próféta* című kisregény szerzője, **Tadeusz Nowak**. S még egy rendhagyó tehetség: **Tadeusz Konwicki**.

A lengyel zenét már említettük Chopin kapcsán. Kortársa, **Moniuszko** (a *Halka* című dalmű szerzője) úgy viszonylik hozzá, mint a mi Erkelünk Liszt Ferenchez. Az odahaza maradt szorgalmas munkás a világjáró virtuózhoz. A századforduló jelentős lengyel muzsikusa: **Karol Szymanowski**. Az igazi nagyok azonban csak századunk második felében jelentkeztek, ugyancsak a legendás hatvanas években. **Witold Lutosławski** példának okáért, az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb komponistája. Első nagy nemzetközi sikerét, még 1958-ban, a Bartók Béla emlékére írott *Gyász-zenéjével* aratta. Aztán következtek a *Velencei játékok*, a *Három Michaux-költemény* s a többi nevezetes kompozíció, egészen nemrég bekövetkezett haláláig. Mellette **Krzysztof Penderecki** említendő, a *Hirosima* és a *Lukács-passió* neves szerzője s **Górecki**, akinek *III. szimfóniája* aratott világsikert.

A lengyel képzőművészetről nem sok mondanivalónk van, én magam egyetlen nagy lengyel festőről, szobrászról nem tudok. Ellenben a lengyel film! A filmművészet élő klasszikusa **Andrzej Wajda**, az 58-ban készült *Hamu és gyémánt* óriása. Egyéb filmjei: *A csatorna*, *Ártatlan varázslók*, *A márványember*, *A vasember*. Mellette **Jerzy Kawalerowicz** (*Mater Johanna*) és **Andrzej Munk** említendő, a régebbiek közül **Aleksander Ford** és **Wanda Jakubowska**, az újabbak közül pedig **Zanussi** (*Illumináció*, *Spirál*) és a korán elhunyt **Kieslowski** (*Három szín*).

Witold Gombrowicz

Transz-Atlantik – Pornográfia

„*A Pornográfia cselekménye Lengyelországban, a háború idején játszódik. Miért? Tán azért is, mert a háborús éghajlat a legmegfelelőbb számára. Meg azért is, mert mindennek ellenére lengyel regény... Meg kissé csak azért is,*

hogy eszébe juttassam nemzetemnek, nemcsak azok a konfliktusok, eszmék szunnyadnak ölében, amelyeket hivatalosan is tudomásul vett.”

Nagy író nagy regényei kezdenek megjelenni egymás után magyarul – a lengyel Gombrowicz írásai. Néhány éve a *Ferdydurke* aratott osztatlan sikert, később az önálló kötetben is megjelent *Drámák*, melyek közül az *Operett* és az *Esküvő* színpadon is döbbenetes hatást váltott ki. Most pedig előttünk két újabb Gombrowicz-regény. Mindkettő az író argentinai emigrációs éveinek a terméke. Gombrowicz ugyanis 1939-ben, a háború kitörésekor turistaként mint az első, Argentínába szervezett hajós társasutazás résztvevője, idegenben ragadt.

De ki volt Gombrowicz? 1904-ben született, s 1969-ben hunyt el Franciaországban, valójában haláláig nem tért vissza szülőföldjére. Ennek ellenére egész életműve ízig-vérig lengyel vonatkozású.

»Gombrowiczot mindennél jobban foglalkoztatta és izgatta honfitársainak viselkedése; a „lengyelség” kanccsal tükrében honfitársainak sora (Pornográfia) ismerhet önmagára. Kegyetlen csoportképet festett a handabandázó, élvetegen nacionalista társaságról, amely Argentínában „figyelte” az otthon zajló eseményeket, s közben eljátszotta a maga kis háborúját; majd a honi arisztokráciáról, amely a történelmi sablonok szerint „nyögött” a német megszállástól.«

Mindezt semmivel sem rokonítható groteskséggel jeleníti meg az író, az újabb generációk világszerte tisztelt Mestere. Kiderült ugyanis, hogy Gombrowicz, Kafkához hasonlatosan, sokszorosan előfutára volt a későbbi irodalmi divatoknak, irányzatoknak. Első regénye, a már említett *Ferdydurke* nemcsak az ún. „új regényt” előzte meg évtizedekkel, hanem az egzisztencialista regényt is, s mindkettőnek első, reprezentatív képviselője tulajdonképpen. Életművét rokonítani pedig legfeljebb két kortársához lehet, az ír Samuel Beckettéhez s a nemrég elhunyt argentin Borgeséhez.

A mai magyar prózában erős visszhangja van a lengyel mesternek, különösképpen Esterházy Péter életművében. Talán nem pusztán véletlen, hogy egyik kötetének éppen ez a címe: *Kis magyar pornográfia*.

Czesław Miłosz

Ahogy elkészül a világ

*„Te biztos éj! Tehozzád fel nem érhet / szavak lángja vagy tűnő felhő-árnyék.
/ Hangod szólít a sötét álmomlyben / és fénylesz mint ébredő nap-ajándék.”*

Ezzel a szinte klasszikus veretű és magyarul is tökéletesen hangzó *Te biztos éj...* című verssel kezdődik az immár kilencvenen túli Nobel-díjas lengyel költő második magyar válogatása, ami modern idegen költők esetében hihe-

tetlen valami. Milosz, úgy tűnik, kivételes divat-jelenség, különösen magyar nyelvterületen. Olyasmi, mint Márai, a világszerte legismertebb (persze Kertész Imre Nobel-díja előtt) és legsikeresebb magyar író. Milosznak ugyanis jelent már meg magyarul verseskötete *Múzsáim palotája* címmel 1987-ben az Európa Bika-sorozatában, nem verses munkáiból is több olvasható nálunk. Magam *A rabul ejtett értelem* című híres esszéjére emlékszem a Mérleg-sorozatban és a *Szülőházam, Európa* című esszékötetre, amely történetesen a Felvidéken jelent meg a Kalligramnál, ahogy a legújabb versek is az AB-Artnál.

Mindebből azt szeretném kihozni, hogy Milosz világszerte alighanem a legnevesebb lengyel író manapság, ahogy nálunk Kertész vagy Márai, a cseheknél Seifert vagy Kundera. Azonban korlátozott ismereteink mellett is megállapítható, hogy divat ide, Nobel-díj oda, nem ő a legjelentősebb lengyel. Bár Márai *Gyertyákja* sem a legjobb magyar regény, ahogy Seifert sem a legjobb cseh költő, Nobel-díja ellenére. Mi, cseh/szlovákiai magyarok például jobban figyeltünk a lengyelekre, s a hatvanas évektől tudjuk, milyen nagy költő Herbert és Różewicz, milyen nagy író Mrożek és Gombrowicz. A Nobel-díjat mégis Milosz és Szymborszka kapta, ahogy a cseheknél is Seifert, s nem a tőle sokkal nagyobb Holan, Kolář vagy Hrabal.

Mindez, ha kissé nyakatekerten is, de oda akar kilyukadni, hogy az *Ahogy elkészül a világ* című legújabb Milosz-válogatás – Gömöri György munkája – valószínűleg híven képezi le a költő életművét, ami azt jelenti, hogy vannak szép versek ebben is (lásd idézetünket), ám ez inkább szabályt erősítő kivétel. Azt persze nem tudom, kinek a számlájára írható ez: a költőére, avagy a fordítóéra, minthogy szemmel láthatóan az eredeti is sokkal fáradságosabb költészet immár, mint ahogy azt mi az ilyen világnagyságoktól megszoktuk. Talán jobb lett volna, ha az egész költői életműből válogat fordító és kiadó, hiszen a *Múzsáim palotája* nyilván a legjobb Milosz-verseket közli magyarul, s ha ezeket az új válogatás kihagyja, nyilván a legjobb Miloszt heréli ki. Hisz Gömöri György, a cambridge-i egyetem lengyel szakos professzora évtizedek óta számon tartott kiváló költő és műfordító. Hallgassuk csak:

„*Roppant bölcsesség, nem-asszonyi jószág / pihen kicsiny kezében ő, Halandó. / Míg homlokodon fölfénylik a halvány / fogzó hold, fejletlen égi bolygó.*”

Mi hát a hiba?

A „kései” Milosz versei felülemelkednek a posztmodernizmuson, akár csak minden más divatos stílusirányzaton: letisztult, kiérlelt versek ezek – írja az *Utószó*. S ha igaza van, akkor itt a magyarázat. Talán épp az a helyzet a Milosz-versekkel, mint a mi Illyésünkkel. A különbség az, hogy Milosz még él, így még nem került a halál utáni s centenárium körüli Purgatóriumba, amely után majd kiderül, hol a végső helye: a Feledésben-e vagy a Parnasszuson? Ez majd a későbbiek során dől el.

Wisława Szymborska

Csodák vására

Hétköznapi költészete – ebben a skatulyában foglalt helyet az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején jelentkező új lengyel költészet. Herbert és Rózewicz, Grohovia és Harasymowicz, Białosewski és Szymborska. Izmos, jelentős nemzedék volt s maradt mindmáig. Igaz, kevésbé látványos eredményeket ért el, mint a próza (Nowak, Brandys, Andrzejewski), a dráma (Mrożek), a zene (Lutoslawski, Penderecki) avagy a film (Wajda, Kawalerowicz), ám mélységben alig maradt el mögöttük, sőt.

A nagy nemzedéknek egy kissé háttérbe szorult, kevésbé csillogó tagja, Wisława Szymborska, korunk egyik legjelentősebb női költője. A „Napjaink költészete” sorozat legújabb darabja az ő verseiből tesz az asztalunkra egy válogatást.

„Költészetében líra és epika sajátos szintézisét valósítja meg. Amikor verseiben a költői én helyett a teremtdő lények szólalnak meg, elbeszélésük sokszor parányi novellává keveredik. A verseibe beszabaduló »más« világok színterekké állnak össze, és történeteket álmodnak maguknak” – írja utószavában Csordás Gábor.

Mindez persze ráillik nemzedéktársaikra is, többé-kevésbé. Ami csak Szymborskára jellemző: női mivolta. Íme, *Ruhák* című költeményének egy jellemző részlete: *„kosztümöket, zakókat, blúzokat, / a gyapjút, a pamutot, a kevertszálakat, / a szoknyákat, nadrágokat, zoknikat, fehérneműt / meghajtogatva, felakasztva, széktámlákra, / spanyolfalak szárnyaira dobva, / egyelőre, szól az orvos, semmi komoly, / öltözzön fel, pihenjen, utazzon.”*

Kihez is hasonlíthatnánk hirtelen közelebbi ismerőseink közül? Nemes Nagy Ágneshez, természetesen. A világirodalom klasszikus nagyságai közül meg, mondjuk, Emily Dickinsonhoz. A szlovák költészetben Lýdia Vadkerty-Gavorníková, a szlovákiai magyar lírában meg Mikola Anikó áll vele a leginkább vérségi kapcsolatban.

A Csodák vására kötetet Csordás Gábor válogatta és látta el utószóval. Rajta kívül Fodor András, Gergely Ágnes, Kerényi Grácia, Kovács István és Nagy László nevét találjuk a fordítók között. Íme, ez utóbbi egy telitalálata:

„Lélegzethez nem jutván, többször is megfordultam. / Aki látott volna, gondolta volna: kerengek táncban. / Lehetséges, hogy szemem is nyitva volt. / Lehet, hogy a város felé borultam arcra.”

A vers címe: *Lót felesége.*

A csehek

Sajnos, ha a cseh művelődéstörténet egészéről akarunk beszámolni, akkor megint csak a hétmérföldes csizmát kell fölhúznunk, hisz a cseh kultúra ugyanúgy legalább egy ezredéves múltra tekint vissza, mint a francia, a német, a lengyel vagy a magyar. Nem is tehetünk mást, minthogy a régebbi évszázadokból, ahogy eddig is tettük, csak egy-egy óriást emelünk ki, hogy több terünk legyen századunk jelenségeire. A cseh kultúra, mint tudjuk, ugyanúgy a nagy-morva korban gyökerezik, mint a szlovák. Ám a *Cirill és Metód-legendák* mellett már találunk csak cseh szenteket is, így a 10. századi *Szent Vencel-legendát*, avagy a közsímet *Uram, irgalmazz* című liturgikus éneket. A cseh Anonymust **Kozmasznak** hívták, a másik nagy történelmi munka **Dalimil Krónikája**. Ám a cseh történelem és művelődés mindmáig legnagyobb, világirodalmi jelentőségű neve és mozgalma: **Husz János** és a huszitizmus. Mint köztudott, ezzel kezdődött a reformáció, s hogy ennek mi volt a következménye az egész további világtörténelemre, azt most itt nem szükséges kihangsúlyozni.

A másik nagy világirodalmi rangú cseh név a **Comeniusé**. A 400 éve született nagy pedagógus, a nemzetek tanítója rangját itt és most ugyancsak fölöslegesnek tűnik külön ecsetelni. Csak utalhatunk legfontosabb munkáira, az *Orbis pictusra* vagy *A világ útvesztőjére*. S máris a 19. században vagyunk, a felvilágosodás s a romantika hatására ébredező kis népek reneszánszának korában. **Josef Dobrovský** és **Josef Jungmann**, a szlovák eredetű, ám csehül író **Ján Kollár** és **Pavel Josef Šafárik**, s mindenekelőtt **František Palacký**, a nagy történész neve fémjelzi ezt a kort a cseh művelődésben. Ők töltik be Csehországban a Bessenyei és Kazinczy tisztét.

E szerzők nagy része tudós. Nyelvész, történész, irodalomtörténész. Ám legalább ennyire fontosak a kor szépírói. **Karel Hynek Mácha** például, a nagy romantikus költő, a *Május* című poéma, a legnagyobb cseh költemény lírikusa. Aztán **František Čelakovský** és **Karel Jaromír Erben**, a népi mozgalom elindítói, népdalok, mondák, balladák, mesék gyűjtői és feldolgozói. E sorba tartozik **Božena Němcová** is, *A nagyanyó* című regény szerzője s a nagy szatirikus költő, Hašek előfutára, **Karel Havlíček-Borovský**.

A következő nemzedék már a realizmus és a századvég-századforduló nemzedéke. Itt is csak a legnagyobbakat említhetjük, a költőként-elbeszélőként egyaránt jelentős **Jan Nerudát**, a *Moldva-parti történetek* szerzőjét s **Alois Jiráseket**, a cseh történelmi regény legnagyobb alkotóját. Jirásek egymagában személyesítette meg azt, amit nálunk Jókai, Eötvös és Kemény Zsigmond képviselt külön-külön. Jirásek kedvelt kora, köztudott, a huszita kor. Erről szól legtöbb regénye, így a *Mindenki ellen*, a *Kutyafejesek* és a *Testvériség* című trilógia. Ám a legművészebb Jirásek-regény a fehér-hegyi csata utáni korról szóló *Sötétség*.

A kevésbé fontos romantikus-realista cseh festőknél (**Aleš, Mánes**) jelentősebb a romantikus cseh zene. **Bedřich Smetana** történelmi operái (*Dalibor*, *Libuša*) és vígoperája (*Az eladott menyasszony*) és **Antonín Dvořák** szimfóniái (köztük a híres *Újvilág-szimfónia*), koncertjei s a *Rusalka* című meseopera. Ám a legnagyobb cseh zeneszerző a 20. században kiteljesedő **Leoš Janáček**. Ő Bartók mellett a legnagyobb közép-európai zeneszerző világviszonylatban, noha Bartóknál egy nemzedékkel idősebb. Neki is a zenedrámái a legfontosabbak, így a *Jenufa*, a *Katja Kabanova*, a *ravasz rókácska* és a *Holtak hazából*. De fontosak szimfonikus s kamaraművei s a *Glagolita mise* című oratóriuma.

S ha már átugrottunk századunkba s a zenénél tartunk, folytassuk **Bohuslav Martinůval**, az élete nagy részét külföldön, főként Párizsban töltő zeneszerzővel, hat szimfónia, számos opera (*Görög passió*) és oratórium (*Gilgames*) alkotójával, s minthogy szűk a terünk, a legújabb cseh zeneszerzők közül már csak **Kabeláč** és **Kopelent** nevét jegyezzük meg, a legújabb irányzatok reprezentánsaiként.

A cseh történelem újabb korszakának legnagyobb alakja s egyben legnagyobb gondolkodója **Tomáš Garrigue Masaryk** volt, a köztársaság első elnöke. Minket itt elsősorban filozófiai és irodalmi munkái érdekelnek. Így a nemrég magyarul is újra megjelent *A világforradalom* című memoár, *Az új Európa* című tanulmány s persze egyéb munkái, így *A nemzetiségi kérdésről* írott tanulmányai, melyek ugyancsak megjelentek magyarul.

A század más cseh gondolkodói közül kiemelendő **František Šalda**, a nagy kritikus és szerkesztő, **Jan Mukařovský**, a Prágai Iskola strukturalista irodalomtudósa, **Karel Teige** és **Jan Patočka**, a Husserl-tanítvány filozófus és másként gondolkodó, az 1968 utáni normalizáció tragikus áldozata.

A 20. század cseh irodalma, tudjuk, olyan jelentős és olyan gazdag, hogy ebből is csak a legnagyobbakat emelhetjük ki. A költők közül **Otakar Brežinát**, **Petr Bezručot** és **Stanislav Kostka Neumann**t a századelő nagy nemzedékéből, aztán a **Jiří Wolker**, **Vítězslav Nezval**, **Jaroslav Seifert**, **František Halas**, **Vladimír Holan**-nemzedéket, a cseh költészet aranykorszakát,

az újabbak közül pedig az immár évtizedek óta Párizsban élő **Jiří Kolář**t, a képzőművészként is világhírű avantgardistát s **Miroslav Holub**ot, a tudósként is kiváló lírikust, az ún. hétköznapi költészetének cseh reprezentánsát.

Am az igazán nagy a cseh próza. A cseh regény világviszonylatban legismertebb képviselője a *Švejk*, **Jaroslav Hašek** legendás jó katonája.

Hašek népszerűségével vetekszik **Karel Čapek** életműve. Különösen drámai, az *R. U. R.*, a *Fehér kór* és *Az anya*, valamint a *Harc a szalamandrakkal* című utópikus regénye jelentős. **Ivan Olbracht** és **Vladislav Vančura**, **Marie Majerová**, **Marie Pujmanová** és **Jarmila Glazarová** regényei említendők még az idősebbek közül, s máris korunknál tartunk, s ez a cseh prózának valóban aranykora. S ezt az aranykort két név reprezentálja: **Bohumil Hrabal** és **Milan Kundera**. Hrabal Prágában, Kundera Párizsban. Hrabal számtalan elbeszélése, kisregénye közül a *Táncórak idősebbeknek és haladóknak*, a *Szigorúan ellenőrzött vonatok*, a *Gyöngéd barbárok*, a *Túlságosan zajos magány* és a *Sörgyári capriccio* emelendő ki, míg Kundera életművéből a *Nevetséges szerelmek*, a *Tréfa* és *A lét elviselhetetlen könnyűsége* a legfontosabb.

Vannak, persze, más rangos alkotói is az új cseh irodalomnak, hogy csak **Václav Havel**t említsük, a politikusként, drámaíróként egyaránt világhírű másként gondolkodót vagy a magyarul is nagyon népszerű **Vladimír Páral**t, a Kanadában élő **Josef Škvorecký**t, s még egy tucatnyi jól ismert nevet (**Jan Otčenášek**, **Arnošt Lustig**, **Ludvík Aškenazy**, **Ivan Klíma** stb., stb.).

A cseh festők közül **Kupka**, **Mucha** és **Zrzavý** nevét jegyezzük meg legalább, mert a maradék helyet okvetlenül a cseh filmre kell fordítanunk. A film korunk műfaja, s a filmet művelődéstörténetünk semmiképpen sem nélkülözheti. Különösen nem az olyan világhírű filmalkotókat, mint a legnagyobb cseh rendezők. Itt persze mindenkinek leelőször **Miloš Forman** neve jut eszébe, s joggal. Idehaza készített filmjei közül a *Fekete Péter* és az *Egy szősz szerelmei* voltak a legismertebbek, a külföldön készítek közül pedig az *Amadeus* és a *Száll a kakukk fészkére*. S még egy-két nagy név: **Menzel**, **Chytilová**, **Kadar** és **Klos**, **Kachyňa**.

Otokar Březina

Rejtett történelem

Az Európa Könyvkiadó Otokar Březina-gyűjteménye valóságos meglepetés. S gondolom, nemcsak a magyarországi olvasó számára meglepetés, az a csehszlovákiai magyarok számára is. Hisz tegyük a szívünkre a kezünket, ki olvassott valaha is közülünk Březinát? Vagy ki hallotta egyáltalán a nevét is akár?

Pedig a vájtfülűek mindig is tudták: Březina a nagy költők közül való, a Wolkerek, Nezvalok, Holanok fajtájából, noha róla jóval kevesebbet szólott a krónika, mint amazokról.

Kicsoda hát Otokar Březina? A Happ Béla válogatta, szerkesztette (és kitűnően fordította) kötet utószavából megtudhatjuk, hogy „*ez a költőkirály (Vítězslav Nezval nevezte őt költőkirálynak: Lélekharang Otokar Březináért című versében) – polgári nevén Václav Ignác Jebavý – valójában igen szerény ember és igen szűkmarkú költő volt: összes versei egyetlen vékony kötetben elférnek. 1868-ban született egy Počátky nevű cseh városkában s isten háta mögötti helyeken tanítószkodott*”.

Nos, az isten háta mögötti helyek ellenére, ma már így látjuk, s a magyarul megjelent fordítások fényében még inkább így tűnik, Březina valójában a cseh költészet egyik legmodernebb jelensége. Már-már egy cseh Mallarmé. Íme egy példa ennek bizonyítására a *Néma száj mozgása* című verséből:

„*Egy titkos lobogásból lehelt lelkembe hév / a fény kihunytt szemekbe szálló emlékeképp. / S vibrált a hallgatásból, mely árnytestembe váj, / közlékenység fonákja, mint mozgó néma száj. // A dolgok mélye, szomja, a rossz, rámlíhegett? / Vagy megneszelte vágyam az örök szeleket? / Emészto éjszakáktól a lelkem tűzbe jött / s szakadt felhők mögül fel az örök nap sütött?*”

Említettük a kötetet válogató-szerkesztő-fordító Happ Béla nevét. Nem először találkozunk már vele mint cseh versek fordítójával, de nem is túl régen, így valóságos meglepetésként hat a teljesítménye: csakis felső fokon lehet róla szólni, Březina pokolian nehéz, elvont, ezoterikus szövegei kitűnően „hangzanak” magyarul is. Happ Béla három ciklusba sorolta a Březina-szövegeket; az egész gyűjtemény kvintesszenciáját a harmadik ciklusba került prózaversek (*A halál műve, Rejtett történelem, A szó, A szabadság káprázata*) alkotják.

1985

Vítězslav Nezval

Egyidős volt a századdal. 1900. május 26-án született Morvaországban. S hogy elsősorban e századdal asszociáltuk, az, Freud óta tudjuk, nemcsak a véletlen dolga. Valóban, a cseh, de talán a modern európai költészetben sem találunk még egy költőt, aki ennyire össze lenne forrva századával.

Edison – Az idő szignálja – Ma még lenyugszik a nap az Atlantisz fölött – A béke dala. Nezval-könyvek – versek, drámák – címei. S már ezek is jelzik a kort, a századot, amelyben születtek, amelyről szólnak.

Nézzük a biográfiai adatokat. Morva falusi tanító fia, gyermekkorát a Cseh-Morva-hegyvidék egyik kis falujában töltötte, középiskoláit Třebíčben végezte, Brnóban egy szemeszteren át jogot hallgatott, Prágában diplomát szerzett a bölcsészkaron. Šalda kedvenc tanítványa volt. Írói hivatásának élt, polgári foglalkozást csak átmenetileg vállalt. Beutazta Nyugat-Európát, a Szovjetunióban is több ízben megfordult. 1924-ben belépett a kommunista pártba, 1922-ben – Wolker társaságában a Devětsil (Kilenc erő) avantgard írói kör tagja volt, 1934-ben megalakította a cseh írók egy szürrealista csoportját. Politikai és filozófiai fejlődésére nagy hatással volt apja, továbbá Wolker, Šalda és a prágai egyetem marxista zenetörténész-tanára, Zdeněk Nejedlý.

Ennyi az életrajz. A többi: munka és munka. Szakadatlan munka. A 20. század cseh, de világirodalmában is páratlan munkabírási ember volt. Évente két-három kötete is megjelent, összes műveit 1950-ben 35 kötetben adták ki.

Költészetét gyermekkori élményei és emlékei, a családi kör, a falusi figurák és a morva táj színei jellemzik (legszebb és legismertebb ilyen jellegű verse A Szvratka folyó partján). Szürrealista-poetista korszakának legmaradandóbb alkotása az 1928-ban írt elbeszélő költeménye, az *Edison*, amelyben a nagy amerikai feltaláló ürügyén voltaképpen egész életfelfogásáról s – megint csak a bűvös szó – századáról vall.

Jelentős műve továbbá az 1934-ben kiadott *Sbohem a šateček* (Isten hozád, lengj kendő), az 1950-ben írott *Zpěv míru* (A béke dala), amelyért a Béke Világtanács aranyéremmel tüntette ki, a *Z domoviny* (Szülőházamból) című versciklus (1951) és a *Chřpy a města* (Búzavirágok és városok – 1955).

Nezval életének utolsó esztendejében mutatta be a Komáromi Magyar Területi Színház a Prévost-regény alapján írt verses drámáját, a *Manon Lescaut-t*, melyet a németek megszállta Prágában írt. Antik versformában írta a *Dnes ještě zapadá slunce nad Atlantidou* (Ma még lenyugszik a nap az Atlantisz felett) című drámáját is (1956-ban), az erőszak és a zsarnokság ellen, az emberi jószágba vetett hittel, s halála után jelent meg magyarul is olvasható, félbemaradt emlékezéseinek kötete, a *Z mého života* (Életemből), mely nemcsak önarckép és családi szociográfia, hanem a két világháború közötti cseh szellemi élet érdekes krónikája.

Az iszonyatos munkabírási költő végül is felemésztette önmagát. Ötvennyolc évesen távozott közülünk, immár majd húsz esztendeje ennek is. De szellemi teljesítménye itt él közöttünk, nagy barátjának, a még tőle is sokkal korábban távozott Wolkernak teljesítményével együtt. A modern cseh költészet legmagasabb csúcsaiként.

1975

Jaroslav Seifert

Talán rózsát hozok

A nemrég elhunyt nagy cseh költő, az 1984-es irodalmi Nobel-díj kitüntetettje, Wolker, Nezval, Halas, Holan, Závada és annyi más nagy cseh lírikus kor- és harcostársa, Jaroslav Seifert eljutott a magyar olvasóhoz is. A budapesti Európa Könyvkiadó modern költőket bemutató népszerű Napjaink Költészet sorozatában adta közre Seifert verseit Jiří Opelík válogatásában.

Örülünk persze, hogy Seifert végre utat talált a magyar olvasóhoz, de örömnünk nem lehet zavartalan. Egy ilyen nagy költői életmű ugyanis, mint a Seiferté, aligha közvetíthető egy olyan szűkmarkú kiadványban, mint az említett sorozat kötetei. Célszerűbb lett volna talán, ha Holan, Závada példájára a Madách kiadó jelentette volna meg Seifertet egy terjedelmesebb gyűjteményben.

No de ne szomorkodjunk, örüljünk inkább annak, ami van!

„Seifert elsősorban nem intellektuális, hanem érzéki, nem metafizikus, hanem hedonisztikus, nem az akarat, hanem az érzelmek költője” – olvashatjuk a V. Detre Zsuzsa fordította utószóban (hogy ki írta, nincs föltüntetve, nyilván a válogató Opelík. Ugyanebben az utószóban olvashatjuk ezt is:

„Seifert számtalanszor nagyon-nagyon személyes hangon »énekelte meg« Mozart sorsát, és ez talán elfogadhatóvá teszi a következő analógiát: Seifert ugyanabban az értelemben népies, mint Mozart. Az áttetszőség nem feltétlenül a mélység hiányát jelzi, Seifert áttetsző mélység.”

Nehéz persze egyértelműen örülni ennek a könyvnek, s nemcsak a szűk terjedelme miatt. Véget nem érő vita tárgya, kik fordítanak jobban cseh és szlovák költőket, a nyelvet tudó itteniek, vagy a nyelvet nem ismerő, de „renomés” pestiek? Aligha a mi dolgunk eldönteni a vitát. A Seifert-kötet nem közöl egyetlen csehszlovákiai magyar költő fordította verset sem, sajnós; a fordítások színvonala mégsem magasabb, mint azoké a gyűjteményeké, amelyekben szerepelnek hazai fordítóink is. Mert valóban ki is gondolhatja komolyan, hogy Ferencz Győző, Kiss Zsuzsa, a mindent fordító Tandori Dezső színvonalasabb munkát végez, mint mondjuk Tőzsér Árpád, Koncsol László vagy Mikola Anikó? *A Talán rózsát hozok* műfordítói színvonala egyértelműen bizonyítja: odaát sem minden arany, ami fénylik.

Bohumil Hrabal

Negyvenéves is elmúlt már Bohumil Hrabal, a huszadik századi cseh próza, Hašek és Čapek mellett mára immár alighanem legismertebb képviselője szer-
te a világon, amikor 1956-ban első kötete, a *Hovory lidí* (Emberek beszélnek)
megjelent, majd újabb tíz esztendőbe tellett, míg végül, 1963-ban (negyvenki-
lenc esztendő volt már ekkor az író) megjelent a *Perlička na dně* (Gyöngy a
mélyben) öt elbeszélése s alig egy év múlva újabb két kötete látott napvilágot
(*Pábitelé* – Átlényegítő; *Taneční hodiny pro starší a pokročilé* – Táncórák idő-
sebbeknek és haladóknak), aztán egy év múlva az *Ostře sledované vlaky* – Szi-
gorúan ellenőrzött vonatok – s e négy-öt kötet elegendő volt arra, hogy szerző-
jük elfoglalja méltó helyét a modern cseh próza legelső vonalában.

Hogyan történhetett meg mindez ilyen szédületes gyorsasággal, illetve,
miért volt ilyen „lassú” Hrabal írói fejlődése?

Bohumil Hrabal 1914. március 28-án született Brno-Židenicén. Húszéves,
amikor beiratkozik a jogi karra, s harminckettő, amikor jogi doktorátust szerez.

„Mikor évekkel ezelőtt megismertem szívem törekvéseit – írja egyik köte-
tének előszavában – nekivágtam a barátságos világnak. Krampácsoltam, vol-
tam vasúti forgalmista, életbiztosítási ügynök, vasmunkás, csomagoltam hul-
ladékpapírt s dolgoztam díszletmunkásként. És mindezt csak azért, hogy be-
maszatozjak magam a világgal és az emberekkel, s hogy olykor megélhessem
azt a megrendítő élményt, hogy az emberi lélek mélyén megpillantottam a
gyöngyöt. Azóta szeretem azokat az embereket, akik fölött pálcát törnek, akik
miatt mossák a kezüket.

Azóta tudom azt is, hogy azok az emberek, akiket szeretek, inkább mutat-
ják magukat durvának s játsszák a bohócot, semhogy szemérmük ellenére ki-
mutassák igazi érzelmeiket. De hát én éppen az ilyen emberekkel éltem és dol-
goztam mindig a legszívesebben! Hiszen közülük némelyek egy-egy pillanat
vagy esemény hatására egyszerre csak feltépték ingüket, megmutatták a szí-
vüket, és akkor döbbenten láttam, hogy gyémánttal van szívükbe vésve az,
amiről a filozófusok beszélnek.”

Nincs olyan Hrabal-életrajz, vagy akárcsak nyúl farknyi recenzió, amely meg
ne említené e vallomásban foglalt tényeket, hogy a jogi doktor hogy fog kram-
pácsot, hogyan gyűjt hulladékpapírt vagy tologatja a színházi díszleteket s pró-
bálja végig az emberi foglalkozások legkülönbözőbb formáit, csak azért, hogy
„bemaszatozja magát az emberi élettel” s hogy megtalálja azt a bizonyos gyön-
gyöt.

Tény, hogy mire ötvenéves, említett négy kötetével a szó szoros értelmé-
ben belerobbant a korabeli cseh irodalmi életbe, az író már kész mesterként

foglalja el helyét botladozó, idősebb és ifjabb kortársai között. S irodalmi sikereit öregbítette a film is. A *Szigorúan ellenőrzött vonatokból* készült alkotás egyike a hatvanas évek legjelentősebb filmjeinek s az ún. „cseh filmiskola” talán legmaradandóbb alkotása. S a hazai sikerek után következett a nemzetközi elismerés. A magyarországi is, természetesen, előbb a *Bambini di Praga*, 1947 című Modern Könyvtár-kötet kritikai visszhangjaként, később a *Táncórák idősebbeknek és haladóknak* címmel megjelent Zsebkönyvtár-kötet sikereként [ez utóbbi a három kisregényt (Bambini..., Táncórák..., Szigorúan ellenőrzött vonatok) tartalmaz].

Miben áll a Hrabal-életmű rendkívüli hazai és nemzetközi sikerének a titka? Egyik értelmezője szerint Hrabal hősei „pátosznélküliek vagy pátoszukban komikusak. A fények és árnyak, a valóság és képzelet szüntelen áramlása, a nagy tettek elkövetőinek komikus helyzetbe állítása jellemző az író felfogására. Hrabal messzire jutott a valóság megragadásának és az új világ sokak szemében bizarr, de mindenképpen aktív, illúziók nélküli igenlésében”.

Ez jellemzi egyébként későbbi, sajnos, kevésbé szapora termését is (*Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet; Toto město je ve společnem péči obyvatelů; Morytáty a legendy*). Különösképpen jellemző viszont Hrabal magyarországi népszerűségére, hogy legutolsó két kötete, az *Avatások*, illetve a *Sörgyári capriccio* szinte párhuzamosan jelent vagy jelenik meg az eredeti cseh kiadással (tehát kéziratból fordítják alighanem) s nyilván bármilyen példányszám elfogyna belőle, ugyanúgy, mint századunk másik cseh klasszikusának, Jaroslav Hašeknek a műveiből, akit egyébként Hrabal mesterének vall, s aligha lehet véletlen, hogy éppen ez a világszerte méltányolt haški-švejk-hrabali humor az, amely a leghamarább megtalálja az utat a világ bármilyen nemzetiségű és hovatartozású olvasóinak a szívébe.

Bohumil Hrabal

Véres történetek és legendák

„Te undorító alak, te pubertáshajlamokkal kérkedő szenilis trotty, te szemérmetlen disznó, dutyiban a helyed, az erkölcsrendészetnek kéne kezelésbe vennie, rács mögé vagy a diliházba kéne dugni téged.”

„Hrabal úr, könyvével ma visszaadta az életkedvemet, amelynek létezésében már nem hittem. Felrázott álmos, tompult rezignáltságomból, valamiféle tinktúrát, elixírt csöpögtetett belém.”

E különös írásnak, amelyből e két ellentétes szöveget vettük, a címe: *Véres történet, amit az olvasók írtak*. Csak két részletét idéztük, ám voltaképpen az egész írás nem más, mint az első Hrabal-könyvekre írt reflexiók montázsa.

Különös írás, mondtuk, amint az egész Hrabal-életmű különös írások sorozata, ám ez az olvasók írta véres történet az egyik legkülönösebb és legeredetibb mind között. Hraballal már-már úgy van a magyar könyvkiadás, mint Shakespeare-rel vagy Verne Gyulával: inkább magyar írónak véli, mint idegenből fordítottnak, hiszen voltaképpen az egész Hrabal-oeuvre le van fordítva, mi több, még olyanok is, melyek eddig csehül meg sem jelentek.

E mostani, *Véres történetek és legendák* című kötet, mellyel a hetvenöt esztendő Hrabal előtt tiszteleg a magyar könyvkiadás, azonban nemcsak a hasonló című, eredetileg 1968-ban megjelent elbeszélésgyűjteményt tartalmazza (ennek csak reprezentatív szövegeit veszi át, úgy mint a *Legenda Káinról*, a *Véres történet a nyilvános kivégzésről*, valamint a már említett írást), hanem széles keresztmetszetet ad Hrabal életművének egész 68 utáni szakaszáról, a már megjelent *Sörgyári capriccio*, *Díszgyász* és *Gyöngéd barbárok* kivételével. A 68 előtti Hrabal-írások meg szinte mind megjelentek már korábban.

„Ha nekünk, cseheknek van valami rokonszenves tulajdonságunk, ami együlállóvá, utánozhatatlanná, százszázalékosan csehhé tesz bennünket, Hrabal úr, akkor az pontosan az »önmegvalósítás«, az a képességünk, hogy önmagunkat és másokat is beleszőjük a kivételes és csodálatos szavak és tettek hálójába.”

Ez megint csak az olvasók írta véres történetekből való. S bármilyen különösen hangzik is: a Hrabal kiválasztotta szövegek csak látszólag összefüggéstelenek, csak látszólag automatikusak, véletlenszerűek, ha utánagondolunk, minden mondatnak előre jól megfontolt logikája van. Persze, ahogy József Attila írta: „*A líra logika. De nem tudomány.*”

A magyarázásokat Hosszú Ferenc, Körtvélyessy Klára, Varga György és V. Detre Zsuzsa készítették. Varga György jubilánst köszöntő Be/köszöntőt is írt a kötet elé.

1989

Milan Kundera

A regény művészete

„Valamennyi nagy egzisztenciális témát, amit Heidegger a *Lét és időben* elemez, s amelyekről azt mondja, hogy a korábbi európai filozófia elhanyagolta

őket, a regény négy évszázada (a regény európai reinkarnációjának négy százada) feltárta, felmutatta, megvilágította” – írja Kundera tüstént a kötet első tanulmányában, melynek szimptomatikus címe: *Cervantes alábecsült öröksége*. E cím sokkal kifejezőbb lett volna az egész kötetre is, mint a semmitmondó *A regény művészete*. Egy bizonyos: korunk európai irodalmának egyik legbefutottabb írója, a cseh származású, ám immár nemcsak francia állampolgárságú, hanem franciául is író Milan Kundera végre betört a magyar könyvpiacra is. Előbb csak a hatvannyolcban pincébe került *Tréfa* magyar fordítása került elő rejtélyes módon, aztán két újabb regény, a *Búcsúkeringő* és *Az élet máshol van*, kissé meg is tépázva a renomés szerző legendáját, hisz ez utóbbiak okvetlenül elmaradnak a Tréfa mögött, ám a tavalyi könyvhétre két kötete is megjelent magyarul: *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című, 1984-ben írott regénye, s az idézett esszégyűjtemény: *A regény művészete*.

Mindkettő a legszínvonalasabb Kunderát prezentálja ismét, a maga nemében mindkettő remekmű. Mi itt most terjedelmi okokból csak ez utóbbiról szólhatunk, s azért épp erről, mert a Mérleg-sorozatban megjelent kis könyvecske (Réz Pál avatott tolmácsolásában) kvintesszenciáját nyújtja a gyakorló regényíró elméleti megközelítéseinek.

„...az elmélkedés, mihelyt bekerül a regény testébe, lényege szerint megváltozik. A regényen kívül állítások birodalmában élünk: abban, amit mond, mindenki bizonyos: a politikus, a filozófus, a házmaster. A regény síkján nem állítunk semmit: a regény a játék és a hipotézisek birodalma.”

Ezt a passzust a *Beszélgetés a szerkezetről* című interjúból vettük, a kötet negyedik részéből. (Az egész mű egyébként hét részből áll: a már említett két részen kívül tartalmazza még az alábbi részeket: *Beszélgetés a regény művészetéről* – *Jegyzetek az Alvajárók kapcsán* – *Mindenek mögött* – *Hatvanöt szó* – *Jeruzsálemi beszéd: A regény és Európa*).

E sorok írója számára különösen fölfedezésszámba ment Hermann Broch trilógiájának, az *Alvajáróknak* az apoteózisa. Hisz Kundera nem kevesebbet tesz, mint hogy egy sorba állítja a század regényirodalmának nagy freskóival, *Az eltűnt idő nyomában*, *A tulajdonságok nélküli ember*, a *Varázshegy* című remekművekkel, s ez korántsem olyan természetes, s nemcsak azért, mert az Alvajárók mindmáig nem olvasható magyarul, ellentétben Broch két másik, értelemszerűen legjobbnak minősített regényével, *A kísértővel* és a *Vergilius halálával*.

Logikus a kérdés: mit és kiket tart Kundera a regényirodalom csúcsainak? A kezdet, természetesen, egyértelmű. Erre utal maga a cím is: *Cervantes*. Az ő alábecsült örökségének véli szerzőnk az európai regény négy évszázadát. Csak e négy évszázadot persze, hisz a mai értelemben vett regényről csak pár évszázadban beszélhetünk, s arról is csak itt, Európában, hisz az antik, a ke-

leti és egyéb prózai műveket csak jobb terminus híján minősíthetjük regénynek (eltekintve persze az utóbbi száz év észak-amerikai, s az utóbbi negyedszázad latin-amerikai regényétől).

Nos, Cervantes után a két további nagy lépésnek a regény útján szerzőnk a *Tristam Shandyt* s a *Mindenmindegy Jakabot* tartja, a 18. század angol, illetve francia irodalmának két rendhagyó remekét, Sterne és Diderot műveit. A 19. századról nincs sok mondanivalója, legfőljebb következtethetünk rá, hogy neki is Flaubert és Dosztojevszkij a kedvence. Ellenben a 20. század:

„Az én személyes regénytörténetemben Kafka az, aki az új tájékozódást kezdeményezi: a Proust utáni orientációt. Az, ahogyan Kafka az ént felfogja, merőben új.”

Alig egy oldallal előbb viszont, a lélektani regény kapcsán ezt írja: *„Nézetem szerint ennek a fejlődésnek Proust és Joyce a csúcsa. Joyce még megfoghatatlanabb dolgot elemez, mint Proust »eltűnt idők«-je a jelen pillanatát... Minden pillanat egy-egy kis világegyetem, amelyet a következő pillanatban jóvátehetetlenül elfelejtünk. Joyce hatalmas mikroszkópja azonban meg tudja állítani, meg tudja ragadni az illékony pillanatot, s megmutatja nekünk.”*

Más huszadik századi szerzők is kapnak jó bizonyítványt Kunderától, a már említett Broch s Thomas Mann például, vagy Gombrowicz, ám Cervantes mellett Kafka szerzőnk kedvenc írója, már csak prágai mivoltánál fogva is. A legtöbb problémája azonban, nyilván, Joyce-szal van.

„Joyce egy mikrofont rejtett Bloom fejébe. Hála ennek az elképesztő kémkedésnek, a belső monológoknak, rengeteget tudtunk meg arról, hogy mik vagyunk. Én azonban nem tudnék mit kezdeni ezzel a mikrofonnal.”

1993

A szlovákok

A szlovák kultúra – ugyanúgy, mint a cseh s még egynéhány más szláv, a bolgár például – Cirill és Metód tevékenysége nyomán indul. Az ő legendáik jelentik egyben – ugyanúgy, mint Szent István legendái a magyaroknál – a szláv kultúra első megnyilvánulásait. A Nagymorva Birodalom bukása után azonban hosszú évszázadokra elhallgatnak a múzsák azon a részén Európának, ahol a mai szlovákság él. Egészen a 19. századig jelentős szlovák irodalomról nem is beszélhetünk, a népköltészet kivételével. Itt viszont olyan remekművekkel is találkozhatunk, mint például a szlovákul is létező *Szilágyi és Hajmási* című széphistória vagy históriás ének. Máig eldöntetlen kérdés, milyen nyelven készült az eredeti, s melyik a fordítás: a magyar-é, avagy a szlovák.

A reneszánsz s a barokk kor irodalma természetesen latin, esetleg cseh nyelvű. Jelentős alakjai **Tranoscius, Hugolin Gavlovič, Daniel Krman, Bél Mátyás**, vagy a kétnyelvű, magyarul, szlovákul egyaránt verselő **Beniczky Péter**.

A felvilágosodás ad lendületet az önálló szlovák irodalomnak. Előbb a nagyszombati iskola, **Juraj Fándli, Jozef Ignác, Bajza, Anton Bernolák** és főként **Ján Hollý** adnak hangot a szlovák szellemnek, ez utóbbi nehézkes eposzokkal és friss idillekkel (*Selanky*). Őket követik a cseh nyelven író **Pavel Josef Šafárik, Ján Kollár** és **Ján Chalupka**. Šafárik a *Szláv régiségek* című művével lett fontos alkotója mind a szlovák, mint a cseh művelődésnek. Kollár viszont *A dicsőség lánya* című, pánszláv gondolatot hirdető szonett-ciklusával lett, cseh nyelve ellenére, inkább csak a szlovák irodalomnak a klasszikusa. Legjelentősebb tette Kollárnak hatalmas népdalgyűjteménye, a *Národníe spievanky*.

A szlovákok nagy nemzedéke azonban a következő, a Štúr-nemzedék. Ez hozza létre végül is a máig érvényes irodalmi szlovák nyelvet. Alkotói közül főleg a költők jelentősek, így **Samo Chalupka** és **Ján Botto** a *Jánošík halála* költője, különösképpen pedig **Janko Král'** és **Andrej Sládkovič**. Ez utóbbit két elbeszélő költeménye, a *Marína* és *A gyetvai legény*, **Janko Král'**t pedig lírai versei emelik a szlovák romantika csúcsára.

A kortárs próza kevésbé jelentős. **Viliam Záborský**, **Svetozár Hurban-Ján Palárik** elbeszélései, színművei halványabbak a lírikusok teljesítményénél, egyetlen kivétel **Ján Kalinčiak** *Restauráció* című szatirikus regénye, egy mikszáthos hangvételű látélet a korabeli szlovák társadalomról, évekkal Mikszáth előtt. S persze, a nemzedék névadója: **Ludovit Štúr**. Aki írt ugyan még verseket is, de elsősorban mint politikus jelentős, ugyanúgy, mint nagy példa-kepe, Kossuth a magyar művelődésben.

A romantika után a szlovákoknál is a realizmus következik. **Pavol Országh Hviezdoslav** mindenekelőtt, a máig legnagyobbnak tartott szlovák költő. Lírai verseket (*Véres szonettek*), balladákat, színművet (*Heródes és Heródiás*) egyaránt írt, de legnagyobb teljesítményeit ő is az epikában alkotta. *Ežo Vlkolinský* és *Gábor Vlkolinský* című elbeszélő költeményei fontos alkotások, ám a legjelentősebb Hviezdoslav-opus a *Hájníkova žena* című költemény, a szlovák nép hiteles rajza (magyarul előbb *A csász felesége*, később *Az erdőkerülő felesége* címmel fordították többen is).

Hviezdoslavnak számos jelentős író-kortársa volt. Így **Svetozár Hurban-Vajanský**, egy erősen pánszláv beállítottságú lírikus és elbeszélő, **Martin Kukučín**, a szlovák Mikszáth, egy regény (*Ház a hegyoldalon*) s számos elbeszélés, novella (*Majd ha a bácsi meghal* stb.) kiváló epikusa, **Timrava**, egy Losonc melletti faluban élt szatirikus elbeszélő (legnevezetesebb kisregénye a *Ťapákovci – Tyapákék*), valamint **Jozef Gregor Tajovský**, a századforduló legjobb szlovák elbeszélője.

Őket követi az első modern szlovák írók generációja, **Ivan Krasko** és **Janko Jesenský** nemzedéke. Az Ady-kortárs Krasko két kötetet jelentetett meg fiatalon, utána több évtizeden át hallgatott, 57-ben, nyolcvan-egynéhány esztendő korában bekövetkezett haláláig, ám két vékonyka kötete így is a legnagyobb teljesítménye, Hviezdoslav mellett, a szlovák lírának. Jesenský is költőként indult, ám elbeszélőként alkotott igazán jelentőset, főként *Demokraták* című szatirikus regényével.

E nemzedékből **Martin Rázus** és **Štefan Krčméry** neve említendő még, mert ami utánuk következik, az már a fordulat utáni szlovák irodalom. Ez is több nemzedékre bontható. Az első a **Ján Smrek–Emil Boleslav Lukáč–Valentin Beniak–Laco Novomeský** nemzedék a költészetben. Ugyanez a generáció hozza létre a modern szlovák prózát. **Milo Urban** (*Az élő ostor*) és **Jozef Ciger Hronský** (*Jozef Mak* – magyarul: *Egy ember a milliók közül*), **Peter Jilemnický** és **František Hečko** (*Vörös bor*), **Dobroslav Chrobák** és **František Švantner**, **Margita Figuli** és **Dominik Tatarka**. A legjelentősebb közöttük, ma már tudjuk, a hosszú évtizedekig elhallgattatott Dominik Tatarka. Legfontosabb művei a *Fonott karszékek*, *A bologatás démona* s a sokáig csak illegális folyóiratokban, emigráns kiadványokban megjelenő írások.

Tatarka, persze, már megint egy újabb nemzedék. Kortársai az ún. szlovák szürrealisták (**Rudolf Fábry**, **Štefan Žáry**, **Pavel Bunčák**) a költészetben, s az olyan jelentős próza- és drámaírók, mint **Peter Karvaš** (*Éjjeli mise*), **Vladimír Mináč** (*Nemzedék*), **Alfonz Bednár** (*Üveghegy*) és **Ladislav Ťazký** (*Csupa jó katona*). A még náluk is ifjabbak közül **Milan Rúfus** költészetét kell kiemelni, ő talán az egész újkori szlovák irodalomnak a legnagyobb alkotója, továbbá **Miroslav Válek** és **Ľubomír Feldek**, **Ján Stacho**, **Ján Ondruš** és **Vlastimil Kovalčík** költészetét, valamint **Rudolf Sloboda**, **Vincent Šikula**, **Peter Jaroš** (*Az ezeréves méh*) és **Ladislav Ballek** (*A segéd, Akácok*) prózáját.

Nem hagyhatjuk szó nélkül a szlovák zenét és a képzőművészetet sem. Nemrég hunyt el a legnagyobb szlovák zeneszerző, **Eugen Suchoň**, a szlovák nemzeti opera (*Az örvény*, *Svätopluk*) megalkotója. Méltó vetélytársa volt **Ján Cikker**. Ő kilenc zenedrámát írt, leghíresebb közülük a Tolsztoj regénye nyomán készült *Feltámadás*. E két komponista európai rangra emelkedett, számos kortársuk csak helyi jelentőségű. Egy kivétel az ifjabb évszázadokból, a Németországban élő, nemzetközileg is elismert **Ladislav Kupkovič**.

A szlovák képzőművészet. Voltaképpen **Lőcsei Pál** mesterrel kezdhetjük. S folytathatjuk **Mednyánszky László**val, ha tetszik, akit a szlovákok ugyanúgy a magukénak tartanak, mint a magyarok. Az „igazi” szlovák festők azonban **Benka** és **Fulla**, **Bazovský** és **Galand**, s a külföldön élő **Koloman Sokol**. S itt is a fiatalabb nemzedék képviselői értek el nagyobb sikereket világszerte: **Kompánek** és **Brunovský**, **Filko** és **Pašteka**, s két kivételes kortársuk: a Herder-díjas szobrász **Jozef Jankovič** és a festő **Rudolf Sikora**.

A szlovák film korántsem olyan világhírű, mint a cseh, de egy-két fontos alkotó itt is akad: **Juraj Jakubisko** például s **Dušan Hanák**.

Kettős rekviem Ján Smrekért és Vilém Závadaért

Kettős gyásza van a csehszlovák irodalomnak, két nagy halottja van a cseh és a szlovák irodalmi életnek: alig egy hét leforgása alatt hunyt el Vilém Závada, a jelenkori cseh, és Ján Smrek, a jelenkori szlovák költészet nesztora. A vak véletlen az okozója, hogy ez a két halott egyben a csehszlovák kultúra két legnagyobb magyarbarátja is. E téren legföljebb a néhány éve elhunyt Emil Boleslav Lukáč hasonlítható hozzájuk.

Két nagy halottunk, mondtam. De vajon föl tudjuk-e mérni valójában már most, a friss gyásztól függetlenül, hogy mennyire nagyok? Különösképpen mi, magyarok alkalmasak vagyunk-e az objektív ítélkező szerepére? Va-

jon nem csupán e halottak közismert hungarofil volta téveszt meg bennünket s hiteti el velünk, hogy Smrek és Závada valóban olyan nagy költők, mint amilyeneknek véljük őket? Lássuk a tényeket!

Az 1905. május 22-én (jegyezzük meg a születési évet: 1905, József Attila születésének éve is egyben, s ki fordította szebben Zavadánál József Attilát?) született Vilém Závada a cseh irodalomnak ahhoz a nagy költői nemzedékéhez tartozik, melynél nagyobbbat sem azelőtt, sem azóta nem látott a cseh irodalomtörténet, de talán az egész világirodalomban párját ritkító jelenség ez. Mert tény és való, hogy előttük is voltak nagy cseh költők: Mácha és Neruda, Neumann és Březina s voltak utánuk is, ám egyetlen nemzedéken belül ennyi halhatatlan soha nem volt: Wolker és Nezval, Biebl és Hora, Seifert és Halas, Holan és Závada – valamennyi egyazon nemzedéknek a tagja, valamennyi a húszas években indul s éri el még 1945 előtt költészetének első virágkorát.

Maga Závada is, aki pedig a még nála is idősebb Jaroslav Seiferttel együtt túlélője e nagy nemzedéknek s életművének súlypontja 1945 utánra esik, már a húszas évek végén, egészen pontosan 1927-ben (tehát huszonnégy esztendőskorában), rögtön bemutatkozó kötetével meghódítja a legmagasabb ormokat: a *Gyászünnepély* (Panychida) a költő életművének s az egyetemes cseh költészetnek is egyik alapműve. Ami ezután következik: a *Feltámadás* (Povstání z mrtvých, 1946), *A fény városa* (Město světla, 1950), a *Mezei virágok* (Polní kvítí, 1955), az *Egyetlen élet* (Jeden život, 1982) tovább gazdagítja az életművet, de az első kötet magaslatait egyik sem szárnyalja túl.

A Závada után alig néhány nappal s ugyancsak aggastyán (84 esztendőskorában elhunyt Ján Smrek (eredeti neve Ján Čietek, született Nemesmogyoródon 1896. december 16-án) ugyanúgy egy kivételes tehetségekben gazdag nemzedéknek az egyik legnagyobbja a szlovák irodalomban, mint Závada a csehek között. S aligha véletlen, hogy ez a nemzedék is a húszas években indul, az önálló csehszlovák köztársaság megalakulása után s a harmincas években éri el virágkorát. Rázus és Krčméry, Beniak és Lukáč, Smrek és Novomeský nemzedéke ugyanolyan fontos munkát végez el a szlovák költészetben, mint Nezval és Závada generációja Prágában: ők teremtik meg a modern cseh és szlovák költészetet.

Smrek nemcsak költőként jeleskedett, hanem szerkesztőként és műfordítóként is, hiszen folyóirata, az *Elán* a szlovák irodalom egyik legrangosabb orgánuma volt évtizedeken keresztül s mint műfordító, Smrek éppen a magyar költészetnek tette a legnagyobb szolgálatot Petőfi, Ady és József Attila verseinek szinte kongeniális átültetésével.

S ami eredeti verseit illeti: első kötete (*Odsúdený k večitej žizni* – Örök szomjúságra ítélt) 1922-ben jelenik meg s Březina és Krasko hatását tükrö-

zi. Ám a következők (*Cválajúce dni* – Vágtató napok, 1925; *Božské uzly* – Isteni csomók, 1929; *Zrno* – Mag, 1935) már teljes pompájában mutatják az érett Smrek költészetét. Ugyanúgy, mint későbbi kötetei (*Básník a žena* – A költő és az asszony, 1934; *Hostina* – Lakoma, 1944; *Studňa* – Kút, 1945; *Obraz sveta* – A világ képe, 1958; *Struny* – Húrok, 1962; *Nerušte moje kruhy* – Ne zavarjátok köreimet, 1965).

Két nagy halottja van a csehszlovák irodalmi életnek, mondtuk, s egyben két nagy halottja van a csehszlovák–magyar barátságnak. Van ebben valami jelképes, valami önmagán túlmutató, ha jól meggondoljuk, hogy ama bizonyos Németh László-i tejttestvériségnek ilyen nagy hívei s aktivistái voltak csehszlovák részről is, amint erre épp ez a szomorú kettős gyász kell, hogy figyelmeztessen bennünket. S hol és mikor lenne helyénvaló föltenni a kérdést: e két halhatatlan halottnak ki áll a helyébe, már ami a tejttestvériség jegyében folytatandó munkát, a műfordításokat illeti?

Kettős gyásza van a csehszlovák irodalomnak, két nagy halottja van a cseh és a szlovák költészetnek és a csehszlovák–magyar barátságnak. Kettős rekviem szól századunk két nagy közép-európai költőjéért: Ján Smrekért és Vilám Závadaért.

1983

A délszlávok

Délszlávokon hosszú időn át a hajdani Nagy-Jugoszlávia népeit értettük. A mai (kis) Jugoszlávia már csak a szerbekből és a montenegróiakból áll, az irodalom-művészet azonban, hála istennek, nem sokat törődik országokkal-országhatárokkal, így mi most itt az összes dél-európai (balkáni) szlávokkal foglalkozunk egy kalap alatt, beleértve a bolgárokat is.

Kezdjük a legtekintélyesebb múlttal rendelkező **HORVÁTOK**kal. Oly értelemben legtekintélyesebbel, hogy első nagy írójuk, a dubrovnikai **Marin Držić**, már a reneszánsz idején kiemelkedett a sorból olasz mintákon edződött komédiájával, a *Dundo Marojéval*. Aztán hosszú szünet következett. Horvátország ugyan önálló állama volt a Monarchiának, ám irodalmuk, ahogy a többi kelet-közép-európai kis népeké, csak a múlt század elején, a felvilágosodás és a romantika korában kezdett nekilendülni. Az ő Kossuthjukat, Štúrjukat **Gajnak** hívták (Pozsonyban utcája is van). Bizonyosan jelentős személy volt, ám mint író nemigen jegyzi az irodalomtörténet. A horvát literatúra nagy klasszikusa csak századunkban lép a porondra: **Miroslav Krleža**. Hatalmas életművet hagyott hátra, s bennünket magyarokat különösen érdeklő műveket, mert történeteinek nagy része ugyanúgy az egykori Monarchiában játszódik, mint Hašek, Musil, Kafka, Hviezdoslav vagy Móricz Zsigmond történetei. Különösen a híres Glembay családról írott elbeszélés- és drámaciklusa (*A Glembay LTD.*, *Léda* stb.) figyelemre méltó, valamint balladái (*Éjtszakának virrasztója*) és a *Filip Latinovicz hazatérése* című kisregénye. Az igazság az, hogy Krleža árnyékában alig látszanak a többiek, noha utódai közül legalább a szürrealista költőként indult **Oskar Davičót** s a háborúban korán eltűnt **Ivan Goran Kovačićot** (*Tömegsír*) érdemes megemlítenünk, valamint **Ranko Marinković** *Küklopsz* című regényét.

A **SZLOVÉNEK**nek ugyancsak korán feltűnt egy jelentős költőjük, már a múlt század elején: **France Prešerennek** hívták. Versei még a márkás Lyra Mundi sorozatban is olvashatók magyarul. Az ő nagy klasszikusuk azonban ugyancsak a századforduló terméke: **Ivan Cankar**. Két gyönyörű kisregénye, a *Jernej szolgalegény igazsága* és *A szegénysoron* tette őt európai rangú alko-

tóvá. Szlovén kortársaink közül említsük meg **Kajetan Kovič** nevét, valamint a németül író, s ma már élő klasszikusnak számító, szlovén eredetű **Peter Handkét**. Legjelentősebb regénye (*Az ismételés*) éppen eredetének nyomait kutatja.

A leggazdagabb délszláv irodalom azonban a **SZERBEKÉ**. Már népköltészetük is, különösen a *Markó királyfi*ről szóló balladák világhírűek. Ám műköltészetük nekik is csak a múlt században indul. **Karadžić** szervező, Gajhoz hasonló a szerepe, a szépirodalom legjelesebb képviselője **Petar Njegoš** (*A hegyek koszorúja*). Az európai rang itt is a 20. századé. Kezdjük mindjárt a legnagyobbbal, a Nobel-díjas **Ivo Andrić**sál. A bosnyák eredetű szerző nagy regényei mind ott játszódnak, igaz, évtizedekkel, évszázadokkal előbb, ahol a közelmúlt legképtelenebb háborúja dúlt: Boszniában. A Nobel-díjat *Híd a Drinán* című regényéért kapta, de nevezetese *Travniki krónika* (magyarul *Vihar a völgy felett* címmel jelent meg), *A kisasszony* s *Az elátkozott udvar* című munkái is.

Andrić életművének oroszlánrészét a század közepén írta, s nyilván jelentős hatással volt az utódokra, a hatvanas években s később jelentkező fiatalokra. E korszak nagy lírikusa a román eredetű **Vasco Popa**. Európai rangú lírikus, magyarra Weöres Sándor fordította. Hajdan nagy híre volt **Miodrag Bulatović** *Égre száll a vörös kakas* című kisregényének, ma már azonban alig hallani róla. Egy újabb divatos név: **Milorad Pavič**. *Kazár szótár* című regénye különösen felfigyeltető volt úgy tíz-tizenöt éve. Ahogy **Miodrag Pavlovič** lírája is. De az újabb világhír, Andrić után, **Danilo Kiš** nevéhez fűződik. A szerb-magyar-zsidó eredetű író még a liberálisnak tartott Tito-féle Jugoszláviában sem tudott megmaradni, száműzetésbe kényszerült, s korai halálát ott lelte, Párizsban, immár világhírű alkotóként. *Kert, hamu – Korai bánat – Fövenyóra* című önéletrajzi trilógiája után különösen két kései munkája nevezetes, az antisztalinista *Borisz Davidovics síremléke* című elbeszélésciklusa s a Borges-ihlette *Holtak enciklopédiája*. Benne olyan remekművek, mint a *Simon, a mágus*, a *Dicső halál meghalni a honért* és *A vörös Lenín-bélyegek*.

A ma már ugyancsak önálló **MACEDÓNOK** irodalmáról keveset tudunk. A jugoszláv népek irodalmának nagy zenekarában teljesen elveszett a hangjuk, önállóságuk óta meg szinte semmit nem hallani róluk.

A délszláv zenéről, képzőművészetről is homályosak az értesüléseink, noha itt is, ott is akad egy-egy világhíresség. A szobrász **Ivan Meštrovič** példának okáért, akinek **Jób-szobráról** még a mi Tözsér Árpádunk is írt verset. A zenében a hatvanas évek európai új hullámához tartozó avantgárdisták, **Ivan Malec**, **Mirko Kelemen** és **Globokar** értek el figyelemre méltó eredményeket. S elég gyakran hallatott magáról az utóbbi évtizedekben a délszláv film.

Petrovič nevezetes munkája, a *Találkoztam boldog cigányokkal* is még a hatvanas években keletkezett, ahogy a később Amerikába telepedett **Makavejev** (*Sweet Movie*) első nagy sikerei is. Legújabbán pedig **Kusturica** (*Underground*) nevét kapta szárnyára a világhír.

Igaz, soha nem tartoztak Jugoszláviához a **BOLGÁROK**, de minthogy ők is délszlávok, s bizony elég kevés a mondanivalónk róluk, így a jugókhoz csapjuk őket is. A bolgár megújulás is a múlt században kezdődött, a török iga alóli felszabadulás nyomán, ezért később, mint a többieké, csak a század vége felé következett be. Két jelentős írója van e korszaknak, voltaképpen a két legnagyobb bolgár klasszikus: Botev és Vazov.

Christo Botev a bolgár Petőfi, költészete valóban jelentős líra, szabadító líra valójában. Kései utóda ő a Puskinnal, Miczkiewiczessel kezdődő, Petőfivel, Máchával, Eminescuval, Hviezdoslavval folytatódó nagy kelet-európai megújulásnak. Ugyanez mondható el a próza terén **Ivan Vazov**ról. Az ő *Rabigában* című megrendítő történelmi regénye viszont a Sienkiewicz–Jókai–Jirások vonulat része. A Rabigában, a török rabságból szabaduló bolgár nép prózai eposza, valóban jelentős remekmű. Meglepő, hogy sem előtte, sem utána még csak meg sem tudta senki közelíteni a bolgárok soraiból.

Századunk alkotói közül is inkább a költők az ismertebbek. **Hriszto Szmirnenszki** például vagy a bolgár költészet nagyasszonya, **Elisaveta Bagrjana**. S a háború fiatal áldozata, a bolgár Radnóti: **Nikola Vapcarov**. A próza művelői közül talán **Dimităr Dimov** *Dohány* című regényét említhetnénk, s **Emil Sztanev** novelláját, *A baracktolvajt*. Újabb alkotókról, noha bizonyosan vannak, nem tudunk beszámolni.

A bolgár zenének van egy Bulgária határain túl is számon tartott alkotója: **Panco Vladigerov**. *Vardar* című zenekari rapszódiaja a legismertebb műve. S megemlíthetjük az első bolgár nemzeti operát, **Pipkov Momcsil** című alkotását. S újabb időkben, nagyon szerényen ugyan, de hallat magáról a bolgár film is.

Miroslav Krleža
Glembay Ltd.

„Krležának hosszú, küzdelmes és bátor harcot kellett folytatnia, önmagával és az őt körülvevő világgal is. Így jutottak ebben az enciklopédikus tudású, monumentális alkotóművészen egy nevezőre a horvát nép kulturális és társadalmi törekvései Jugoszlávia, sőt a világ többi népeinek törekvéseivel, s váltak egygő a XX. század haladó eszméivel. Krleža ennek a fél évszázadnak ter-

mékeny, európai színvonalon álló, költői ihletésű s legnagyobb hatású horvát és egyben jugoszláv írója” – írta volt Csuka Zoltán immár két évtizede A jugoszláv népek irodalmának története című munkájában, s a Krleža-legenda a harmincas évektől máig, Németh Lászlótól E. Fehér Pálig él és burjánzik a magyar irodalmi köztudatban, s megmaradt máig legendának.

A Magyar Televízió, afféle csodaszerként, talán megváltoztathatja ezt az áldatlan állapotot, annál is inkább, mert a hosszú életet élt Krleža tavaly, nyolcvannyolc esztendőskorában fizikailag is bevonult a halhatatlanok Pantheonjába, ami ugye elsőrendű föltétele annak, hogy bevonuljon az irodalmi köztudatba is.

Legismertebb drámai művének, az ún. „Glembay-trilógiának” s abból is a legfontosabb résznek, a *Glembay Ltd.*-nek a tévéműváltozata mindenesetre a legkínálkozóbb lehetőséget nyújtja erre, hisz legenda ide, legenda oda, magam is csak most kezdem fölfedezni, micsoda jelentős, filozofikus mélységű dráma ez a *Glembay Ltd.*, s nyilván nem leszek egyedül, aki a produkció hatására nyúl a többi Krleža-mű, elsősorban a két nagy regény, a *Bankett Blitvában* és a *Zászlók után*.

Ritkán szoktuk megdicsérni a televíziót egy-egy jelentős irodalmi mű adaptációja okán. Dömölky János munkája a ritka kivételek közé tartozik. Maga a tény, hogy nem rövidített-kivonatolt, hanem vállalta szinte az egész szöveget, inkább két részben vetítette le, nagyon okosan, nem terhelve túl az amúgy is nehéz, filozofikus Krleža-szöveggel az átlag tévézők felfogó- és üllöképességét, elismerésre méltó lelemény. A másik dicséretes tény: a szereposztás. Aligha képzelhető el ma a pesti tévében egy ennél adekvátabb gárda a Glembay-vircsaft meglevenítésére.

1982

Pavič

Kazár szótár

„E könyv jelenlegi írója kezeskedik olvasója előtt, hogy nem hoz rá halált a könyv elolvasása, miként elődjére, a Kazár szótár 1691. évi kiadásának olvasójára hozott, amikor e könyvnek még élt az első szerzője. A jelzett őskiadás ugyan némi magyarázatra szorul, a terjengősséget kerülendő, a lexikográfus készséggel megalkudna az olvasóval: e megjegyzések írásának vacsora előtt lát neki, az olvasó pedig olvassa őket ebéd után. Így az éhség tömörségre kényszeríti majd az író, a jóllakott olvasónak pedig nem tűnhet túl hosszának a bevezető.”

Vagyis arról van szó, hogy e pár sorból többszörösen is kitűnik, hogy az író és olvasó, könyv és fogyasztó többszörösen is keresztezik egymást. Így van ez persze, bevallottan vagy bevallatlanul, valamennyi könyv esetében, Pavič azonban épp erre a „trükkre” építi föl „regényének” témáját és mondanivalóját. Nem szabadalmazhatóan önálló felfedezésként természetesen, e trükknek olyan elődei vannak, mint Poe vagy Borges s már jó értelemben vett „plagizátorai” is, már ami a szótár-regényt illeti, lásd Temesi Ferenc Por című regényét.

Vörös könyv – Zöld könyv – Sárga könyv. Az első alcíme: *A kazár kérdés keresztény forrásaiból*, a másodiké: *A kazár kérdés iszlám forrásaiból*, a harmadiké pedig: *A kazár kérdés forrásaiból*. Mindez megfejelve *Előljáró megjegyzésekkel*, két appendixszel, valamint *Záró megjegyzésekkel* e szótár hasznosságáról.

De kik voltak a kazárok?

Nekünk magyaroknak kevésbé kell bemutatni őket, mint más népek fiainak, hisz a magyar nép kialakulása sokszorosán összefügg a Kazár Birodalommal, melynek „alattvalói” voltak, s épp az ellenük való lázadás következményeként váltak alighanem önálló néppé.

De hová tűntek a kazárok? A föld nyelte el őket. Elsősorban ez teszi oly rejtélyessé e népet, meg az, hogy egyik napról a másikra áttértek a zsidó hitre. De sok más titok is lappang a kazárok körül, épp ez avatja izgalmas olvasmánnyá s világirodalmi sikerré a kiváló szerb író eredetileg 1984-ben megjelent szótárregényét.

„Kazár szótáram bőséges történeti anyagot tartalmaz. Gyakran faggatnak arról, mi a hiteles belőle, s mi nem. Meddig terjed a történeti, s honnan kezdődik a képzeletbeli? Einsteint parafrázálva azt mondhatnám: ami belőle a valóságra vonatkozik, az az utolsó betűig a képzelet terméke, ami viszont nem a valóságra, az színigaz” – vallja a szerző művéről. S önmagáról a következőket írja:

„A Kígyó jegyében született, a Hegy havában (1929. október 15-én). Agresszivitással határos harciasságát lefegyverző álarc mögé rejt.”

Hogy valóban így van-e, nehezen dönthetjük el. De hogy izgalmas s ugyanakkor irodalmi szempontból is színvonalas könyvet írt, az biztos. Száz-ezer szavas lexikonregényét Brasnyó István fordította kitűnően magyarra.

Danilo Kiš

A holtak enciklopédiája

„Az ebben a könyvben olvasható történetek mindegyike egy téma, egyetlen metafizikainak nevezhető téma jegyében fogant: a halál, már a Gilgames-eposzról kezdve, az irodalom egyik állandóan visszatérő témája. Ha a diván szó nem asszociálna világosabb színeket és tónusokat, ez a gyűjtemény a »Nyugat-keleti diván« alcímet viselhetné a maga félreérthetetlenül gunyoros és parodikus felhangjaival” – írja a szerző Post scriptumként immár magyarul is megjelent könyvéhez, amelyről aligha sejtette, hogy egyik utolsó munkája lesz, hisz Danilo Kiš, mint tudjuk, 1989-ben, alig ötvennégy esztendőskorában elhunyt. Világhírének tetőfokán, sikereinek csúcspontján, Párizsban.

De ki volt Danilo Kiš, e magyar hangzású név viselője? Magyar neve ellenére szerb író volt, egészen pontosan szerb zsidó, aki Szabadkán született, nyilván magyar környezetben, 1935-ben. Indulásának környezetét, gyermekkorának jellegzetes világát soha nem is tagadta meg, egyik legnevezetesebb munkája, önéletrajzi trilógiája, éppen erről szól. A háborús gyermekkor, az embertelenedés, a népi társadalmi korszaka, édesapja elhurcolása, mindez tízesztendőskoráig történt meg vele. S mindez, mint egy méltatója megjegyzi róla, „olyan sebet ütött rajta, amely elbeszéléseiben, regényeiben ma is állandóan érződik. A reális világ valósága egybevegyült írásaiban az álmokkal és hallucinációs megsejtésekkel; az álmok keserű tapasztalatokkal ütköznek össze, a háttérből pedig elősejlik a környezet, Szabadka hétköznapi élete”.

Erről szól, mint említettük, önéletrajzi ihletésű trilógiája, a *Kert, hamu című regény* (1956), a *Korai bánat* című elbeszélésgyűjtemény (1970) és a *Homokóra* című (1972). Mindhárom megjelent magyarul is, ugyanúgy, mint a *Manzárd* és *A 44. zsoltár* című korai regényei (1963), valamint két „kései” elbeszélésciklusa, a *Borisz Davidovics síremléke* (1976) és *A holtak enciklopédiája* (1983).

Ez utóbbi két ciklus (magyarul mindkettő az Európa Zsebkönyvek sorozatban látott napvilágot) vezérmotívuma a halál, valamint a nép és a zsarnok viszonya. A zsarnok lehet maga az Isten (Simon, a mágus), a politikusok, illetve egy eszme vagy eszmeáramlat is, melynek segítségével másokon uralkodni lehet.

„Sztálin és alattvalói mindig hazudnak, minden pillanatban, minden alkalommal; s minthogy mindig hazudnak, már nem is tudják, hogy hazudnak. Amikor pedig mindenki hazudik, hazudozván már nem is hazudik senki... A hazugság természetes következménye az úgynevezett szovjet társadalomnak... Országgyűlések, kongresszusok, színház, kulisszák. A proletariátus diktatúrá-

ja: világraszóló család. A tömegek spontaneitása: gonosz szervezés. Jobbra, balra, mindenfelé: hazugság. Sztahanovizmus: hazugság. Az élet öröme: le-sújtó komédia. Az új ember: őskori gorilla. A műveltség: műveletlenség. A lángeszű vezér: korlátozott zsarnok.”

Nem részletezzük, milyen összefüggésben van a kötettel az idézett részlet, azért idézzük épp ezt a passzust, a már említett Post scriptumból, mert talán leghívebben jellemzi nemcsak a kötetet, hanem párdarabját, a *Borisz Davidovics síremlékét* is, s talán az egész, korán félbeszakadt Danilo Kiš-i életművet, melynek legszebb darabjai, az említett trilógián kívül, éppen e ciklusban találhatók. Nevezetesen a címadó *A holtak enciklopédiájáról* van szó, valamint *A varázstükör*, a *Dicső halál meghalni a honért*, s mindenekelőtt *A vörös Lenin-bélyegek* című elbeszélésről, amely megint csak a sztálinista időkbe ágyazódik bele egy gyönyörű és iszonytató szerelmi történet keretében. Le tudja-e győzni a szerelem a hatalmi önkényt és a halált?

„*A vörös Lenin-bélyegek című elbeszélés – írja Danilo Kiš – az idézetek bősége ellenére merő fantázia, noha... noha sohasem értettem, mire jó könyveket kigondolni, vagy leírni dolgokat, amelyek – ilyen vagy olyan módon – nem történnek meg a valóságban is*” – idézi Nabukovot. S a történetet így végzi:

„*Ami volt – volt. A múlt bennünk él kitörölhetetlenül. Mivel az álmok a túlvilág híradásai és akképpen létezését bizonyítják, álmunkban találkozunk... Kettőnknek ez a hosszú, szenvedélyes és gyötrelmes regénye kitöltötte az életemet, értelmet adott neki. A sors kegyeltje voltam, uram, és semmiféle kárpótlásra nem tartok igényt. Engem nem említ majd Mendel Oszipovics könyveinek névmutatója, életrajza vagy valamelyik verséhez fűzött lapalji jegyzet. Én, uram, igenis Mendel Oszipovics műve vagyok, amiképpen ő is az én művem. Nyújthat-e ennél többet gondviselés.*”

A „farkas időkben” maga a szerelem is megtébodyodik, halálra nyílik – mondja a kötet fülszövege. „*Akik életükben szerették egymást, s akik végakarukban úgy rendelkeznek, hogy egymás mellé temessék őket, talán nem is olyan bolondok, mint gondolják sokan. Hamvaik talán mégiscsak keverednek, egyesülnek, áthatják egymást*” – idézi a nagyon is materialista Diderot levelet szerző és hősnő, mondván, hogy „*Mivel Mendel Oszipovics sírja ismeretlen, nincs szándékomban melléje feküdni*”, (de)... „*mért ne remélhetném én is, hogy találkozunk a másvilágon? S bízom Istenben, hogy nem találom mellette egy másik nő árnyékát?*”

A románok, az albánok és az újkörögök

A Balkánt a délszlávokon kívül e három nép lakja még (a Kis-Ázsiából átnyúló törökökön kívül, akikről másutt volt szó). Fejezzük hát be európai szemlénket velük.

A román irodalom, sekély kezdetek s nagyszerű népköltészet (a *Báránky* című híres ballada s *A szarvasokká vált fiúk*) után, ugyancsak a romantika korában indul. **Vasile Alecsandri**, a jelentős múlt századi lírikus a kezdet. A kibontakozás a század végére tehető. **Ion Creangă** prózája (*Gyermekkorom emlékei*), **Ion Luca Caragiale** komédiái (*Az elveszett levél*), s mindenekelőtt a legnagyobb román klasszikus, **Mihai Eminescu** költészete alkotja a gerincét ennek a virágzásnak.

Amely aztán a 20. században folytatódik s több sípon, hogy Illyés hasonlatával éljünk, noha nem úgy, ahogy a magyar irodalom ötágú sípja. Hanem úgy elsősorban, hogy a román irodalom legnagyobb alkotói az idegenben élők, az idegen nyelveken, főként franciául írók. S még az otthon maradottakat is osztályozhatjuk, mert voltak vasgárdisták, voltak sztálinisták, voltak Ceausescu-bérencek s volt az ellenzék. Ki tudna, így messziről, rendet teremteni köztük.

Kérdés persze, hogy a dadaizmus pápája, a román származású **Tristan Tzara**, túl azon, hogy ott született, mennyire nevezhető román költőnek? Avagy **Eugène Ionesco**, az abszurd színház egyik, világviszonylatban is legnagyobb szerzője, *A kopasz énekesnő*, *A lecke*, *A székek*, *Az orrszarvú* és *A király halódik* alkotója? Ellenben a franciául író s világhírnévre így szert tett **Panait Istrati** tösgyökeres román. A Balkán Gorkija, ahogy Romain Rolland nevezte. A *Kyra Kyralina*, a *Codin*, a *Cosma* és a *Pusztai bogáncsok* szerzője mindenesetre, annak ellenére, hogy franciául írt, a legnagyobb román írók közé tartozik. S a világhírességek közé sorolható a nemrég elhunyt nagy vállaltörténész, **Mircea Eliade** is, aki tudósként ugyan franciául és angolul írt munkáival (*A szent és a profán*, *Az örök visszatérés mítosza*, *A vallási hiedelmek és eszmék története*) vált világklasszissá, ám korai regényeit (*Maitreyi*, *Krisztina kisasszony*, *A kigyó*) még románul írta. Világhírű román esszéista-

ként halt meg **Emile Cioran** is, *A bomlás kézikönyve* szerzője, aki, noha francia író volt, nemcsak eredete, hanem nacionalizmusa miatt is, okkal román-nak (is) minősíthető. S még egy neves román emigráns: **Gheorghescu**, *A huszonötödik órában* alkotója.

E nagy nevek mellett, persze, szürkének tűnhetnek az odahaza ragadtak. Noha ezek között is akad jó néhány felfigyeltető név. **Tudor Arghezi** például, az Ady-kortárs nagy költő. Vagy a Boncza-kastélyba telepedett Ady-rajongó, mégis magyarellenes nacionalista **Octavian Goga**; **George Cosbuc** és az újabban reneszánszát élő **Lucian Blaga**. S a román Móricz Zsigmond: **Mihail Sadoveanu**. Az otthon maradottak közül bizonyosan ő volt a legjelentősebb, annak ellenére, hogy öreg korára bele hagyta magát rángatni a szocialista realizmus csapdáiba, amiről ugyanis kiderült, hogy egyetlen valaki tudta, micsoda: Zsdanov. S ő is magával vitte a sírba. Sadoveanu ennek ellenére nagy író, legkiválóbb munkái még a két háború között születtek (*A balta*, *Nyestfiak*, *Jött egy malom a Szereten*).

A Ceausescu-korszak udvaroncáit inkább ne emlegessük, noha még ezek között is akad jelentős szerző. **Zaharia Stancu** például (*Mezít láb*, *Vérebek*, *Sírató*, *Karaván*). Vagy a marxistaként kezdő, ám később disszidált **Geo Dumitrescu** (*Családi krónika*). **Mihai Beniuc**, **Eugen Jebeleanu**, **Veronica Porumbacu**, **Marin Preda**, **Valeriu Galan**, **Aurel Munteanu** hajdan híres nevei valószínűleg nem kerülnek a klasszikusok sorába. A legújabbak közül pedig említsük meg **Ana Blandiana** és **Mircea Dinescu** nevét.

Román zeneszerző nem sok akad, azok is emigránsok voltak, s főleg Párizsban éltek és alkottak. **Enescu**, a világhírű hegedűművész, aki *Oedipusz király* című operájával lett nevezetes zeneszerző, s **Mihalovici** (*Medea*), a Párizsi Iskola tagja. Az újabbak közül a Tiberiu Olah néven futó **Oláh Tibort** említhetjük.

Festőkről, szobrászokról nem sokat tudunk, egyikük azonban bizonyosan a legnagyobbak közül való: a szobrász **Brâncusi**, a legendás *Mlle. Pogány* portréinak mestere. S újabban a román filmnek is akadt jelentős képviselője: **Pintilie** (*Helyszíni szemle*).

Az albánokról szinte szólnunk sem kellene, ha nem akadna közöttük egy európai rangú név: **Ismail Kadaré**. *A halott hadsereg tábornoka* című regénye annak idején világsiker volt. Rajta kívül azonban valóban csak a sivatag uralkodik, legföljebb a század első felében élt **Nikolla Migjeni** nevét érdemes megjegyeznünk.

Annál több mondanivalónk kellene hogy legyen az újjörög literatúráról. Tudjuk, ennek vajmi kevés köze van az ókori görögökhöz vagy a bizánciakhoz. Ők is csak a múlt században jelentkeznek újra, hosszú évszázadok sivataga után, s voltaképpen csak századunkban (annak is inkább a második felé-

ben) kerültek két Nobel-díjjal is a világirodalom élvonalába. Érdekes módon azonban mégsem a Nobel-díjasok, Jorgosz Szeferisz és Odisszeasz Elitisz a legfontosabbak, hanem azok, akiket elkerült a dicsőség, Konsztantinosz Kavafisz, az alexandriai költő, Nikosz Kazantzákisz, a híres regényíró és a marxista Jannisz Ritszosz.

Kavafisz a századforduló egyik legnagyobb lírikusa, aki, kell-e mondanunk, ismeretlenként halt meg Alexandriában, ahol egész életét töltötte, s noha görög költő volt, soha nem élt Görögországban. Reflektorfénybe csak századunk második felében került a költészete, s ma mindenki a század nagy lírikusai, Apollinaire, Pound, Rilke, Eliot, Pessoa közé sorolja.

Aztán itt van **Kazantzákisz**, a *Zorba, a görög* nagynevű alkotója. A Zorba, tudjuk, filmen vált igazán közismertté, s még inkább azzá vált **Theodorakis** kompozíciója, a *Zorba tánca* nyomán. Másik nevezetes, világsikerű regénye Kazantzákisznak *Az újra megfeszített Krisztus*. Ez mifelénk *Akinek meg kell halnia* címmel jelent meg, s ezen a címen futott a belőle készült ugyancsak nevezetes film is. Legújabban újabb filmet készített belőle az amerikai Scorsese (Jézus utolsó megkísértése), hatalmas botrányt keltve főleg katolikus körökben a megszenteltetés miatt.

Semmiképp sem mellőzhető persze a két Nobel-díjas, **Szeferisz** és **Elitisz**, noha, lírai költők lévén, sokkal kevésbé lennének ismertek, mint a regényírók, ha nincs a nemzetközi elismerés. Szeferisz leghíresebb munkája a *Hajónapló*, Elitisz versei pedig *A nappal születése* címmel jelentek meg magyarul. Aztán itt van a marxista, ezért felénk hajdan leginkább propagált **Jannisz Ritszosz** (*Holdfényszonáta, Mészáros pusztulása*). S végül **Vaszilikosz**, a híres s filmen is ugyancsak remek Z írója.

Jelentős újjörög képzőművészről nemigen tudok beszámolni, s zeneszerző is csak kettő akad: a Párizsban élő avantgárd **Xenakis**, a stochasztikus zene protagonistája, s a már említett Theodorakis. Annál több a jó filmes. A 60-as évek klasszikusa: **Michael Cacoyannis** (*Elektra*). A Z alkotója: **Costa Gavras**. Manapság pedig **Angelopoulosz** (*Vándorszínház*) nevét kapta szárnyára a világhír.

Odisszeasz Elitisz

A nappal születése

„*MÉLTÓ a fény s a kőbe / vésett első emberi kívánság / a nap szekérét húzó állat kitartása / A növény amelynek énekére kel a nap / A sörényt borzolva fűrdőző szárazföld / Egy kőből való mén amelyen a tenger vágat...*”

A vers címe, amelyből e jellemző részletet vettük *Méltó* s harmadik részét képezi egy ugyanezt a címet viselő „trilógiának” (az első rész címe *Teremtés*, a másodiké *Szenvedések*), amely a hármas és a hetes szám jegyében matematikailag is képletbe foglalható vázra épül, s amely trilógia az új görög költészet csúcsát képezi. S ez bizony elég nagy szó, ha meggondoljuk, hogy e költészetnek Elitisz mellett olyan óriásai voltak és vannak, mint Kavafisz vagy az ugyancsak Nobel-díjas Szeferisz.

Mi mégis, mindezek mellett, az 1911-ben született és 1979-ben Nobel-díjat kapott Odisszeasz Elitisz újdonsága és többlete?

Szabó Kálmán, a költő legavatottabb magyar ismerője, e gyűjtemény válogatója, utószavának és jegyzeteinek írója, valamint az említett trilógia műfordítója „a nagy összefüggések költői megragadásának világhírt hozó kísérleteként” minősíti a ciklust s általában Elitisz költészetét „a világ megismerésének a költő tudatában zajló folyamatát érzékeltető *Teremtést*, a megszállás és az ellenállás görögségének emléket állító *Szenvedéseket* s a görög nép küzdelmének magasztosságát a minden dolgok, köztük a legmindennapibb mozzanatok dicséretének sorába vonó *Méltót*”.

E gyűjtemény egyébként híven követve az elitiszi életmű logikáját, három ciklusra bomlik. Az első ciklus (*A két emlék kora*), a trilógia előtti költeményeket tartalmazza, köztük a legjelentősebbet, a trilógia előképének tekinthető *Hősi és gyászos ballada az albán fronton elesett alhadnagyról* című sirtót. A második rész a már említett *Méltó* című kompozíció, a harmadik ciklus pedig a trilógia utáni Elitisz-verseket tartalmazza, köztük a ciklus címét is adó *Az életfogytig tartó pillanat* című verset.

E felfedező erejű vállalkozás oroszlánrészét a már említett Szabó Kálmán vállalta magára s látta el dicsérendően. Rajta kívül még Képes Géza, Papp Árpád és Székely Magda magyarított az Elitisz-versekből, ugyancsak elismerésre méltón.

1983

Fekete-Afrika

Minden madárfészekben akad egy kakukktójás, a mi portyázásunkon Fekete-Afrika ez. Euráziához nem csak földrajzilag, ideológiai szempontból sem tartozik, s még annyira sem illeszthető az öreg földrészhez, ahogy például Észak- vagy Latin-Amerika. Fekete-Afrika civilizációiról, ellentétben az óegyiptomival vagy az arabbal, századunk előtt szinte semmit sem tudtunk. Már csak ezért sem szólhattunk róluk az előbbieken. S korunk néger írói közül is legfeljebb azokról tudunk, akik angolul vagy franciául írnak, így bizony csak elfogult és bizonytalan lehet kísérletünk.

A szóbeli irodalomról itt természetesen nem szólhatunk, legfeljebb megemlíthetjük, hogy a különböző antológiákon (*Ébredő Afrika*, a **Frobénius**-féle *Fekete dekameron*, s a Radnóti Miklós-magyarította s legutóbb a Népek meséi sorozatban megjelent *Karunga, a holtak ura* – néger legendák), tehát az antológiákon kívül olvasható már magyarul a híres mandinka hősné, a *Szungyata, az oroszlán fia*. Ez a több ezer soros és több száz éves afrikai eposz versként, vagyis valódi mivoltában most, a 20. század vége felé, 1983-ban Magyarországon és magyar nyelven íródott le először, ahogy a kiadvány fülszövege tudósít erről. Ennyit tehát az előzményekről.

Ami pedig korunk afrikai irodalmát illeti, ezt, ahogy már említettem, angolul és franciául írott literatúrákra osztjuk. Kezdjük a franciával.

Franciául írt például, mi több, francia íróként jegyeztetett a nyugat-afrikai Szenegál egykori köztársasági elnöke, **Leopold Senghor**. Ne hagyjuk magunkat félrevezetni: nem azért a legismertebb költő, mert köztársasági elnök volt. Talán éppen ellenkező a helyzet: azért lett köztársasági elnök, mert világszerre, s különösen Franciaországban elismert költő volt. S a négritude (a négekről szóló tudomány) ismert harcosa a harmincas évektől kezdve, az ugyancsak világhírű lírikustársával, a szintén francia költőként számon tartott martinique-i **Aimé Césaire**-rel. Senghornak magyarul is megjelent egy válogatott verseket tartalmazó kötete a Napjaink Költészete sorozatban *Elégia a vízhez* címmel. Íme egy pár sora, ízelítőül:

„Szakíts ki mindent körülöttem, orkán,

*És szakítsd ki belőlem a romlékony lapokat és szavakat, orkán!
A szenvedély forgószelei sziszegnek hangtalan,
De áldott a száraz tornádó, mert megfutamítja a téli esőt.”*

Gazdagabb az angol nyelven írt fekete-afrikai irodalom. Közöttük már egy Nobel-díjas is akad: a nigériai **Wole Soyinka**. *A fékevesztettség évada* című regénye, *Válogatott drámái*, legutóbb pedig önéletrajzi írása, az *Aké* is olvasható magyarul. Nigériának van egyébként a leggazdagabb irodalma Fekete-Afrikában.

Egy további nigériai író **Amos Tutuola**. Az ő nevezetes kisregénye, a *Részeg a bozótban* címadója volt egy afrikai elbeszéléseket tartalmazó magyar antológiának. Ebben az antológiában jelent meg **Cyprian Ekwensi** *Égő fű* című kiváló elbeszélése. S ha már a felsorolásnál tartunk, említsünk még meg néhány magyarul is olvasható jelentősebb művet. **William Conton** *Afrikai vagyok* című munkáját például, avagy **James Ngugi** *Búcsú az éjtől*, **Ferdinand Oyono** *Az öreg néger és a kitüntetés*, **Gabriel Okara** *A hang* című regényét.

Ebből a korosztályból, a húszas-harmincas években születettek korosztályából Soyknán kívül legismertebb az ugyancsak nigériai **Chinua Achebe**. Neki több munkája is olvasható mifelénk, legismertebb az *Örökké nyugtalanul* című kisregény. A költők közül pedig a korán elhunyt **Christopher Okigbo** nevét illik megjegyeznünk. Neki ugyancsak megjelent magyar válogatása a Napjaink Költészete sorozatban *Labirintusok* címmel. Lássunk ebből is egy rövid részletet!

*„Fehér fény, fogadj el engem, tétovát, édes tejút,
mellemre hadd kulcsoljalak,
eltömött alkonyati hangjaim hadd
törjék szét vaskapud, századok nehezékét,
a remegő ikermag-hártyáig.”*

Fekete-Afrika irodalmáról szólva semmiképpen sem feledkezhetünk meg arról, hogy a néger irodalom nem csak e földrész déli részén virágzik, mi több, másutt, Amerikában például legalább ennyire, ha nem jobban, így hát, bár az adott helyen megemlékeztünk a néger irodalmárokról is, el nem kerülhető, hogy itt is szóba hozzuk őket, ha csak érintőlegesen is. Másrészt itt vannak a Fekete-Afrikában élő nem néger írók. A Dél-afrikai Köztársaságban például, hisz köztük már egy Nobel-díjas is van. Vessünk hát egy pillantást, befejezésül, rájuk!

Hogy ez utóbbiakkal kezdjem, a Dél-afrikai Köztársaságban élő **Doris Lessing**ről s a már említett Nobel-díjas **Nadine Gordimer**ről van szó, akik egyes munkáikban vagy életművükben közeledő együttérzéssel ábrázolják az afrikai lakosság sorsát, ahogy Keszthelyi Tibor írja *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig* című úttörő munkájában. Doris Lessing regé-

neyi (*A fű dalol, Az erőszak gyermekei*) s elbeszélései (magyarul *Eldorado* címmel jelent meg egy válogatása) az egykori Dél-Rhodésiában töltött gyermekkori élményeiről szólnak főként. Nadin Gordimernek pedig *Livingston katonái* című elbeszéléskötetét ismerheti a magyar olvasó.

Dél-afrikai volt a néger irodalom egyik legnagyobbja, ma már klasszikusa: **Peter Henry Abrahams**. Legismertebb regénye, *A fürgeteg útja* már az ötvenes évek elején olvasható volt mifelénk, később pedig *Ékesítse koszorú* című regénye, valamint *Az ő éjszakájuk* című kötete aratott világsikert.

S a más földrészekén, főként Észak- és Latin-Amerikában élő néger írók közül említsük meg a kubai **Nicolas Guillént**, s főként az Egyesült Államokban élő jelentős írókat: **Langston Hughes-t**, a kiváló költőt, **Ralph Waldo Ellist**, *A láthatatlan* című regény íróját, **James Baldwint**, a *Menj és hirdesd a hegyen*, valamint *A legközelebb tűz*, **Alex Haleyt**, a filmsorozatban is nagy sikerű *Gyökerek* s **Le Roi Jonest**, a hatvanas évek lázadóját, *A blues népe* s más érdekes írások szerzőjét.

Nincs persze módunk felsorolni az öt világrész minden fontosabb néger íróját, csak jelzésszerűen vetettük föl mindezt. Hogy végezetül mi is visszatérjünk a gyökerekhez, s az említett Szungyata, az oroszlán fia című eposz soraival búcsúzzunk:

„Én mindenütt megláthattam s megérthettem
Mindent, mire mestereim tanítottak,
S megfogadtam nekik szent, nagy esküvel:
Tanítom azt, ami tanítnivalóm,
S miről hallgatni kell, azt elhallgatom.”

Leopold Sédar Senghor

Elégia a vízhez

„Tisztára mosott madárének szállt fel a teremtéskori égre / Zöld illat száll fel a fűből Április! / Hallom ahogy függőnyeim fehér felhőit ingatja a hajnal / Hallom hogy énekel a nap zengő zsaluimon” – olvashatjuk a *Tavaszi énekben*, amely „egy rózsaszín sarkú fekete lánynak” van ajánlva, s máris nyakig benne vagyunk az egész senghori problematikában: anélkül, hogy megnéznénk, ki írta a verset, tudjuk, hogy fekete költőről van szó, afrikai költőről, hisz a rózsaszín sarkú fekete lány legalább úgy beszél erről, mint az éneklő nap a zengő zsalukon.

Bízvást elmondhatjuk, hogy Leopold Sédar Senghor ma az egész Fekete-Afrika legismertebb írója, s nemcsak azért, mert több évtizeden át Szenegál

köztársasági elnöke volt (s mint hírlík, csak ezért nem kapta meg mindmáig a Nobel-díjat, lévén, hogy aktív államfőnek nem szokás – legalábbis irodalmi – Nobel-díjat osztogatni). Egyszóval: Senghor Fekete-Afrika reprezentatív költője, s bizony elgondolkoztató, hogy a magyar olvasó csak most ismerkedhet meg az immár hetvenhat esztendő költő verseivel, az Európa Könyvkiadó Bika-sorozata s a fordító-válogató Pór Judit jóvoltából.

„Közhely – írja Pór Judit –, hogy a hátrányos politikai helyzetű népek szellemi foglalkozású fiai többé-kevésbé politikusok is. Ő körülbelül egyszerre lett politikus és költő, költőnek hivatásos, politikusnak egyelőre nem... Mire jó, ha költő a politikus? Például arra, hogy ismeri a szavak értékét: »Uram, nekem adtad a Nyelv Hatalmát... igazságtalan igazságosságodban«. A négerség szólólójának első dolga, hogy kitalálja a négerség (négritude) szót, amelynek konkrét gyűjtőnév értelménél hangsúlyosabbak az átvitt jelentései, köztük az első: a négerség mint az ember állapota.”

Domokos Jánosnak, az Európa Könyvkiadó igazgatójának A Világirodalmi Klasszikusai új sorozatához írott bevezetőjéből tudjuk, hogy „a színvonal követelménye ugyanis a legfontosabb szerkesztési elv. Fekete-Afrika általunk ismert irodalmában eddig nem találtunk a sorozat más köteteivel összemérhető művet, ezért csak a kiadás lehetőségét hagytuk meg, bízva abban, hogy éppen a mostanában kiadásra kerülő régi szövegek között akad egy kötetre való világirodalmi rangú alkotás”.

Ami magyarul azt jelenti, hogy túl a helyi s a politikai érdekességen, a fekete kontinensnek még nem akadt egy Garcíá Márquezhez vagy egy ázsiai méretű nagysághoz hasonlítható világirodalmi rangú képviselője. Senghor mindenesetre, miként az általunk ismertetett kötete is bizonyítja, a legelső a pályázók között. Legfőbb ideje, hogy megismerhettük magyarul is a verseit, melyek között olyan gyöngyszemek akadnak, mint a magyar kötet címét is adó *Elégia a vízhez*.

1982

Latin-Amerika

Latin-Amerika bizonyos mértékben szintén kakukktojás. Az Európán kívüli irodalmakat (az USA kivételével) másutt tárgyaltuk. Latin-Amerika viszont nem tartozik az ott tárgyaltakhoz, mi több, Dél-Amerika civilizációi csak századunkban kerültek a világirodalom látóterébe. Nem mintha előbb ismeretlen lett volna errefelé a művészet és az irodalom, ám az nagyrészt szóbeli hagyomány volt, s ami le volt írva, azt is nagyrészt megsemmisítették a conquista-dorok. Szinte a csodával határos, hogy egy olyan könyv, mint a *Popol Vuh*, fennmaradt. Ez egyébként immár magyarul is olvasható, legalábbis részleteiben. Ám a világ figyelmét csak újabban vonta magára a hatalmas kontinens. Előzményei ugyan voltak már gyéren a múlt században is, ám ezek az előzmények inkább politikaiai voltak, mint irodalmiak. **Simon Bolívar** példának okáért, a szabadtító. Avagy **José Martí**, a kubai Petőfi. Az ő verseit nemrég még szlovákul is kiadták, ami azt bizonyítja, hogy máig érvényes, amit száz évvel ezelőtt írt. De Latin-Amerika egyetlen múlt századi világirodalmi értéke az argentin **José Rafael Hernández** gaucho-eposza, a *Martin Fierro*.

E kezdetek után századunk emeli világrangra ezt a világot. A századnak is a második fele. Az első fele még inkább csak a felszíni szántás. Noha remekművek itt is akadnak. Ilyen a mexikói **Mariano Azuela** regénye (*Odalenn*) a legendás Zapata-féle forradalomról. Ilyen az ugyancsak argentin gaucho-történet, a *Don Segundo Sobra*, **Ricardo Güiraldes** munkája (gauchoknak a végtelen argentin pampák pásztorait-betyárait hívják). A kolumbiai **José Eustacio Rivera** regénye (*Az örvény*) a későbbi nagy honfitárs, García Márquez remekéit előlegezi meg, a venezuelai **Rómulo Gallegos** *Doña Barbarája* pedig már akkor világirodalmi bestseller lett.

Ahogy említettem, a világ figyelme igazán csak a második világháború után fordult Latin-Amerika felé. S minthogy e hatalmas földrész tucatnyi országot s két világnyelvet (spanyol és portugál) foglal magába, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért haladjunk országról országra. Kezdjük délen, az argentinokkal. Mert amint talán az eddigiekből is kiderült, **ARGENTÍNA** nemcsak futballnagyhatalom, hanem irodalmi nagyhatalom is. Hernández, Güi-

raldes után a századunkkal egyidős s csak nemrég elhunyt **Jorge Luis Borges** az igazán nagy világirodalmi név közöttük. Borges politikai okoknál fogva haláláig tiltott gyümölcs volt mifelénk, ám az utóbbi években hozzánk is elérte a kultusza, s ma már itt is egyre többen vallják, hogy egyike a század legnagyobb íróinak, méltó társa a Joyce–Proust–Kafka–Beckett csapatnak. Elbeszélései *A titkos csoda*, esszéi *Az idő újabb cáfolata*, versei *A másik, aki ugyanaz* címen jelentek meg magyarul.

A másik világirodalmi név az argentin irodalomban: **Julio Cortázar**. Őt Antonioni világhírű filmje (*Nagyítás*) tette igazán ismertté, ez ugyanis az ő egyik elbeszélése alapján készült. Ilyen címen jelentek meg válogatott elbeszélései is magyarul az Európa Zsebkönyvtárban, s olvasható még *A nyertesek* és *Az üldöző* című munkái mifelénk. A főművének tartott *Ugróiskola* című regénye viszont máig nem jelent meg a magyar könyvpiacra, sajnos.

Az argentinok mellett **MEXIKÓ** dicsekedhet a legtöbb híres íróval Latin-Amerikában. Azuelát említettük már. Az utóbbi évtizedekben a nemrég elhunyt Nobel-díjas költő, **Octavio Paz** hívta föl magára a figyelmet, kivált *Napkőve* című kitűnő verseskötetével. A még élő nagyok közül pedig megemlítendő **Juan Rulfo** *Pedro Páramo* című kisregénye, s mindenekelőtt **Carlos Fuentes**, a híres *Artemio Cruz halála* és az *Áttetsző tartomány* regényírója.

A **CHILEI** irodalom már csak azért is kiemelendő, mert két Nobel-díjasa is van: **Gabriela Mistral** és **Pablo Neruda**. Neruda *Teljes ének* című eposza századunk egyik utolsó kísérlete talán e műfajban, *Bevallom, éltem* című önéletrajza pedig megrendítő olvasmány korunk borzalmairól, hiszen Chile utóbbi fél évszázados történelméről senki úgy be nem számolt, mint a Pinochet haláltáborában elhunyt Neruda. Főműve azonban mégiscsak az *Elemi ódák* című kötete, a modern költészet egyik csúcsa.

KUBA sem hagyható említés nélkül, annak ellenére, hogy Fidel Castro „paradicsoma” nemigen kedvezett az utóbbi évtizedekben a szabad szónak. Ám két nagy öreg, **Nicolás Guillén**, a néger költő és **Alejo Carpentier** (*Embervadászok*), a Párizsban nevelkedett szürrealista regényíró elkerülte Castro csapdait, s ma már mindkettő klasszikusnak számít.

PERUNAK is jelentős alkotói voltak és vannak. Hajdan **César Vallejo** költészete törte át a világirodalom falát, újabban **Mario Vargas Llosa** regényei aratják a legnagyobb sikert világszerte (*A város és a kutyák*, *A zöld palota*, *Négy óra a Catedrálisban*, *Panteleon és a hölgyvendégek*). Vargas Llosa tekintélyére jellemző, hogy köztársasági elnöknek is jelölték.

Ahogy említettem, tucatnyi ország irodalmairól van szó, legtöbbjüket csak egy-egy reprezentánsukkal mutathatjuk be. Így **NICARAGUÁT** a századelő nagy spanyol nyelvű lírikusa, **Rubén Darío** reprezentálja, az ugyancsak mini

ország **GUATEMALÁT** a Nobel-díjas **Miguel Ángel Asturias** regényei (*El-nök úr, Az a félvér nőszemély*).

URUGUAY nagy regényírója **Juan Carlos Onetti**. *A hajógyár* című regénye világsiker volt. **PARAGUAY**t **Roa Bastos** (*Az embernek fia*) képviseli. **BOLÍVIA** reprezentánsa **Alcides Arguedas** *Mély folyók*, **ECUADORÉ** **Jorge Icaza** (*Indián átok*).

Külön hely illeti meg a portugál nyelvű **BRAZÍLIÁT**. Mifelénk leginkább a kommunista-barát Béke-díjas **Jorge Amadót** ismerjük, aki valóban kiváló író, legjelentősebb regénye a *Zsubiabá*. Mellette számos jeles alkotót említhetünk még. **Graciliano Ramos** (*Az emberfarkas*), **Mario Andrade** (*Makunaima*) és **Guimaraes Rosa** (*A nagy pusztaság*) közöttük a legismertebbek, s újabban a vizuális költők.

Latin-Amerika zenéje világhírű, ám anonim. Jelentős alkotóról alig tudunk, a brazil **Villa Lobos**, a mexikói **Chavez** vagy az argentin **Ginestra** szabályt erősítő kivétel. A festők közül a nagy mexikóiak említendők (**Orozco**, **Siquieros**, **Rivera**). A filmesek közül **Buñuel** (*Nazarin*, *El*, *Az elhagyottak*) mellett **Fernandezt**, a brazil **Rochát** és az argentin *La Congaciero* című sikerfilmet említhetjük.

Mínthogy egy egészen új nemzedéket képvisel, külön említjük meg **Isabelle Allendét**, a meggyilkolt chilei köztársasági elnök rokonát, akinek filmen is nagy sikert aratott *Kísértetház* című regényét, újabban pedig *Paula* című munkáját említenénk mindenekelőtt. Legutoljára azonban mégiscsak a legnagyobbat hagytuk, a hetvenesztendős kolumbiai **García Márquez**t. Az ő *Száz év magánya* ugyanis már jó harminc éve a világirodalom klasszikusainak sorába tartozik, nem véletlen, hogy Száz könyvünket ezzel végeztük. García Márquez azóta is írja újabb könyveit, s noha a Száz év magány magaslatait nem tudja elérni, *A pátriárka alkonya* vagy a *Szerelem a kolera idején* is jeles alkotás

Jorge Luis Borges

A másik, aki ugyanaz

„Valamelyik udvarodból bámulni / a réges-régi csillagokat, / az árnyék / padján ülve bámulni / ezeket a szórt fényeket, / miket tudatlanságom nem tud megnevezni, / se elhelyezni a csillagképek között, / átérezni a rejtett ciszterna vízkörét, / a jázmin- és loncillatot, / az alvó madár némaságát, / a tornác boltívét, a nedvességet – ezekből áll talán a költemény.”

Jorge Luis Borgesnek is meg kellett halnia, hogy bekövetkezzék közép-európai föltámadása. Pedig elég hosszú életű volt e földön, nyolcvanöt éves korában hunyt el a 20. századdal egyidős argentin mágus, ám az utóbbi évekig alig-alig hallottunk róla mifelénk, főként azt nem, hogy ő volt a század egyik legnagyobb írója.

Nem tévedés, valóban a legnagyobbak, egy Joyce, egy Kafka, egy Faulkner, egy Beckett mellett fénylik immár a neve a halhatatlanságban, s fénylett már életében is. Ami késik, nem múlik, persze, így hát bekövetkezett mifelénk is a Borges-reneszánsz. Ezt a pompás versválogatást, amelynek ürügyén hívom föl olvasóink figyelmét a nagy argentinra, immár második kiadásban teszi közzé az Európa Könyvkiadó, s ha más nem, már ez is figyelmeztet a rendkívüliségre – hisz melyik modern (pláne külföldi) költőnek adták ki mostanában két kiadásban a verseit? Legfőljebb Prévert-nek.

Márpedig Borges nem a Prévert-ek fajtájából való. Versei, esszéi, elbeszélései a legmagasabb rendű irodalmat képviselik, s ha valaki, ő aztán abszolút nincs tekintettel az olvasó igényeire. Még a verseiben sincs. Hát még a prózáiban, tanulmányaiban!

„Egy verseskötetnek háromféle sorsa lehet: teljesen feledésbe merülhet, lehet, hogy nem marad hátra belőle egy sor sem, de megmarad az ember teljes képe, aki írta; és hagyományozhat egy pár verset különféle antológiáknak” – írja Borges, önmagát mint költőt a harmadik kategóriába sorolva s rögtön kijelölve költészetének antológiadarabjait: *„Ha a harmadik sors jutna nekem, én a Feltételes költemény, az Ajándékok verse, az Everness, a Gólem és a Korlátok című versekben szeretnék tovább élni.”*

Ennyit a lírikus Borgesről. De ha már szóhoz jutott mifelénk is, említsük meg a másik két Borgest is, a másikat, aki ugyanaz. Elbeszéléseinek vaskos kötete ugyanis szintén megjelent már az Európánál 1986-ban A tikos csoda címmel, egy évvel később pedig a válogatott esszék is napvilágot láttak a Gondolatnál Az idő újabb cáfolata címen.

„Még ha háromezer vagy harmincezer évig élnél is, mégis gondold meg, hogy senki nem veszíthet el más életet, csak azt, amit él, és nem élhet mást, csak azt, amit elveszít. Egyre megy hát a leghosszabb és a legrövidebb élet. Mert a jelen mindenki számára egyre megy, tehát az is egyre megy, amit elveszítünk; így az elmúlt élet csak röpke pillanatnak bizonyul. Hiszen sem a múltat, sem a jövőt el nem veszíthetjük.”

Ez a sziklába véshetően jellemző Borges-gondolat a *Körkörös idő* című, esszéiből való. Labirintus, körköröség, elágazó ösvények, babilóniai sorsjáték, bábeli könyvtár, tükör és maszk – íme, a jellegzetes borgesi címek, fogalmak.

Azt persze aligha kell bizonygatni, miért fontos mindez manapság, a harmadik évezred küszöbén, s éppen itt Közép-Kelet Európában, a posztkommuni-

nizmus esztendeiben. Borges, mondtuk, Joyce-, Beckett-, Kafka-rangú alkotó, s ősei között épp e huszadik századi óriások találhatók (Beckett persze, inkább fivér, mint ő), s elsősorban épp a közép-kelet-európai Kafka a legfontosabb forrás. S mi foglalkoztatja Borgest, az esszéistát? A leginkább itt is néhány jellegzetes tanulmány-cím kalauzolja el az olvasót.

A valóság utolsó előtti változata – A Kabbala védelmében – A pokolbüntetés időtartama – Akhilleusz és a teknősbéka örökös versenyfutása – Az örök-kévalóság története – A sértés művészete – Kafka előfutárai – Valakiből senki – Pascal gömbje stb., stb.

E sorok írója, ellentétben közép-európai kortársaival, több ízben neki-nekiveselkedett már a borgeszi világnak. Először még Párizsban, a hatvanas évek közepén, aztán a *Körkörös romok* című vékonyka Borges-kötet (az első magyarul megjelent Borges-gyűjtemény!) megjelenésekor, majd az esszék, versek, elbeszélések megjelenése idején. S csak tanúsíthatom, hogy a borgeszi világot lassan, fokozatosan, borgeszi szóval körkörösén lehet csak, vagy érdemes megközelíteni (ahogy egyébként minden valamirevaló, nem csupán a szóra-koztatást szolgáló irodalmi művet). S itt nemcsak a szöveg nehézségi fokáról van szó, hanem arról, hogy „*roppant irodalmi élmény táplálja Borges hatalmas képzeletét, gyakran tér- és időbeli végtelen kísérti*”, s az olvasó csakis akkor követheti szerzőnket egy az egyben, ha mindezt a roppant műveltségi szintet bírja vagy legalábbis igyekszik, szerzőnk útmutatása nyomán, elsajátítani. Mert:

„Ha lehetséges, hogy egy képzelet alkotta mű szereplői olvasók, illetve nézők, akkor az is lehetséges, hogy mi, olvasók, illetve nézők, merő fikciók vagyunk. 1883-ban Carlyle azt írta, hogy a világtörténelem egy végtelen szent-könyv, amelyet minden halandó ír, olvas és igyekszik megérteni, s amelybe valamennyiünket beleírják.”

Modernnek kell lenni mindenestül

Olvasónapló

„Az itt következő kísérlet egy hosszúra méretezett kísérletsorozat első befejezett szakasza. Egy készülő nagyobb könyv első fejezete, amely, miután szándéka és tervezett címe szerint az egész könyv is csupán Bevezetés a modern költészetbe, mintegy a bevezetés bevezetésének is tekinthető” – írta néhány éve Somlyó György a Magvető Gyorsuló idő sorozatában megjelent kötet bevezetőjében. Azóta megjelent az egész mű is. Címe: *Philoktetész sebe – Bevezetés a modern költészetbe*.

A szerző darázsfaszekbe nyúlt, ez kétségtelen. A moderniségről több mint száz esztendeje annyit írtak már, mint talán egyetlen más fogalomról sem. Somlyó, a modern (főleg francia) költészet kiváló ismerője két idézettel kezdi monográfiáját. Az egyik idézet Rimbaud nevezetes *Egy évad a Pokolban* című „költeményéből” való:

„Új virágokat, új csillagokat, új husokat, új nyelveket akartam felfedezni!”

A másik idézet pedig Komjáthy Jenő *Szózatában* található:

„Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.

Új napokat látok lobogni,
Új földeket kerengeni.”

E két névvel és két idézettel a szerző hajszálpontosan jelöli ki az egyetemes és a magyar lírai modernség két forrásvidékét, monográfiája kiindulópont-

ját a századvég „elátkozott” magyar és nem magyar költőiben lelvén föl. Végigkalauzolja az olvasót Baudelaire-től Ady Endréig, Rimbaud-tól Majakovszkiig, Lautréamonttól Kassák Lajosig, József Attilától Weöres Sándorig, hogy csak a legfontosabb neveket említsük a listából. S a szerzőnek, aki, mint említettük, a téma egyik legavatottabb magyar szakértője, sikerül a nem könnyű feladat: elegáns (talán túlságosan is az) fölényrel kezeli a témát, idézetei mindenütt találóak és meggyőzőek. Itt csak jelezzük, mi minden található monográfiájában.

A már említett Bevezetés (*Modernnek lenni mindenestül...*) után a *Philoktetész sebe* című köztétel következik, mintegy megmagyarázván az ókori allegóriával a monográfia címét: „Kikerülhetlenné vált számára, hogy tovább kutassa és tovább fejlessze új vívmányát, amelyre immár nemcsak neki, hanem inkább az egész önmaga-fenyegette emberiségnek múlhatatlanul szüksége van. Azt a (közös) »világnyelvet«, amely egyetlen látható menekvésünk a magány és a közölhetetlenség Lémnosz-szigetéről, ahol a megoszthatatlan »én« még mindig úgy üszkösödik szavainkban, mint Philoktetész sebe.”

A harmadik fejezet címe: *Bolond hangszer*. (Ez természetesen a „fekete zongora”). Szó van a fejezetben többek között az *Elveszett illúziókról*, Platónról és Arisztotelészről, Pascalról és Lautréamonttól, a „Fekete lyukról” stb. Olvashatunk a rím ártalmairól (*Prózára szerelt vers – Versre szerelt próza*), az esztétikai funkció autonóm jellegéről vagy a költészet nyomorúságáról.

„Modernnek kell lennie mindenestül” – a 20. század költészetének Pokolkapujára ez a kikerülhetetlen rimbaud-i parancs van felírva, ahogy az *Egy évad a Pokolban* utolsó lapján olvasható. „Azóta sem léphet be rajta senki anélkül, hogy – így vagy úgy, ha másként nem, szavakban – magára kötelezően ne ismerné el ezt a feltételt” – írja Somlyó, eleve elhatárolva magát minden „se hideg – se meleg”, „csak óvatosan” modernkedő álprófétáktól, a modernség farizeusaitól, kufáraitól és vámszedőitől. Igaza van. „Modernnek kell lenni mindenestül!” De:

Mi a modern?

– kérdi Frank Kermode a cambridge-i King’s College professzora a Modern Könyvtár-sorozatban megjelent tanulmánygyűjteményében. „Újfajta írás jelenik meg, amit először megvetéssel és gúnnyal fogadnak; azt hallják, hogy itt fittyet hánytak a hagyománynak, hogy eljött a káosz ideje. Idővel kiderült, hogy az újfajta írás nem romboló, hanem újrateremtő. Nem arról van szó, hogy elvetettük a múltat, amiként ezt mindenféle új mozgalom csökönyös el-

lenségei – de legostobább hívei is – szívesen hiszik, hanem arról, hogy kibővítettük a műltra vonatkozó felfogásunkat, és annak fényében, ami új, a múltat új körvonalaiiban látjuk” – summázza Kermode, T. S. Eliotot idézván, címadó tanulmányának mondanivalóját.

D. H. Lawrence és az apokaliptikus típusok, T. S. Eliot, Musil, Beckett, Henry Miller, W. H. Auden, William Golding, Salinger – íme a modernség megtestesítői (vagy éppen ellentípusai) Kermode szerint. S még két összefoglaló jellegű esszé: *Az irodalmi fikció és a valóság s a Felismerés és megtevesztés a regényben*. S a címadó írás: *Mi a modern?* Ízelítőül idézzünk a Musilról írott esszéiből: „Musil rangja Proustéhoz vagy Joyce-éhoz mérhető. Ha csupán mint emberekről beszélnének róluk, gondolom, nem túloznánk, ha azt mondanánk, hogy Musilnak egyszerűen több esze volt, mint kettőjüknek együttvéve. De regényíróként nem gondolkodhatunk róla kettőjük társaságában. Mégpedig azért nem, mert Proust és Joyce is határvidéken tevékenykedik, azon a vidéken, amivel Musil, mivel más határvidékek foglalkoztatták, nem sokat gondolt: a regényforma hatalmas és bizonytalan körvonalú határvidékén. Proust és Joyce műveletei töretlenek; Musiléi viszont nem.”

A Beckettről szóló tanulmányban pedig ezt olvashatjuk: „Beckett rejtvénygyáros, fura és tanult rejtvénygyáros. Útaigazításokat keresünk, találgatjuk, mit jelent. Formájának csiszolt bonyolultsága alighanem az a darab hús, amit a modern betörő magával visz, hogy lecsendesítse az avantgárd kutyát.”

Amint látjuk, választott „hőseiről” Kermode professzor nem csupa dicsőhimnuszokat zeng, ugyancsak odamondogat még a valódi nagyoknak is. Hát még a kisebbeknek! Salingernek például: „*A Zabhegyezőbe eleve be van építve a halálvágy* – írja. – *Ez kell a fogyasztónak, akárcsak az olyan fogkrém, amelynek kellemes az íze, de egyben tartalmaz valami ügyes megelőző szert is az ínygennyesedés ellen.*” S még választott hősének, T. S. Eliotnak is kijut Kermode vitrioljából: „*Egy nagy költőnek nem kötelező megérteni egy másik nagy költőt: jó oka lehet rá, hogy miért nem érti. Eliot kétségkívül egy bizonyos típusú modern nagyság jegyeit viseli, a szabálytalanság és káosz hasznos megsejtéseit, a mocskos ócskabolt igazságát.*” De az igaz, hogy Kermode nagyra becsüli a *The Waste Land* (magyarul Vas István átköltésében Átokföldje címen olvasható) alkotóját. „*Véleményem szerint megvan benne (az Átokföldjében) az igazi rend is, az egyedüli, megismételhetetlen rend, mely ellenáll a szintézisnek. Az Átokföldjével összehasonlítva a Négy kvartett elszigeteltnek tűnik a maga esszéikivalóságában, mely tragikus, az időbeliség kínjainak ábrázolásában gyakran kristályosan végleges, de személyes is egyben; s időnként inkább a kommentárhoz kerül közelebb, mint magához a dologhoz. Amikor a Kvartett is időtlen pillanatok szövevényéről, időnek és időtlennek a*

metszéspontjáról beszél, ekkor csupán beszél róluk; igazi képük az Átokföldje. Rajta futnak át az álmok, melyekben a felelősség kezdődik” – írja Kermode.

T. S. ELIOT *Négy kvartettjéről* sokkal jobb a véleménye (sok más kiváló szerzővel egyetemben) Cs. Szabó Lászlónak. A Gondolatnál megjelent *Alkalom – esszék irodalomról, művészetről* című kötetében olvasható az 1966-ban íródott Emlékezés T. S. Eliotra alcímet viselő *A négy vonósnégyes* című tanulmány, Cs. Szabó esszéista művészetének egyik kiváló darabja. „Nagy költő nem szokta beérni azzal, hogy érzéki antennája egy sorsfordulat nemzedéki közérzetének” – írja Cs. Szabó László, majd – miután megemlíti, hogy volt a *Négy kvartettnek*, Eliot bevallása szerint, egy zenei serkentője is, Bartók öt vonósnégyese a másodiktól a hatodikig – így folytatja: „Szorosan összefonódik A négy vonósnégyes, Eliot Dante követője; ez a nyelvújító forradalmár olyan szimmetrikusan szerkesztett, mint egy középkori költő. Címükben és szövegükben egyaránt valamilyen helyhez vannak kötve, rejtett kis helyekhez, ahol a költő múltja a családi vagy tágabb angolszász múltba torkoll.”

Gondolom, nem vetjük el túlságosan a sulykot, ha kijelentjük, kisebbfajta esztétikai forradalommal fölérő tényként könyvelhetjük el, hogy a 20. század egyik legnagyobb és legnehezebben „érthető” költőjének a versei több ezer példányban eljutottak a csehszlovákiai magyar versbarátok otthonaiba. Másodlagos tény e szempontból, én legalábbis úgy vélem, hogy elolvassa-e valamennyi versbarát ezt a kis kötetet. Mondom, másodlagos tény ez, mint ahogy Dante *Isteni Színjátékának*, Baudelaire vagy Dylan Thomas verseinek esetében is az volt. A fölemelő tényen ez mit sem változtat: azon, hogy bekukkantasz valamely isten háta mögötti csallóközi, ipolyvidéki, gömöri vagy bodrogrközi falu eldugott otthonába, s a könyvespolcon ott leled a verseskötetet. Egyszer talán kézbe veszi majd őket valaki, ha már ott vannak, s mint ahogy az én számomra épp egy-egy ilyen véletlenül hozzánk tévedt könyv jelentette a startot, ki mondja meg, hogy vajon e porosodó vagy hivalkodó, olvasatlanul unatkozó könyvszekrénydíszletek nem teljesítenek-e majd egykor ugyanilyen, ahogy Nagy László jellemezte, apostolian szép feladatot?

T. S. Eliot versei egyébként a nehezen megközelítendő modern líra legnehezebb kategóriájába tartoznak. Úgy tartja a legenda, hogy Eliot ún. érthetetlen költő. De ugyan mi az érthetetlen, például, az egyébként valóban bonyolult *Négy kvartett* eme csodálatos soraiban:

*„A sebesült sebész kutat
Acéljával s a nagybeteg
Érzi a vérző kéz alatt
Az éles, gyógyító művészetet:
Lázgörbénk titkait irgalma fejt meg.*

*Csak csorgó vér az italunk,
Csak vérző hús az ételünk:
És mégis ép hús-vér vagyunk,
A lényeg van bennünk, ebben hiszünk –
És mégis ez a Péntek Nagy és jó nekünk.”*

Tény és való: semmi értelme úgy olvasni az Eliot-verseket, ahogy mifelénk a verseket olvasni szokás. Szórakozásból, elandalításképpen. Eliot megköveteli a figyelmet. És az általános műveltséget. Azt, hogy ha idézi Dantét, Baudelaire-t vagy Hérakleitoszt, akkor a mindenkori olvasónak tudnia kellene, hogy most miről is van szó. A modern, népszerű Eliot-kiadások alapos jegyzetanyaggal pótolják a költő „mulasztását”. Eliotnak nemcsak a versei ismertek mifelénk, hanem tanulmányai is. *Káosz a rendben* címmel ugyancsak a Gondolatnál jelent meg 1981-ben egy impozáns válogatás a költő irodalmi esszéiből; Egri Péter válogatásában és előszavával. *„Eliot irodalomkritikája társadalomkritikai felfogása és irodalmi gyakorlata között ver hidat – írja Egri. – Alapelveiben a társadalomkritika szempontjai érvényesülnek; anyagát, irányát, hangsúlyait a költő és a drámaköltői életmű igényei szabják meg. Irodalomkritikai munkásságának egyik legszembevetőbb ellentéte a költő-kritikus kivételes művészi érzékenysége és a kritikus-költő irodalomtörténeti koncepciója között feszül.”*

S az is való igaz, hogy „különösen azok az esszék maradandók, amelyekben saját költői és drámaírói munkásságának ösztönzőit és mintaképeit elemezte” (Ezra Pound metrikája és költészete, 1917; Mit jelent nekem Dante?, 1950; A metafizikus költők, 1921; Baudealire, 1930).

De ott van az Eliot-esszék hősei közt újra meg újra Shakespeare, Marlowe, Dryden, Blake, Wordsworth és Coleridge, Shelley és Keats, Milton (kétszer is), Goethe, a bölcs s a Poe-tól Valéryig ívelő költői fonál. Mazsolázzunk a versekkel fölérő gyönyörű Eliot-esszéekben! Íme, egy-két gyöngyszem Poe-tól Valéryig című írásából: *„Könnyen lehet, hogy ha egy töredékesen értett nyelven olvasunk, belelátjuk azt is, ami nincs benne és ha az olvasó maga is nagy szellem, az idegen költemény valami szerencsés véletlen folytán felhozhat olyasmit a tudata mélyéről, amit ő az olvasott műnek tulajdonít” – írja azzal kapcsolatban, hogy Poe művei miért hatottak jobban a francia szerzőkre, mint az angol nyelvűekre. „Poe prózája megdöbbentő fejlődésen ment keresztül Baudelaire kezén. Az időnként felületes, silány angol prózát csodálatos franciasággá alakította.”*

Valéryvel kapcsolatban pedig, jellemzően, ezeket a gondolatokat idézi a francia költőtől: *„Ami engem illet, bevallom, sokkal jobban érdekel a mű*

megalkotása, létrehozása, mint maga a mű... Véleményem szerint, az igazi filozófia nem a gondolat tárgyában, hanem magában a gondolati tevékenységben és a működés módjában keresendő.” S néhány bekezdéssel alább a talán legfontosabb valéryi–elioti (s persze mallarméi) gondolat: „*Miért ne foghatnánk fel műalkotásként a műalkotás létrehozását?*” S ha már eddig eljutotunk, engedtessek meg nekem egy kis szubjektivizmus, ugyanis fontosnak érzem, hogy Valéry és Eliot kabátja mögé bújva magyarázzam a saját bizonyítványomat is. Újabb szövegeimmel kapcsolatban ugyanis elég gyakran elhangzott a vád, hogy azok nem kész alkotások, csak a születő gondolat-szöveget közvetítik, nem a kész, kiértelt gondolatot-szöveget. S hogy azok nem is műalkotások, hanem tanulmányok a vers létrejöttéről. Nos, nem tartottam szükségesnek megvédeni magam e minősítésekkel szemben, de most, hogy így elem került a modern irodalom esztétikájának ez az egyik legizgalmasabb maximája, nem engedhetem el a kínálkozó alkalmat, hogy megvédjem újabb szövegeim igazát. Az újabb irodalom legfontosabb feladatának magam is azt tartom, hogy hírt adjon arról, hogyan születik a szöveg, a gondolat. Ahogy Valéryt, Eliotot, Baudelaire-t vagy Mallarmét, s a modern világirodalom jó néhány fontos képviselőjét, engem is „sokkal jobban érdekel a mű megalkotása, létrehozása, mint maga a mű”; szövegeim értékét (ha van értékük egyáltalán) éppen abban látom, amiért a hagyományos esztétika elmarasztal. Mert valóban: „Miért ne foghatnánk fel műalkotásként a műalkotás létrehozását?”

Tennessee Williams halálára

Megint szegényebb lett a világ egy nagy íróval. S bizony lassan azt is tudomásul kell vennünk, hogy immár az 1910-es években született korosztály behajózására került sor. Annak a korosztálynak a behajózására, amelynek tagjait a mi nemzedékünk indulásakor mint fiatal írókat ismertük meg. Az amerikai drámaíró, Tennessee Williamset, s mindenekelőtt nagy műveit, az *Üvegfigurákat*, *A tetovált rózsát*, az *Orfeusz alászáll*, a *Macska a forró bádogtetőn* című drámákat s *A vágy villamosát* az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején kezdtük megismerni a Nagyvilágból vagy egyenesen a színpadokról, ez utóbbit Tolnay Klári feledhetetlen tolmácsolásában.

A teljes igazság az, hogy ezek az írók akkor már csak számunkra voltak fiatalok-ismeretlenek, s műveik csak számunkra voltak újak. Hisz Williams – s persze Miller és Salinger, Anouilh és Camus, Böll és Durrel – akkoriban már ötvenedik esztendőjüket taposták vagy közelítették meg, s említett írásaik tíz-húsz esztendős késéssel jutottak el hozzánk. S mégis megdöbbenő az immár hetvenedik esztendőjének küszöbére érkezett Tennessee Williams halála (a világirodal-

mi kisenciklopédia szerint 1914. március 26-án született). Úgy érezzük (vajon miért?), hogy fiatalon távozott kortársai köréből a nemzedék legnagyobbja.

Hogy mit jelentett számunkra Williams művészete, azt ma már elég nehéz megérteni, hát még megértetni a nálunk ifjabb korosztályokkal, hiszen a világgép s az életérzés, amelyet ő közvetített először nekünk, a maiak számára – nem kis mértékben épp az ő érdeméből (az ő érdemükből) – immár ismert. Ám akkor, az ötvenes évek végén ezek a problémák, ezek a belső világok számunkra valami hátborzongatóan újak voltak. Számomra különösképpen – *A vágy villamosa* idegbajos hősnőjére gondolok elsősorban –, mert volt hasonló élményem, s úgy éreztem, Williams helyettem – helyettünk – fogalmazta meg a problémát, s drámája az újabb drámairodalom egyik csúcsa.

A másik nagy hajdani Williams-siker, a *Macska a forró bádogtetőn* című dráma filmváltozatának megtekintése után arra következtettem, hogy a többi Williams-dráma aligha bírja a versenyt az idővel és *A vágy villamosával*. Akkor a tévénézők széles rétegeinek volt alkalma meggyőződni az épp fellángolt vita helyes vagy helytelen voltáról: tudniillik, hogy idejétmúlt divat volt-e csupán a neves amerikai drámaíró nagy népszerűsége, avagy időtálló művek szegélyezik életútját?

Jómagam nem kis meglepetéssel olvastam a vita utóregzéseit, nevezetesen, hogy egy heves hozzászóló egy szintre hozta az ún. Williams-mítoszt az Azsájev-mítosszal, mondván, hogy a mai ötvenévesek lényegében ugyanolyan csalóka mítosznak voltak az „áldozatai” a *Távol Moszkvától*-féle regényekkel, mint az utánuk lépkedő nemzedék *A vágy villamosa*-féle drámákkal, s amiként amaz előbbi mítosz fölfúvott gömbként szétpukkant, akként pukkan szét a Williams-mítosz is. S nyilván a Camus-, Beckett-, Dürrenmatt-mítosz, tesszük mi hozzá, hisz nyilvánvaló: Williams csak szimbóluma ez esetben egy jelenségnek.

Igaz volt-e ez vajon, s igaz-e most, újabb egy-két esztendő múltán, az író halálának napjaiban?

Tény, hogy az idő múlásával sok minden megfakul a hajdani csillogásból, s az is tény, hogy Tennessee Williams életművének jó néhány opusát kikezdte az időnek ama bizonyos vasfoga, ám az is tény, hogy legjobb drámái, a már említettek mellett a kései művek – Az iguana éjszakája, Az Ifjúság édes madara – húsz-harminc esztendővel megírásuk után is időtálló alkotásoknak látszanak, még mindig van mondanivalójuk a világ számára. Ugyanakkor: gondoljuk csak meg, hol volt már, nem húsz-harminc, hanem akár csak tíz esztendővel is keletkezése után Azsájev regénye, mit tudott mondani bárkinek is, mondjuk a XX. kongresszus fényében?

De hát nyilván nem is ez a központi kérdés, nem ez az értékmérő kategória. Az értékmérő kategória hovatovább az lesz, hogy a hajdani talán túlságo-

san is agyonreklámozott alkotásokból mi az, ami ma is „probléma”, s az lesz mondjuk tíz-húsz, vagy akár száz-kétszáz esztendő múltán is. Sokágú problémakör ez, s aligha adhatunk rá választ egyetlen mű megtekintése vagy újraolvasása után, de még az író halálának apropóján sem. A válasz épp ezért alighanem az is-is. Van a Williams-darabokban, még a legjobbokban is, ami ma már korántsem olyan hatásos, mint annak idején volt (a túl sok „elkizés” példának okáért), s van, ami ma is ugyanolyan eleven probléma (a hazugságdzsungel, az örökségért folyó gyűlölködés) vagy még elevenebb (a narkóórület).

Ma tehát még nem dönthető el, mi marad örök értékű, klasszikus alkotás Tennessee Williams életművéből, s mi minősül majd divatjamúlt színpadi szerzeménynek. Egy azonban bizonyosnak látszik: *A vágy villamosa* a 20. századunk drámairodalmának mindenképpen klasszikus alkotásaként marad meg az utókor emlékezetében. A hatvankilenc esztendő korában elhunyt Williams ezzel az egy munkájával mindenképpen bekerül a világirodalom Panteonjába.

A nyolcvanas évek regénye

Már megint milyen régen nem olvastam regényeket. Az utóbbi időben, mióta ritkább az olvasókedvem, ugyancsak meg kell válogatni olvasmányaimat. S ezek nagyobb része tanulmányokra, főként filozófiára, mitológiára, történelmi-néprajzi munkákra korlátozódik. Az utóbbi időben vált az is (jó vagy rossz) szokásommá, hogy feltornyosulván egy-egy hosszabb-rövidebb időszak elolvasatlan penzuma, pillanatnyi hangulatomtól függően olvasok sorozatban csak verseskönyveket, csak drámákat vagy csak regényeket. Hajdanában, amikor még „maratoni” olvasó voltam, nem léteztek ilyen korlátozásaim. Olvastam mindent sorban, ahogy jött, vers után filozófiát, regény után útirajzot, dráma után memoárt vagy esztétikai fejtegetést.

Olaszói tempóm lassulásának következménye az is, hogy szinte teljesen kiiktattam érdeklődésem köréből a folyóiratokat, melyek mennyisége már hajdan is egyre inkább fojtogatott s már-már elnyeléssel fenyegetett. Ma már többnyire csak könyv alakban megjelent műveket olvasok, abból az egyszerű meggondolásból kiindulva, hogy ami igazán jó, az előbb-utóbb megjelenik könyv alakban is, s a folyóiratok töltelékanyagát ily módon sikerül megkerülnöm. Persze, mint mindennek, ennek a módszernek is megvan a negatív oldala. Hiszen a könyvek egyre hosszabb várakozási idő elteltével jelennek csak meg, s különösen érzékelhető ez a világirodalom terén.

Szerencsés véletlen juttatott asztalomra néhány többé-kevésbé friss Nagyvilágot, ezekből próbálok hát tájékozódni a legújabb világirodalmi események felől, s jóleső meglepetéssel észlelem, hogy a Nagyvilág, ellentétben az

általános nyomdai gyakorlattal, szinte naprakészen igyekszik eljuttatni olvasóihoz a „mai” világirodalmat. Átolvasva az utóbbi két-három esztendő érdekesebb közleményeit, meglepődve tapasztalom, hogy hosszú idő múltán sikerült újra „szinkronba” kerülnöm a legfrissebb világirodalommal, hisz Beckett kisregénye, Claude Simon *Georgicája*, García Márquez regénye, Csingiz Ajtmatov próza-eposza a nyolcvanas években már magyarul is olvasható.

A figyelmes olvasó észlelhette, hogy amiről eddig szóltam, az mind regény, pontosabban próza. Ez nem azt jelenti, hogy más műfajok területén rosszabb a helyzet, hisz friss drámákat ugyanúgy olvashatunk a Nagyvilág hasábjain, mint vadonatúj verseket, noha kétségtelen, hogy a világlíra hullámvölgye változatlanul tovább tart a nyolcvanas években is; a neoavantgárd ötvenes-hatvanas évekbeli áradása elapadt, s ma még mindig nem lehet megmondani, milyen lesz a jövő világlírája. Maradjunk hát egyelőre a továbbra is divatos műfajnál, a regénynél, a nyolcvanas évek prózairodalmánál.

Annál is inkább, mert köztudott, hogy líra és próza nagyon is keveredik a legújabb művekben, s ha azt állítottuk, hogy a líra hullámvölgyben leledzik, voltaképpen állíthatnánk ugyanezt a regényről is. Hiszen az is elkoptatott közhely, hogy a regény válságban van immár évtizedek óta, legalábbis az a fajta regény, amely az európai irodalmakban Cervantes, Swift, Balzac és Tolsztoj óta meghonosodott, s amely, mint tudjuk, csakis pár évszázada ismeretes a világirodalomban, s az Európán kívüli irodalmakban ma sem nagyon ismerik (legfeljebb utánzatként) ezt a regényfajta.

Mi hát az igazság? Az igazi nagy prózában továbbra is tart a hagyományos epika válsága, s Proust, Joyce, Faulkner óta igenis lehetetlen igényes regényt úgy írni, ahogy Balzac, Dickens vagy, hogy a magyar térfelen maradjunk, Móricz írt. Ezt bizonyítják a kiragadott s a véletlen folytán élénk került példák is. Nemcsak Beckett vagy Claude Simon írásai, hanem García Márquez kisregénye (noha ez a valóságos „krimi” sokkal „hagyományosabb” írás, mint a *Száz év magány* vagy *A pátriárka alkonya* volt), mi több, Ajtmatov próza-eposza is. Hozzáteszem még, hogy noha e három-négy szerző frissen olvasott műveit ismertetem, óhatatlan, hogy kitérjek korábbi írásaikra is.

„A hosszú, fehér haj égnek mered, legyező alakban. A nyugodt arc körül s felette. Mintha nem csillapodott volna még valami régi iszonyat. Vagy a hatása. Vagy egy másik. Ami kövé dermeszti az arcot. Csend az üvöltés szemében. Melyiket mondjam? Rosszul persze. Mind a kettőt? Mind a hármat? Ez hát a válasz.”

Az immár hetvenedik évében járó s az utóbbi másfél-két évtizedben alig megszólaló, s ha igen, mindössze „egyperces” darabokat, pontosabban némajátékokat „író” Nobel-díjas BECKETT *Rosszul látom, rosszul mondom* cí-

mű „elbeszélését” közli a Nagyvilág 82-es októberi száma. Az elbeszélést azért tettük idézőjelbe, mert ismervén az utóbbi évtizedek Beckettjének szűkszavúságát, a most megjelent 40-50 oldalnyi írást nyugodtan nevezhetjük regénynek, sőt, akár „nagyregénynek” is, hiszen az 1961-ben napvilágot látott *Comment c'est?* óta ez a leghosszabb Beckett-írás.

S hogy miről „szól”? A Beckett-életmű ismerői szerint az immár majd fél évszázados Beckett-oeuvre valamennyi írása az öregedésről, a pusztulásról, a halálról. Azzal a különbséggel, hogy a *Malone meghal* vagy a *Végjáték* írója negyven-ötven-valahány évesen próbálta megközelíteni a nagy témát, a *Roszzul látom, rosszul mondom* szerzője pedig hetven-valahány évesen. Ami, ugye, elég nagy különbség.

„Nemlét. A legfőbb érték. És mégis. A megvilágosodás. Menjünk hát, ezúttal mindörökre s csak nyomtalanul térjünk vissza. A földön semmi nyoma. Aminek nem volt soha. S ha netán mégis, hát menjünk el mindörökre újra. Míg aztán semmi nyoma. Aminek nem is volt soha. Tipródás helyett tova. Amúgy sincs semmi nyoma. Van még erőnk hozzá. Szabadulni a nyomoktól. Nem is léteztek soha.”

Az öregedésről, a halálról, a pusztulásról persze sokan írtak már Beckett előtt is az óegyiptomi *Halottak Könyvétől* az egzisztencialistákig, s ha Beckett csak erről írna, aligha lehetne munkásságának olyan hatása korunkra, mint amilyen kétségtelenül van. A nagy kérdés persze itt is a „hogyan” kérdése. Beckett, aki hajdan (ugyancsak ír származású lévén) Joyce titkára volt, s Proustról írt lényeglátó tanulmányt, úgy ír ezekről a témákról, hogy közben szinte teljes egészében átformálta a világirodalmat. Idézeteinkből is látni (a Beckett-stílus részletesebb elemzésére aligha vállalkoztatunk), hogy itt koránt sincs szó se elbeszélésről, se regényről (noha ez is, az is a beckett-i szöveg), sokkal inkább tömény és feloldhatatlan költészetről. Jómagam eddig a *Comment c'est?*-ben talákoztam ezzel a legtökéletesebb formában. Azt pillanatnyilag persze, egyszeri olvasás után, aligha tudnám megmondani, hogy a *Mal vu, mal dit* tökéletesebb-e, mint húsz évvel ezelőtti „őse”. Egy bizonyos: a maga nemében tökéletes ez is, az is. Miként az egész beckett-i életmű.

„Ez a legjobb regényem” – mondta az *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikájáról* Jesus Ceberiónak GARCÍA MÁRQUEZ, s noha alapos okunk van föltételezni a szerző elfogultságát eme legkisebb gyermekével szemben, főként. a *Száz év magány* rovására, el kell hogy fogadjuk érvelését, miszerint „sikerült pontosan megvalósítanom benne azt, amit elképzeltem. A regények megírásuk közben igyekeznek kicsúszni írójuk kezéből; alakjaik önálló életre kelnek, s végül már azt teszik, ami nekik tetszik. Egyik regényemet sem sikerült olyan tökéletesen kézben tartanom, mint ezt”.

Az író nagy témája természetesen ebben a kisregényben is ugyanaz, mint az előbbi remekművekben: Latin-Amerika és az erőszak. S mint gyaníthatóan minden Márquez-műnek, még a legmitikusabb ködökbe csomagolt írásoknak is, a valóságban megtörtént esemény az alapja.

„A történet mintegy harmincéves. Az alapjául szolgáló gyilkosság valóban megtörtént Kolumbia egyik falujában. Az alaphelyzet azonos, ami kifejlődik belőle, az teljesen más. Az az érzésem, hogy a könyvben jobb, összefogottabb, pontosabban felépített dráma olvasható.”

A történet egyébként, mint minden gyilkossági história, akár bűnügyi regény témájául is megfelelne, sablonos voltánál, felszínességénél fogva is. Egy kolumbiai falusi család lakodalmas éjszakáján az ifjú arát a férj hazaküldi szüleihez, minthogy nem találta őt érintetlennek. A menyasszony két fivére megöli a föltételezett tettest, Santiago Nasart. Ennyi a banális történet. Ám amit az író kihoz belőle, az valóban bámulatra méltó. Azt valóban csak a legnagyobbak tudják, még akkor is, ha ismételtlen meg kell kérdőjeleznünk a szerző állítását, miszerint ez a legjobb regénye, mert mi sem természetesebb, hogy a *Száz év magány* után – amelyet sokan a 20. század négy-öt legnagyobb regénye, Proust, Joyce, Musil, Faulkner, Beckett remekművei közé sorolnak – az *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája* csupán mellékterméknek tűnik, a nagy dél-amerikai mítosz egy szeletének, ám abban mindenképpen igazat kell hogy adjunk a szerzőnek, miszerint a föltett kérdésre, hogy „Gondolja, hogy a kritikusoknak is ez lesz a véleménye?”, ez a válasza: „A kritikusokért nem állok jót, de hogy az olvasók ezt mondják majd, abban biztos vagyok.”

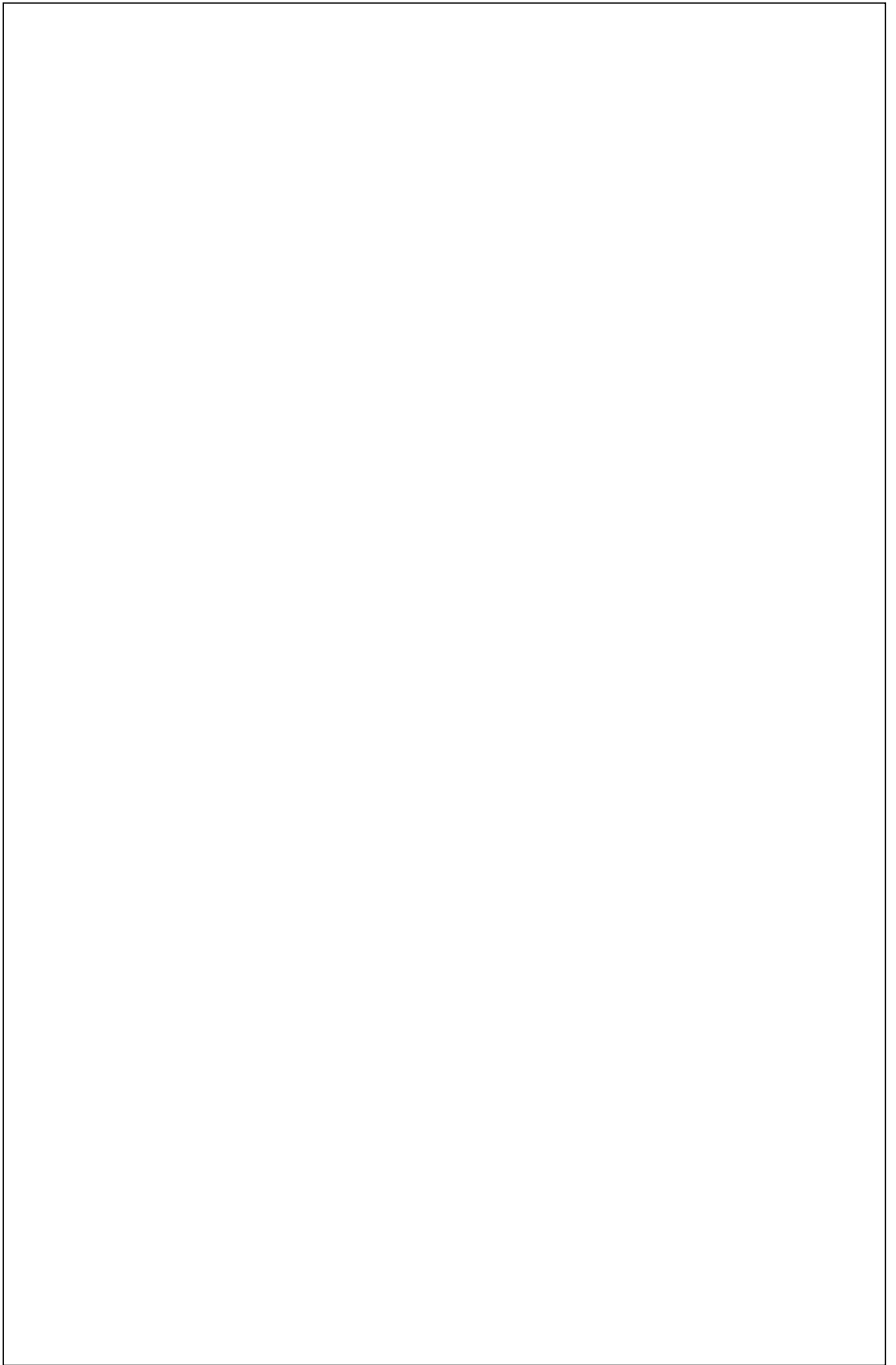
„Mint korábbi munkáimban, ezúttal is mondákra és mítoszokra támaszkodom, hagyományokra, mint tapasztalatra, amelyeket a jövőendő nemzedékeknek emlékül hagyunk. Ugyanakkor, írói gyakorlatomban először, fantasztikumhoz is folyamodom. Sem ez, sem az nem öncél számomra, csupán a gondolkodás módszere, az igazság megismerésének és előadásának egyik metódusa” – írja CSINGIZ AJTMATOV legújabb írásának, Az évszázadnál hosszabb ez a nap című regényének az előszavában.

Ajtmatov művészete természetesen eddig sem volt ismeretlen előttünk. Több mint húsz éve már, hogy egy elbeszélése, a *Dzsamila szerelme* bejárta a világot, s az alig harmincesztendőös kirgiz író munkáját Aragon a világ legszebb szerelmi történetének nevezte. Aztán sorjáztak az Ajtmatov-írások, köztük két újabb remekmű, a Fehér hajó és A versenyló halála, s most íme, itt van ez a különös írás, az életmű eddigi szakaszának kétségtelenül a szintézise: Az évszázadnál hosszabb ez a nap.

Mítoszok és mondák egyrészt, fantasztikum és sci-fi másrészt. Múlt és jövő egy, a világtól még ma is eldugott kis kazah faluban, s közöttük persze a mindenkori jelen. Van ebben valami jelképes, hiszen a mítoszok és mondák sehol nem élnek oly elevenen, mint ezen a világtól távol eső közép-ázsiai vidéken, s közben az is köztudott, hogy épp itt készülnek a tudósok és űrhajósok az űrutazásra, noha maga az író figyelmeztet rá, hogy „*Természetesen a világunkon kívüli civilizációkkal kapcsolatos eseményeknek s mindannak, ami azokból kifolyólag történik, semmiféle reális alapjuk nincs. A valóságban sehol nem léteznek sárga homoki és nevadai rakétakilövő állomások. Az egész » kozmológiai « históriát azzal az egyetlen céllal találtam ki, hogy paradoxális és hiperbolizált formában kiélezzem a föld népét fenyegető potenciális veszélyhelyzetet.*”

Ajtmatov példája egyébként újabb bizonyíték arra, hogy korunk nagy regényét nem Európában írják, hanem Japánban és Kolumbiában, Peruban és Mexikóban, s egyre inkább előtérbe kerülnek az ázsiai és kaukázusi kis népek írói is.

(1984)

Tartalom

Bevezető	[5]
----------	-----

Kimeríthetetlen tenger *(Barangolás a keleti irodalmakban)*

Japán	[9]
Az ősi Japán	[13]
Kadzsiki	[14]
Mongólia	[15]
Kína	[20]
Ji csing: Változások Könyve	[30]
Bölcs mosoly	[31]
Zen-buddhizmus és pszichoanalízis	[33]
Buddha beszédei	[34]
Kapujanics átjáró	[35]
India	[37]
Puskás Ildikó: Istenek tánca	[47]
Titkos Tanítások	[48]
A Magasztos Szózata	[49]
Dzsajadéva: Gíta Govinda	[50]
Gandhi: Önéletrajz avagy Az igazsággal való próbálkozásaim története	[51]
Óceánia és Indonézia	[53]
Indokína	[59]
Nguyen Du: Kieu története	[64]
Tibet, Mandzsúria, Korea	[66]
Nisan sámánnő	[70]
A Köztes Lét Könyvei	[71]
Sza-Szkja Pandita: A bölcsesség kincsestára	[72]
Irán	[74]
Ghirshman: Az ókori Irán	[78]

Törökország	[80]
Az arab irodalom	[84]
Akik kimaradtak	[91]
Baal és Anat	[95]
A Talmud könyvei	[96]
Henoch apokalipszise	[96]

Sokágú síp *(A volt Szovjetunió nem orosz irodalmi)*

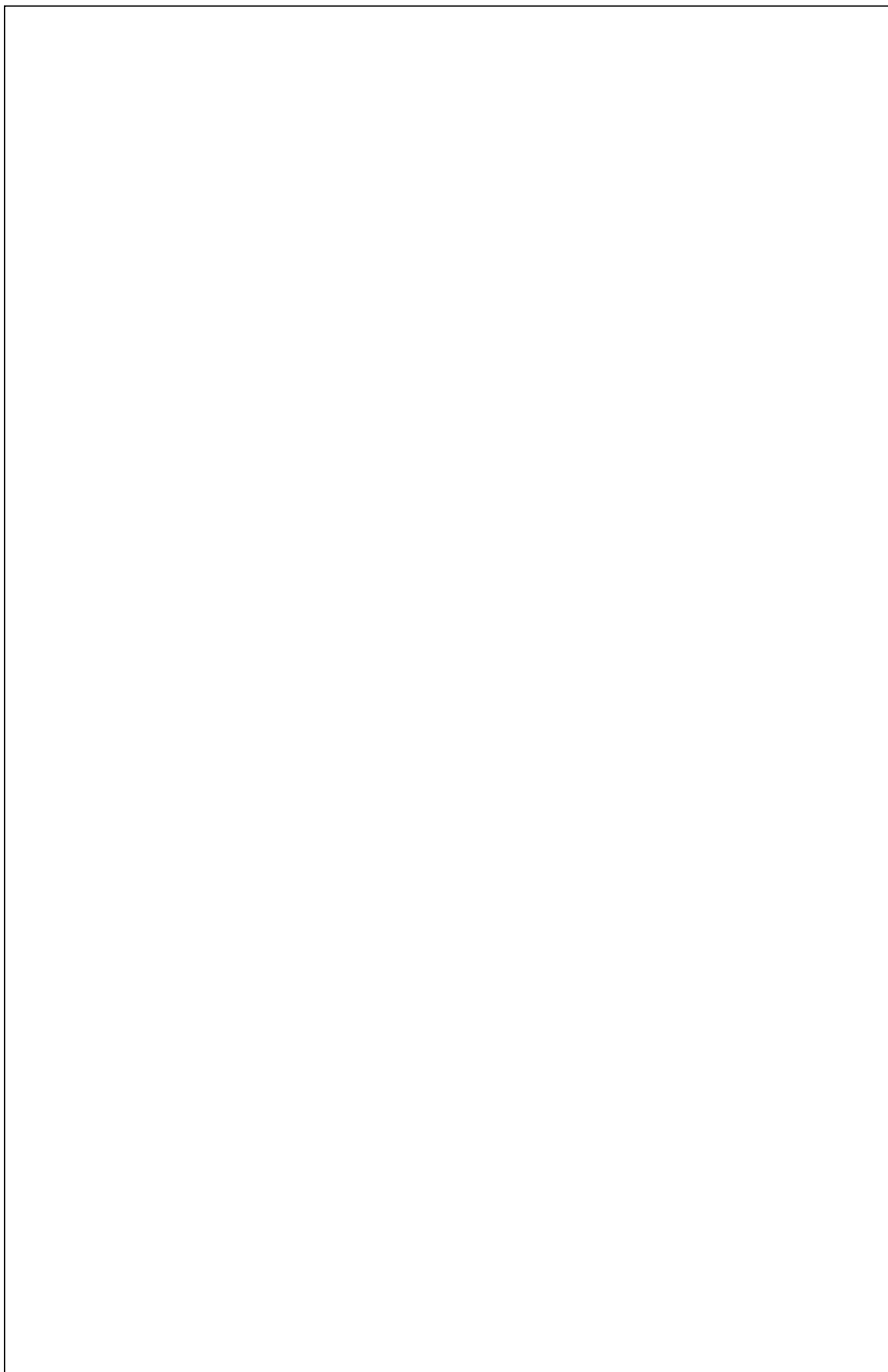
A sámánénektől a modern regényig	[101]
A kazahok	[117]
A kirgizek	[121]
Az üzbégek	[125]
A türkmének és a tádzsikok	[131]
A litvánok és a lettek	[135]
Az észtek és a permiek	[139]
A vogulok, az osztjákok és a lappok	[143]
A tatárok, a csuvasok és a baskírok	[147]
Szibéria	[150]
A Kaukázusontúl	[154]
Az ukránok, a fehéroroszok és a moldvaiak	[159]

Száz év talány *(A 20. század)*

A franciák	[165]
Mallarmé és Valéry versei	[168]
Samuel Beckett: Proust	[170]
Pierre Reverdy	[171]
A mágneses mezők	[172]
René Char: A könyvtár lángban áll	[173]
Albert Camus: Szigüphosz mítosza	[174]
Claude Simon Nobel-díja	[176]
Michel Butor: Irodalom, fül és szem	[177]
Derrida – ködben	[179]
Az angolok	[184]
James Joyce: Finnegan ébredése	[186]
Samuel Beckett: Molloy – Malone meghal – A megnevezhetetlen	[188]
Samuel Beckett: Előre vaknyugatnak	[189]
Wynstan Hugh Auden válogatott versei	[190]

George Steiner: Egyre távolabb a szótól	[191]
Stephen Poliakoff: A természet lágy ölén	[193]
Amerikai Egyesült Államok	[195]
William Carlos Williams: Amerikai beszédre	[198]
Dos Passos: U.S.A.-trilógia	[199]
William Faulkner: Eredj, Mózes	[200]
Vladimir Nabokov: Lolita	[201]
Gore Vidal: Teremtés	[202]
Üvöltés	[203]
Ginsberg: A leples bitang	[203]
Philip Roth: A megszabadított Zuckerman	[204]
A németek	[206]
Karl Kraus: Az emberiség végnapjai	[209]
Kortársunk, Kafka	[210]
Hermann Broch: Vergilius halála	[212]
Paul Celan: Halálfüga	[213]
Günter Grass Nobel-díja	[214]
Hans Magnus Enzensberger: A Titanic pusztulása	[216]
Az oroszok	[218]
Hlebnjyikov: Zangezi	[221]
Paszternak ürügyén	[222]
Solohov hetvenéves	[226]
Szolzsenyicin	[227]
Csingiz Ajtmatov: Vesztőhely	[229]
Joszif Brodskij: Post aetatem nostram	[230]
Az olaszok	[231]
A spanyolok és a portugálok	[234]
Fernando Pessoa: Arc többes számban	[236]
Fernando Pessoa: Kétségek könyve	[237]
A skandinávok és a hollandok	[239]
Eino Leino: Himnusz a tűzhöz	[241]
Paavo Haavikko: A hold udvartartása	[242]
A lengyelek	[244]
Witold Gombrowicz: Transz-Atlantik – Pornográfia	[246]
Czeslaw Milosz: Ahogy elkészül a világ	[247]
Wisława Szymborska: Csodák vására	[249]
A csehek	[250]
Otokar Březina: Rejtett történelem	[252]
Vítězslav Nezval	[253]
Jaroslav Seifert: Talán rózsát hozok	[255]

Bohumil Hrabal	[256]
Bohumil Hrabal: Véres történetek és legendák	[257]
Milan Kundera: A regény művészete	[258]
A szlovákok	[261]
Kettős rekviem Jan Smrekért és Vilém Závadaért	[263]
A délszlávok	[266]
Miroslav Krleža: Glembay Ltd.	[268]
Pavič: Kazár szótár	[269]
Danilo Kiš: A holtak enciklopédiája	[271]
A románok, az albánok és az újjörögök	[273]
Odisszeasz Elitisz: A nappal születése	[275]
Fekete-Afrika	[277]
Leopold Sédar Senghor: Elégia a vízhez	[279]
Latin-Amerika	[281]
Jorge Luis Borges: A másik, aki ugyanaz	[283]
Modernnek kell lenni mindenestül	[286]

Cselényi László Égtajakat keresve

Felelős kiadó: Hodossy Gyula

Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc

Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár

Nyomta: Pelikán, Kft., Egyházgelle

Példányszám: 500

Kiadta: Liliam Aurum, Dunaszerdahely, 2006

ISBN 80-8062-310-4

László Cselényi Hľadajúce svetové strany

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy

Zodpovedný redaktor: Ferenc Kulcsár

Grafická úprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky

Tlač: Pelikán s.r.o., Holice

Náklad: 500 výtlačkov

ISBN: 80-8062-310-4

A könyv, melyet az olvasó a kezében tart, egy több kötetre tervezett ismeret-terjesztő sorozat része. Része, mégpedig több összefüggésben is. Része először az egésznek, tehát *A nélkülözhetetlen 100 könyv*, *A sámánénektől a posztmodern show-ig*, a *Sokágú síp* és a *Negyedvirágzás avagy van-e (volt-e, lesz-e) hát cseh/szlovákiai-felvidéki magyar irodalom?* című eddig megjelent köteteknek, és része az ezek után következőknek is, amelyek, az eddigiektől eltérően, az irodalmon túli dolgokról szólnak majd (zene, filozófia, képzőművészet, film, történelem). De még inkább része e könyv az eddigieken túl az egésznek egyik részletével, nevezetesen *A sámánénektől a posztmodern show-ig* című gyűjteménynek. Ha emlékszünk még, annak előszavában az azt megelőző 100 könyvvel való összefüggését így magyaráztuk:

„A 100 könyv száz kinagyított kép az egyetemes művelődéstörténetből, tehát a csúcsok. Ám a hegységek, melyekből a csúcsok kiemelkednek, e mostani könyvben (mármint a *Sámánénektől... címűben*) foglaltatnak.” Nos, a jelen kötet, az *Égtájakat keresve* című, ennek a megelőzőnek a további lebontása s egyben kiegészítése. Nevezetesen: ama megelőzőben a valóságos hegységeket, vagyis az egyes népek irodalmait próbáltuk leképezni Japántól a huszadik század végi dél-amerikai literatúrákig, e mostaniban olvasmányaink alapján egy-egy adott író egy-egy adott munkájának ismertetésével próbáljuk egységesebbé-áryaltabbá tenni az összképet, tehát a hegységekbe belerajzoljuk az azokat képező dombokat, emelkedőket, lankákat, mint egy otthonosabbá téve a tájat.

A forma pedig: az olvasónapló és a művelődéstörténet. Az olvasó nyilván észreveszi, hogy a jelen kötet a mifelénk eddig ismeretlen tájakat észrevételezi. A keleti és a volt- szovjet népek irodalmait s a 20. századiakat. A kettő értelemszerűen itt-ott keresztezi egymást, hisz az olvasónaplók különböző időkben és alkalmakból íródtak, a Kistükröknek nevezett rövid művelődéstörténetek pedig összegzik az ott elmondottakat.

150,- Sk 5 EUR